

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
Ειδίκευση: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

**Ποσοτική και ποιοτική ανάλυση της αντιφατικής στάσης
του Ζαχαρία Παπαντωνίου
απέναντι στο γυναικείο φύλο και τον φεμινισμό,
όπως καταγράφεται στο αναγνωστικό *Τα ψηλά βουνά*,
στα δημοσιογραφικά του δοκίμια και στα διηγήματά του**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
της
Νικολέττας Παν. Κρόμπα

Πτυχιούχου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πάτρας (1992)
ΑΜ 1013201904007

Τριμελής Επιτροπή Αξιολόγησης:

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Ουρανία Χατζηδάκη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σχολής Ικάρων

Συνεπιβλέποντες Καθηγητές:

Γιώργος Ανδρειωμένος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Μαρίνα Γρηγοροπούλου, Επίκουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Ιούλιος 2021

Περίληψη

Για την πραγμάτευση του παραπάνω θέματος διερευνήθηκε η γυναικεία παρουσία και η διαχείριση του γυναικείου ζητήματος στο συγγραφικό έργο του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Συγκεκριμένα, μελετήθηκε η κραυγαλέα αντίφαση μεταξύ αφενός της απουσίας νεαρών γυναικείων χαρακτήρων (κοριτσιών/μαθητριών) στο αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά* και αφετέρου της σε γενικές γραμμές φιλοφемινιστικής στάσης, που τηρεί στα δημοσιευμένα στον τύπο της εποχής χρονογραφήματά του. Επίσης, ερευνήθηκε η παρουσία του γυναικείου φύλου στα διηγήματά του.

Ειδικότερα, χρησιμοποιώντας ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους στο πλαίσιο της σωματοκειμενικής υφολογίας (corpus stylistics), αναλύθηκαν αντιπαραβολικά τρία σώματα κειμένων (αναγνωστικό, δημοσιογραφικά κείμενα με θέμα τις γυναίκες, διηγήματα), με σκοπό να δοθούν απαντήσεις στα εξής ερωτήματα: Πώς καταγράφεται ποσοτικά η παρουσία της γυναίκας όλων των ηλικιών στα τρία αυτά είδη πηγών; Πώς αποκρυσταλλώνεται στα κείμενα του Παπαντωνίου η στάση του απέναντι στα θέματα των γυναικών της εποχής; Δεδομένης της προοδευτικής οπτικής του στα γυναικεία ζητήματα, όπως αντικατοπτρίζεται στα χρονογραφήματά του, διαφοροποιούνται εντέλει οι απόψεις του από τα παραδοσιακά καθιερωμένα στερεότυπα για τα φύλα, και σε ποιο βαθμό; Πώς αναπαριστά – μυθοπλαστικά και δημοσιογραφικά – και πώς κρίνει τη ζωή των γυναικών και την κοινωνική τους θέση; Πώς απεικονίζεται η στάση των γυναικών απέναντι στο πατριαρχικά δομημένο γένεσθαι, ιδίως οι τρόποι με τους οποίους είτε αποδέχονται την κρατούσα κατάσταση είτε αντιστέκονται σε αυτήν και διεκδικούν αλλαγές;

Έγινε μια προσπάθεια να εξηγηθεί η αντίφαση μεταξύ της παντελούς έλλειψης προτύπου για τα κορίτσια στο σχολικό αναγνωστικό και της ευμενούς προς το γυναικείο φύλο στάσης του στο δημοσιογραφικό του έργο. Για τον σκοπό αυτό, έγινε λεπτομερής ποσοτική και ποιοτική αναδίφηση στα χρονογραφήματά του, ώστε να αναζητηθούν τυχόν γλωσσικά/υφολογικά στοιχεία τα οποία μαρτυρούν βαθιά ριζωμένες στερεοτυπικές προκαταλήψεις, που έχουν διατηρηθεί ανέπαφες από το άγγιγμα των φιλελεύθερων ευρωπαϊκών αντιλήψεων της εποχής, λαμβάνοντας υπόψη το καταστασιακό (κοινωνικό, οικονομικό, εκπαιδευτικό) πλαίσιο των αρχών του 20^{ού} αιώνα, τη θέση των Ελληνίδων και τη γένεση του φεμινιστικού κινήματος, καθώς και στοιχεία του βίου του Ζαχαρία Παπαντωνίου.

Ευχαριστίες

Μεγάλωσα με τον Παπαντωνίου. Τραγουδούσαμε και απαγγέλλαμε στο σπίτι μας τα ποιήματά του. Θυμάμαι, πολλά χρόνια πριν, τον μπαμπά μου, δάσκαλο ξεχωριστό, όπως ο Λάμπρος¹, να μας τραγουδάει με το μαντολίνο τον *Ολάσπρο Κόκορα*² κι αργότερα να μας απαγγέλλει τον *Τραγουδιστή*³. Αγαπημένος ποιητής και της καλλίφωνης μητέρας μου, δασκάλας μου σε κάμποσες τάξεις του δημοτικού, ο ποιητής της φύσης συνόδευσε τα παιδικά μου χρόνια, δίνοντας χρώμα χαράς σ' όλα τα σχολικά αναγνωστικά και ανθολόγια. Και ως δασκάλα πια, ο ποιητής των πιο αγαπημένων παιδικών τραγουδιών, ο συγγραφέας των *Ψηλών Βουνών*, συχνά γίνεται το δεξί μου χέρι δίνοντας και στους δικούς μου μαθητές χαρά.

Ποτέ δεν με είχε προβληματίσει η απουσία του κοριτσιού από το βιβλίο των *Ψηλών Βουνών*. Στο κάτω κάτω αυτή η σκέψη δεν απασχόλησε ούτε τους κορυφαίους παιδαγωγούς του Εκπαιδευτικού Ομίλου, όταν προτάθηκε η χρήση του ως αναγνωστικό της τρίτης τάξης. Η ενασχόληση μου με το μάθημα «Συγκρότηση Ταυτοτήτων» με την καθηγήτρια Μαρίνα Γρηγοροπούλου σε συνδυασμό με το προσωπικό ενδιαφέρον της καθηγήτριας Ουρανίας Χατζηδάκη για τις άξιες Ελληνίδες της εποχής εκείνης, καθώς και η απάντησή μου σε μία ερώτηση κατά την εξέταση του μαθήματος «Μεθοδολογία συγγραφής επιστημονικών εργασιών» του καθηγητή Γιώργου Ανδρειωμένου ώθησαν τη σκέψη μου στη διατύπωση του ερωτήματος: Ήταν άραγε οι στερεότυπες κοινωνικές επιταγές αυτές που όρισαν ως περιττή την παρουσία ενός κοριτσιού στην εξέλιξη της πλοκής των *Ψηλών Βουνών* ή συνέτρεχαν άλλοι λόγοι; Κι έτσι το ταξίδι της αναζήτησης ξεκίνησε.

Οφείλω λοιπόν να ευχαριστήσω και τους τρεις καθηγητές, που με οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Ιδιαίτερα την επιβλέπουσα καθηγήτρια Ουρανία Χατζηδάκη για την εποικοδομητική και δημιουργική κριτική της, την καθοριστική συμβολή της στην ολοκλήρωση της εργασίας αυτής και τον κόπο της. Δημιουργική, εύστοχη και διεισδυτική, ενθάρρυνε συνέχεια τις προσπάθειες μου, κατεύθυνε τις σκέψεις μου και διεύρυνε τους ορίζοντες της ερευνητικής προσέγγισης επιστημονικά και βιβλιογραφικά σε όλη τη διάρκεια της κοπιαστικής έρευνας. Τον

¹ Σταφυλάς Μιχάλης, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου - Τα θεία δώρα των εμπνεύσεών του*, Εκδ. Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ευρυτανίας, Αθήνα, [χ.η.], σελ. 21 και 95.

² Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Τα Ψηλά Βουνά*, επιμ. Γεώργιου Π. Μαρκατάτου, Δ/ση Π/θμιας Εκ/σης Ηρακλείου, Ηράκλειο, (2016), σελ. 54.

³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Τα Χελιδόνια-Ποιήματα για παιδιά*, Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου, (1920), σελ. 40.

Γιάννη μου για την πολύτιμη βιβλιογραφική στήριξη και την εποικοδομητική κριτική του, τον μπαμπά μου, πολύτιμο σύμβουλο και πρώτο αναγνώστη κάθε ενότητας, τον ανιψιό μου Σπύρο, πολύτιμο «ταχυμεταφορέα» εν καιρώ κορωνοϊού και τα παιδιά μου, για την κατανόηση.

Περιεχόμενα

Περίληψη	3
Ευχαριστίες	4
1. Εισαγωγή	11
1.1. Εισαγωγικές σκέψεις	11
1.2. Δομή της εργασίας	15
2. Το γυναικείο ζήτημα	17
2.1. Κοινωνική λειτουργία της γυναίκας στην Ελλάδα του 18 ^{ου} - και 19 ^{ου} αιώνα ...	17
2.2. Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα του 18 ^{ου} και 19 ^{ου} αιώνα	22
2.3. Το φεμινιστικό κίνημα: Οικουμενικές απόψεις γυναικών	28
2.4. Το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα	32
2.5. Η εικόνα του γυναικείου φύλου την εποχή που έζησε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου	34
3. Η γυναικεία παρουσία στη σύγχρονη με τον Ζαχαρία Παπαντωνίου λογοτεχνία ως αντικείμενο έρευνας	37
3.1. Βαρίκα Ελένη: <i>Η εξέγερση των Κυριών</i>	38
3.2. Παπασταματέλου Παρασκευή: <i>Γυναίκες και Φύλο στα Έργα του Γρηγόριου Ξενόπουλου</i>	39
3.3. Ξηραδάκη Κούλα: <i>Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα</i>	41
3.4. Γκασούκα Μαρία: <i>Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο Έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη</i>	42
3.5. Κεραμάρη Φωτεινή: <i>Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως Πεζογράφος</i>	45
3.6. Παναγοπούλου Δήμητρα: <i>Οι γυναίκες στο Έργο του Γεώργιου Βιζυηνού</i>	46
3.7. Παπανικολάου Αναστασία: <i>Η θέση των ανύπαντρων γυναικών στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα σε επιλεγμένα έργα</i>	48
3.8. Συμεού Ρεββέκα: <i>Η Διαμόρφωση των Ηρωίδων στην Πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη</i>	51
3.9. Σταυροπούλου Έρη, Μπλέσιος Αθανάσιος: <i>Οι Ερωτευμένες Ηρωίδες</i>	54
3.10. Γιαννοπούλου Αναστασία: <i>Η Γυναίκα στο Συγγραφικό έργο του Ανδρέα Καρκαβίτσα</i>	55
3.11. Φάτσιου Ανθούλα: <i>Οι Γυναικείοι Χαρακτήρες στο Έργο του Ιωάννη Κονδυλάκη</i>	57
3.12. Συμπεράσματα	59
4. Μεθοδολογία και εργαλεία έρευνας	61
4.1. Σωματοκειμενική υφολογία	63
4.2. Σώματα Κειμένων	64
4.3. Μεθοδολογικά εργαλεία	65

4.4. Δεδομένα έρευνας – Σώματα κειμένων	67
4.5. Μεθοδολογία σύστασης υποσωμάτων κειμένων Ζαχαρία Παπαντωνίου.....	68
5. Η ζωή του Ζαχαρία Παπαντωνίου και οι παράγοντες που επηρέασαν το έργο του	69
5.1. Βιογραφία.....	69
5.2. Ο ιδιωτικός βίος και η προσωπικότητα του Ζαχαρία Παπαντωνίου	74
5.3. Συνοπτικά	78
6. Η παρουσία της γυναίκας στο αναγνωστικό <i>Τα Ψηλά Βουνά</i>	81
6.1. Το ιστορικό πλαίσιο	81
6.2. Η πλοκή του μυθιστορήματος	83
6.3. Αγόρια – Κορίτσια: 27 – 0	85
6.4. Σύγκριση με άλλα αναγνωστικά.....	87
6.5. Μεθοδολογία παρούσας έρευνας.....	93
6.6. Παρουσίαση και ανάλυση δεδομένων	93
6.7. Ανάδειξη αποτελεσμάτων μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα	97
6.8. Συμπεράσματα.....	103
7. Η γυναίκα στα χρονογραφήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου	107
7.1. Γενικά για τα χρονογραφήματά του.....	107
7.2. Μεθοδολογία έρευνας, δημιουργία κόρπους χρονογραφημάτων.....	110
7.3. Παρουσίαση και ανάλυση δεδομένων	118
7.3.1. Κύριοι έμφυλοι ρόλοι	118
7.3.2. Οι γυναικείοι ρόλοι και το αξιολογικό τους φορτίο	121
7.3.3. Επαγγέλματα και το αξιολογικό τους φορτίο	132
7.3.4. Οι επώνυμες γυναίκες και το αξιολογικό τους φορτίο	142
7.3.5. Ανάδειξη αποτελεσμάτων μέσα από επιλεγμένα χωρία.....	149
7.4. Συμπέρασμα.....	163
8. Η γυναίκα στα διηγήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου.....	167
8.1. Γενικά για τα διηγήματά του	167
8.2. Παρουσίαση δεδομένων.....	170
8.2.1. Κατασκευή σώματος κειμένων διηγημάτων.....	170
8.2.2. Παρουσίαση στατιστικών δεδομένων του κόρπους διηγημάτων.....	172
8.2.3. Εστιάζοντας στις λεπτομέρειες	188
8.3. Ανάλυση εννέα επιλεγμένων Διηγημάτων	190
8.3.1. <i>Ανακάλυψε την Ψυχή του</i>	190
8.3.2. <i>Το χτυπημένο γεράκι</i>	192
8.3.3. <i>Ο κύριος Τμηματάρχης έρχεται!</i>	194

8.3.4. Το ψυχικό της Γατομάτως	195
8.3.5. Το φουστάνι της Λελούδας.....	197
8.3.6. Η δόξα του Γιακουμή	199
8.3.7. Η αδερφή του Νυμφίου.....	200
8.3.8. Ολέθριος Λοχαγός.....	203
8.3.9. Η γυναίκα του Μαλή	207
8.4. Συμπεράσματα.....	209
9. Συμπεράσματα	214
Βιβλιογραφία	222
Ιστογραφία.....	239
Παράρτημα:	240
1. Περιεχόμενα σώματος κειμένων χρονογραφημάτων Ζαχαρία Παπαντωνίου ...	240
2. Περιεχόμενα σώματος κειμένων διηγημάτων Ζαχαρία Παπαντωνίου	243
3. Πίνακες.....	244
4. Εικόνες.....	246

1. Εισαγωγή

1.1. Εισαγωγικές σκέψεις

Ασχολήθηκα με το έργο του Ζαχαρία Παπαντωνίου στο μάθημα «Αξιοποίηση ηλεκτρονικών πόρων στη Νεοελληνική Φιλολογία-Digital Humanities», με καθηγήτρια την κυρία Ουρανία Χατζηδάκη. Δημιούργησα ένα ηλεκτρονικό λεύκωμα-πίνακα για τον λογοτέχνη, συγκεντρώνοντας μέσα από το διαδίκτυο πλήθος εργογραφικών και βιογραφικών αναφορών. Αφού κατασκεύασα τον διαδικτυακό πίνακα⁴, για τον συγγραφέα και το έργο του, επικεντρώθηκα στα *Ψηλά Βουνά*⁵. Με την πρώτη ματιά διαπίστωσα την παντελή απουσία κοριτσιών. Πουθενά δεν υπάρχει στο βιβλίο ένα κοριτσίστικο πρότυπο.

Θεωρώντας τη λογοτεχνία ως μία από τις σημαντικότερες μορφές κοινωνικοποίησης, καθώς μέσα από τις αναπαραστάσεις των φύλων προσφέρει τα μοντέλα ρόλων που υποδεικνύονται τόσο στις γυναίκες όσο στους άντρες⁶, η αποφυγή δημιουργίας ενός θηλυκού χαρακτήρα – πρότυπου για τις μαθήτριες από τον Παπαντωνίου εγείρει σημαντικά ερωτήματα. Το γεγονός μάλιστα ότι τα *Ψηλά Βουνά* δεν αποτελούν ένα τυχαίο εξωσχολικό ανάγνωσμα, αλλά γράφτηκαν και χρησιμοποιήθηκαν επίσημα από το κράτος ως σχολικό εγχειρίδιο, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στη συνειδητή ή ασυνείδητη αυτή επιλογή του συγγραφέα. Πρόκειται άραγε για μία γενικότερα απαξιωτική τάση του ίδιου απέναντι στο γυναικείο φύλο; Τι συμβαίνει στο υπόλοιπο συγγραφικό του έργο; Πώς διαχειρίζεται τα έμφυλα ζητήματα και πώς προβάλλονται οι σχέσεις των φύλων στα δημοσιογραφικά και στα μυθοπλαστικά κείμενά του με έντονα έμφυλο περιεχόμενο;

Μια πρώτη, επιφανειακή ανάγνωση δείχνει ότι η στάση του Παπαντωνίου προς τη γυναίκα και το γυναικείο ζήτημα είναι αντιφατική και ταλαντευόμενη, αφού διαχρονικά διαφοροποιείται, έως και άρδην, στα τρία βασικά κειμενικά είδη που έγραψε (χρονογραφήματα, διηγήματα, αναγνωστικό) και τα οποία καταλαμβάνουν διαφορετικές χρονικές περιόδους: Τα *Ψηλά Βουνά* γράφτηκαν το 1918, όταν ο Παπαντωνίου είχε σταματήσει πλέον την ενασχόλησή του με την επαγγελματική δημοσιογραφία (1896-1912) και πριν αρχίσει να εκδίδει τις συλλογές με τα διηγήματά

⁴ <https://el.padlet.com/nkrompa/czn8neukmd9w5u1r>.

⁵ Τα *Ψηλά Βουνά* είναι το παιδικό μυθιστόρημα του Παπαντωνίου, που εκδόθηκε το Δεκέμβριο του 1918, ως αναγνωστικό της γ' δημοτικού στο πλαίσιο της Βενιζελικής Γλωσσοεκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1917, το οποίο εισήγαγε τη δημοτική γλώσσα στο Δημοτικό σχολείο.

⁶ Barry Peter, *Γνωριμία με τη Θεωρία: Εισαγωγή στη Λογοτεχνική και Πολιτισμική Θεωρία*, (μτφρ. Αναστασία Νάτσινα), Αθήνα, Βιβλιόραμα, (2013), σελ. 2.

του (1927-1937), αποτελώντας κατά μία έννοια διαχωριστική γραμμή στη συγγραφική καριέρα του.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη αυτής της αντίφασης, ο προσδιορισμός της έκτασής της και η λεπτομερής περιγραφή των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών της μέσω της χρήσης των ηλεκτρονικών εργαλείων και μεθόδων της σωματοκειμενικής ανάλυσης. Μέσα από την αντιπαραβολική ποσοτική και ποιοτική ανάλυση των τριών κειμενικών ειδών, θα επιχειρήσουμε να εξακριβώσουμε πώς ακριβώς καταγράφεται και διαφοροποιείται διαχρονικά η στάση του Παπαντωνίου στα έμφυλα ζητήματα. Επιπλέον, εφόσον η συγγραφή των *Ψηλών Βουνών* έγινε εξ αρχής με στόχο να χρησιμοποιηθούν ως αναγνωστικό βιβλίο του Δημοτικού σχολείου, θα πραγματοποιηθεί, μέσω της αναδίφησης στη σχετική κριτική βιβλιογραφία, μία συγκριτική μελέτη με άλλα αναγνωστικά βιβλία της εποχής εκείνης, ώστε να αποτυπωθεί το γενικότερο κλίμα και να ερευνηθεί εάν υπήρχε κοινή γραμμή, ως προς τη χρήση θηλυκών προτύπων, από το Υπουργείο Παιδείας.

Από τα 3266 χρονογραφήματά του, που γράφτηκαν μεταξύ 1895 και 1940⁷, επιλέχτηκαν και μελετήθηκαν εκείνα που ο τίτλος τους μαρτυρούσε κάποια συνάφεια με έμφυλα ζητήματα. Διαβάζοντάς τα, γίνεται σαφές ότι συχνά ο Παπαντωνίου επανέρχεται σε κάποια θέματα υποκινούμενος ίσως από μια νέα αφορμή ή μέσα από μια διαφορετική οπτική. Με έκδηλη αναθεωρητική διάθεση προχωράει βαθύτερα, επεκτείνει τις σκέψεις του, αποδομεί και αναδομεί το περιεχόμενο. Υπάρχουν χρονογραφήματα στα οποία εξυμνεί τη γυναίκα μιλώντας για τις ικανότητες και τις δυνατότητές της. Σε άλλα κατακρίνει τη στάση της κοινωνίας, της πολιτείας και των ανδρών και υπογραμμίζει τις αδικίες που επιβάλλονται από το πατριαρχικά δομημένο σύστημα. Ωστόσο υπάρχουν και άλλα, στα οποία καταδικάζει ή σατιρίζει έντονα ορισμένα χαρακτηριστικά που στερεοτυπικά αποδίδονται στη γυναίκα, όπως τη μεγαλομανία, την επιδειξιομανία, την επιπολαιότητα⁸ και την αμορφωσιά⁹,

⁷ Η καταλογογράφηση έχει γίνει από τη Φωτεινή Κεραμάρη στο Β' μέρος της διδακτορικής διατριβής της, *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως Πεζογράφος*, Διδακτορική Διατριβή, ΤΜΝΣ Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, (1996).

⁸ Σε χρονογραφήματα γύρω από τη μόδα είναι κραυγαλέα η στάση αυτή από μέρος του. Ενδεικτικά αναφέρονται τα: «Το καπέλλο», [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.620, (28.8.1909), «Η βράκα», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.154, (28.2.1911), «Η Μόδα», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', (5.2.1912) σελ. 2, «Το γυμνόν» [Εκτυπώσεις και σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904).

⁹ Συχνά οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών τάξεων αποτέλεσαν «καρικατούρες των σατυρικών περιοδικών» λόγω του πολυτελούς και νωθρού τρόπου ζωής τους. Βλ. Τζανάκη Δήμητρα, *Δούλα και Κυρά, Όψεις Εθνικισμού: Ρόλοι και Συμπεριφορές στην Ελλάδα των Ρομαντικών Χρόνων (1836-1897)*, Αθήνα, Σαββάλας, (2007), σελ. 111.

παραπέμποντας εν μέρει στην αποδοχή παραδεδεγμένων αντιφεμινιστικών αντιλήψεων.

Στα μυθοπλαστικά κείμενά του (διηγήματα και ποιήματα) το γυναικείο στοιχείο διαδραματίζει συχνά ρόλο πρωταγωνιστικό. Ο Παπαντωνίου καταγράφει τα γεγονότα με διάχυτο χιούμορ, πικρό κι οξύ, χωρίς να παρακάμψει την τραγικότητά τους. Παρουσιάζει πρόσωπα, πράγματα, συναισθήματα και γεγονότα με ειρωνική διάθεση, ενώ αφήνει πάντα μια σκιά μελαγχολίας να συσκοτίζει τα γραπτά του. Μια νοσταλγική ανάμνηση ή ένα σβησμένο πάθος, μια αναμενόμενη προδοσία ή μια θλιβερή στιγμή, μια απογοητευτική επιπολαιότητα ή μια αίσθηση καταπίεσης και καταναγκασμού παραπέμπουν πλέον σε έναν άνθρωπο φοβισμένο, μοναχικό, απόμακρο, που θεωρεί τις γυναίκες ως άμεση ή έμμεση πηγή πόνου και δυστυχίας. Φαίνεται λοιπόν να διαμορφώνεται σταδιακά αυτή η διαφορετική στάση του δημιουργού απέναντι στη γυναίκα, που ίσως να οφείλεται σε λόγους ανιχνεύσιμους μέσα στην προσωπική του, την οικογενειακή του ή την κοινωνική του ζωή.

Δυστυχώς το προσωπικό του αρχείο περιήλθε μετά τον θάνατό του στη διαταραγμένη ψυχικά αδερφή του και ο μεγαλύτερος όγκος του καταστράφηκε¹⁰. Συγγενείς και φίλοι, που μίλησαν ή έγραψαν για τον Παπαντωνίου δεν δίνουν στοιχεία αρκετά, βάσει των οποίων θα μπορούσε να διαμορφωθεί μια ολοκληρωμένη απάντηση. Κατά γενική ομολογία ήταν άνθρωπος κλειστός και μονόχρωτος, με ένα πέπλο μυστηρίου να καλύπτει τη ζωή του. Τα *Ψηλά Βουνά* γράφτηκαν μετά τον θάνατο τού πατέρα του, τραγικό γεγονός που σφράγισε αρνητικά τη ζωή του και χάραξε ολόκληρη τη μετέπειτα πορεία του. Τα οικογενειακά προβλήματα, που υπέβοσκαν ως τότε και φάνταζαν διαχειρίσιμα, διογκώθηκαν και πολλαπλασιάστηκαν αίφνης καταπνίγοντας σιγά σιγά τις απλές χαρές της καθημερινότητάς του.

Αναπόφευκτα τα πρώτα βιώματά του στην επαρχία σημάδεψαν καθοριστικά την προσωπικότητά του. Ίσως αυτά να δικαιολογούν το συντηρητικό πνεύμα που επισήμανε ο Σωτήρης Σκίπης¹¹ κατά τη διάρκεια της διαμονής τους στο Παρίσι. Οι γονείς του Παπαντωνίου ήταν μορφωμένοι και, πριν αυτός γεννηθεί, είχαν ζήσει για αρκετό διάστημα στη Ρωσία¹², συνεπώς είχαν έρθει σε επαφή με μία άλλη πραγματικότητα, που σίγουρα δεν τους είχε αφήσει ανεπηρέαστους. Επίσης η

¹⁰ Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - Το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1023, σελ. 237-246, (15.2.1970), σελ. 245.

¹¹ Σκίπης Σωτήρης, «Αθηναίος Τρουβαδούρος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 400-401.

¹² Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 21.

μετακίνηση της οικογένειας στην Αθήνα, κατά την εφηβεία του, τον τοποθέτησε ξαφνικά μέσα στην αστική ζωή. Κουβαλώντας τα επαρχιακά του βιώματα παρατηρούσε ως τρίτος τις ανθρώπινες σχέσεις και μπορούσε να ασκήσει αποστασιοποιημένη κριτική. Η ενασχόλησή του με τη δημοσιογραφία στη συνέχεια, τον έφερε δίπλα σε προοδευτικούς ανθρώπους, όπως τον Βλάση Γαβριηλίδη¹³, που τον βοήθησαν να διευρύνει τις σκέψεις του. Επιπροσθέτως αναλαμβάνοντας τη θέση του ανταποκριτή στο Παρίσι, βρέθηκε στο επίκεντρο των κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών εξελίξεων της Ευρώπης¹⁴. Έτσι ήρθε σε επαφή με τα νέα ιδεολογικά και καλλιτεχνικά ρεύματα, τον φεμινισμό, τους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες, τις επιστημονικές κατακτήσεις, τα τεχνολογικά επιτεύγματα. Ακόμα και μετά την επιστροφή του στο συντηρητικό περιβάλλον της Αθήνας κι αφού διορίστηκε διευθυντής της Πινακοθήκης, ταξίδευε συχνά στην Ευρώπη, διατηρώντας την απίθανη για την εποχή του δυνατότητα να παρακολουθεί τις διεθνείς εξελίξεις από κοντά.

Ξεκινώντας από την παραδοχή ότι το λογοτεχνικό έργο έχει άμεση σχέση τόσο με την εποχή κατά την οποία γράφεται, όσο και με την κοινωνία στην οποία η πλοκή του διαδραματίζεται, έπρεπε επίσης να μελετηθούν το κοινωνικά φαινόμενα και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της κοινωνικής και καλλιτεχνικής συνείδησής του Παπαντωνίου. Πριν λοιπόν αναζητηθούν στο έργο του Παπαντωνίου αναφορές για τη θέση που κατέχει σε αυτό η γυναίκα και τη στάση του απέναντι στα γυναικεία θέματα, θα πρέπει οπωσδήποτε να εξεταστούν εν συντομία οι κοινωνικοί και ιστορικοί όροι που επικρατούσαν τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μέχρι τα χρόνια του μεσοπολέμου, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά γενικότερα στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα θα πρέπει να διερευνηθεί η εξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα και τον κόσμο και να σκιαγραφηθεί η κοινωνική θέση της Ελληνίδας. Να μελετηθεί, τέλος, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ως κατεξοχήν φορέας διαμόρφωσης ανθρώπων και ως κάτοπτρο της στάσης της κυρίαρχης τάξης σχετικά με το είδος του πολίτη που θέλει να αναπαραγάγει.

¹³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 29 και 56. Και στο: Γιώτη Αγγέλα, «Διανοούμενοι σε Δημοσιογραφικές Αποστολές – Ο Βλάσης Γαβριηλίδης και οι συνεργάτες του», στο: Κακλαμάνης Στέφανος (επιμ), *Λόγος και Χρόνος στη Νεοελληνική Γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) Πρακτικά Συνεδρίου προς Τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ηράκλειο, Παν/κές εκδ. Κρήτης, (2015), σελ. 521.

¹⁴ Δάλματι Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - Το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1022, σελ. 145-154, (1.2.1970).

Με στόχο όχι μόνο την ακριβέστερη ανάπλαση της προσωπικότητας και του κοινωνικού πορτρέτου της γυναίκας εκείνης της εποχής, αλλά και την ανάδειξη του λογοτεχνικού φόντου στο οποίο δημιούργησε το έργο του ο συγγραφέας μας, θα διερευνηθούν παράλληλα αντίστοιχες μελέτες άλλων ερευνητών οι οποίες αναφέρονται σε άντρες λογοτέχνες της εποχής του Παπαντωνίου, ώστε να αναδειχθεί η στάση τους απέναντι στο γυναικείο ζήτημα.

Μελετώντας παράλληλα και τα διαθέσιμα βιογραφικά στοιχεία σε συνδυασμό με τις απόψεις και τις ιδέες του, όπως διαφαίνονται και προκύπτουν μέσα από το έργο του, χρονογραφικό, διηγηματογραφικό και παιδαγωγικό, θα επιδιώξουμε αφενός να αναδείξουμε το μέρος εκείνο του κρυμμένου, ιδιαίτερα αξιόλογου δημοσιογραφικού έργου του το οποίο σχετίζεται με την έμφυλη θεματολογία και, προπάντων, να απαντήσουμε στα ερωτήματα που σχετίζονται με τις θέσεις του συγγραφέα απέναντι στη γυναίκα. Καταγράφοντας και συγκρίνοντας τις διαχρονικά διατυπωμένες απόψεις του μέσα σε αυτό το έργο, ελπίζουμε να φωτίσουμε κάποια σκοτεινά σημεία του έργου του και να ανιχνεύσουμε, τελικά, μέσα από μια διαχρονική αντιπαραβολική ανάλυση, ποια ήταν η στάση του Παπαντωνίου απέναντι στο γυναικείο φύλο και το γυναικείο ζήτημα και πώς, μέσα στο γενικότερο έργο του με έμφυλο περιεχόμενο, εντάσσεται το αριστούργημά του *Ψηλά Βουνά*, στο οποίο αποφεύγει να πλάσει έστω κι ένα μοναδικό ιδανικό κορίτσι ως πρότυπο για τις οχτάχρονες μαθήτριες της τρίτης τάξης.

1.2. Δομή της εργασίας

Στο πρώτο κεφάλαιο, που προηγήθηκε, παρουσιάστηκε ο στόχος της εργασίας και επιχειρήθηκε μια πολυδιάστατη προσέγγιση του ερευνητικού ερωτήματος (διαχρονικά, ιστορικά, βιογραφικά, κοινωνικά/κοινωνιολογικά, γλωσσολογικά). Στο δεύτερο κεφάλαιο, που ακολουθεί, παρουσιάζεται το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παράχθηκαν τα υπό μελέτη έργα. Περιγράφεται σε αδρές γραμμές το γυναικείο ζήτημα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ως τις αρχές του 20^{ου} τόσο στον διεθνή όσο στον ελλαδικό χώρο, καθώς και η εξέλιξη του φεμινιστικού κινήματος, ενώ παράλληλα επιχειρείται η σύνθεση του κυρίαρχου, κοινωνικά αποδεκτού, γυναικείου προφίλ καθώς και η ανάδειξη της θέσης των Ελληνίδων στην κοινωνία του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Στο τρίτο κεφάλαιο, βάσει σχετικής βιβλιογραφίας, γίνεται προσπάθεια ανασύνθεσης της εικόνας της γυναίκας της εποχής εκείνης, όπως αυτή αναδύεται μέσα από τα λογοτεχνικά έργα σύγχρονων με τον Παπαντωνίου λογοτεχνών. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ερευνητική μεθοδολογία που εφαρμόζεται

στην εργασία αυτή (σωματοκειμενική υφολογία), σε σχέση με τους επιδιωκόμενους στόχους. Στο πέμπτο κεφάλαιο παρατίθενται βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία που αφορούν τον Ζαχαρία Παπαντωνίου. Το έκτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στο αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά*. Βάσει κριτικής βιβλιογραφίας, γίνεται αντιπαραβολή του με άλλα αναγνωστικά της εποχής ως προς το έμφυλο περιεχόμενό τους. Κατόπιν, με βάση τη μεθοδολογία της σωματοκειμενικής υφολογίας, διενεργείται ποσοτική και ποιοτική ανάλυση του αναγνωστικού ως προς την έμφυλή του διάσταση, με έμφαση στη γυναικεία παρουσία σε αυτό. Ανάλογη μεθοδολογία εφαρμόζεται για τα χρονογραφήματα στο έβδομο κεφάλαιο και για τα διηγήματα στο όγδοο. Η αντιπαραβολή και η σύνθεση των συμπερασμάτων των τριών αναλύσεων (αναγνωστικού, χρονογραφήματων, διηγημάτων) αποτελούν τη βάση για την εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων στο ένατο και τελευταίο κεφάλαιο.

2. Το γυναικείο ζήτημα¹⁵

Ανιχνεύοντας τη βιβλιογραφία για τα ζητήματα του φύλου, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει ότι στην πλειονότητα τους οι ερευνητές/-τριες αναφέρονται, ως επί το πλείστον, στο γυναικείο φύλο. Επιπλέον είναι ολοφάνερο τόσο στους διεθνείς όσο και στους ελληνικούς βιβλιογραφικούς καταλόγους ότι τα τελευταία χρόνια, τις περισσότερες σχετικές μελέτες, έρευνες ή αναζητήσεις τις υπογράφουν θηλυκού γένους επιστήμονες. Έτσι η ενασχόληση με την ιστορία του φύλου, αναγνωρισμένη ως γυναικεία υπόθεση, φέρει αναπόφευκτα τις συνακόλουθες αρνητικές συνδηλώσεις, μέχρι πρότινος εντονότερες, και αντιμετωπίζεται συχνά ως ενασχόληση ασήμαντη και περιορισμένη¹⁶. Εκείνο που κάνει εντύπωση είναι ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι ιστορικές διαδρομές των δύο φύλων μελετώνται παράλληλα και ασύμπτωτα, και σπάνια αναγνωρίζεται η ανάγκη συσχέτισής τους, που θα δίνει έμφαση στις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις. Επιπλέον συχνά φαίνεται να αμφισβητείται ο καθοριστικός ρόλος και η οικουμενικότητα της γυναικείας κατάστασης¹⁷, ενώ είναι ξεκάθαρο, ότι δεν αλλάζει μόνον η κοινωνική θέση της γυναίκας, αλλά αλλάζει και το περιεχόμενο του όρου «γυναίκα». Η «γυναίκα» δεν είναι ένας αδιαφοροποίητος όρος, ως «γυναικεία ιδιότητα» ή «γυναικεία φύση». Οι έννοιες του «ανδρισμού» και της «θηλυκότητας» αλλάζουν στον χρόνο¹⁸ και η ανισότητα των φύλων διαμορφώνεται ιστορικά¹⁹.

2.1. Κοινωνική λειτουργία της γυναίκας στην Ελλάδα του 18^{ου} - και 19^{ου} αιώνα

Στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος όλα έπρεπε να ξεκινήσουν από την αρχή. Η απομάκρυνση από τις ανατολίτικες παραδόσεις και η στροφή προς το δυτικό πολιτισμό, καθώς και ο τριπλασιασμός του αστικού πληθυσμού από το 1870 μέχρι το

¹⁵ Το γυναικείο ζήτημα είναι ένα ιστορικό, κοινωνικό φαινόμενο, χαρακτηριστικό όλων των εκμεταλλευτικών κοινωνιών. Είναι ένα σύμπλεγμα οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών ανισοτιμιών και διακρίσεων που εκδηλώνονται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής και προσωπικής ζωής της γυναίκας, το οποίο στον ανεπτυγμένο καπιταλισμό αφορά τις γυναίκες εργατικής-λαϊκής ένταξης. Βλ. Κολοντάι Αλεξάνδρα, *Το Γυναικείο Ζήτημα - από την Πρωτόγονη Κοινωνία στη Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2^η εκδ. (2017), σελ. 164.

¹⁶ Αβδελά Έφη, «Το Φύλο στην Ιστορία: Ελληνικές Αναπαραστάσεις», *Μνήμων* [Διαδικτυακά], τ. 19, (19.2.2014).

¹⁷ Η ανθρωπολογική κριτική στη θέση της οικουμενικής υποτέλειας των γυναικών θα προκρίνει ένα χαλαρό δίκτυο αναλογιών ανάμεσα στις διαφορετικές καταστάσεις στις οποίες βρίσκονται οι γυναίκες ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, το αρσενικό και το θηλυκό αναλογίες μέσα από τις οποίες αποφεύγεται η ουσιοκρατία και η αναγωγή σε οικουμενικές κατηγορίες. Βλ. Αβδελά Έφη - Αγγελική Ψαρρά, (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες - Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, (1997), σελ. 39.

¹⁸ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015), σελ. 15.

¹⁹ Αβδελά Έφη - Ψαρρά Αγγέλικα, (1997), σελ. 36.

1907²⁰, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξελικτική πορεία του. Όλοι οι πολίτες, άντρες και γυναίκες, με κοινό στόχο την αποτίναξη της ταυτότητας του ραγιά, έπρεπε να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα. Να αναλάβουν νέους ρόλους, να οριοθετήσουν τον χώρο δράσης τους, να μοιραστούν τις σφαίρες του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου, να αποκτήσουν νέα ταυτότητα. Οι έμφυλες ιδεολογίες που όριζαν τη θέση της αστής γυναίκας και του αστού άντρα στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} διαμορφώθηκαν επηρεασμένες από τα φιλοσοφικά και κοινωνικοπολιτικά ιδεολογικά ρεύματα της εποχής και κυρίως από το πνευματικό κίνημα του Διαφωτισμού.

Μέσα στην ευρύτερη σύγχυση των αλλαγών, καθώς και στην απουσία κοινής πολιτισμικής ταυτότητας, οι σχέσεις των φύλων στηρίχτηκαν αρχικά, σε μεγάλο βαθμό, στις παραδοσιακές αξίες. Ταυτόχρονα η καθιέρωση νέων προτύπων ζωής, βασισμένων στα δυτικά πρότυπα της κοσμοπολιτικής αστικής τάξης, περιόρισε στο ελάχιστο τις δυνατότητες αυτόνομης ύπαρξης των γυναικών στις ανθρώπινες σχέσεις²¹. Οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων κλείστηκαν στον ιδιωτικό χώρο, μακριά από τον ετερογενή και διαρκώς μεταβαλλόμενο κόσμο της πόλης, ο οποίος θα εντείνει στο έπακρο την παραδοσιακή διχοτομική αντίληψη των φύλων. Οι αξίες που θεμελιώνουν τη θηλυκότητα, δίνοντάς της μια περισσότερο ονειρική και άυλη μορφή, είναι η αδυναμία, η ομορφιά, η αεργία, η αθωότητα, ο ανορθολογισμός, ενώ η κοινωνική λειτουργία που θα ανατεθεί αρχικά στη γυναίκα είναι η επίδειξη της κοινωνικής θέσης του άντρα –πατέρα ή συζύγου. Πιστές στις εμπειρικές και πρακτικές γνώσεις, που θεμελιώναν τη χρησιμότητά τους στην αγροτική κοινωνία, θύματα των προλήψεων αλλά και ενός ψυχισμού ευάλωτου, φαντάζουν πλέον σαν κατάλοιπα του παλιού καιρού, οπισθοδρομικές και άχρηστες, ενσαρκώνουν τις αντιστάσεις του παλιού κόσμου ενάντια στην πρόοδο²². Η κοινωνική λειτουργία τους γίνεται προβληματική.

Ωστόσο οι γυναίκες δεν επιτρέπεται να μείνουν ολοκληρωτικά αμαθείς. Παράλληλα με τις ορθολογιστικές και εκσυγχρονιστικές θεωρήσεις της επιχειρηματολογίας, ένας παραδοσιακός και στερεότυπος λόγος που θέλει τη γυναίκα πηγή κάθε ευτυχίας ή δυστυχίας των ανδρών και της οικογένειας θα χρησιμοποιηθεί

²⁰ Από 214.000 το 1870 σε 628.000 το 1907 σε σύνολο 2,6 εκατομ. κατοίκων. Ένας στους τέσσερις κατοίκους ζούσε τότε σε πόλη μεγαλύτερη των 5.000 κατοίκων. Βλ. Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία-Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} Αιώνας)*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, 2015, σελ. 123.

²¹ Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών - Η Γένεση μιας Φεμινιστικής Συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τραπεζικής, (1987), σελ. 32 και 44.

²² Βλ. στο ίδιο, σελ. 58-59.

συχνά, για να αναδείξει την ανάγκη της εκπαίδευσης των κοριτσιών²³. Σε αυτή τη φάση η εκπαίδευση των Ελληνίδων όλων των κοινωνικών στρωμάτων είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Η έλλειψη ευαισθησίας από την πλευρά του κράτους στη συγκρότηση γυναικείας εκπαίδευσης είναι άλλωστε αισθητή από τα πρώτα κιόλας χρόνια της σύστασής του. Η διαφοροποίηση των κοινωνικών ρόλων ανδρών και γυναικών εκφράζεται με τον πιο απροκάλυπτο τρόπο. Εισάγεται από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό η έννοια του διαφορετικού προορισμού των δύο φύλων, που θεμελιώνεται στις διαφορετικές «βιολογικές» ιδιότητες ανδρών και γυναικών και θέλει τη γυναίκα, αν όχι κατώτερη²⁴, οπωσδήποτε διαφορετική από τον άνδρα²⁵. *Η γυναικεία φύση θεωρούμενη ασθενική, απρόβλεπτη και μη ελεγχόμενη μπορούσε να αφομοιώσει μόνο την αίσθηση της μεροληπτικής αγάπης και καθόλου την αίσθηση της 'αμερόληπτης δικαιοσύνης' που συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή στα κοινά*²⁶. Η γυναίκα των αστικών περιοχών περιορίζεται στον ιδιωτικό βίο της οικογενειακής ζωής, σε αντίθεση με τον άντρα, που φαίνεται ότι είναι πλασμένος, για να εξουσιάζει και να προσφέρει το έργο του σε κάθε τομέα του δημόσιου βίου.

Κι όμως, από τη θέση αυτή η γυναίκα προσφέρει στην κοινωνία τα μέγιστα γεννώντας και ανατρέφοντας τα παιδιά της, και γι' αυτό ακριβώς θα κερδίσει μια οργανική θέση στον κόσμο της πόλης, στον οποίο συχνά αντιμετωπιζόταν ως άχρηστη και μη παραγωγική. Η εξιδανικευμένη διατύπωση αυτής της βιολογικής διαφοράς των γυναικών θα προβληθεί ως το θετικό πρότυπο το οποίο θα καθορίσει τώρα την κοινωνική χρησιμότητα της γυναίκας. Η μητρότητα και ο αποφασιστικός ρόλος της μητέρας στη διάπλαση της πρώιμης παιδικής ηλικίας αποκτούν διαρκώς αυξανόμενη σημασία²⁷. *Ανασκεύζοντας τις απόψεις περί φυσικής κατωτερότητας των γυναικών, η θεωρία περί «ισότητας στη διαφορά» θα προβάλει τη συμπληρωματικότητα που απορρέει από τις διαφορετικές αλλά ισοδύναμες φυσικές ιδιότητες του κάθε φύλου, που όμως υπαγορεύουν αυστηρούς κανόνες συμπεριφοράς και πεδία δράσης, για το καθένα από*

²³ Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών-Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, (1987), σελ. 37.

²⁴ Η γυναικεία φύση χαρακτηρίζεται κατά τον Rousseau από παθητικότητα και αδυναμία, σε αντίθεση με τη χαρακτηριστικά της ενεργητικότητας και της δύναμης που αποδίδονται στη φύση του άνδρα. Βλ. Ρουσό Ζαν-Ζακ, Αιμίλιος ή Περί αγωγής, (μτφρ.) Στέλλα Βουδουμπά, Αθήνα, Δαρεμάς, 1963, σελ. 377.

²⁵ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, *Η Εκπαίδευση «εις τα του Οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα - Από την Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, (1987), σελ. 19.

²⁶ Σαμίου Δήμητρα, *Γυναίκες, Φύλο και Πολιτική (τέλη 18^{ου} αρχές 21^{ου} αι.) - Ιστοριογραφικές και Πολιτολογικές Βιβλιογραφικές Προσεγγίσεις: Μια Εισαγωγή*, Π.Μ.Σ. Παν/μιο Αιγαίου, (2006), σελ. 30.

²⁷ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 86 και Φουρναράκη Ελένη, (1987), σελ. 33.

αυτά και προσδιορίζουν τον φυσικό και κοινωνικό προορισμό αντρών και γυναικών²⁸. Ωστόσο ο ρόλος της μητέρας προδιαγράφει την ισχυροποίηση του γυναικείου εγκλεισμού στον ιδιωτικό βίο, καταδικάζει την αστή γυναίκα στην κοινωνική απομόνωση αποξενώνοντάς την όχι μόνο από τον δημόσιο χώρο των ανδρών αλλά και από τις ομόφυλές της²⁹.

Προσαρμόζοντας λοιπόν τη θεωρία των «φυσικών» ιδιοτήτων των δύο φύλων στις ανάγκες των ανερχόμενων μεσαίων αστικών στρωμάτων και στη συνδεδεμένη με αυτές έξαρση του εθνικισμού, θα διαμορφωθούν σταδιακά νέες εκδοχές της θηλυκότητας. Η μόρφωση πολιτών ικανών να ανταποκριθούν στον ηγετικό ρόλο που θέλει να αναλάβει το ελληνικό έθνος στην Ανατολή³⁰ προϋποθέτει τη διαπαιδαγώγηση, άξιων Ελληνίδων μητέρων. Στο όραμα της Μεγάλης Ιδέας το παιδί θα αποτελέσει σύμβολο του έθνους με λειτουργική σημασία και ιδιαίτερη αξία, γεγονός που θα διαφοροποιήσει και την κυρίαρχη αντίληψη για τον ρόλο της γυναίκας³¹. Η μητρότητα ως γυναικεία αρετή υπερβαίνει τις ατομικές φυσικές ιδιότητες και αποκτά ευρύτερο κοινωνικό και εθνικό περιεχόμενο³². Το βάρος της εθνικής «αποστολής» προσδίδεται στις μητέρες των στρατιωτών και η εκπαίδευση προσανατολίζεται στη διαμόρφωση ενός νέου, εθνικού γυναικείου χαρακτήρα³³. Συνεπώς η γυναίκα στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, όπου το ελληνικό κράτος είχε ως πρώτη πολιτική και στρατιωτική προτεραιότητα την επέκταση σε νέα εδάφη, αντιπροσωπεύει σύμφωνα με το πρότυπο αυτό μια σημαντικότερη παράμετρο της εθνικής συγκρότησης³⁴.

Φυσικά, το πρότυπο της γυναίκας – μητέρας – ακούραστης οικοδέσποινας αφορούσε μόνο τις γυναίκες της μεσαίας τάξης και σε καμία περίπτωση δεν αφορούσε τις αγρότισσες και τις εργάτριες, από τις οποίες και για τις οποίες πολύ λιγότερα έχουν γραφτεί³⁵. Οι αγρότισσες συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία

²⁸ Αβδελά Έφη, «Οι Γυναίκες Κοινωνικό Ζήτημα», σελ. 337-360, στο: Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, μέρος 1^ο, τ. Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, (2002), σελ. 338.

²⁹ Παπαγεωργίου Γιώτα, *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, Αθήνα, Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδάνος, (2006), σελ. 161.

³⁰ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 100-101.

³¹ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 157-158.

³² Τζανάκη Δήμητρα, (2007), σελ. 74.

³³ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 97- 99.

³⁴ Από το 1870 ως το 1922 η Ελλάδα βρισκόταν σε κατάσταση ενός διαρκούς επεκτατικού πολέμου. Αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι ο προϋπολογισμός του υπουργείου στρατιωτικών ανερχόταν κατά τα έτη 1864-1897 στο 25% του συνολικού προϋπολογισμού του ελληνικού κράτους. Βλ. Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η Κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, (2009), σελ. 29.

³⁵ Αβδελά Έφη, (2002), σελ. 337.

δουλεύοντας εξαντλητικά πλάι στον άντρα στους αγρούς³⁶. Στις πόλεις οι γυναίκες των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων δουλεύουν ως υπηρέτριες³⁷, υφάντρες, κεντήστρες πλύστρες κάτω από συνθήκες απάνθρωπες με ιδιαίτερα χαμηλές αμοιβές³⁸. Παράλληλα ο κυρίαρχος λόγος για τον «φυσικό ρόλο των γυναικών ως μητέρων και συζύγων», έχοντας επιβάλλει την άμισθη εργασία των γυναικών στο σπίτι, έχει συμβάλει καθοριστικά στην υποτίμηση της γυναικείας εργασίας και εκτός σπιτιού³⁹. Οι γυναίκες δουλεύουν από τη δεκαετία του 1860 ως εργάτριες στις πρώτες βιομηχανίες και η αύξηση της συμμετοχής τους καταγράφεται στις διαδοχικές απογραφές του πληθυσμού του 1907, του 1920 και του 1928⁴⁰. Πράγματι θα αποτελέσουν το μεγαλύτερο ποσοστό του εργατικού δυναμικού των μεγάλων επιχειρήσεων σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ακριβώς επειδή η εργασία τους είναι φτηνότερη⁴¹. Με το σκεπτικό ότι τα εισοδήματά τους θεωρούνταν συμπληρωματικά στον οικογενειακό προϋπολογισμό, ακόμα κι όταν οι γυναίκες εκτελούσαν ειδικευμένη εργασία, δεν αμείβονταν όσο οι άνδρες συνάδελφοί τους. Επιπλέον, λόγω της έλλειψης παιδικών σταθμών, οι εργάτριες έπαιρναν στη δουλειά τα παιδιά τους κι έτσι οι εργοδότες εξασφάλιζαν, δωρεάν μάλιστα, επιπλέον ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό⁴². Η νομοθεσία για την προστασία της εργασίας γυναικών και παιδιών, που θα θεσπιστεί στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα με κεντρικό επιχείρημα την ανάγκη να περιοριστεί η εργασία των γυναικών, προτρέπει την επιστροφή των γυναικών στον βασικό τους προορισμό, της συζύγου και της μητέρας, αλλά αποσκοπεί κυρίως στη μείωση της ανεργίας των αντρών⁴³. Από την

³⁶ Ξηραδάκη Κούλα, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα - Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα, Γλάρος, (1988), σελ. 24-29.

³⁷ Το υπηρετικό επάγγελμα βρίσκεται, σύμφωνα με τα ήθη της εποχής, σε αρμονική σχέση με τη «γυναικεία φύση». Πρόκειται για πολύ νεαρά κορίτσια, που έρχονται στην πόλη για να αποφύγουν τη φτώχεια του χωριού ή για να φτιάξουν προίκα. Σύμφωνα με την έρευνα της Ε. Αβδελά η κατηγορία «προσωπικοί υπηρεσίαι» είναι η μόνη όπου οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερες και μάλιστα σε συνεχή αύξηση ως το 1928. Το 1907 αποτελούν το 57,5%, το 1920 το 62,7% και το 1928 το 64,9%. Βλ. Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, (1990), σελ. 35.

³⁸ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 202-204.

³⁹ Παπαστεφανάκη Λήδα, (2009), σελ. 28.

⁴⁰ Αβδελά Έφη, (2002), σελ. 342.

⁴¹ Από άρθρο του 19ου αιώνα από την *Εφημερίδα των Κυριών* πληροφορούμαστε πως οργανώνονται συλλαλητήρια διαμαρτυρίας για την αύξηση του μισθού του εργάτη, ο οποίος ωστόσο κερδίζει «4 έως 8 δρχ. καθ' εκάστην, ενώ η γυνή εργάτις κερδίζει από 50 λεπτά έως 3 δρχ. κατ' ανώτατον όριον». [χ.ό.], Θέσιν δια του Άνδρα, *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Η', φ. 352, (15-5-1894), σελ. 612.

⁴² Φουντανόπουλος Κώστας, «Εργασία και Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα», σελ. 295-336, στο: Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, (2002), σελ. 304.

⁴³ Αβδελά Έφη, «Το Φύλο στην Ιστορία: Ελληνικές Αναπαραστάσεις», *Μνήμων* [Διαδικτυακά], σελ. 225-232, τ. 19, (1997), σελ. 230.

άλλη, σε κάθε επιστράτευση ή πολεμική σύρραξη τα ποσοστά των εργαζόμενων γυναικών εκτοξεύονται⁴⁴.

Παρά το γεγονός ότι το κράτος αρχίζει να ευαισθητοποιείται απέναντι στα γυναικεία ζητήματα, ξεκινώντας από την αναβάθμιση-βάπτιση του ρόλου της γυναίκας από «μητέρα» σε «μητέρα του έθνους» κι από το ότι σιγά σιγά ακούγονται όλο και πιο πολλές φωνές ανθρώπων προοδευτικών να μιλούν για ισότητα των φύλων, η γενικότερη στάση της αντρικής κοινωνίας απέναντι στη γυναίκα θα αργήσει πολύ να αλλάξει. Ο 20^{ός} αιώνας θα τη βρει έτσι όπως την παρουσιάζει ο Βλάσης Γαβριηλίδης, δίπλα σε έναν άντρα, που εξουσιάζει απόλυτα εντός κι εκτός του οίκου:

Κατά πλειοψηφίαν η αγαθή, η έντιμος γυνή λαμβάνει στάσιν παθητικήν. Ο βίος της, ο χαρακτήρ της κυμαίνονται μεταξύ ασκητού ή μάρτυρος ή ήρωος. Θέλησιν ιδίαν δεν έχει. Δικαιώματα και ορέξεις και αξιώσεις και πάθη και ορμάς ούτε. Τα πάντα δια τον σύζυγον. Τα πάντα δια τα τέκνα. Εις αυτήν όλες η βελονιές των στενοχωριών, όλα τα κεντήματα της οικονομικής πάλης. Δι' αυτήν όλαι αι ζάλαι, αι παραζάλαι, αι λύπαι, αι μέριμναι, αι αγωνίαι. Δι' αυτήν ο καθημερινός αγών πώς να τετραγωνισθή ο κύκλος, πώς δοθέντων δέκα δραχμών να εξοικονομηθούν έξοδα δεκαπέντε. Ως επί το πολύ ταχύτατα τα νεανικά της ρόδα μαραίνονται σχεδόν παύει να είνε γυνή υπό σαρκικήν έποψιν. Είνε μόνον καλή μήτηρ και καλή οικοκυρά⁴⁵.

2.2. Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα

Όσον αφορά το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και τα μέτρα που θα πρέπει να ληφθούν, οι απόψεις των διανοούμενων της εποχής δίστανται⁴⁶. Από τη μία πλευρά, η επηρεασμένη από τις ιδέες του Διαφωτισμού ομάδα λογίων και παιδαγωγών τονίζει την ανάγκη της εκπαίδευσης των γυναικών, αφού αποδίδει στην έλλειψη παιδείας, κι όχι σε κοινωνικά και ιστορικά αίτια, τις αδυναμίες τους και τη δουλικότητά τους. Επιπλέον, αν και πιστεύει στην ισότητα των δύο φύλων, θεωρεί ότι η γυναίκα είναι

⁴⁴ Γράφει ο Ζ.Π.: *Η αιφνιδια λοιπόν κοινωνική αναστάτωσις, το άρπαγμα μάτσων ολοκλήρων ανδρών από γραφεία και καταστήματα έφερην αίφνης τον πολιτισμόν της γυναικείας εργασίας, τον οποίον ούτε μία εικοσιπενταετία ειρήνης δεν θα έφερνεν εις αυτόν τον αρβανίτην τόπον... Εάν η επιστράτευσις φέρη την γυναίκα εις τα ταμεία, εις το εμπόριον και εις τα γραφεία, έχομεν ένα ανέλπιστον δώρον του πολέμου εις την κοινωνικήν ειρήνην.* Βλ. Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ελλείψει Ανδρών», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*. έτ. ΙΣΤ', φ. 5.717, (20.9.1912).

⁴⁵ Με αφορμή το δημοσιογραφικό πόλεμο μεταξύ Εμ. Ροΐδη με την Καλ. Παρρέν, ο Βλ. Γαβριηλίδης γράφει μια μελέτη για τη χειραφέτηση της γυναίκας, την οποία και δημοσιεύει με τον τίτλο «Γυναίκες» και με το ψευδώνυμο «Ριζοσπάστης» στην εφημερίδα *Ακρόπολις* της 16^{ης}, 17^{ης}, 18^{ης}, 20^{ης}, 21^{ης}, 22^{ας}, 23^{ης}, 25^{ης} Ιουνίου του 1896. Η μελέτη αυτή εκδόθηκε σε βιβλίο το 1921. Βλ. Γαβριηλίδης Βλάσης, *Αι Γυναίκες*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, (1921), σελ. 26.

⁴⁶ Δαλακούρα Κατερίνα-Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών-Κοινωνικοί, Ιδεολογικοί, Εκπαιδευτικοί Μετασχηματισμοί και η Γυναικεία Παρέμβαση (18^{ος}-20^{ός} αι.)*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015), σελ. 30.

προορισμένη από τη φύση της για διαφορετικό κοινωνικό ρόλο (Γ. Παπαδόπουλος, Λέων Μελάς, Καλλιόπη Κεχαγιά, Σαπφώ Λεοντιάς). Από την άλλη, η ομάδα των συντηρητικών καταδικάζει άμεσα την «εκτός οίκου» εκπαίδευση των κοριτσιών με επιχειρήματα όπως την απομάκρυνσή τους από τα οικογενειακά ιδεώδη, την αναποτελεσματικότητά τους στα οικιακά τους καθήκοντα, την άμβλυση των ηθών και την ανατροπή της κοινωνικής τάξης. Σε κάθε περίπτωση υποστηρίζει την ξεχωριστή, περιορισμένη στο περιεχόμενο και τη διάρκεια εκπαίδευσή τους (Ι. Δραγούμης, Αντ. Ισηγόνης, Σεβ. Καλλισπέρη Κ. Ξανθόπουλος, Ν. Σαρίπολος)⁴⁷.

Οι γονείς με απροθυμία στέλνουν στο σχολείο τις κόρες τους⁴⁸. Γενικά φοβούνται ότι η παιδεία θα μπορούσε να μεταμορφωθεί σε απειλή για τις γυναίκες και το έθνος και δεν έχουν πειστεί ότι η διεύρυνσή της αποτελεί απαραίτητο στοιχείο προόδου. Με αφετηρία το γεγονός ότι οι γυναίκες προορίζονται μόνο για τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, θεωρείται ότι τα κορίτσια πρέπει να εκπαιδευτούν χωριστά από τα αγόρια. Η εκπαίδευσή τους θα πρέπει να υπηρετεί τον βιολογικά προσδιορισμένο κοινωνικό τους προορισμό, ο οποίος μάλιστα αρχίζει να προβάλλεται σαν κοινωνική και εθνική αποστολή⁴⁹. Επιπλέον, για να αναδειχτεί η σημασία της εκπαίδευσης, επισημαίνεται η θετική επιρροή που θα μπορούσαν να ασκήσουν οι γυναίκες ως σύζυγοι και μητέρες στη διαμόρφωση μιας νέας γενιάς απαλλαγμένης από τις «προλήψεις» και τις «δεισιδαιμονίες» που μάστιζαν την ελληνική κοινωνία⁵⁰.

Το κράτος όμως αργεί να παρέμβει δυναμικά και αρκείται στις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνουν άτομα ή ομάδες, προκειμένου να καλύψουν το τεράστιο κενό. Οι νόμοι, που θα θεσπιστούν για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, στοχεύουν ουσιαστικά στη δημιουργία μιας επίφασης ισότητας και δικαιοσύνης στην εκπαίδευση των δύο φύλων κι όχι στην καταπολέμηση του προβλήματος⁵¹. Η δε δευτεροβάθμια γυναικεία εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά μέσω ιδιωτικών πρωτοβουλιών, ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το 1834, με νομοθετικό διάταγμα θεσμοθετείται ως υποχρεωτική η στοιχειώδης εκπαίδευση για αγόρια και κορίτσια προτείνοντας στις κοινότητες, όπου είναι δυνατόν, να ιδρύσουν χωριστά σχολεία για κορίτσια, στα οποία θα διδάσκουν δασκάλες. Το 1852 θα απαγορευτεί η συνεκπαίδευση των δύο φύλων με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των κοριτσιών από την εκπαίδευση σε περιοχές, όπου ήταν αδύνατη η

⁴⁷ Βλ. στο ίδιο.

⁴⁸ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 62.

⁴⁹ Δαλακούρα Κατερίνα-Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (2015), σελ. 30.

⁵⁰ Φουρναράκη Ελένη, (1987), σελ. 19.

⁵¹ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 182-183.

συντήρηση δύο σχολείων (αρρένων-θηλέων)⁵². Τα αγόρια, αφού τελειώσουν το αρρεναγωγείο, μπορούν να συνεχίσουν στα δημόσια γυμνάσια. Τα κορίτσια από τα παρθεναγωγεία μπορούν να συνεχίσουν, εφόσον έχουν την οικονομική δυνατότητα, σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια⁵³. Μόνο στα αστικά κέντρα είναι δυνατή η φοίτηση των κοριτσιών και, δεδομένου ότι όλα τα επαγγέλματα, εκτός της δασκάλας, είναι κλειστά για τις γυναίκες, η εκπαίδευσή τους θα κρατήσει τον διακοσμητικό της χαρακτήρα. Σε γενικές γραμμές, πρωταρχικός στόχος της θεωρείται η μόρφωση της οικοδέσποινας⁵⁴ και αποτελεί ικανή προϋπόθεση κοινωνικής ανόδου ή διατήρησης της υπόληψης της οικογένειας, ένα είδος συμπληρωματικής «προϊκάς» δηλαδή. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει φυσικά στη μέση εκπαίδευση των αγοριών⁵⁵, αφού παρέχει στους άντρες τη δυνατότητα, να ενταχθούν στις υπηρεσίες του δημοσίου.

Οι γυναίκες καλούνται να υποδυθούν νέους ρόλους, για τους οποίους αποκτούν κατάλληλες δεξιότητες, όπως ξένες γλώσσες, πιάνο, δυτικούς χορούς, παραγωγή εργοχειρών, τρόπους καλής συμπεριφοράς στα ιδιωτικά παρθεναγωγεία. Όλα αυτά ενισχύουν τον διακοσμητικό χαρακτήρα της γυναικείας εκπαίδευσης και υποβαθμίζουν το περιεχόμενό της. Συνδυαστικά με τα μεγάλα ποσοστά αγραμματοσύνης του γυναικείου πληθυσμού, αποτελούν αφορμή, για να γραφτούν από άντρες ειδικούς, στο τέλος του 19^{ου} αι., πολλά κείμενα στα οποία παρουσιάζονται και αναλύονται οι βιολογικές ιδιαιτερότητες της γυναίκας, συγκρινόμενες με το ανδρικό φύλο. Η άποψη ότι τα φύλα πρέπει να δέχονται διαφορετική εκπαίδευση ισχυροποιείται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι η γυναίκα θα πρέπει να αποκτήσει εξειδικευμένες «γυναικείες» γνώσεις, για να αντεπεξέλθει στο έργο της είτε ως μητέρα είτε ως δασκάλα. Έτσι ενδυναμώνεται κι επικρατεί γενικά η άποψη του διαφορετικού κοινωνικού προορισμού των δύο φύλων, που τα θέλει να κινούνται σε δύο ξεχωριστές

⁵² Βαρίκα Ελένη (1987) σελ.63.

⁵³ Ξηραδάκη Κούλα, (1988), σελ. 51.

⁵⁴ Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (1986), σελ. 222.

⁵⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 132-137.

σφαίρες. Στην πλειονότητά τους τα κορίτσια μένουν ακόμα αναλφάβητα⁵⁶, αφού οι γονείς αρνούνται να τα στείλουν στο σχολείο⁵⁷.

Εν το μεταξύ οι πρώτες μορφωμένες γυναίκες, πολλές από τις οποίες είναι δασκάλες, αρχίζουν να εμφανίζονται δημόσια και να δίνουν διαλέξεις, να γράφουν άρθρα, να εκδίδουν περιοδικά και να παρεμβαίνουν διαμορφώνοντας μια συλλογική γυναικεία συνείδηση⁵⁸, να αγωνίζονται για τη βελτίωση της Δημοτικής Εκπαίδευσης και την παροχή Μέσης κι Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στις Ελληνίδες. Ακόμα βέβαια προβάλλεται στα γυναικεία περιοδικά η ταύτιση της γυναίκας με τον ιδιωτικό βίο και τα άρθρα τους αφιερώνονται σε θέματα της ανατροφής των παιδιών, την υγιεινή και τη διαπαιδαγώγηση⁵⁹. Όλο και περισσότερα κορίτσια των μεσαίων στρωμάτων επιλέγουν το επάγγελμα της δασκάλας, γιατί μόνο μέσω της οικονομικής ανεξαρτησίας τους θα καταφέρουν να εξασφαλίσουν και την κοινωνική τους ανεξαρτησία⁶⁰. Δημιουργείται έτσι ένα νέο κλίμα, το οποίο εκφράζεται κυρίως μέσα από την *Εφημερίδα των Κυριών*, ένα έντυπο ευρείας κυκλοφορίας για μεγάλο χρονικό διάστημα (27 έτη), που καλλιεργεί το πνεύμα της ισότητας, απηχεί τη δημόσια παρουσία των γυναικών, συντελεί στη διαμόρφωση της συνείδησης του φύλου τους και παράλληλα τις οπλίζει με επιχειρήματα απαραίτητα στη διεκδίκηση της χειραφέτησής τους⁶¹.

Με εκφραστή την *Εφημερίδα των Κυριών* οι γυναίκες θα διεκδικήσουν το 1888 την αναβάθμιση της εκπαίδευσής τους, τη διεύρυνση του περιεχομένου της, ισότιμη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, δυνατότητα επαγγελματικής μόρφωσης και πρόσβαση στο Πανεπιστήμιο⁶². Θα προτείνουν την ένταξη της μέσης εκπαίδευσης των κοριτσιών στο

⁵⁶ Όπως αναφέρουν οι Μπακαλάκη κι Ελεγκίτου σε υπόμνημα που υποβάλλει στο τμήμα γυναικείας αγωγής, ο Δ. Βικέλας αναφέρει ότι, σύμφωνα με στοιχεία του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, το 1900 φοιτούσαν σε ιδιωτικά και δημόσια σχολεία συνολικά 45.655 κορίτσια. ... ότι η αναλογία μαθητών επί του ανδρικού πληθυσμού είναι 114/1.000, ενώ η αναλογία των μαθητριών επί του γυναικείου πληθυσμού είναι 81/1.000. Βλ. Δ. Βικέλας, *Γυναικεία αγωγή. (Υπεβλήθη ως υπόμνημα εις το τμήμα της γυναικείας αγωγής του Πρώτου Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου)*, εν Αθήναις 1904, σελ. 9. Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, (1987), σελ. 149 αλλά και Ξηραδάκη Κούλα, (1988), σελ. 75.

⁵⁷ Σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά: *Ο υποχρεωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης για τα δύο φύλα δεν αποτελούσε αποφασιστικό παράγοντα πριν από τον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Σπάνια οι «παραβάτες» γονείς υπέστησαν συνέπειες επειδή δεν προέτρεπαν τα παιδιά τους προς την εκπαίδευση.* Βλ. Παπανικολάου Αναστασία, *Η Άγαμη Γυναίκα στο Ελληνικό Μυθιστόρημα το Πρώτο Μισό του 20ού Αιώνα (1900-1950)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, (2009), σελ. 165.

⁵⁸ Βαρίκα Ελένη, «Μια Δημοσιογραφία στην Υπηρεσία της "Γυναικείας Φυλής"» *Διαβάζω*, τχ. 198, (14.9.1988).

⁵⁹ Φουρναράκη Ελένη, (1987), σελ. 41.

⁶⁰ Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (1986) σελ. 103.

⁶¹ Βαρίκα Ελένη, (14.9.1988)

⁶² «Αναφορά των Ελληνίδων προς τους Αντιπροσώπους του Έθνους» *Εφημερίδα των Κυριών*, έτ. Β', φ. 86, (23.10.1888) (στο αρχείο της Βουλής σελ. 345) και αναδημοσίευση στο *Εφημερίδα των Κυριών*, έτ. Γ', φ. 140, (12.11.1889) σελ. 2-3 (στο αρχείο της Βουλής σελ. 562).

δημόσιο εκπαιδευτικό σύστημα, την επαγγελματική εκπαίδευσή τους και το δικαίωμα της γυναίκας στην εργασία. Ωστόσο τίποτα δεν θα αλλάξει νομοθετικά το επόμενο χρονικό διάστημα. Ακόμα και στο *Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο* το 1904, όπου θα συζητηθεί το θέμα της γυναικείας αγωγής δημόσια, οι γυναίκες δεν θα καταφέρουν να διεκδικήσουν ουσιαστικές παραχωρήσεις από την πολιτεία. Θα θέσουν μόνο προβληματισμούς για μελλοντικούς σχεδιασμούς μεταβολών στην εκπαίδευση, η οποία προς το παρόν εξακολουθεί να συντηρεί τον συμβολικό και διακοσμητικό χαρακτήρα της. Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στη μέση εκπαίδευση παραμένει ακόμα εξαιρετικά χαμηλό. Το 1901 μόνο 25% των μαθητών των δημοσίων δημοτικών σχολείων είναι γυναίκες, ενώ στη μέση εκπαίδευση, το 1910, η παρουσία τους δεν ξεπερνάει το 4,04%⁶³.

Σύντομα, ο κορεσμός του επαγγέλματος της δασκάλας⁶⁴ θα οδηγήσει πολλές κοπέλες της μεσαίας τάξης στην αναζήτηση εργασίας σε άλλους τομείς και θα συντελέσει στη δημιουργία νέων θέσεων, κατάλληλων για γυναίκες, από το κράτος στις δημόσιες υπηρεσίες⁶⁵. Επιπλέον, θα δώσει επαγγελματική προοπτική στην ενασχόληση με τις «γυναικείες» τέχνες (ραπτική, υφαντική κλπ.)⁶⁶, η οποία ως τότε σηματοδοτούσε την ταύτιση των γυναικών με τον οίκο και τον αποκλεισμό τους από τον κοινωνικό βίο⁶⁷. Την εκπαίδευση στις γυναικείες τέχνες και τα οικιακά έργα αναλαμβάνουν πολλά φιλανθρωπικά σωματεία⁶⁸. Στα σωματεία αυτά οι γυναίκες της μεσαίας τάξης θα συνεργαστούν σε πολλές περιπτώσεις, για να αναπληρώσουν το μορφωτικό κενό των εργατριών. Οι μορφωμένες γυναίκες της Αθήνας θα ιδρύσουν σχολές, προκειμένου να προωθήσουν επαγγελματικά τις εργάτριες, να τις μορφώσουν, να τις χειραφετήσουν και να τις καταστήσουν ικανές να προστατεύσουν τον εαυτό τους στον χώρο της εργασίας⁶⁹.

Η επαγγελματική εξειδίκευση στον χώρο των γυναικείων τεχνών προσφέρει πλέον διεξόδους βιοποριστικής ενασχόλησης μέσω της κατ' οίκον εργασίας, νομιμοποιεί τον εφεδρικό χαρακτήρα της έμμισθης απασχόλησης των γυναικών και συγχρόνως ενδυναμώνει περαιτέρω τη θέση της γυναίκας στο σπίτι. Υπό την πίεση των

⁶³ Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (1986), σελ. 238-240.

⁶⁴ Κονδυλάκης Ιωάννης, «Μία σκηνή», *Εμπρός*, έτ. ΙΒ', φ. 4309, (16.10.1908).

⁶⁵ Αβδελά Έφη, (1990), σελ. 47.

⁶⁶ Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (1986), σελ. 175.

⁶⁷ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, (1987), σελ. 19.

⁶⁸ Ο.π. σελ.67-70.

⁶⁹ Παρρέν Καλλιρρόη, «Το Μορφωτήριο των Θυγατέρων του Λαού», *Εφημερίδα των Κυριών*, έτ. Η', φ. 247, (10.4.1894), σελ. 1-2 (στο αρχείο της Βουλής σελ. 591).

αυξανόμενων ρυθμών της αστικοποίησης, ωστόσο, θα εξιδανικευτεί ακόμα πιο πολύ η ιδιωτική σφαίρα και θα εξυμνηθεί η ιδιωτική ζωή ως καταφύγιο ησυχίας, όπου το άτομο μπορεί να βρει την ευτυχία του ξεχνώντας τα προβλήματα του δημοσίου βίου⁷⁰. Ως εκ τούτου, η διεύθυνση του οίκου θα θεωρηθεί ύψιστο γυναικείο καθήκον απέναντι στην οικογένεια, στην κοινωνία και στο έθνος, ενώ το μάθημα της οικιακής οικονομίας θα συμπεριληφθεί στη βασική εκπαίδευση των γυναικών⁷¹.

Όλα τα εγχειρίδια οικιακής οικονομίας παρουσιάζουν το πρότυπο της καλής οικοδέσποινας να συγκροτείται από κοινά χαρακτηριστικά. *Η γυναίκα πρέπει να συγκεντρώνει και να συντηρεί τα αγαθά του νοικοκυριού, να κρατάει το σπίτι, να μην ξοδεύει χρήματα μάταια και να φυλάει αυτά που της δίνει ο σύζυγος, να δίνει λογαριασμό για όλα και να είναι υπεύθυνη για την τάξη μέσα στο σπίτι*⁷². Τα πρότυπα που κυριαρχούν είναι ευρωπαϊκά. Στον γυναικείο τύπο της εποχής γράφονται άρθρα, που δίνουν συμβουλές στις αναγνώστριες για τον τρόπο που θα ανταποκριθούν καλύτερα στα οικιακά τους καθήκοντα, πληροφορίες για την ατομική υγιεινή, την ομορφιά, τη φροντίδα των αρρώστων αλλά και την κοινωνική συμπεριφορά και τη μόδα. Το προνόμιο της αποκλειστικής ενασχόλησης με το σπίτι, αποτελούσε βέβαια ένδειξη ευημερίας και, φυσικά, τα πράγματα ήταν εντελώς διαφορετικά για τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων. Πάντως, μπορεί τα ιδεώδη αυτά να υιοθετήθηκαν αρχικά από τις γυναίκες των εύπορων οικογενειών της αστικής τάξης, όμως η διδασκαλία της οικιακής οικονομίας είχε παγκοσμίως διαταξικό χαρακτήρα. Απέβλεπε αφενός στη βελτίωση της απόδοσης όλων των γυναικών ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, αφετέρου όμως είχε ως απώτερο στόχο την εξασφάλιση κατάλληλων συνθηκών διαβίωσης στα πανταχού αυξανόμενα πολυπληθή αστικά κέντρα⁷³.

Τα νομοσχέδια Στάη (1908) και Τσιριμώκου (1913)⁷⁴, εναρμονισμένα με τις νέες αντιλήψεις του αστικού εκσυγχρονισμού, θα επιχειρήσουν να αντιμετωπίσουν σφαιρικά το πρόβλημα της γυναικείας εκπαίδευσης καλύπτοντας τις ανάγκες τόσο του αστικού όσο του αγροτικού πληθυσμού. Το 1912 θα υποβληθεί από τον Εκπαιδευτικό

⁷⁰ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 80-81.

⁷¹ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, (1987), σελ. 85-86.

⁷² Βλ. στο ίδιο, σελ. 122.

⁷³ Φουκώ Μισέλ, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1 – Η Δίψα της Γνώσης*, (μτφρ.) Γκλόρυ Ροζάκη, Αθήνα, Ράππα, (2003), σελ. 156-157.

⁷⁴ Το νομοσχέδιο που κατέθεσε στη Βουλή ο υπουργός Ι.Τσιριμώκος το 1913 βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Βλ. Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1895-1967*, τ. β', Αθήνα, Ερμής, (1990), σελ. 92-97.

Όμιλο στο υπουργείο Παιδείας ένα υπόμνημα⁷⁵ που θα αφορά στη γυναικεία εκπαίδευση και θα αναφέρεται στην γενική επαγγελματική και πανεπιστημιακή εκπαίδευση των γυναικών. Κι ενώ τα νομοσχέδια του 1913 δεν ψηφίστηκαν, η γυναικεία εκπαίδευση θα αναβαθμιστεί αισθητά στα επόμενα χρόνια. Το 1914, με την ίδρυση αστικών σχολείων και διδασκαλείων θηλέων, το 1917 με τα αυτοτελή γυμνάσια θηλέων και το 1918 με τη νομοθετική κατοχύρωση των πρακτικών σχολών θηλέων⁷⁶. Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, η αναγκαιότητα ισότιμης ανδρικής και γυναικείας εκπαίδευσης φαίνεται να έχει επιτέλους αναγνωριστεί από το κράτος, γεγονός που θα συμβάλει ουσιαστικά και στην κοινωνική αναγνώριση της γυναίκας καθώς και την είσοδό της στην αγορά εργασίας.

2.3. Το φεμινιστικό κίνημα: Οικουμενικές απόψεις γυναικών

Οι μεγάλες αστικές επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα, που σημάδεψαν την ιστορία της Ευρώπης, διεκδίκησαν τελικά την ισότητα πολιτικών, αστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων μόνο για το μισό τμήμα του πληθυσμού. Τις γυναίκες τις άφησαν εκτός. Το 1789, ενώ η Γαλλική Επανάσταση είχε διακηρύξει τα δικαιώματα του ανθρώπου, δεν συμπεριέλαβε τις γυναίκες, μολονότι αυτές είχαν πρωτοστατήσει στις ταραχές⁷⁷. Στη συνέχεια μάλιστα, ο Ναπολέοντιος Γαλλικός Αστικός Κώδικας τις υπόταξε στον νόμο του συζύγου και του παντοδύναμου πατέρα⁷⁸. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ού} εμφανίζεται πρόδηλα το πρώτο φεμινιστικό κύμα, για να ολοκληρώσει τις ανεκπλήρωτες διακηρύξεις περί της ισότητας και των ατομικών δικαιωμάτων των μεγάλων Αστικών Δημοκρατικών Επαναστάσεων της Γαλλίας και της Αμερικής, διεκδικώντας την καθιέρωσή τους και στο άλλο μισό του πληθυσμού. Οι φιλελεύθερες αστές⁷⁹ του 19^{ου} αιώνα, ασκώντας φιλανθρωπικό έργο μέσα από διάφορες οργανώσεις, θα έρθουν αντιμέτωπες με μείζονα κοινωνικά προβλήματα της εποχής, όπως τη

⁷⁵ Ο Γ. Παπασωτηρίου, πρόεδρος του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου της Δημοτικής Εκπαίδευσης είχε ζητήσει τη συνεισφορά του Εκπαιδευτικού Ομίλου και ο όμιλος ανταποκρίθηκε συντάσσοντας υπόμνημα με προτάσεις για το πρόγραμμα του δημοτικού, του ανώτερου παρθεναγωγείου και του διδασκαλείου κοριτσιών. Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, (1987), σελ. 167.

⁷⁶ Δαλακούρα Κατερίνα-Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (2015), σελ. 134.

⁷⁷ Η Ρόζα Λακόμπ, επικεφαλής των γυναικών στα παρισινά προάστια, ίδρυσε το 1780 τη λέσχη επαναστατηρών πολιτών, μαζί με την πλύστρα Πολίνα Λεονί με σκοπό να γαλουγήσουν τις συμπατριώτισσές τους στο πνεύμα της Επανάστασης. Βλ. Κολοντάι Αλεξάνδρα, (2017), σελ. 164-170.

⁷⁸ Ρεθυμιοτάκη Ελένη, Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015), σελ. 15.

⁷⁹ Το κίνημα των αστών γυναικών ιδρύθηκε στην Αμερική από την Αμπιγκέιλ Σμιθ Άνταμς (σύζυγο του 2^{ου} προέδρου της Αμερικής) και τη Μέρσι Γουόρεν, στη Γαλλία από την Ολέμπ ντε Γκουζ και στην Αγγλία από τη Μέρι Γουόλστονκραφτ. Βλ. Κολοντάι Αλεξάνδρα, (2017), σελ. 164-170.

φτώχεια, την παιδική εργασία και τη δουλεία, και θα αποκτήσουν μια κοινωνική αίσθηση των ανισοτήτων, σταματώντας να τις εκλαμβάνουν πλέον ως προϊόντα της ατομικής μοίρας. Με τους όρους αυτούς θα αναστοχαστούν τη θέση τους και θα οργανωθούν για να διεκδικήσουν αλλαγές.

Το κίνημα για τη διεκδίκηση της αναγνώρισης των δικαιωμάτων της γυναίκας γεννήθηκε και αναπτύχθηκε στα νεωτερικά, βιομηχανικά ανεπτυγμένα κράτη-έθνη της Δύσης⁸⁰, ξεκινώντας από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα με την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής και τη διαρκώς σημαντικότερη θέση που καταλάμβανε σε αυτήν η γυναίκα. Ξεκίνησε στις δύο καπιταλιστικές χώρες, τη Γαλλία και την Αγγλία, αλλά και την Αμερική εξαιτίας του σημαντικού ρόλου της γυναικείας παρουσίας στην οικονομία⁸¹. Η διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην παραγωγή δεν μπορούσε να συμβαδίσει με τη διαιώνιση των κοινωνικών και πολιτικών διακρίσεων σε βάρος τους. Το γυναικείο κίνημα αποτέλεσε φυσική αντίδραση της αντίφασης αυτής μέσα στους κόλπους του καπιταλισμού, πήρε γρήγορα μεγάλες διαστάσεις και στο τέλος του 19^{ου} αιώνα σχημάτισε σε όλα τα δυτικά και ανατολικά κράτη ένα ισχυρό δίκτυο από γυναικείες οργανώσεις με στόχο την ισότητα δικαιωμάτων ανάμεσα στα δύο φύλα σε όλα τα επίπεδα της υπάρχουσας καπιταλιστικής κοινωνίας⁸².

Το κίνημα προώθησε την ιδέα της ισότητας και διεκδίκησε ίσα δικαιώματα, ίσες αρμοδιότητες, ίση εξουσία στον ιδιωτικό και το δημόσιο χώρο, ενώ παράλληλα επέκρινε οποιαδήποτε αναφορά στη διαφορετικότητα των φύλων, πιστεύοντας ότι πρόκειται για παγίδα της πατριαρχικής εξουσίας, μέσω της οποίας νομιμοποιούνταν η θέση της γυναίκας σε ένα καθεστώς υποδεέστερο⁸³. Απαιτούσε τη νομική ισότητα πιστεύοντας ότι μόνο έτσι θα εξαλειφθούν μορφωτικές, μισθολογικές⁸⁴ και εργασιακές διαφορές ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες κι επομένως θα μπορέσει να καταστεί δυνατή η κοινωνική ισότητα. Ο αγώνας για την κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων στη Γαλλία, την Αγγλία και τις ΗΠΑ υπήρξε επίπονος. Πρώτος στο αγγλικό

⁸⁰ Αθανασιάδης Χάρης, «Οι Δύο Στιγμές του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος», σελ.13-25, στο Μαραγκουδάκη Ελένη (επιμ.), *Εισαγωγή Θεμάτων για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων στην Εκπαιδευτική Διαδικασία – Δοκίμια*, Ιωάννινα, Λιθογραφία, (2007), σελ. 14.

⁸¹ Στην Αμερική, καθώς το εργατικό δυναμικό σπάνιζε, ολόκληρη η οικογένεια ήταν αναγκασμένη να εργάζεται σκληρά στα κτήματα, οι γυναίκες αποτελούσαν πολύτιμη εργατική δύναμη κι έχαιραν ιδιαίτερου σεβασμού, μέχρι που ο καπιταλισμός θα αντιστρέψει τα πράγματα μετατρέποντας τη γυναίκα σε δούλα. Βλ. Κολοντάι Αλεξάνδρα, (2017), σελ. 177.

⁸² Βλ. στο ίδιο, σελ. 186.

⁸³ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα, (2015), σελ. 20.

⁸⁴ Στη Γαλλία τη χρονική περίοδο 1889-1893 η εργαζόμενη γυναίκα έπαιρνε για τις ίδιες ώρες εργασίας, το μισό μεροκάματο του άντρα. Βλ. Μποβουάρ Σιμόν, *Το Δεύτερο Φύλο*, (μτφρ.) Τζένη Κωνσταντίνου, β' έκδ. Αθήνα, Μεταίχμιο, (2009), σελ. 186.

κοινοβούλιο ο Τζον Στιούαρτ Μιλ θα κάνει λόγο υπέρ του δικαιώματος ψήφου των γυναικών το 1867. Οι Αγγλίδες οργανώνονται πολιτικά με την καθοδήγηση της κυρίας Φόσετ, και οι Γαλλίδες παρατάσσονται πίσω από την Μαρία Ντερέμ.⁸⁵

Το φεμινιστικό κίνημα, έχοντας αποδεχτεί την ύπαρξη έμφυλων διαφορών και με αφετηρία την άποψη ότι είναι πιο πολλά και πιο σπουδαία εκείνα που ενώνουν τα δύο φύλα από εκείνα που τα χωρίζουν, θα επιχειρήσει τη συρρίκνωση αυτών των διαφορών μέσω της διεύρυνσης των ομοιοτήτων προσεγγίζοντας το ζήτημα μέσα από το πνεύμα της ισόρροπης συμπληρωματικότητας⁸⁶. Το έδαφος ήταν άλλωστε πρόσφορο, αφού πολλές σπουδαίες γυναίκες στην Αγγλία και στη Γαλλία⁸⁷ είχαν αρχίσει από τον προηγούμενο αιώνα να συγγράφουν, επιχειρηματολογώντας σθεναρά κατά του αποκλεισμού των γυναικών από τον δημόσιο βίο και την υποτιθέμενη φυσική κατωτερότητά τους, διεκδικώντας δικαιώματά στη μόρφωση και την παρουσία. Επιδιώκοντας την αναγνώρισή τους ως ανθρώπινες υπάρξεις, αγωνίζονταν για να γίνουν αποδεκτές πρώτα απ' όλα ως άτομα (Mary Wollstonecraft⁸⁸). Επιπροσθέτως πολλές αστές γυναίκες είχαν στρέψει το ενδιαφέρον τους σε φιλανθρωπικές δράσεις, και συμμετείχαν ενεργά σε πολύ δραστήριες οργανώσεις αναλαμβάνοντας ευθύνες έξω από τον χώρο του σπιτιού, είχαν αποκτήσει οργανωτικά και διοικητικά εφόδια, ένιωθαν ότι πρόσφεραν έργο κι ότι διέθεταν ικανότητες, επιζητούσαν τη μόρφωσή τους και την πνευματική τους καλλιέργεια, προβληματίζονταν, διαμορφώνοντας σιγά σιγά φεμινιστική συνείδηση⁸⁹. Τα παραδείγματα των δυναμικών διεκδικήσεων που είχαν προηγηθεί στη Γαλλία, τη Βρετανία και την Αμερική ήδη από τον 18^ο αιώνα, όπου οι γυναίκες συμμετείχαν σε κινήματα της εργατικής τάξης, ενέπνευσαν και πυροδότησαν την αγωνιστική διάθεση πολλών γυναικών του 19^{ου} και του 20^{ού} αιώνα.

Εστιάζοντας, αρχικά, μόνο στη διεκδίκηση της ισότητας ανάμεσα στα δύο φύλα, οι αστές φεμινίστριες προέβαλαν το κίνημά τους ως αταξικό και ουδέτερο και δεν ενδιαφέρθηκαν για τα κινήματα της κοινωνικής αναγέννησης της εποχής, τα οποία

⁸⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 194.

⁸⁶ Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα, (2015), σελ. 21.

⁸⁷ Το 1791 στη Γαλλία η Olympe de Gouges στο κείμενό της με τίτλο «*Τα δικαιώματα της γυναίκας και της γυναίκας πολίτιδος*» διεκδικεί για τις γυναίκες το σύνολο των πολιτικών δικαιωμάτων. Αργότερα η Mary Wollstonecraft η οποία προβάλλει την ανάγκη της νομικής και πολιτισμικής νομιμοποίησης των δικαιωμάτων, τα οποία θεωρούνται κοινά (Το έργο της «*Υπεράσπιση των γυναικείων δικαιωμάτων*» το 1796 θα προκαλέσει αίσθηση) και η Catherine Macaulay, στην οποία το έργο κεντρική θέση έχει η μέριμνα για τη θεωρητική θεμελίωση των δικαιωμάτων, όπου επιτιθέμενη στις απόψεις του Ρουσσώ θα συγκροτήσει τις βασικές θεωρητικές αρχές του μετέπειτα φεμινιστικού κινήματος. Βλ. Δαλακούρα Κατερίνα-Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (2015), σελ. 20-21.

⁸⁸ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 92.

⁸⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 94-95.

μάλιστα θα έδιναν μεγαλύτερες προοπτικές για δικαίωση. Κρατήθηκαν μακριά από τον κομμουνισμό, ενώ δανείστηκαν την επιχειρηματολογία του σοσιαλισμού μόνο και μόνο για να εξασφαλίσουν τη στήριξη των γυναικών της λαϊκής τάξης. Έτσι, μετέτρεψαν τον κατά βάση ταξικό αγώνα σε μία πάλη ανάμεσα στα φύλα, χάνοντας ουσιαστικά τη συμπαράσταση των αντρών της τάξης τους⁹⁰. Το κίνημα θα περάσει από πολλά στάδια. Η αστική κοινωνία θα αντιμετωπίζει για πολύ καιρό με απροθυμία και περιορισμένη εμπιστοσύνη την ενεργητικότητα και τη διανοητικότητα των γυναικών και θα αργήσει πολύ να ανοίξει το δρόμο στην εκπαίδευση, στην εργασία, στον ευρύτερο χώρο της δημόσιας σφαίρας της.

Μόνο στις αρχές του 20^{ού} αιώνα θα συνδέσουν κάποιες πολιτικά συνειδητοποιημένες αστές τον αγώνα τους με κάποιο συγκεκριμένο κόμμα⁹¹. Στην Αγγλία οι γυναίκες θα ριζοσπαστικοποιήσουν τη δράση τους⁹². Για να αποκτήσουν το δικαίωμα της ψήφου, θα διοργανώσουν μαζικές διαδηλώσεις, θα συλλέξουν έναν τεράστιο για την εποχή αριθμό υπογραφών, θα σπάσουν βιτρίνες, θα ανάψουν φωτιές και θα συγκρουστούν με την αστυνομία. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος θα εκτονώσει τις πιέσεις του φεμινιστικού κινήματος. Ταυτόχρονα όμως θα δημιουργήσει την έλλειψη ικανών και αρτιμελών αντρών⁹³ και θα οδηγήσει στην ανάληψη πολλών παραδοσιακών αντρικών ρόλων από τις γυναίκες καταδεικνύοντας τις δυνατότητές τους. Το δικαίωμα της ψήφου στις γυναίκες θα αναγνωριστεί στη Βόρεια Αμερική και στις περισσότερες χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης (με εξαίρεση τη Φινλανδία και τη Νορβηγία, όπου είχε ήδη αναγνωρισθεί το 1906 και 1907 αντίστοιχα) μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο⁹⁴. Οι κοινωνίες όμως θα εξακολουθήσουν να αντιμετωπίζουν τις γυναίκες άνισα επιβεβαιώνοντας την άποψη πολλών ιστορικών ότι

⁹⁰ Κολοντάι Αλεξάνδρα, (2017), σελ. 185-187.

⁹¹ Οι γυναίκες «καντέτου» μέλη του φιλελεύθερου και αστικού μοναρχικού κόμματος της τσαρικής Ρωσίας δούλεψαν έτσι πρώτα στην Εταιρία για τα Γυναικεία Δικαιώματα και μετά στην Ένωση για τα Γυναικεία Δικαιώματα, παρόμοια πολιτική όμως υιοθετήθηκε και από κάποιες αγγλικές και γερμανικές οργανώσεις. Κολοντάι Αλεξάνδρα, (2017), σελ. 213.

⁹² Ιδρύεται η πιο μαχητική οργάνωση «Women's Social and Political Union» (WSPU), της οποίας τα μέλη η *Daily Mail* βάφτισε αργότερα «Σουφραζέτες», για τη διεκδίκηση της ψήφου των γυναικών την περίοδο 1903-1917, υπό την καθοδήγηση της Emmeline Pankhurst, που στη συνέχεια θα προσχωρήσει στο σοσιαλιστικό κόμμα. Χρησιμοποιώντας πρωτοφανή και ανάρμοστα για την εποχή, μέσα συλλογικής διεκδίκησης κινητοποιήθηκαν μαζικά και οργανωμένα. Βλ. Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα, σελ. 24.

⁹³ Μποβουάρ Σιμόν, (2009), σελ. 187.

⁹⁴ Οι περισσότερες μεγάλες δυτικές δυνάμεις επέκτειναν τα δικαιώματα ψήφου στις γυναίκες κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, μεταξύ των οποίων ο Καναδάς (1917), η Βρετανία, η Αυστρία, η Πολωνία, η Ρωσία και η Γερμανία (1918), η Σουηδία και οι Κάτω Χώρες (1919) και οι Ηνωμένες Πολιτείες (1920). Σημαντικές εξαιρέσεις στην Ευρώπη ήταν η Γαλλία, όπου οι γυναίκες δεν μπορούσαν να ψηφίσουν μέχρι το 1944, η Ελλάδα (1952) και η Ελβετία (1971). (Στοιχεία από: <http://archive.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>).

το δικαίωμα της ψήφου παραχωρήθηκε στις γυναίκες για πολύ διαφορετικούς λόγους και όχι επειδή οι άνδρες εκτίμησαν σοβαρά την αξία τους και τον αγώνα τους⁹⁵.

2.4. Το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα

Στο ελληνικό κράτος, στη δεκαετία του 1880, μια μικρή ομάδα γυναικών θα θελήσει να υπερβεί τα στενά όρια της ιδιωτικής ζωής, και με τον λόγο και τις ιδέες τους θα εμφανιστούν στον δημόσιο βίο, αναδεικνύοντας την κοινωνική διάσταση του γυναικείου προβλήματος, θα καταθέσουν μια τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία και θα προτείνουν συλλογικές παρεμβάσεις. Η κυκλοφορία του περιοδικού *Η Εφημερίς των Κυριών*, στις 8 Μαρτίου 1887, σημαδεύει τη μετάβαση σε μια φεμινιστική συνείδηση που θέτει σαν στόχο τη συγκρότηση των γυναικών σε συλλογικό υποκείμενο της χειραφέτησής τους⁹⁶. Οι λόγιες Ελληνίδες ενώνουν τις φωνές τους και δημιουργούν νέα σωματεία. Σημαντικότερο ίσως από αυτά είναι η *Ένωσις των Ελληνίδων*, που μεταξύ άλλων, θα αναλάβει ενεργή δράση στην εθνική κινητοποίηση του 1897, προσφέροντας ιατρική φροντίδα και συμμετέχοντας στη διεθνή αλληλεγγύη. Μέσα από την προβολή του έργου της συζύγου, της μητέρας και της οικοδέσποινας, οι αστές γυναίκες διεκδίκησαν την αναγνώριση της αξίας τους.

Οι αστές γυναίκες, εκτός από τη φιλανθρωπία, θα επικεντρωθούν τώρα και στο γράψιμο άρθρων για να ασκήσουν κριτική στα γυναικεία θέματα προβάλλοντας τις φεμινιστικές ιδέες τους, δεν θα επιδιώξουν όμως ακόμα την ταξική διεύρυνση του κινήματος τους, ώστε να διεκδικήσουν δυναμικά τα *αυτονόητα*⁹⁷. Διαβάζοντας τη μητρότητα ως ιδιαίτερη αξία υποστήριξαν ότι η έλευση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα θα προσέθετε σε αυτήν ηθικές ποιότητες. Αντλώντας την επιχειρηματολογία τους κυρίως από τις πηγές της παράδοσης, της φιλανθρωπίας και του εθνικισμού θα παρουσιάσουν τη μόρφωση της γυναίκας ως απαραίτητο στοιχείο μιας άξιας συζύγου

⁹⁵ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 99-100.

⁹⁶ Η συντακτική ομάδα του περιοδικού αποτελείται από τις «γράφουσες» Ελληνίδες. Εκτός από την Καλλιρρόη Παρρέν γράφουν η Αγαθονίκη Αντωνιάδου, η Σαπφώ Λεοντιάς, η γιατρός Ανθή Βασιλειάδου, η Φλωρεντία Φουντουκλή, η Κρυσταλλία Χρυσοβέργη. Όλες μορφωμένες, γλωσσομαθείς, με ευρεία παιδεία και ενήμερες για τους αγώνες που δίνονται από τις γυναίκες υπέρ της γυναικείας χειραφέτησης στην Ευρώπη και στην Αμερική. Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 206.

⁹⁷ Γράφει ο Ζ.Π.: «*Ημείς μεν επεδείξαμεν μίαν Ένωσιν Ελληνίδων με δέκα τμήματα πάμπλουτα εις φιλανθρωπίαν, εις κυρίας, εις οικοκυρικήν, εις αλτρουισμόν, ένα λάμποντα φιλανθρωπικόν οργανισμόν κυριών, τον οποίον μόλις εις φιλανθρωπικά έργα κατόρθωσε να παρασύρη η πολύ περισσότερον επαναστάτις κυρία Παρρέν, οι δε Βούλγαροι δια της Αντόνοβας επέδειξαν πτωχότερα μεν βαθύτερα όμως στερεώτερα και επαναστατικότερα πράγματα. Μισή χιλιάδα φοιτητριών, γυναίκας που ζητούν εργασίαν, ψήφον, παλην και νίκην κατά των αντιδράσεων του Βουλγαρικού Κράτους.* Βλ. «Ο Αγοραστής», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5200, (16.4.1911).

και μητέρας-τροφού του μελλοντικού στρατιώτη-μαχητή της Μεγάλης Ιδέας, που θα μπορεί να προστατεύσει τον εαυτό της στον χώρο της εργασίας⁹⁸. Το περιοδικό θα εκδίδεται για σχεδόν 30 χρόνια, με εβδομαδιαία έκδοση από το 1887-1907 και με δεκαπενθήμερη ως το 1917.

Η συγκρότηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα θα σηματοδοτηθεί στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Θα σηματοδοτηθεί από την ίδρυση του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας το 1920⁹⁹, το σωματείο που θα δώσει τον χαρακτήρα του κινήματος της εποχής, το μέτρο της ριζοσπαστικότητας, αλλά και των ορίων του. Το κίνημα αποτελείται από μορφωμένες γυναίκες της αστικής ή μεσοαστικής τάξης, ιδεολογικά φιλελεύθερες, με σοσιαλιστικές συνήθως επιρροές. Η πρόεδρος του Αύρα Θεοδωροπούλου σε τοποθέτησή της επισημαίνει ότι:

Φεμινισμός είναι η κίνηση η παγκόσμια για να δοθούν στη γυναίκα ίσα δικαιώματα με τον άντρα στην πολιτεία, στη νομοθεσία, στην εργασία, στην κοινωνία. ...Δεν αντικρύζει τα κοινωνικά προβλήματα γενικά, γι' αυτό δεν είναι καθόλου ταξικό κίνημα και ... Αγκαλιάζει όλες τις τάξεις των γυναικών και όλες τις ιδεολογίες από τις συντηρητικότερες ως τις πιο ριζοσπαστικές¹⁰⁰,

καθιστώντας σαφές, ότι βρισκόμαστε για πρώτη φορά στη διαμόρφωση τάσεων που αντιστοιχούν σε διεθνείς οργανώσεις συγκροτημένες όμως στην ελληνική πραγματικότητα¹⁰¹. Το κίνημα είναι εξαιρετικά περιορισμένο ταξικά και γεωγραφικά. Εκτός από την Αθήνα μόνο στη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιούταν μία ολιγομελής ομάδα, χαρακτηριστικό της οποίας ήταν επίσης η ταξική μονομέρεια. Οι γυναίκες που το αποτελούσαν ήταν της αστικής ή μεσοαστικής τάξης. Στην επαρχία δεν είχαν ιδέα¹⁰², ενώ στις πόλεις από το ένα μέρος μεγάλος αριθμός γυναικών των κατώτερων

⁹⁸ Αθανασιάδης Χάρης, «Οι Δύο Στιγμές του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος», σελ. 13-25, στο Μαραγκουδάκη Ελένη (επιμ.), *Εισαγωγή Θεμάτων για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων στην Εκπαιδευτική Διαδικασία – Δοκίμια*, Ιωάννινα, Λιθογραφία, (2007), σελ. 15.

⁹⁹ Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου - Μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, (1985), σελ. 33.

¹⁰⁰ Θεοδωροπούλου Αύρα, «Ο φεμινισμός στην Ελλάδα», *Νέα Εστία*, έτ. Α', τχ. 16-17, (1.11.1927), σελ. 867-869.

¹⁰¹ Ο Σύνδεσμος υπήρξε από την αρχή μέλος της μαζικότερης διεθνούς φεμινιστικής οργάνωσης, της International Woman Suffrage Alliance. Βλ. Αθανασιάδης Χάρης, «Οι Δύο Στιγμές του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος», σελ.13-25, στο Μαραγκουδάκη Ελένη (επιμ.), *Εισαγωγή Θεμάτων για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων στην Εκπαιδευτική Διαδικασία – Δοκίμια*, Ιωάννινα, Λιθογραφία, (2007), σελ. 17.

¹⁰² Σε άρθρο της εφημερίδας *Καθημερινής* περιγράφεται η γυναίκα της επαρχίας: ...εις τα επαρχίας και τα χωριά. Εκεί δεν έχουν ιδέαν φεμινισμού. Εκεί η γυναίκα ευχαριστείται με τα οικιακά της. Ο σύζυγος, τα παιδιά, η λάτρα του σπιτιού. Αν της μιλήσετε περί ψήφου θα σας κυττάξη, όπως κυττάζουν τους φρενοβλαβείς και τους δαιμονισμένους. Εις τα χωριά η γυναίκα ζη στη σκλαβιά. Ο χωριάτης, ο αντρούκλας, ο βλάχαρος, με ταις τσαρούχες του, παίζει τρίομπο στον καφενέ και η γυναίκα, η ταλαιπωρημένη, η θανατωμένη από την ελονοσίαν, η αγλύκαντη και αγέλαστη, χαροπαλεύει στην εξοχή,

οικονομικών στρωμάτων ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα στο σπίτι, απομονωμένες, κάτω από πολύ κακές συνθήκες, χωρίς να έχουν χρόνο να ασχοληθούν με τις φεμινιστικές διεκδικήσεις, κι από το άλλο, ένα εξίσου μεγάλο κομμάτι του φτηνού εργατικού δυναμικού στα εργοστάσια ήταν ανήλικα κορίτσια¹⁰³. Η επίδραση διαφόρων πολιτικών ιδεολογιών στις φεμινιστικές ιδέες θα συντείνει στην αντιπαράθεσή τους¹⁰⁴.

Παρά την πολύπλευρη δράση του Συνδέσμου, το μεσοπολεμικό φεμινιστικό κίνημα δεν θα έχει σημαντικά κέρδη. Στον χώρο της εκπαίδευσης θα νομοθετηθεί μεν η υποχρεωτική φοίτηση των κοριτσιών στα δημοτικά σχολεία το 1929, αλλά χωρίς να εφαρμόζονται οι προβλεπόμενες ποινές στις διαρροές, που θα αποτελούν τον κανόνα. Η φοίτηση των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση θα πυκνώσει και θα επιτραπεί η φοίτηση στα κρατικά διδασκαλικά, αλλά η φοίτηση στα Πανεπιστήμια θα εγείρει για πολύ καιρό ακόμα αντιδράσεις. Στον χώρο της εργασίας η ισομισθία μεταξύ αντρών και γυναικών εξακολουθούσε να αποτελεί εξαίρεση. Ενώ το δικαίωμα της ψήφου η Ελληνίδα το κατέκτησε μετά από τις πιέσεις που άσκησε ο ΟΗΕ στις μετεμφυλιακές κυβερνήσεις το 1952. Το γυναικείο κίνημα του μεσοπολέμου θα εξαφανιστεί μετά την επιβολή της δικτατορίας της του 1936. Ο γυναικείος αγώνας θα έχει ανασταλεί και η υποδεέστερη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία θα έχει παγιωθεί¹⁰⁵.

2.5. Η εικόνα του γυναικείου φύλου την εποχή που έζησε ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω στοιχεία, σχηματίζεται αβίαστα η αναμενόμενη, η κοινωνικά αποδεκτή, η στερεότυπη εικόνα της σύγχρονης με τον Παπαντωνίου γυναίκας. Καθόλη τη διάρκεια της ζωής του συγγραφέα και για πολύ καιρό ακόμα, λίγα πράγματα άλλαξαν στον τρόπο που οι γυναίκες αντιμετώπιζονταν κοινωνικά και επιτελούσαν τους ρόλους τους. Λίγα τους παραχωρήθηκαν από την ανδροκρατούμενη κοινωνία και συχνά ήταν αυτές οι ίδιες που αναπαρήγαγαν και διαιώνιζαν το τόσο άνισο προς το φύλο τους πολιτικοκοινωνικό σύστημα.

Η μητρότητα μπορεί να είχε αναγνωριστεί ως ιδιαίτερη και ξεχωριστή λειτουργία που νομιμοποιούσε τον προορισμό της και εξασφάλιζε στη γυναίκα την

σκάβει, κλαδεύει, ξεφυλλίζει, ποτίζει την γην με τον ιδρώτα της. Η γυναίκα στο σπίτι, στο χωράφι, στη στάνη. Βλ. Πικουίκ, «Ο φεμινισμός», [Αθηναϊκά Ημερονύκτια], *Καθημερινή*, (17.6.1925).

¹⁰³ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 204.

¹⁰⁴ Οι φεμινίστριες θα χωριστούν τελικά με βάση την κοινωνικό-πολιτική τους ιδεολογία σε συντηρητικές φιλελεύθερες (Λύκειο Ελληνίδων, Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων γυναικών) και δημοκρατικές φιλελεύθερες - σοσιαλίζουσες (Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας) και σοσιαλίστριες (Σοσιαλιστικός όμιλος Γυναικών). Βλ. Σαμίου Δήμητρα, «Η Διεκδίκηση της Ισότητας: τα Φεμινιστικά Έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», *Διαβάζω*, τχ. 198, (14.9.88), σελ. 23-28.

¹⁰⁵ Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα, (1985), σελ. 97.

κοινωνική αναγνώριση, ωστόσο δεν της παραχωρούσε το δικαίωμα να παρέμβει σε θέματα που αφορούσαν τα παιδιά, εκφράζοντας διαφορετική άποψη από τον πατέρα¹⁰⁶. Επιπροσθέτως με το πρόσχημα ότι η εργασία, η μόρφωση, ο δημόσιος βίος θα την απομάκρυναν από τον φυσικό προορισμό της μητέρας, αποτέλεσε ακράδαντο επιχείρημα της διαιώνισης του εγκλωβισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού της¹⁰⁷. Η ανατροφή της της επέβαλλε να είναι ήρεμη, δουλική, ευγενική, λιγομίλητη, υπομονετική, σεβαστική, ανεκτική και κυρίως να αποδέχεται και να μην αμφισβητεί τις αντρικές αποφάσεις¹⁰⁸. Τα περιουσιακά της στοιχεία, όπως και όλα τα οικονομικά θέματα του σπιτιού, έχουν εκχωρηθεί αυτόματα στον άντρα¹⁰⁹.

Τον σύζυγο εξακολουθεί να τον επιλέγει ο πατέρας, ο οποίος φροντίζει και για την προικοδότηση της κοπέλας, μια συναλλαγή που στοχεύει συχνά στην βελτίωση ή διατήρηση της κοινωνικής θέσης της οικογένειας¹¹⁰. Με γνώμονα την επίδειξη της ευημερίας τους, πατέρες και σύζυγοι φροντίζουν επιμελώς την εξωτερική εμφάνιση των γυναικών τους, προτού της βγάλουν περίπατο στο περίφημο νυφοπάζαρο της πόλης¹¹¹. Οι αδερφοί οφείλουν να προστατεύουν την τιμή της αδερφής, που ταυτίζεται με την τιμή της οικογένειας και πρέπει να τιμωρούν την παραβίασή της ακόμα και με τον θάνατο¹¹². Οι γεροντοκόρες αποτελούν βάρος, αποδοκιμάζονται κοινωνικά και στιγματίζουν όλη την οικογένεια, καθηλώνοντας και τους αδερφούς στον γεροντοπαλικαριστικό βίο¹¹³.

Η δουλειά θα αποτελέσει μέσο διαφυγής προς την ανεξαρτησία και θα επιτρέψει στις γυναίκες να απελευθερωθούν, να βελτιώσουν τη θέση τους, να αποκτήσουν φιλοδοξίες, να μορφωθούν, να σταθούν άξια δίπλα στους άντρες εργαζόμενους, να αποκτήσουν αυτοεκτίμηση, να κερδίσουν αναγνώριση και να διεκδικήσουν τα αυτονόητα¹¹⁴. Ωστόσο τόσο το κράτος όσο και η θρησκεία¹¹⁵ δεν θα

¹⁰⁶ Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 87, 92 και Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 229.

¹⁰⁷ Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 84 και Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 233.

¹⁰⁸ Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 51 και Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 152.

¹⁰⁹ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 230.

¹¹⁰ Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 93, 94 και Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 155.

¹¹¹ Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 46,59 και Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 161, 233.

¹¹² Τα εγκλήματα για λόγους τιμής είναι παλιό κοινωνικό φαινόμενο, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα η προσβολή της «τιμής» αποτελούσε την κυριότερη αιτιολογία για την άσκηση διαπροσωπικής βίας, στοιχείου που δε φαίνεται να αλλάζει σημαντικά και στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Βλ. Αβδελά Έφη, *Δια Λόγους Τιμής- Βία Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, (2006), σελ. 13.

¹¹³ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 153, Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 49, 53, 94.

¹¹⁴ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 198, 236 και Κούλα Ξηραδάκη, (1988), σελ. 29.

¹¹⁵ Η κλασική εικόνα που πρόβαλλε η εκκλησία για τη γυναίκα ήταν αυτή της θλιμμένης και πολλές φορές, κλαμένης Παναγίας, συζύγου/μητέρας, που υπομένει παθητικά, γεμάτη καλοσύνη και υπομονή όλα τα προβλήματα... Βλ. Παπαγεωργίου (2006), σελ. 164.

σταθούν αρωγοί στις προσπάθειες απαγκίστρωσης από το άνισο κοινωνικό καθεστώς. Η ελλιπής μόρφωση θα συμβάλει στην παγίωση αυτής της κατάστασης¹¹⁶ και οι κοινωνικές ανατροπές θα αργήσουν πολύ να φανούν στον ορίζοντα. Παρά τις όποιες φωτισμένες εξαιρέσεις, θηλυκού ή αρσενικού γένους, που από τον προηγούμενο κιάλας αιώνα είχαν αρχίσει να διακηρύττουν τα φεμινιστικά μηνύματα, η ακραία άνιση μεταχείριση των φύλων θα εξακολουθήσει για πολλά χρόνια ακόμα να υφίσταται.

¹¹⁶ Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 62,63 και Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 175, 235.

3. Η γυναικεία παρουσία στη σύγχρονη με τον Ζαχαρία Παπαντωνίου λογοτεχνία ως αντικείμενο έρευνας

Η ανάπτυξη της φεμινιστικής σκέψης κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα οδήγησε αρχικά κάποιες διανοούμενες γυναίκες¹¹⁷ στην Ευρώπη και στην Αμερική να εντοπίσουν την ανάγκη επαναπροσδιορισμού της λογοτεχνικής παράδοσης με σκοπό να καθιερώσουν τη φεμινιστική λογοτεχνική κριτική επιφέροντας τελικά πολύ σημαντικές αλλαγές τόσο στη θεωρία της λογοτεχνίας όσο και στην κριτική της¹¹⁸. Εστίασαν στον τρόπο με τον οποίο τα λογοτεχνικά κείμενα συμμετέχουν στις πολιτισμικές αναπαραστάσεις και τη δημιουργία ταυτοτήτων για τα άτομα σε δεδομένες ιστορικές περιόδους. Με αυτό το σκεπτικό, μεγάλο μέρος της προσοχής των κριτικών θα στραφεί στις αναπαραστάσεις των χαρακτήρων και στον βαθμό που τα λογοτεχνικά κείμενα προχωρούν στην κατασκευή, αναπαραγωγή και επίρρωση ή την αμφισβήτηση και ανατροπή των κυρίαρχων τρόπων με τους οποίους γίνονται αντιληπτές οι ταυτότητες (κάθε είδους, συνεπώς και οι έμφυλες) σε μια κοινωνία, μια δεδομένη ιστορική στιγμή¹¹⁹.

Η σύγχρονη φεμινιστική λογοτεχνική κριτική είχε ως αφετηρία το γυναικείο κίνημα του 1960 και διαμορφώθηκε σταδιακά. Αναγνωρίζοντας τη σημασία της εικόνας που προωθούσε για τη γυναίκα η λογοτεχνία, επεδίωξε να εκθέσει τους μηχανισμούς συντήρησης της πατριαρχίας μέσω αυτής. Τηρώντας επιθετική στάση κατά των αντρικών εκδοχών του κόσμου, στη δεκαετία του 1970, κατέκρινε την προβολή της κυρίαρχης νοοτροπίας, που συνέβαλλε τη συντήρηση της κοινωνικής ανισότητας των γυναικών. Οι κριτικοί έστρεψαν την προσοχή τους και καυτηρίασαν βιβλία ανδρών συγγραφέων, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει στερεοτυπικές εικόνες γυναικών, ως πρότυπα μίμησης συμβάλλοντας στην εδραίωση και διαιώνιση των κοινωνικά αποδεκτών συμπεριφορών. Στη συνέχεια, στη δεκαετία του 1980, οι κριτικοί επηρεασμένοι από άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, όπως τον μαρξισμό, τη γλωσσολογία, τον δομισμό, μετατόπισαν τους στόχους τους. Στο επίκεντρο μπήκε η εξερεύνηση της φύσης του γυναικείου κόσμου και του τρόπου αντίληψης, καθώς και η ανάσυρση και προβολή των χαμένων ή αποσιωπημένων τεκμηρίων της γυναικείας

¹¹⁷ Ενδεικτικά: Virginia Woolf: *Ένα δικό σου Δωμάτιο*, (1929), Simon de Beauvoir: *Το Δεύτερο Φύλο*, (1949), αλλά και Helene Cixous, Betty Friedan, Luce Irigaray κ.α.

¹¹⁸ Κουκλατζίδου Μαρία, *Έμφυλες Ταυτότητες. Εκπαίδευση και Παιδική Λογοτεχνία*, Αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, (2014), σελ. 48.

¹¹⁹ Νατσίνια Αναστασία, «Λογοτεχνικοί Χαρακτήρες, Ιδεολογία και Στερεότυπα: Γέννηση και Χρήσεις» στο *Σελιδοδείκτες- Για την Ανάγνωση της Λογοτεχνίας*, (επιμ.) Βασιλειάδης Βασίλης, Δημοπούλου Κική, ΚΕΓ, Θεσσαλονίκη, (2015), σελ. 104.

εμπειρίας¹²⁰. Κάτω από την οπτική αυτή έγιναν τις τελευταίες δεκαετίες αρκετές έρευνες και στον ελλαδικό χώρο, πάνω στο συγγραφικό έργο μειζόνων Ελλήνων λογοτεχνών, προκειμένου να διερευνηθούν τόσο οι θέσεις και οι επιλογές των δημιουργών, όσο και τα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία για τη ζωή, την κοινωνική θέση και τη δράση της Ελληνίδας.

Σύμφωνα με τους Medvedev και Bakhtin (1978) το λογοτεχνικό έργο είναι ένα προϊόν αλληλεπίδρασης του συγγραφέα, ως ατόμου με προσωπική ιστορία και ιδιοσυγκρασία, με τις κυρίαρχες λογοτεχνικές τάσεις – το λογοτεχνικό περιβάλλον της εποχής του, καθώς και με το γενικότερο ιδεολογικό περιβάλλον – τις κυρίαρχες αντιλήψεις και το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον¹²¹. Υπό το πρίσμα αυτής της προσέγγισης και δεδομένου του ερευνητικού μας ερωτήματος, θεωρήσαμε σκόπιμο, να διενεργήσουμε επισκόπηση υφιστάμενων μελετών με θέμα τη θέση της γυναίκας στα έργα σύγχρονων με τον Παπαντωνίου λογοτεχνών, ώστε να συνθέσουμε την εικόνα της γυναίκας της εποχής εκείνης, όπως αναδύεται μέσα από τα μελετώμενα λογοτεχνικά έργα. Να βολιδοσκοπήσουμε, με βάση τις συγκεκριμένες μελέτες, αν οι λογοτέχνες αναγνωρίζουν την αρνητική κοινωνική θέση των γυναικών και να ανιχνεύσουμε με ποιον τρόπο αυτοί περιγράφουν την κοινωνική τους κατάσταση. Να κατανοήσουμε, αν τελικά τις βλέπουν με συμπάθεια, χωρίς να περιορίζονται απλά στην μηχανιστική αναπαράσταση των στερεότυπων, και εάν έχουν να προτείνουν διεξόδους για την ανατροπή τους.

3.1. Βαρίκα Ελένη: *Η εξέγερση των Κυριών*

Το 1987 η Ελένη Βαρίκα στο βιβλίο της *Η εξέγερση των Κυριών* εντοπίζει στη Στέλλα Βιολάντη, ηρωίδα του μυθιστορήματος *Έρωτς Εσταυρωμένος* (1903), του Γρηγόριου Ξενόπουλου *την ενσάρκωση του γυναικείου ιδεώδους της καμπής του αιώνα, όπου οι γυναίκες γίνονται ορατές ως ανθρώπινα πλάσματα και ως θύματα προκαλούν την ανδρική συμπάθεια και τον σεβασμό*¹²². Η Βαρίκα εντοπίζει κι επισημαίνει τα χαρακτηριστικά της ωμής πατριαρχικής κοινωνίας στους βασικούς ήρωες. Ο σκληρός πατέρας¹²³, ο ανυπόφορος αδερφός, ο οποίος επιβεβαιώνει τον ανδρισμό του ασκώντας

¹²⁰ Barry Peter, *Γνωριμία με τη Θεωρία: Εισαγωγή στη Λογοτεχνική και Πολιτισμική Θεωρία*, (μτφρ.) Αναστασία Νάτσινα, Αθήνα, Βιβλιόραμα (2013), σελ. 2.

¹²¹ Νατσίνα Αναστασία, (2015), σελ. 102.

¹²² Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 114-118.

¹²³ Στη Βιολάντη εντοπίζεται κατά την Παπανικολάου η χειρότερη μυθιστορηματική περίπτωση εγκλεισμού στο σπίτι. Ο πατέρας φυλακίζει την κόρη, της στερεί την τροφή, τη δέρνει, επειδή τόλμησε να αγαπήσει έναν νέο κατώτερης κοινωνικής τάξης. Βλ. Παπανικολάου Αναστασία, *Η Αγαπητή Γυναίκα*

βία πάνω στην αδελφή του, ο θρασύδειλος και προικοθήρας αγαπητικός αποτελούν το φυσιολογικό και καθιερωμένο αρσενικό προφίλ της εποχής, ενώ η άβουλη μητέρα με την υποταγμένη γεροντοκόρη θεία επικυρώνουν την ανδρική εξουσία και καθιστούν περισσότερο μαρτυρικό το δράμα της ηρωίδας. Οι γυναίκες καθορίζονται από τους άντρες αποτελώντας θύματα όχι μόνο τις κοινωνικής εξουσίας, αλλά και μιας φυσικής τάξης πραγμάτων. Παραμένουν παθητικά όντα, βυθισμένες στη σιωπή τους, όπως και η Στέλλα Βιολάντη και υπάρχουν μόνο για να υπηρετούν τους άντρες τους και τα παιδιά τους. Αποτέλεσμα αυτής της αντιμετώπισης είναι να προβάλλονται συχνά, ως μέσα ικανοποίησης των ανδρικών αναγκών¹²⁴, όπως στα *Δύο αδέρφια* (1910) του Γ. Ψυχάρη. Η Βαρίκα θεωρεί κοινό τόπο τη δυσπιστία της αθηναϊκής κοινωνίας απέναντι στην αυτόνομη γυναίκα κι επισημαίνει τους φόβους και τις αντιδράσεις που γεννιούνται στο αντρικό υποσυνείδητο ακόμα και στους κύκλους στους οποίους κινείται ο συγγραφέας.

3.2. Παπασταματέλου Παρασκευή: *Γυναίκες και Φύλο στα Έργα του Γρηγόριου Ξενόπουλου*

Βασισμένη στη θεατρική παραγωγή του Γρηγόριου Ξενόπουλου και συγκεκριμένα στα έργα *Στέλλα Βιολάντη*, *Μαργαρίτα Στέφα*, *Η Αδερφούλα μου* και *Κόκκινος Βράχος*, θα επιχειρήσει και η Παρασκευή Παπασταματέλου (2009)¹²⁵, στη μεταπτυχιακή της εργασία, να αντλήσει πληροφορίες για τη ζωή των γυναικών της εποχής του. Η Παπασταματέλου, αναγνωρίζοντας ότι μέσω της λογοτεχνίας μπορούν να ανακαλυφθούν σημαντικές, άγνωστες πτυχές της ζωής και της δράσης των γυναικών, επιδιώκει να αναπαραστήσει τη γυναικεία υπόσταση, να καταγράψει τις ατομικές αντιστάσεις, τα πάθη και τα δεινά που οι γυναίκες υπέμειναν κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Ισχυροποιεί την επιλογή του θεατρικού έργου του Ξενόπουλου για τη μελέτη του κοινωνικού φύλου (gender) υπογραμμίζοντας πώς κατά κανόνα ακόμα και η «φιλογυναικεία» στάση ενός λογοτέχνη, δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένη από τον σεξισμό και τις έμφυλες προκαταλήψεις της κοινωνίας του¹²⁶. Μελετά το έργο του λογοτέχνη κατηγοριοποιώντας τα ευρήματα σε επιμέρους

στο *Ελληνικό Μυθιστόρημα το Πρώτο Μισό του 20ού Αιώνα (1900-1950)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, (2009), σελ. 355.

¹²⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 118-119.

¹²⁵ Παπασταματέλου Παρασκευή, *Γυναίκες και Φύλο στα Έργα του Γρηγόριου Ξενόπουλου: Ταυτότητες, Αναπαραστάσεις και Σχέσεις*, Μ.Δ.Ε., Παν/μιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού σχεδιασμού, Ρόδος, (2009).

¹²⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 10-11.

θεματικές ενότητες, για να καταλήξει μέσω της ανασύνθεσής τους στη δημιουργία του ολοκληρωμένου πορτραίτου της γυναίκας. Ο Ξενόπουλος, αν και προσεγγίζει τις γυναίκες με ιδιαίτερη ευαισθησία, συνήθως δεν καταφέρνει να υπερβεί τα πρότυπα των παραδοσιακών ρόλων που τους αποδίδονται¹²⁷.

Στην ενότητα του γάμου η Παπασταματέλου εισάγει την έννοια της διαπραγματευτικής αξίας των κοριτσιών, η οποία ορίζεται μόνο από την παρθενική αγνότητα, πολύτιμη προίκα τους, όπου η απώλειά της εκμηδενίζει τη συνολική αξία τους (τιμή, ντροπή, σεμνότητα κ.λπ.). Η τιμή προστατεύεται μέσω του εγκλεισμού και χαρακτηρίζεται από σχέσεις εξουσίας και υποταγής. Ο γάμος αποτελεί μονόδρομο για την κοινωνική αποδοχή κι ανοίγει τον δρόμο για την κοινωνική άνοδο ή τουλάχιστον τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης της οικογένειας. Με τα δεδομένα αυτά, οι γυναίκες στο έργο του Ξενόπουλου διαφοροποιούνται ποιοτικά αναλόγως με τη στάση τους στην ανεύρεση του υποψήφιου γαμπρού. *Αυτές που ελπίζουν σε έναν γάμο και μηχανεύονται τρόπους, για να τον πετύχουν θεωρούνται ασήμαντες και ραδιούργες, εκείνες που ερωτεύονται λοιδορούνται και όσες δεν παντρεύονται στιγματίζονται*¹²⁸.

Ως δομικό στοιχείο της υπό δημιουργία οικογένειας χαρακτηρίζεται η προίκα, αφού αποτελεί *ένα είδος ταυτότητας των συζύγων*, εκφράζοντας την κοινωνική τους θέση. Το γεγονός ότι η ερευνήτρια προτάσσει τις θετικές πτυχές του θεσμού αυτού (προϋπόθεση σταδιοδρομίας, θεμέλιο σπιτιού, στήριγμα οικογένειας) έναντι της απελπιστικής θέσης στην οποία οδηγούσε τις οικογένειες η γέννηση και μόνο ενός κοριτσιού, αναδεικνύει μάλλον την έμφυλη ουδετερότητά της και την αμερόληπτη και χωρίς προκαταλήψεις στάση της¹²⁹.

Στην πατριαρχική οικογένεια και στα φεουδαρχικά ιδεώδη, αποδίδεται η χρήση βίας κατά των γυναικών από τον πατέρα, τον αδερφό ή το σύζυγο. Πρόκειται για ένα φαινόμενο καλά εδραιωμένο, καθολικής αποδοχής και ήδη αφομοιωμένο από τη νέα γενιά, ώστε να διαιώνίζεται¹³⁰. Η χρήση βίας, με ευχαρίστηση μάλιστα, από τα νεότερα σε ηλικία άτομα αναδεικνύει κατά την Παπασταματέλου, την ευρύτερη αποδοχή της, ως μέσο νουθεσίας και επιβολής του ισχυρότερου αρσενικού στο ασθενέστερο θηλυκό. Κι ενώ το σύνηθες είναι να υποτάσσεται η γυναικεία παθητικότητα στην αντρική

¹²⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 32.

¹²⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 38.

¹²⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 39.

¹³⁰ «Κανείς, κανείς, δεν εβρίσκετο να του πει. Μα επιτέλους τι σου έκαμε αυτό το πλάσμα που θέλεις να το πεθάνεις;... αναρωτιέται ο αφηγητής - Ξενόπουλος αναδεικνύοντας από τη μία την καθολική αποδοχή του φαινομένου και προβληματίζοντας τον αναγνώστη για την ορθότητα του από την άλλη.» Βλ. στο ίδιο, σελ. 40.

επιθετικότητα, στην περίπτωση της Βιολάντη ο Ξενόπουλος δημιουργεί με επιτυχία μία ανυπότακτη στα *εκφυλισμένα φεουδαρχικά πρότυπα* γυναίκα.

Η μειονεκτική θέση της γυναίκας στην πατριαρχική κοινωνία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και οι συγκρούσεις μεταξύ των φεουδαρχικών καταλοίπων και της αστικής τάξης αναφέρονται βέβαια συχνά στο έργο του Ξενόπουλου, όμως ο συγγραφέας σύμφωνα με την Παπασταματέλου δεν καταφέρνει τελικά να δημιουργήσει μία ηρωίδα που να αποβλέπει στην πραγματική χειραφέτηση, στη διεκδίκηση επαγγελματικής εξέλιξης, στην απελευθέρωσή της από τα στερεότυπα κοινωνικά δεσμά, ώστε να επιφέρει ριζικές αλλαγές στη ζωή της¹³¹.

Τον ρόλο και τη θέση της γυναίκας στα αστικά μυθιστορήματα του Γρ. Ξενόπουλου των οποίων η πλοκή τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, θα μελετήσει στο βιβλίο της και η Τσομαρέλη Τριανταφυλλιά¹³². Ενώ για τη φιλοφеминιστική στάση του Ξενόπουλου θα μιλήσει και η Ξηραδάκη στο βιβλίο της, αναφερόμενη σε μία διάλεξη του λογοτέχνη στο Λύκειο Ελληνίδων, η οποία δημοσιεύτηκε το 1927 στη Νέα Εστία, με τίτλο *Ο Σολωμός και οι Γυναίκες*¹³³.

3.3. Ξηραδάκη Κούλα: Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα

Η Κούλα Ξηραδάκη στο βιβλίο της *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα- Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, (1988)¹³⁴ αφιερώνει δέκα σελίδες παραθέτοντας κείμενα των Βλάση Γαβριηλίδη, Κωστή Παλαμά και Δημήτρη Βικέλα για το φεμινιστικό ζήτημα. Τα κείμενα και των τριών είναι αποσπάσματα άρθρων από εφημερίδες και αναδεικνύουν τη φιλοφеминιστική στάση τους μέσα από αναφορές στις αδικίες σε βάρος των γυναικών, στη γυναικεία μόρφωση και στη γυναικεία ψήφο. Ο Βλάσης Γαβριηλίδης, σε γραπτό του στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, με αφορμή τη διαμάχη μεταξύ Καλλιρρόης Παρρέν και Εμμανουήλ Ροΐδη για τις *Γράφουσες*, παρουσιάζει τη γυναίκα ως ένα πολύ δυστυχισμένο πλάσμα¹³⁵. Ο Παλαμάς στο δημοσίευσμά του στην Εστία παρουσιάζει τις τελευταίες εξελίξεις για τη γυναικεία ψήφο στη Βρετανία. Στη

¹³¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 52.

¹³² Τσομαρέλη Τριανταφυλλιά, *Η Γυναίκα στο Έργο του Ξενόπουλου στην Αστική Κοινωνία της Αθήνας του Τέλους 19ου και Αρχών του 20ού Αιώνα*, Παν/μιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού σχεδιασμού, Ρόδος, (2010).

¹³³ Ξηραδάκη Κούλα, (1988), σελ. 151-152. Για τη μελέτη του άρθρου: Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Ο Σολωμός και οι Γυναίκες», *Νέα Εστία*, σελ. 77-82, έτ. Α', τχ. 2, (1.5.1927).

¹³⁴ Ξηραδάκη Κούλα, (1988), σελ.67-77.

¹³⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 67-69.

συνέχεια παρατίθεται μέρος συνέντευξης που έδωσε στην Παρρέν και δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα των Κυριών* στις 24.11.1896. *Η τέχνη και η μεγαλοφροσύνη δεν έχουν γένος*, σημειώνει ο ποιητής¹³⁶. Το θέμα των ανδρικών απόψεων της εποχής για τη γυναικεία μόρφωση το προσεγγίζει η Ξηραδάκη μέσω του Βικέλα¹³⁷, αναφέροντας τα στοιχεία μίας δημοσιευμένης έρευνάς του για τη γυναικεία εκπαίδευση, όπου τονίζεται η αναγκαιότητά της¹³⁸.

Τα δημοσιεύματα αυτά είναι σαν τον πρώτο σπόρο στα χέρια του γεωργού, που ετοιμάζεται να καλλιεργήσει το έδαφος. Οι νέες προσεγγίσεις των γυναικείων θεμάτων πρέπει κάπως να διοχετευτούν στο αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας, για να αφομοιωθούν και να εξαπλωθούν. Ο τύπος και η λογοτεχνία θ' αποτελέσουν πρόσφορα μέσα και θα στρατευτούν από τους πνευματικούς ανθρώπους, για να επηρεάσουν την κοινωνία. Σε μια εποχή που οι γυναίκες είναι βουβές, η διεκδίκηση της ελευθερίας και της ισότητας πρέπει να περάσει σταδιακά από τους μορφωμένους άνδρες στις μορφωμένες γυναίκες και, στη συνέχεια, από αυτές στις υπόλοιπες γυναίκες μέσω διαφόρων δράσεων, όπως του γραπτού λόγου¹³⁹, προκειμένου να ανατραπεί σταδιακά η ασύμμετρη αντιμετώπιση των φύλων.

3.4. Γκασούκα Μαρία: *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο Έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*

Η Μαρία Γκασούκα (1995) στη διδακτορική της διατριβή θα αναζητήσει στα *Άπαντα* του Παπαδιαμάντη πληροφορίες για τη ζωή, τη θέση στον κοινωνικό χώρο, την υποταγή ή όχι στο ανδροκρατούμενο περιβάλλον των γυναικών της εποχής του και θα τα μελετήσει υπό το πρίσμα του κοινωνικού φύλου¹⁴⁰. Θα αναλύσει τα διηγήματα της ρομαντικής περιόδου, *σκιαθίτικα* και *αθηναϊκά*, θέλοντας να επιβεβαιώσει τον *γυναικοκεντρικό* χαρακτήρα στο παπαδιαμαντικό έργο, παρά το γεγονός ότι ο δημιουργός του *δεν υπήρξε ευσυνείδητος και κοινωνικά προωθημένος «φεμινιστής»*¹⁴¹. Διαπιστώνει η μελετήτρια ότι οι γυναίκες παρουσιάζονται άλλοτε ως φορείς του καλού κι άλλοτε ως φορείς του κακού κι αποτελούν κατά κανόνα ηθικό αυτουργό των

¹³⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 70-72.

¹³⁷ Το ίδιο υπόμνημα του Βικέλα αναφέρεται και από τις Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, (1987), σελ. 149.

¹³⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 75.

¹³⁹ Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 15.

¹⁴⁰ Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο Έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη*, Διδακτορική Διατριβή, Π.Τ.Δ.Ε., Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα (1995), σελ. 8.

¹⁴¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 229.

ανδρικών πράξεων. Γύρω από έναν θετικό χαρακτήρα ηρωίδας κινείται ένα πλήθος από ενδιαφέρουσες αρνητικές γυναικείες μορφές, οι οποίες μάλιστα στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι Ελληνίδες. Στο πρόσωπο των γυναικών ενσαρκώνονται συχνά αρχαία πνεύματα και νύμφες, διατηρώντας μέρος των χθόνιων δυνάμεών τους¹⁴².

Η Γκασούκα θεωρεί ότι σε όλα τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη είναι οι γυναίκες αυτές που κινούν τα νήματα στις ιστορίες και ότι διαφαίνεται παντού η ευνοϊκή στάση του απέναντι τους, σε σχέση με τους ήρωές του. Ενώ οι άνδρες δεν ξεφεύγουν από τα κοινωνικά στερεότυπα οι γυναίκες είναι σημαντικές και ασυνήθιστες και συνήθως κερδίζουν αποκλειστικά το ενδιαφέρον του αναγνώστη¹⁴³. Οι άντρες παρουσιάζονται εύπιστοι, αδύναμοι, εύκολα θύματα της «κακιάς» γυναίκας, έρμια των παθών τους, ανίσχυροι να αντιμετωπίσουν τη γυναίκα - όπως ο Αδάμ- παρασύρονται, χωρίς τελικά να μπορούν να ξεφύγουν από τα συνηθισμένα για την εποχή τους πρότυπα. Αντιθέτως οι γυναίκες - όπως η Εύα - καλυμμένες με ένα μεταφυσικό πέπλο γοητευτικού μυστηρίου φαίνονται ικανές για όλα, εκμεταλλεύονται την αδυναμία των ανδρών και υποκινούν τις πράξεις τους, δρουν ασυνήθιστα, δε διστάζουν να παραβούν τους κοινωνικούς κανόνες και φτάνουν στη σύγκρουση ή ακόμα και στη ρήξη με το ίδιο τους το περιβάλλον¹⁴⁴.

Πλάι στους ανατρεπτικούς χαρακτήρες της Αυγούστας και της Φραγκογιαννούς, όπου η συνηθισμένη έμφυλη συμπεριφορά μεταβάλλεται με την πίεση ισχυρών συναισθημάτων και υπερβαίνει τα κοινωνικά όρια¹⁴⁵, παρουσιάζεται κι ο τύπος της κοινωνικά πειθαρχημένης γυναίκας, όπως η Μαρίνα, η οποία πνίγεται στη σιωπή και την οδύνη που της επιβάλλει το κοινωνικό περιβάλλον. Συχνά φαίνεται ότι επιδοκιμάζεται έμμεσα η κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά κι εκφράζονται οι φοβίες του για τις «δουλειές του διαβόλου», εκείνο δηλαδή που δεν περιχαράκωνεται στον παραδοσιακό ιδεολογικό και έμφυλα προσδιορισμένο κόσμο του¹⁴⁶.

Και στα σκιαθίτικα διηγήματα, παρά το γεγονός ότι οι γυναίκες θεωρούνται κοινωνικά υπολογίσιμες, βλέπουμε την οικογένεια να φροντίζει για την προικοδότηση και τη γρήγορη αποκατάσταση της κόρης, η κοινωνική αναγνώριση της οποίας υλοποιείται με τον γάμο, αναβαθμίζεται με τη μητρότητα, την πάροδο του χρόνου και κορυφώνεται στη θέση της πεθεράς. Οι γεροντοκόρες αποτελούν αντικείμενο

¹⁴² Βλ. στο ίδιο, σελ. 82.

¹⁴³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 78.

¹⁴⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 85.

¹⁴⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 93.

¹⁴⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 97.

κοινωνικού στιγματισμού. Υπογραμμίζεται εδώ από την Γκασούκα ο άνισος φυλετικός καταμερισμός, αφού οι γυναίκες εξαιτίας της απουσίας των συζύγων τους αναλαμβάνουν εκτός από τις εργασίες του σπιτιού και τις αγροτικές ασχολίες, καθώς επίσης και τη συνολική διαχείριση του νοικοκυριού, ενώ αντίθετα κανένας άνδρας δε συνεισφέρει στις γυναικείες δουλείες¹⁴⁷. Επιπλέον δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητη η προτίμηση του Παπαδιαμάντη στη χρήση της «μητρωνυμίας» έναντι της «πατρωνυμίας», αφού έτσι αποδίδεται έμμεσα στη γυναίκα μία θέση υπεροχής στην οικογένεια¹⁴⁸.

Ως θύματα κακομεταχείρισης, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν τη μοναξιά τους και την έλλειψη της οικογενειακής συνοχής δημιουργώντας γυναικείες συντροφίες. Η μόρφωση των κοριτσιών έχει ως στόχο να τα προετοιμάσει για τον έγγαμο βίο και παρέχεται από τη μητέρα. Τα κορίτσια, περιορισμένα ασφυκτικά στο οικιακό περιβάλλον, συμμετέχουν από πολύ μικρή ηλικία στη δημιουργία της προίκας τους και παντρεύονται αυτόν που επιλέγει και επιβάλλει ο πατέρας τους. Την ενασχόληση των γυναικών με τα παιδιά σταματά μόνο ο θάνατός τους. Στις ηλικιωμένες γυναίκες φαίνεται ότι η σκιαθίτικη κοινωνία έχει εκχωρήσει απόλυτη ελευθερία κινήσεων, αφού παρουσιάζονται να κυκλοφορούν παντού ελεύθερες, ως δεσμοφύλακες των θηλυκών μελών της οικογένειας, να εξουσιάζουν όλα τα νεότερα μέλη, να πρωταγωνιστούν στις μεγάλες γυναικείες έριδες, να πρωτοστατούν στις θρησκευτικομαγικές συνήθειες¹⁴⁹, γεγονότα που προκαλούν την απροκάλυπτα εχθρική στάση και την μονίμως καχύποπτη αντιμετώπισή τους από τον συγγραφέα. Πολλές γυναίκες ασχολούνται με τη μαγεία κι ακόμα περισσότερες καταφεύγουν σ' αυτές για να λύσουν τα προβλήματά τους¹⁵⁰.

Εξετάζοντας τη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη και μέσα από το πρίσμα της φεμινιστικής σκέψης η Γκασούκα αναλύει σε βάθος τους λόγους που οδήγησαν την ηρωίδα στο έγκλημα. Εγκαινιάζοντας ουσιαστικά τη νέα προσέγγιση, μεταθέτει το ερευνητικό ενδιαφέρον κι έρχεται σε αντιπαράθεση με τους άνδρες μελετητές, οι οποίοι μέχρι τότε πρότασσαν ως μείζον ηθικό πρόβλημα την «αυτοδικία» και την «υποκατάσταση» του θείου έργου κι ως προς αυτά το ανέλυναν.

Η Γκασούκα θεωρεί ότι ο Παπαδιαμάντης, ξεπερνώντας ακόμα και τα όρια του, αντιμετωπίζει το ηθικό πρόβλημα με όρους κοινωνικούς και βλέπει το έγκλημα ως

¹⁴⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 108-109

¹⁴⁸ Όπως για παράδειγμα: «ο Δημητράκης της Κώτσιννας», «ο Γιάννης της Κ'σταλούς», ο «Ανδρέας της Βασιλικής» κ.α. Βλ. στο ίδιο, σελ. 140.

¹⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 146.

¹⁵⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 163.

διέξοδο από τον κοινωνικό εξευτελισμό και την επαναλαμβανόμενη άρνηση¹⁵¹. Κατασκευάζει μια ηρωίδα η οποία, μόλις συνειδητοποιήσει τα πάθη της, θα εξεγερθεί και, χωρίς να αγγίζει την ένοχη κοινωνία, θα κατευθύνει όλη την ορμή της ενάντια στο κοινωνικό θύμα, δηλαδή το φύλο της, καταστρέφοντας τελικά τον ίδιο της τον εαυτό¹⁵². Η Φραγκογιαννού παρουσιάζεται λοιπόν σαν το εξιλαστήριο θύμα μιας κοινωνίας αμέτοχης στη φρίκη, μιας κοινωνίας που δε θα κατηγορηθεί καν για τη διαρκή εγκληματική συμπεριφορά της απέναντί της, μέσω της άνισης αντιμετώπισης των φύλων. Η προσέγγιση της Γκασούκα είναι ιδιαίτερα εύστοχη και πρωτοποριακή, ανοίγει ένα καινούριο κεφάλαιο στην ελληνική λογοτεχνική έρευνα και η διατριβή της αποτελεί σταθερή αναφορά στις περισσότερες μεταγενέστερες ερευνητικές εργασίες γύρω από το φύλο στον χώρο της λογοτεχνίας¹⁵³.

3.5. Κεραμάρη Φωτεινή: *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως Πεζογράφος*

Στη διδακτορική της διατριβή η Φωτεινή Κεραμάρη (1996) αναφέρεται επιγραμματικά στον τρόπο που παρουσιάζει ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου τη γυναίκα, σε δύο υποενότητες (μυθοπλαστικό και δημοσιογραφικό έργο) των θεματικών επιλογών του. Στην πρώτη αναλύει πώς εκμεταλλεύεται ο συγγραφέας το ερωτικό στοιχείο και το είδος της γυναίκας που επιλέγει, για να το ενσαρκώσει στα διηγήματά του. Παρουσιάζει συνοπτικά μερικούς από τους βασικούς γυναικείους χαρακτήρες των διηγημάτων του, όπου μέσα από την ιδιότητά τους ως σύζυγοι, αδερφές, κόρες, μητέρες, ερωμένες,

¹⁵¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 181-182.

¹⁵² Βλ. στο ίδιο, σελ. 190.

¹⁵³ Τη *Φόνισσα* του Παπαδιαμάντη χρησιμοποιεί και η Αναστασία Νατσίνα ως παράδειγμα για την κεφαλαιώδη σημασία που έχουν οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες στη μεταφορά των αντιλήψεων του/της συγγραφέα τους, και της κοινωνίας μέσα στην οποία εκείνος/-η ζει και γράφει. Κάνοντας μάλιστα αναφορές και στη μελέτη της Γκασούκα καταλήγει, ότι ο Παπαδιαμάντης προσφέρει μια ηρωίδα, που ενσαρκώνει με την ακρότητά της ένα επιχείρημα απαγωγής εις άτοπον για την κοινωνική θέση των γυναικών στην εποχή εκείνη: καλύτερα να μη γεννιούνται καθόλου κορίτσια, και αν γεννιούνται να πεθαίνουν το συντομότερο. Βλ. Νατσίνα Αναστασία, (2015), σελ. 101-104. Η Αναστασία Παπανικολάου μέσω της Χαδούλας συγκεντρώνει πληροφορίες για τις εργασίες των γυναικών της αγροτικής τάξης. Βλ. Παπανικολάου Αναστασία, *Η Άγαμη Γυναίκα στο Ελληνικό Μυθιστόρημα το Πρώτο Μισό του 20ού Αιώνα (1900-1950)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, (2009) σελ.19. Για το θέμα της προίκας βλ. στο ίδιο, σελ. 237. Για τον γάμο βλ. στο ίδιο, σελ. 299. Η Παπασταματέλου τον κοινό τρόπο προσέγγισης της λογοτεχνίας, ως πηγή άντλησης πληροφοριών για την κατανόηση της κοινωνικής συνείδησης και των δυνάμεων που δρουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι, σελ. 9. Βλ. στο: Παπασταματέλου Παρασκευή, *Γυναίκες και Φύλα στα Έργα του Γρηγορίου Ξενόπουλου: Ταυτότητες, Αναπαραστάσεις και Σχέσεις*, Μ.Δ.Ε., Παν/μιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού σχεδιασμού, Ρόδος, (2009). Για την προίκα βλ. στο ίδιο, σελ. 39. Για τη χρήση βίας βλ. στο ίδιο, σελ. 41. Η Συμεού συγκρίνει τις θεολογικές απόψεις του Καραβέλα με αυτές της Φραγκογιαννούς. Βλ. Συμεού Ρεββέκα, *Η Διαμόρφωση των Ηρώων στην Πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη – Από την Τιμή και το Χρήμα στους Σκλάβους στα Δεσμά τους*, Διδακτορική Διατριβή, Παν/μιο Κύπρου, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, (2012), σελ. 159.

υπερέτριες κ.λπ. διαφαίνεται, κατά κύριο λόγο η καθιερωμένη, στερεότυπη εικόνα της γυναικείας ύπαρξης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα¹⁵⁴. Η κατηγοριοποίηση των χαρακτήρων με βάση την ηλικία χρησιμοποιείται για τον εντοπισμό κοινών στοιχείων, που προφανώς στοχεύουν στην ακριβέστερη ανασύνθεση της γυναικείας μορφής, όπως την έχει προσλάβει ο συγγραφέας.

Στη δεύτερη υποενότητα παρουσιάζεται η στάση του Παπαντωνίου απέναντι στη γυναίκα, όπως προκύπτει μέσα από τα χρονογραφήματά του. Ξεκινώντας με την αναφορά του δημοσιεύματος του Ροΐδη, με τις προσβλητικές απόψεις του για τις γυναίκες, επιδιώκει μάλλον να αναπαραστήσει το λογοτεχνικό κλίμα της εποχής, όπου μετά τη θύελλα των αντιδράσεων, επιβλήθηκε κατά μία έννοια στους ανθρώπους των πνευματικών κύκλων να πάρουν επιτέλους μία ξεκάθαρη θέση για το γυναικείο ζήτημα και να την εκφράσουν ανοιχτά. Με κάποιες αναφορές σε χρονογραφήματα του Παπαντωνίου, η Κεραμάρη υπογραμμίζει ότι η θετική στάση του ουσιαστικά εδραιώθηκε μετά τη διαμονή του στο Παρίσι, αφού στα προγενέστερα χρονογραφήματά του συχνά διατυπώνονται αντιφατικές απόψεις¹⁵⁵. Πάρα τον όποιο απορρέοντα συναισθηματικό απόηχο των χρονογραφημάτων του, η Κεραμάρη θεωρεί ότι ο Παπαντωνίου αντιμετωπίζει επιφανειακά το θέμα των γυναικών, περιορισμένος σε απλές αναφορές και καταγραφές, δεν αναζητά τα βαθύτερα αίτια¹⁵⁶ στα οποία οφείλονται οι κοινωνικές ανισότητες και δεν αγωνίζεται για την ανατροπή αυτών¹⁵⁷.

3.6. Παναγοπούλου Δήμητρα: Οι γυναίκες στο Έργο του Γεώργιου Βιζυηνού

Η Δήμητρα Παναγοπούλου (2006)¹⁵⁸, αναλύοντας το έργο του Βιζυηνού, συμπεραίνει ότι οι γυναικείοι χαρακτήρες του παρουσιάζονται μέσα από ένα στερεοτυπικό-παραδοσιακό πρίσμα, καθώς υφίστανται περιορισμούς και κοινωνικές πιέσεις ανάλογες

¹⁵⁴ Κεραμάρη Φωτεινή, (1996), σελ. 37-41.

¹⁵⁵ Αναφέρονται τα χρονογραφήματα για τη φιλοφειμιστική διάθεσή του: «Κυρία Κιουρί», *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.172 (18.3.1911), και για τις ενστάσεις του ως προς τις σχέσεις της γυναίκας με τις τέχνες στο: «Το γυμνόν», *Σκρίπ*, έτ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904).

¹⁵⁶ Για επιφανειακή αντιμετώπιση της πραγματικότητας «κατηγορείται» ο Παπαντωνίου και από τον σύγχρονο Σουηδό μελετητή Jan Henrik Swahn στο άρθρο του στις 14.2.2016. Ο Swahn θεωρεί ότι ο Παπαντωνίου αρκείται στις εξωτερικές περιγραφές της Σουηδίας κι ότι εκθειάζει το φαινομενικά όμορφο αποκόπτοντάς το εντελώς από τα προβλήματα της Σουηδίας εκείνης της εποχής και την προοπτική αυτών. Το άρθρο δημοσιεύτηκε και στα Ελληνικά στο περιοδικό *Νέα Εστία*. Βλ. Σβαν Γιαν-Χένρικ, «Όταν ο συγγραφέας Ζαχαρίας Παπαντωνίου επισκέφτηκε τη Διεθνή Έκθεση του Γκέτεμποργκ για τη Στοκχόλμη», (μτφρ.) Μαργαρίτα Μέλμπεργκ, *Νέα Εστία*, έτ. 90, τ. 179, τχ. 1.870, σελ. 65-70, (Σεπτέμβριος 2016).

¹⁵⁷ Κεραμάρη Φωτεινή, σελ. 83-87.

¹⁵⁸ Παναγοπούλου Δήμητρα, *Οι γυναίκες στο Έργο του Γεώργιου Βιζυηνού*, Μ.Δ.Ε. Παν/μίου Αιγαίου, Αθήνα, (2006).

του φύλου τους, συμβαδίζουν με τα κοινωνικά πρότυπα και στερεότυπα της εποχής που ζουν σε μία πατριαρχική κοινωνία¹⁵⁹. Επισημαίνει ότι ο Βιζυηνός ενστερνίζεται την άποψη πως το φύλο δεν ορίζει μόνο εκ γενετής τις φυσιολογικές διαφορές αντρών και γυναικών, αλλά υπαγορεύει συνάμα όρια και διαφοροποιήσεις στις κλίσεις, ικανότητες και δεξιότητές τους και επιβάλλει συγκεκριμένους ρόλους: στη γυναίκα αυστηρά και μόνο της συζύγου και της μητέρας, χαλαρά στον άντρα: το γάμο και την πατρότητα¹⁶⁰. Οι γυναίκες (οι οποίες στην πλειονότητά τους ζουν στη Θράκη) στα διηγήματά του διαθέτουν τις παραδοσιακές ηθικές ιδιότητες¹⁶¹, αρετή, ευσέβεια, ταπεινοφροσύνη, ομορφιά, ακόμα και στην περίπτωση που καταφέρνουν, με την ισχυρή προσωπικότητά τους ή την μακροχρόνια απουσία των ανδρών τους, να υπερβούν το όριο του φύλου τους¹⁶². Κι ενώ στο έργο του οι γυναίκες παρουσιάζονται όπως υπαγορεύουν τα κοινωνικά στερεότυπα, οι πραγματικές γυναίκες της ζωής του καταρρίπτουν την εικόνα αυτή, έχοντας το «πάνω χέρι» στις σχέσεις τους, δοκιμάζοντας με τη συμπεριφορά τους την έμφυλη κοινωνική τάξη των πραγμάτων και επηρεάζοντας το έργο του λογοτέχνη. Προφανώς επηρεασμένος από την περίπτωση του παππού του, τον οποίο έντυσαν κι ανάθρεψαν σαν κορίτσι για να γλιτώσει το παιδομάζωμα, με αποτέλεσμα να διαμορφώσει έναν θηλυπρεπή χαρακτήρα, ο Βιζυηνός προωθεί την υπέρβαση των αποδεκτών ορίων και των συμβατικών διακρίσεων του φύλου, και εκφράζει ουσιαστικά πρώτος για την εποχή του, τον διαχωρισμό μεταξύ κοινωνικού και βιολογικού φύλου¹⁶³. Πολλές ηρωίδες του επιδεικνύουν δυναμισμό και αποφασιστικότητα και αναλαμβάνουν όλες τις ευθύνες της συμβίωσης, λόγω της μακροχρόνιας απουσίας των συζύγων τους, που ήταν πρραματευτές.

Η παραδοχή του ότι η άσχημη γυναίκα προΐδεάζει αρνητικά τον άνδρα, απεικονίζει και δυστυχώς ακόμα απεικονίζει τη γενική τάση, γι' αυτό κι εκφράζεται απροκάλυπτα¹⁶⁴. Όπως και στον Παπαδιαμάντη, οι γυναίκες παρουσιάζονται άλλοτε ως αυτουργοί των συμφορών της κοινωνίας – η αιώνια Εύα - κι άλλοτε αγνές κι

¹⁵⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 102.

¹⁶⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 58.

¹⁶¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 67.

¹⁶² Έχοντας ίσως και ως πρότυπο τη δική του μητέρα και τη γιαγιά του, οι οποίες κατά γενική ομολογία υπήρξαν δυναμικές γυναίκες, ως απόδειξη τούτου αναφέρεται το γεγονός ότι η μητέρα του τόλμησε να υιοθετήσει ένα κορίτσι, αναλαμβάνοντας όλα τα έξοδα του (ακόμα και της προικοδότησης) τη στιγμή που η γέννηση ενός κοριτσιού θεωρούνταν κατάρα για την ελληνική οικογένεια. Βλ. στο ίδιο, σελ. 61-63. Και για τη γιαγιά του, η οποία έδινε σ' όλους διαταγές που τις εκτελούσαν αμέσως: Βλ. στο ίδιο, σελ. 64.

¹⁶³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 77.

¹⁶⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 59.

απαρβίαστες¹⁶⁵, ενσαρκώνοντας κατά κάποιον τρόπο είτε τον φόβο, είτε την ελπίδα των ανδρών. Τον φόβο ότι θα παρασυρθούν και θα χειραγωγηθούν από το φύλο που κατασκευήθηκε ως ασθενές ή την ελπίδα να επιβληθούν και να χειραγωγήσουν το φύλο που καταδικάστηκε στη σιωπή. Οι γυναίκες στις ιστορίες του άλλοτε είναι απλησίαστες κι άλλοτε αδύναμες να σταθούν στο ύψος των προσδοκιών του, γεγονός που πιθανότατα και στη ζωή του να τον οδήγησε συνειδητά στη μοναξιά, μένοντας άγαμος, Η Παναγοπούλου διαμορφώνει τελικά την άποψη ότι, παρά την όποια θετική στάση του, προφανές αποκύημα της υπερβολικής του αγάπης προς τη μητέρα του, αρκείται και αυτός στον επιφανειακό σχολιασμό των κοινωνικών αδικιών που υφίστανται οι γυναίκες, χωρίς όμως να συμβάλλει ουσιαστικά στην ανατροπή τους.

3.7. Παπανικολάου Αναστασία: Η θέση των ανύπαντρων γυναικών στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα σε επιλεγμένα έργα

Η Αναστασία Παπανικολάου (2009)¹⁶⁶ επεξεργάζεται στη διατριβή της τη θέση των ανύπαντρων γυναικών στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα σε επιλεγμένα λογοτεχνικά έργα, με σκοπό να ανιχνεύσει κάθε πτυχή της ζωής των άγαμων γυναικών, αναδεικνύοντας παράλληλα το κοινωνικό περιεχόμενο των λογοτεχνικών έργων, που συχνά ξεπερνούν τις προθέσεις και τις δυνατότητες των δημιουργών τους¹⁶⁷. Οι γυναικείοι χαρακτήρες που αναλύονται προέρχονται από έργα διαφόρων λογοτεχνών, όπως η *Φόνισσα* (1903) του Αλ. Παπαδιαμάντη, ο *Πύργος του Ασπροπόταμου* (1915), του Κ. Χατζόπουλου, η *Τιμή και το Χρήμα* του Κ. Θεοτόκη, η *Στέλλα Βιολάντη* (1914) και η *Τιμή του Αδερφού* (1920) του Γρ. Ξενόπουλου, σύγχρονων με τον Παπαντωνίου αλλά και άλλων μεταγενεστέρων του. Από τη μία, χρησιμοποιούνται ως αποτύπωμα της στάσης κάθε λογοτέχνη απέναντι στα έμφυλα ζητήματα, ενώ από την άλλη, μέσω της δράσης και της θέσης τους, αναδεικνύονται ως παράμετροι μιας ενδεχόμενης διαφοροποίησης της κοινωνικής θέσης των άγαμων γυναικών ή της αναγκαστικής προσήλωσης στο παραδοσιακό στερεότυπο του «φυσικού» προορισμού της γυναίκας μέσω του γάμου, την προίκα, τη διατήρηση της κοινωνικής ευταξίας κ.λπ.¹⁶⁸.

Η Παπανικολάου, ξεκινά λοιπόν από τη γενική παραδοχή ότι μέσα από τα μυθιστορηματικά πρόσωπα μπορεί κανείς να προσδιορίσει την κοινωνία στην οποία

¹⁶⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 73.

¹⁶⁶ Παπανικολάου Αναστασία, *Η Άγαμη Γυναίκα στο Ελληνικό Μυθιστόρημα το Πρώτο Μισό του 20ού Αιώνα (1900-1950)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, (2009).

¹⁶⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 390.

¹⁶⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 17.

ανήκουν και την οποία αντιπροσωπεύουν¹⁶⁹. Διερευνά τους διαφορετικούς χώρους κοινωνικής δράσης των διαφόρων ηρωίδων, συγκεντρώνει το πληροφοριακό υλικό σε ξεχωριστές θεματικές κατηγορίες και σχηματίζει στο τέλος ολοκληρωμένη την εικόνα της κοινωνικοατομικής πραγματικότητας, που επικρατούσε στον κάθε χώρο ξεχωριστά. Στο θέμα της γυναικείας μόρφωσης, διαπιστώνει ότι στις αρχές του 20^{ού} αιώνα αυτό αποτελούσε χαρακτηριστική αξία μόνο των προνομιούχων της ελληνικής κοινωνίας, ενώ για τα κατώτερα στρώματα λειτουργούσε ως προϋπόθεση κοινωνικής ανόδου. Η εκπαίδευση ήταν μόνο για τα αγόρια υποχρεωτική, δεν έδινε επαγγελματικά εφόδια στις γυναίκες αλλά αποτελούσε συμπλήρωμα στην προίκα τους. Οι γονείς αποφασίζουν, αν και για πόσο θα παρακολουθήσουν τα κορίτσια μαθήματα σε ένα σχολείο, όπου επικρατεί ο έμφυλος καταμερισμός¹⁷⁰ και οι γυναίκες μαθαίνουν να *εσωτερικεύουν τη νομιμότητα του αποκλεισμού τους ως σωστή και δίκαιη*¹⁷¹.

Για τη γυναικεία εργασία περισυλλέγεται πλήθος δεδομένων μέσα από τα κείμενα που εξετάζει η Παπανικολάου. Οι άγαμες γυναίκες της εργατικής τάξης της πόλης βγαίνουν αναγκαστικά στην αγορά εργασίας, μέχρι να παντρευτούν και να αφιερωθούν αποκλειστικά στη φροντίδα των παιδιών και των οικιακών εργασιών. Στα χωριά οι γυναίκες εξακολουθούν και μετά το γάμο να εργάζονται στις αγροτικές εργασίες της οικογένειας. Το γυναικείο εργατικό δυναμικό απασχολείται σε κατώτερες θέσεις, χαμηλών μορφωτικών απαιτήσεων και απολαβών, χωρίς δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης¹⁷². Είναι φανερό ότι η εργασία επιβάλλεται σε περιπτώσεις οικονομικής ένδειας, επιλέγεται με στερεότυπα έμφυλα κριτήρια, δεν συνεπάγεται κοινωνική καταξίωση, έχει προσωρινό χαρακτήρα και στοχεύει στη λύτρωση από την κοινωνική υποβάθμιση¹⁷³.

Οι διαρκείς αναφορές στον ιδιαίτερα καταπιεστικό θεσμό της προίκας ως μονόδρομο για την αποκατάσταση των κοριτσιών επιβεβαιώνουν τον καθοριστικό ρόλο του στην κοινωνία καθόλη τη διάρκεια της υπό μελέτη περιόδου και τον τοποθετούν στην κορυφή των οικογενειακών προβλημάτων. Ουσιαστικά πρόκειται για *μία αλλοτριωτική κατάσταση της γυναικείας ταυτότητας*, όπου η γυναίκα αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο συναλλαγής¹⁷⁴. Η γυναίκα, προκειμένου να

¹⁶⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 113.

¹⁷⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 184.

¹⁷¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 185.

¹⁷² Βλ. στο ίδιο, σελ. 232.

¹⁷³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 234.

¹⁷⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 261.

αποκατασταθεί, υποτάσσεται εφ' όρου ζωής σε μία ανδροκρατούμενη ιδεολογία. Μόνο με την καταβολή της προίκας εξαγοράζεται ο πολυπόθητος γάμος, ο οποίος αποτελεί μοναδικό μέσο για την απόκτηση κοινωνικής αναγνώρισης, διαφορετικά ως άγαμες γεροντοκόρες, οι γυναίκες καταδικάζονται στην κοινωνική απομόνωση και απαξίωση στιγματίζοντας ολόκληρη την οικογένεια. Μπροστά στον φόβο να μείνουν ανύπαντρα τα κορίτσια τους οι οικογένειες γίνονταν θύματα των προικοθηρών¹⁷⁵.

Η αδιαμφισβήτητη και πρωταρχική σημασία του γάμου στη ζωή της γυναίκας, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης, επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία που εξάγονται στα μελετώμενα λογοτεχνικά έργα. Ο γάμος *συνιστά χώρο ασφάλειας* για τις γυναίκες και αποτελεί γι' αυτές τη *μοναδική έντιμη σταδιοδρομία*,¹⁷⁶ αφού ούτε η μόρφωση, ούτε η επαγγελματική εκπαίδευση δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως αντιστάθμισμα στον ταυτισμένο με τη γυναικεία φύση ρόλο του. Μονόδρομος για την ολοκλήρωση της γυναίκας, αποτελεί κυρίαρχο στόχο των επιδιώξεων της ίδιας και της οικογένειάς της και συχνά καταφεύγουν για την εξεύρεση γαμπρού στις προξενήτρες. Η εκλογή του συζύγου είναι πάντοτε υπόθεση των γονέων, οι οποίοι τα θηλυκά παιδιά τα αντιμετωπίζουν από τη γέννησή τους ως δυσβάσταχτο φορτίο και πηγή άγχους, αφού θα πρέπει να μεριμνήσουν εγκαίρως για την προίκα τους¹⁷⁷.

Η έννοια της τιμής αποτελεί στη φάση αυτή βασικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων. Ενώ στον άντρα εκδηλώνεται με τον ανδρισμό, στη γυναίκα ταυτίζεται με τη σεξουαλική της εγκράτεια. Η διαφύλαξη της αγνότητας των κοριτσιών συνιστά πρωταρχική ευθύνη των αρσενικών μελών της οικογένειας, υπάρχει ένα διαρκές καθεστώς επιτήρησης κι ελέγχου¹⁷⁸, που ασκείται από ολόκληρη την κοινωνία, ώστε να εξασφαλιστεί η κοινωνική ευταξία¹⁷⁹. Έτσι για τη διασφάλιση της τιμής τους οι γυναίκες υφίστανται πλήθος απαγορεύσεων, ασφυκτικό εγκλεισμό και κοινωνικό αποκλεισμό, ενώ σε κάποιες ακραίες περιπτώσεις διαπράττονται ακόμα και εγκλήματα δια λόγους τιμής¹⁸⁰. Η απουσία της οικογενειακής προστασίας καθιστά τις γυναίκες

¹⁷⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 255.

¹⁷⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 308.

¹⁷⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 265.

¹⁷⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 335.

¹⁷⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 378.

¹⁸⁰ Για τα εγκλήματα τιμής βλέπε: Αβδελά Έφη, (2006), σελ. 13, 36-42,74, 104-109, αλλά στα σχετικά χρονογραφήματα του Παπαντωνίου όπου φαίνεται να αθωώνονται οι αδερφοί που τα διέπραξαν: «Ψυχή», *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.260, (15.6.1911), «Πλύσις», *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.410, (12.11.1911), «Έθιμα που φονεύουν», *Ελεύθερος Τύπος*, έτ. Ζ', φ. 2.504, (17.7.1924), στο αρχείο της Βουλής στη σελ. 71.

εύκολη λεία των ανδρικών ορέξεων¹⁸¹. Η σεξουαλική αγνότητα της γυναίκας αποτελεί σύμβολο της οικογενειακής τιμής. Η γυναίκα που χάνει την τιμή της καταδικάζεται στην αγαμία. Η ελεύθερη κίνηση των γυναικών στο δημόσιο χώρο αντιμετωπίζεται καχύποπτα. Οι συγγραφείς αποφεύγουν να εκφέρουν ευθέως γνώμη για το θέμα της γυναικείας σεξουαλικότητας, ωστόσο στο έργο τους παρουσιάζονται οι ερωτικές σχέσεις διχοτομημένες σε κατηγορίες, αποτελώντας ένα είδος ηθικής πιστοποίησης των ενάρετων γυναικών: Χωρίς ερωτική σχέση ο πλατωνικός έρωτας, δηλώνει την αγνότητα και την τιμιότητα, ενώ η συμμετοχή (ακόμα και η μη ηθελημένη, όπως ο βιασμός) στην κατακριτέα, φυσική, σεξουαλική ανάγκη-πράξη σημαίνει ανηθικότητα¹⁸² και οδηγεί στην περιθωριοποίηση. Οι γυναίκες, ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης και γεωγραφικής θέσης, οδηγούνται μέσα από ένα πλαίσιο συνεχών ελέγχων και απαγορεύσεων στον γάμο, έχοντας εσωτερικεύσει την αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός κώδικα τιμής απόλυτα εξαρτημένου από τη σεξουαλική συμπεριφορά¹⁸³.

Από την ερευνητική προσέγγιση της Παπανικολάου επιβεβαιώνεται ότι το κοινωνικό σύστημα της περιόδου αυτής εξακολουθεί να βασίζεται σε δεδομένα πατριαρχικής οργάνωσης, όπου ο δημόσιος χώρος αποτελεί τον κόσμο του άνδρα και όπου οι γυναίκες συμμερίζονται και νομιμοποιούν την κυριαρχία του αρσενικού φύλου. Παρόλα αυτά, μπορούμε να μιλήσουμε για την έναρξη μιας περιόδου ανακατατάξεων, αφού αρχίζουν πλέον να διαφαίνονται πιο έντονες οι ρωγμές, που θα κλυδωνίσουν το υφιστάμενο στατικό πλαίσιο και θα επιβάλλουν τον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών σχέσεων σε μία περισσότερο ισότιμη, ως προς τα φύλα, βάση.

3.8. Συμεού Ρεββέκα: *Η Διαμόρφωση των Ηρωίδων στην Πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη*

Η Ρεββέκα Συμεού (2012) παρακολουθεί την εξέλιξη των ηρωίδων στις τρεις νουβέλες *Η Τιμή και το Χρήμα* (1912), *Ο Κατάδικος* (1919), *Η Ζωή και ο Θάνατος του Καραβέλα* (1920) και στο μυθιστόρημα *Οι Σκλάβοι στα Δεσμά τους* (1922) του Κ. Θεοτόκη, μέσα από τους διαλόγους των ηρώων¹⁸⁴. Παρατηρεί ότι στα κείμενα δεν εμφανίζονται μόνο

¹⁸¹ Παπανικολάου Αναστασία, (2009), σελ. 341.

¹⁸² Βλ. στο ίδιο, σελ. 315-316.

¹⁸³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 386.

¹⁸⁴ Συμεού Ρεββέκα, *Η Διαμόρφωση των Ηρώων στην Πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη – Από την Τιμή και το Χρήμα στους Σκλάβους στα Δεσμά τους*, Διδακτορική Διατριβή, Παν/μιο Κύπρου, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, (2012). Η Συμεού χρησιμοποιεί ως κύρια εργαλεία τα

οι τυπικές γυναίκες, αλλά υπάρχει και ο δυναμικός τύπος της γυναίκας που επιβάλλεται στον αδύναμο στη θέληση άντρα¹⁸⁵. Έναν τέτοιο τύπο δημιουργεί για παράδειγμα, στο πρόσωπο της μάνας, στην *Τιμή και το Χρήμα*: η άξια νοικοκυρά¹⁸⁶, η δυναμική γυναίκα, που έχει αναλάβει τον ρόλο του άντρα στην οικογένεια, εργάζεται για να βοηθήσει τα παιδιά της, συγκεντρώσει την προίκα των κοριτσιών, διαχειρίζεται όλα τα οικονομικά ζητήματα¹⁸⁷. Έτσι, μόνη της καλείται να αντιμετωπίσει το θέμα του γάμου της κόρης της, όταν ο νεαρός, ενθαρρυσμένος από την ύπαρξη προίκας κι ενθουσιασμένος από την ομορφιά της, εκδηλώσει το ενδιαφέρον του.

Οι αρχές της μάνας δοκιμάζονται και θα κάνει το παν για να σώσει την τιμή της οικογένειας, όταν η κόρη «μπάσει» στο σπίτι τον φίλο της ή όταν «κλεφτούν», ακόμα κι όταν ο υποψήφιος γαμπρός την εγκαταλείψει ανύπαντρη κι έγκυο, επειδή θέλει μεγαλύτερη προίκα¹⁸⁸. Η μάνα προσπαθεί να σώσει την τιμή της κόρης και κατ' επέκταση της οικογένειας και θα υποκύψει στους εκβιασμούς του. Θα δεχτεί να πληρώσει την επιπλέον προίκα, για να διαφυλάξει την τιμή τους, ώστε να μπορέσει να αποκαταστήσει και τα υπόλοιπα κορίτσια. Μπροστά στην απειλή του κοινωνικού αποκλεισμού ολόκληρης της οικογένειας το ασθενές θηλυκό φύλο, ακόμα κι όταν εκπροσωπείται από μία ισχυρή γυναίκα, αναγκάζεται τελικά, να υποταχτεί στο απαλλαγμένο από κοινωνικές κατηγορίες απριόρι αθώο «ισχυρό», αρσενικό.

Η κόρη αρχικά λειτουργεί παθητικά, όμως στην πορεία αποκαλύπτει σταδιακά τον κρυμμένο δυναμισμό της υποδεικνύοντας στη μητέρα της τι να κάνει, ακόμα και διαφωνώντας μαζί της, υπερασπιζόμενη τον υποψήφιο σύζυγο, μέχρις ότου καταλάβει την ανέντιμη στάση του και συνειδητοποιήσει την απάτη. Επιδεικνύοντας απρόσμενη δύναμη στρέφεται μέσω του άντρα, κατά της κοινωνικής ανισότητας. Αποκαλύπτει την μειονεκτική θέση της μπροστά στους εκβιασμούς, ελλείπει ανδρικής προστασίας – αδερφού ή πατέρα- που νομιμοποιεί τον ανέντιμο σύντροφο να την παγιδεύσει διπλά, αφού πρώτα της στέρησε την αγνότητά της¹⁸⁹. Συνειδητοποιώντας τη θέση της¹⁹⁰,

θεωρητικά έργα *Ο λόγος της Αφήγησης* του G.Geunete και *Ζητήματα ποιητικής του Ντοστογιέφσκι* του Μ. Βατκλίν για να προσεγγίσει τα λογοτεχνικά έργα του Θεοτόκη.

¹⁸⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 232.

¹⁸⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 65.

¹⁸⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 63.

¹⁸⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 71.

¹⁸⁹ Μια τέτοια παραδοχή έχει διττή σημασία. Η αδυναμία έναντι του αρσενικού, δεν οφείλεται στη γυναικεία φύση, αλλά την πλεονεκτική θέση που κατέχει εξ' ορισμού στην κοινωνία ο άντρας, ο οποίος μπορεί σαν άτομο να είναι πιο αδύναμος από τη γυναίκα. Ταυτόχρονα νομιμοποιείται κάθε ανδρική ανεντιμότητα καταδικάζοντας εκ των προτέρων σε ισόβια τη γυναίκα.

¹⁹⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 73.

μεταμορφώνεται σε γυναίκα δυναμική, αρνείται τον γάμο μετά από τη συναλλαγή, κι επιλέγει να εργαστεί στο εργοστάσιο, όπως και η μητέρα της, για ν' αναθρέψει το παιδί της. Στα χνάρια της μάνας της λοιπόν η κόρη, πιο ισχυρή, δεν θα δηλώσει την αναμενόμενη υποταγή στο ισχυρό φύλο, αντιθέτως θα υψώσει το ανάστημά της και θα υποδείξει το δρόμο της κοινωνικής ανατροπής μέσω της εργασίας.

Στο έργο *Οι Σκλάβοι στα Δεσμά τους* περιγράφεται πώς η ξεπεσμένη οικονομικά οικογένεια προσπαθεί να σωθεί παντρεύοντας την κόρη με έναν πλούσιο γιατρό, παρά το γεγονός ότι είναι ερωτευμένη με κάποιον άλλο. Η κόρη είναι όμορφη, σεμνή, με ωραίους τρόπους και μουσική παιδεία, είναι η ιδανική, η τυπική γυναίκα της αριστοκρατικής κοινωνίας, που υπακούει στον πατέρα της και μετά το γάμο στον άντρα της και υποκύπτει στη μοίρα. Νιώθει υπόχρεη στην οικογένειά της και θυσιάζεται, για να γλιτώσει την τιμή της από τον οικονομικό ξεπεσμό. Ακόμη κι όταν ο άντρας της θα την εγκαταλείψει με την ερωμένη του αδερφού της, αυτή θα του μείνει πιστή.

Παρά το γεγονός ότι η διδακτορική διατριβή της Συμεού δεν εστιάζει στην προσέγγιση των έμφυλων στάσεων, αλλά στη διαμόρφωση των χαρακτήρων, διαφαίνονται ξεκάθαρα τα κοινωνικά στερεότυπα, που τις ορίζουν και που επικρατούν στην αναφερόμενη εποχή. Όλες οι γυναίκες, όπως και οι άντρες, σύμφωνα με τη Συμεού, εξελίσσονται αφηγηματικά κατά τον ίδιο τρόπο, καθώς ο συγγραφέας, διαχρονικά, ξεφεύγει από τους τυπικούς χαρακτήρες της πόλης και του χωριού και συνθέτει νέα δυναμικότερα πρότυπα¹⁹¹. Στις επιλεγμένες αναφορές της ερευνήτριας απηχούνται οι στερεότυπες της εποχής θέσεις και στάσεις για τα φύλα, που αντιμετωπίζουν άνισα τη γυναίκα, παρότι οι άντρες σαν προσωπικότητες παρουσιάζονται συχνά αδύναμοι να δώσουν λύσεις στα προβλήματα τους. Ανίσχυροι κι επιρρεπείς στα πάθη τους, επηρεάζονται από τις περιστάσεις, υπακούουν στις κοινωνικές προσταγές και γίνονται έρμια του ερωτικού τους πόθου¹⁹². Οι αδυναμίες προσδίδουν στους ήρωες ένα είδος άφεσης αμαρτιών, είτε για τον τρόπο που αντιμετωπίζουν τις γυναίκες, είτε για κάποιες επιλογές τους, που τους οδήγησαν στην καταστροφή. Η τελική τροπή της ιστορίας, το τίμημα που επιβάλλεται στους ήρωες, καταπραΰνει τον αναγνώστη, εγείροντας συμπάθεια και κατανόηση. Έτσι θα λυπηθεί, όταν η Ρήνη εγκαταλείψει τον Αντρέα¹⁹³, ή όταν δει τη Μαργαρίτα *μεταμορφωμένη σε*

¹⁹¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 237.

¹⁹² ... *αισθανόταν τον εαυτό του μικρόν, αδύνατο, μηδενισμένο, υποταγμένο σε ασάλευτους κι άσπλαχνους νόμους, που εκυβερνούσαν τα πάντα και που του ανθρώπου η θέληση δε μπορούσε να τους αλλάξει, ...* ο Πέτρος συσχετίζοντας τον έρωτα του για τη Μαργαρίτα. Βλ. στο ίδιο, σελ. 99.

¹⁹³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 95.

«κρύο λείψανο», πλάσμα ανίκανο να ορίσει την ίδια του τη ζωή¹⁹⁴, παρά το γεγονός ότι κατέστρεψε τους τρεις άντρες¹⁹⁵. Θα νιώσει συμπόνια αντί του χλευασμού για τον Καραβέλα, μετά την αυτοκτονία του¹⁹⁶.

3.9. Σταυροπούλου Έρη, Μπλέσιος Αθανάσιος: Οι Ερωτευμένες Ηρωίδες

Και το ερευνητικό ενδιαφέρον της Έρης Σταυροπούλου (2019) θα κεντρίσει αποκλειστικά η γυναίκα στο έργο *Η Τιμή και το Χρήμα* (1914) του Κ. Θεοτόκη, το οποίο πραγματεύεται στο βιβλίο της με τίτλο *Κωνσταντίνος Θεοτόκης – Η τιμή και το χρήμα- Οι ερωτευμένες ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη και οι λογοτεχνικές αδελφές τους: παραλλαγές μιας τυπολογίας*. Με αφετηρία ότι η γυναίκα στο έργο του Θεοτόκη παρουσιάζεται τόσο ως πλάσμα κατώτερο, με άπειρα ελαττώματα, όσο και με αγγελική μορφή¹⁹⁷ η Έρη Σταυροπούλου, επιχειρεί να φωτίσει το θέμα της ερωτευμένης γυναίκας στην ελληνική και ευρύτερα την ευρωπαϊκή λογοτεχνία, από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αιώνα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁹⁸. Μέσα από τη χρήση σχετικών έργων πολλών ομότεχών του διαπιστώνει ότι σε μια περίοδο αγώνων για μόρφωση, ισότητα και ουσιαστική απελευθέρωση της γυναίκας, η λογοτεχνία προβάλλει τραγικές ερωτικές ιστορίες, που συγκρούονται με οικονομικά συμφέροντα ή διακόπτονται βίαια, όταν η κοινωνική ηθική δεν επιτρέπει την ευόδωση του ερωτικού αισθήματος.

Το θέμα του έρωτα θα διερευνηθεί και ο Αθανάσιος Μπλέσιος στη μελέτη του *Όψεις του έρωτα και της γυναικείας χειραφέτησης στην ελληνική λογοτεχνία και δραματολογία του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα*, σε συνάρτηση με τις οικογενειακές δομές και τις κοινωνικές εξελίξεις στον επαρχιακό και τον αστικό κόσμο. Με αναφορές σε έργα των Καρκαβίτσα, Χορν, Εφταλιώτη, Θεοτόκη και Χατζόπουλου αναδεικνύεται η σύνδεση του έρωτα με την τιμή της γυναίκας, η οποία διακυβεύεται από μία προγαμιαία συναισθηματική σχέση. Παράλληλα επισημαίνεται και η διαφορετική, προσωπική αντίληψη που έχουν κάποιοι ήρωες για την έννοια της τιμής. Τονίζεται η σημασία του ρόλου της οικίας, του θεσμού της οικογένειας και της ανατροφής των παιδιών για τον αυτοπροσδιορισμό της γυναίκας στο πλαίσιο της ανάπτυξης της αστικής κοινωνίας, σε αντίθεση με την υποβαθμισμένη θέση του άνδρα.

¹⁹⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 236.

¹⁹⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 98.

¹⁹⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 171.

¹⁹⁷ Σταυροπούλου Έρη, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης – Η Τιμή και το Χρήμα- Οι Ερωτευμένες Ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη και οι Λογοτεχνικές Αδελφές τους: Παραλλαγές μιας Τυπολογίας*, Κρήτη, ΠΕΚ, (2019), σελ. 133.

¹⁹⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 135.

Ενδιαφέρον έχει και η μελέτη περιπτώσεων ηρωίδων με παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, η οποία θεωρείται ότι οφείλεται στην προσπάθεια της γυναίκας να αντιδράσει στην ανδρική επιβολή ή στους άνισους όρους ανάπτυξης των δύο φύλων στην κοινωνία¹⁹⁹. Μία προσπάθεια που κινείται συνήθως σε επιφανειακό επίπεδο ή παραμένει ημιτελής, αλλά κάποιες φορές επηρεάζεται θετικά από την ανδρική παρουσία, που δεν μένει πάντοτε αμέτοχη και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας.

3.10. Γιαννοπούλου Αναστασία: *Η Γυναίκα στο Συγγραφικό Έργο του Ανδρέα*

Καρκαβίτσα

Η μελέτη της Ελληνίδας γυναίκας της υπαίθρου, όπως απεικονίζεται στο σύνολο του δημοσιευμένου πεζογραφικού έργου του Ανδρέα Καρκαβίτσα, αποτελεί το αντικείμενο της έρευνας της Αναστασίας Γιαννοπούλου (2017) στη διπλωματική της εργασία²⁰⁰. Παραθέτοντας αποσπάσματα από τα διηγήματα του συγγραφέα, επιχειρεί να αποδώσει το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο δρούσαν οι γυναίκες. Απομονωμένες γεωγραφικά, χωρίς πρόσβαση στη μόρφωση, εκτελούσαν τις οικιακές εργασίες, φρόντιζαν τα παιδιά και τον σύζυγο και παράλληλα συμμετείχαν στις σκληρές αγροτικές εργασίες²⁰¹. Παρόλα αυτά η αξία της εργασίας τους δεν αναγνωριζόταν ως σημαντική²⁰² και η θέση τους ήταν πάντοτε κατώτερη, κάτω από την εξουσία των αντρών, ενώ συνήθως δεν επιτρεπόταν να εκφράσουν ούτε τη γνώμη τους²⁰³. Στην πλειονότητά τους παρουσιάζονται αφελείς, άβουλες, εύπιστες, επιπόλαιες, επιρρεπείς και προληπτικές²⁰⁴. Αποδέχονταν παθητικά κάθε κακομεταχείριση, ακόμα και τη βία, από τους άντρες της οικογένειας²⁰⁵. Οι κοινωνικές συναναστροφές τους ήταν ιδιαίτερα περιορισμένες. Εκτός από τις εορταστικές εκδηλώσεις οικογενειακού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, συγκεντρώνονταν για να λάβουν μέρος σε ομαδικές εργασίες. Ξεχωριστό

¹⁹⁹ Μπλέσιος Αθανάσιος Γ., «Όψεις του Έρωτα και της Γυναικείας Χειραφέτησης στην Ελληνική Λογοτεχνία και Δραματουργία του Τέλους του 19ου και των Αρχών του 20ού Αιώνα», στο: *Γαβριηλίδου Ζωή, Κωνσταντινίδου, Μαρία, Μαυρέλος Νίκος, Ντεληγιάννης Ιωάννης, Παπαδοπούλου Ιωάννα, Τσομής Γεώργιος, Συμεωνίδου Πολυξένη (επιμ.), Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για τα 20 Χρόνια Λειτουργίας Του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ.*, Κομοτηνή, (2018), σελ. 597.

²⁰⁰ Γιαννοπούλου Αναστασία, *Η Γυναίκα στο Συγγραφικό Έργο του Ανδρέα Καρκαβίτσα*, Διπλωματική εργασία, Παν/μιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα, (2017).

²⁰¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 45.

²⁰² Ως προσπάθεια του συγγραφέα να ανασκευάσει αυτή την αντίληψη αναφέρεται το διήγημα *Καθένας στη δουλειά του*, όπου ο άνδρας θα πάψει να θεωρεί υποδεέστερες τις γυναικείες εργασίες μετά από μία μονοήμερη αλλαγή ρόλων με τη γυναίκα του. Βλ. στο ίδιο, σελ. 46.

²⁰³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 47.

²⁰⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 60.

²⁰⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 62.

τύπο γυναίκας αποτελούσαν οι «γόησες» ή γιάτρισες, που εκμεταλλεύονταν την αμάθεια των λαϊκών ανθρώπων, προκαλούσαν σεβασμό και φόβο κι έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης²⁰⁶.

Ο γάμος αποτελούσε τον βασικότερο σταθμό της ζωής τους. Ιδιαίτερη σημασία δινόταν και στον αρραβώνα, τον οποίο προκαθόριζαν συνήθως από τη βρεφική ηλικία²⁰⁷. Συχνά η ανεύρεση του γαμπρού γινόταν μέσω συνοικεσίων²⁰⁸. Οπωσδήποτε αποτελούσε υπόθεση της οικογένειας, όπου η κόρη, ενίοτε και ο γιος, δεν δικαιούνταν να μιλήσουν. Οι ευκαιρίες δεν ήταν πολλές και η μη πραγμάτωσή του σήμαινε ισόβιο στιγματισμό. Η προίκα αποτελούσε βάρος δυσβάσταχτο και δημιουργούσε μεγάλο άγχος, κυρίως στις φτωχότερες οικογένειες. Έδινε στον γάμο μία καθαρά εμπορική διάσταση²⁰⁹ και καθιστούσε τη γέννηση ενός κοριτσιού άκρως δυσάρεστη²¹⁰.

Η συχνή εξύμνηση του μεγαλείου της μητρικής ιδιότητας δεν είναι τυχαία κατά τη Γιαννοπούλου. Παραπέμπει βέβαια και στα προσωπικά συναισθήματα του συγγραφέα, όμως εκφράζει παράλληλα το νέο γυναικείο ιδεώδες²¹¹ κι έμμεσα μεταφέρει-καλλιεργεί φιλοφειμιστικά μηνύματα. Χωρίς να αποσιωπάται ο καταλυτικός ρόλος της μητρότητας στη διαμόρφωση της γυναικείας προσωπικότητας, π.χ. *Λυγερή*²¹², αναδεικνύεται στο έπακρο η κοινωνική σημασία του ρόλου της. Προβάλλεται ο εξέχοντας ρόλος της γυναίκας ως μάνας στην ανατροφή των νέων Ελλήνων πολιτών, στους οποίους στηριζόταν η εθνική ανάταση. Για τον ίδιο λόγο, κατά την ερευνήτρια, ο συγγραφέας επιλέγει σε άλλα έργα του ηρωίδες από τον αγώνα του 1821 ή Βυζαντινές αρχόντισσες, μορφές που αποτέλεσαν σύμβολα δυναμισμού και αυτοθυσίας της πατρίδας, για να αποτελέσουν πρότυπα των σύγχρονων Ελληνίδων²¹³. Τέτοια έργα θα επιστρατευτούν από την *Εφημερίδα των Κυριών*, για να αναδείξουν την αξία της γυναίκας²¹⁴.

²⁰⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 64.

²⁰⁷ *Η κόρη με το πρώτο ψέλλισμα των ονομάτων της οικογένειας έμαθε να ψελλίζει και του αντρός της...* γράφει στο Ζητιάνο. Βλ. στο ίδιο, σελ. 48.

²⁰⁸ Αναφέρεται ως αντιπροσωπευτική η περιγραφή των μεθόδων και του χαρακτήρα της προξενήτρας που γίνεται στη *Λυγερή*. Βλ. στο ίδιο, σελ. 50.

²⁰⁹ Για την προίκα: *Αφορεσμένος, Λυγερή, Τα δύο Σκέλεθρα, Το ζούδιο*, Βλ. στο ίδιο, σελ. 51-52.

²¹⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 53.

²¹¹ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 195.

²¹² Τα διηγήματα που δημοσιεύθηκαν στην *Εφημερίδα των Κυριών* ήταν: «Πόθος και Πόνος», «Θεός αθάνατος». Βλ. Γιαννοπούλου Αναστασία, *Η Γυναίκα στο Συγγραφικό έργο του Ανδρέα Καρκαβίτσα*, Διπλωματική εργασία, Παν/μιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα, (2017), σελ. 57.

²¹³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 66.

²¹⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 56.

Για να αποτυπώσει καλύτερα το πορτρέτο της γυναίκας της επαρχίας η ερευνήτρια επιχείρησε να την αντιπαραθέσει με αυτή της πόλης. Αναζήτησε λοιπόν σε σειρά χρονογραφημάτων του Καρκαβίτσα²¹⁵ τον τρόπο με τον οποίο απεικονίζεται η γυναίκα της αστικής κοινωνίας από τον λογοτέχνη, για να συμπεράνει ότι ο Καρκαβίτσας τάσσεται με την επικρατούσα άποψη, που θέλει τη γυναίκα της πόλης άεργη, μαλθακή και ευαίσθητη. Συνεπώς δεν έχει τίποτα κοινό με την εργατική και πολυπράγμονα γυναίκα της υπαίθρου²¹⁶. Επιπλέον η ερευνήτρια θεωρεί ότι είναι διάχυτη παντού η συμπόνοια που νιώθει ο λογοτέχνης για τις αντίξοες συνθήκες ζωής των γυναικών καθώς και η προσπάθειά του να καταγγείλει τον υποβιβασμό τους, την κακομεταχείρισή τους από τους άνδρες αλλά και την έλλειψη παιδείας.

Η Γιαννοπούλου, εξετάζοντας έναν προς έναν τους βασικότερους γυναικείους χαρακτήρες στο έργο του Καρκαβίτσα, καταλήγει ότι μέσα από αυτούς *αποκαλύπτεται το πρότυπο της σύγχρονης Ελληνίδας, που θα οδηγήσει τη χώρα στην έξοδο από το πολιτικό και πνευματικό τέλμα, όπως το οραματίστηκε ο λογοτέχνης*²¹⁷. Δίνοντας όμως τον πρωταγωνιστικό ρόλο στον άντρα, δεν συνηγορεί υπέρ μιας ουσιαστικής αυτονομίας των γυναικών. Σε αυτές διανέμεται ο δεύτερος ρόλος, που είναι η *υποστήριξη του ανδρικού φύλου στον αγώνα του για την ανάταση του έθνους*. Η ανάδειξη της γυναικείας αξίας αποτελεί απλώς προαπαιτούμενο στην εκτέλεση του ρόλου αυτού. Πάντως ο συγγραφέας παρά τις μετριοπαθείς απόψεις του για τη χειραφέτηση της γυναίκας, υποστήριξε τις γυναικείες διεκδικήσεις και το πρώτο ελληνικό φεμινιστικό κίνημα²¹⁸.

3.11. Φάτσιου Ανθούλα: Οι Γυναικείοι Χαρακτήρες στο Έργο του Ιωάννη Κονδυλάκη

Οι γυναικείοι χαρακτήρες στο έργο του Ιωάννη Κονδυλάκη θα απασχολήσουν την Ανθούλα Φάτσιου (2018)²¹⁹ στη διπλωματική εργασία της. Οι χαρακτήρες που αναλύονται προέρχονται από τα έργα *Κρήσσα Ορφανή* (1884), *Ο Πατούχας* (1892), *Οι Άθλιοι των Αθηνών* (1895), *Όταν ήμουν Δάσκαλος* (1916), *Ένας Πειρασμός*, και *Πρώτη Αγάπη* (1919). Στα πρώτα και στα τελευταία έργα του ο Κονδυλάκης πλάθει, κατά την

²¹⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 58.

²¹⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 59.

²¹⁷ Βλ. στο ίδιο, σελ. 100.

²¹⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 100.

²¹⁹ Φάτσιου Ανθούλα, *Οι Γυναικείοι Χαρακτήρες στο Έργο του Ιωάννη Κονδυλάκη*, Μ.Δ.Ε., Ιωάννινα, Παν/μιο Ιωαννίνων, ΠΤΝ, (2018).

ερευνήτρια, τους ήρωες εμπνευσμένος από την κρητική επανάσταση και τις παραδόσεις του αγροτικού χώρου της Κρήτης. Στα έργα που έγραψε όσο ζούσε στην Αθήνα, όπου εργαζόταν ως χρονογράφος σε εφημερίδες, οι χαρακτήρες και η θεματολογία του αντλούνται κυρίως από τους τίτλους άρθρων ή χρονογραφημάτων δημοσιευμένων στον τύπο. Ληστείες, κλοπές, απαγωγές, αρχαιοκαπηλία, πορνεία και άλλα γεγονότα θα αποτελέσουν πηγή έμπνευσης και θα επηρεάσουν το έργο του. Η Φάτσιου επισημαίνει στα έργα σημαντικές διαφορές στη σκιαγράφηση της γυναίκας της επαρχίας και της αστής και καταλήγει πως οι γυναίκες κατά τον Κονδυλάκη ευτυχούν μόνον όταν συντάσσονται με τα αναγνωρισμένα κοινωνικά και ηθικά πρότυπα και, ιδιαίτερα, όταν καταφέρνουν να ισορροπήσουν τις προσωπικές τους επιθυμίες με τις επιταγές του κοινωνικού περιβάλλοντος²²⁰.

Ο Κονδυλάκης τοποθετεί την παντρεμένη γυναίκα της επαρχίας εντός του οίκου²²¹, να φροντίζει την οικογένεια, να αγωνίζεται για τη διαφύλαξη της οικογενειακής τιμής από τις κακές γλώσσες²²², να μηχανεύεται διάφορους τρόπους για να εμποδίσει την καταστροφή των παιδιών της και να δουλεύει σκληρά δίπλα στον άντρα της. Η ανύπαντρη κόρη φροντίζει τους γονείς κι ετοιμάζει την προίκα της. Στην πόλη οι γυναίκες παρουσιάζονται περισσότερο ελεύθερες και ανεξάρτητες, διακρίνονται από μία χαλαρότητα στην ηθική. Οι φτωχές γυναίκες είναι αμόρφωτες κι εργάζονται ως υπηρέτριες, όπου συχνά γίνονται θύματα σεξουαλικής κακοποίησης από τα αφεντικά τους²²³. Οι αστές γυναίκες είναι συνήθως μορφωμένες, παρουσιάζονται όμως περιπαιχτικά για τα λούσα τους και τις ιδιοτροπίες τους. Οι παντρεμένες συχνά παραμελούν ή απατούν τους συζύγους τους, διατηρώντας μάλιστα εξωσυζυγικές σχέσεις με όμορφους και φτωχούς νέους. Οι ανύπαντρες αστές επιδίδονται στο κυνήγι γαμπρού φλερτάροντας κι ερωτοτροπώντας ασύστολα²²⁴.

Η αρνητική στάση του Κονδυλάκη απέναντι στη γυναικεία χειραφέτηση εκδηλώθηκε μέσα από την έκφραση των συντηρητικών ή ειρωνικών σχολιασμών του για δημοσιεύματα της Καλλιρρόης Παρρέν²²⁵. Επιπλέον στα διηγήματά του είναι εμφανώς περιορισμένος ο κοινωνικός ρόλος των γυναικείων μορφών – σε αυτόν της

²²⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 95.

²²¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 35.

²²² Εντύπωση προκαλεί το παράδειγμα που χρησιμοποιεί η ερευνήτρια, δεν είναι η κόρη, όπως θα περίμενε κανείς, εξαιτίας της οποίας διακυβεύεται η τιμή της οικογένειας, αλλά ο γιος που συνάπτει δεσμό με γυναίκα μεγαλύτερή του ή που απατάει τη γυναίκα του. Βλ. στο ίδιο, σελ. 96.

²²³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 34.

²²⁴ Βλ. στο ίδιο, σελ. 97.

²²⁵ Βλ. στο ίδιο, σελ. 35.

μητέρας και συζύγου. Η Φάτσιου επικροτώντας τη θέση του Γιώργη Μανουσάκη αναφέρει ότι για τον συγγραφέα *πρότυπο γυναίκας δεν είναι εκείνη με τη λεπτή και την εύθραυστη ομορφιά, αλλά εκείνη που μπορεί να κρατήσει το σπιτικό της και να βοηθήσει τον άντρα της ... να γεννήσει γερούς απογόνους*²²⁶. Ενδιαφέρον θα είχε να μελετήσει βέβαια κανείς και τα χρονογραφήματα του Κονδυλάκη, προκειμένου να σχηματίσει μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα για την στάση του απέναντι στα γυναικεία θέματα. Ένα βιαστικό ξεφύλλισμα του τύπου της εποχής εκείνης παραπέμπει πιθανόν δικαιολογημένα σε μία διαφορετική άποψη²²⁷.

3.12. Συμπεράσματα

Κοινός άξονας αναζήτησης όλων των αναφερόμενων ερευνών ήταν η αποτύπωση των έμφυλων αντιλήψεων του εκάστοτε λογοτέχνη και της κοινωνίας μέσω του λογοτεχνικού έργου του. Δικός μας στόχος: Να ανασυνθέσουμε, μελετώντας της έρευνες, όσο το δυνατόν ακριβέστερα, μέσα από τις τάσεις και τις νοοτροπίες των δημιουργών, το λογοτεχνικό φόντο στο οποίο έζησε και έγραψε ο Παπαντωνίου. Η άποψη του Αθ. Μπλέσιου ότι *η λογοτεχνία και η δραματολογία της εποχής της μετάβασης από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα προσπαθούν σε σημαντικό βαθμό να διεκτραγωδήσουν τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, συνδέοντας την ενίοτε με άλλα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα και προβλήματα*²²⁸, μας βρίσκει απόλυτα σύμφωνους. Όλες οι ερευνήτριες εντοπίζουν στα περισσότερα έργα την αντίληψη ότι το γυναικείο φύλο, παρά την αναγνωρισμένη ή όχι φιλοφеминιστική στάση του λογοτέχνη, συχνά παρουσιάζεται υποβιβασμένο και υποτιμημένο ή ακόμα και υποταγμένο στο ανδρικό.

Πάντως δεδομένου ότι το κριτήριο επιλογής των πιο πάνω ερευνών ήταν η αναζήτηση της θέσης των γυναικών μέσα στο συγγραφικό έργο λογοτεχνών και η στάση των ίδιων απέναντι στο γυναικείο ζήτημα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι το

²²⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 35 αλλά και Μανουσάκης Γιώργης, «Η Κρήτη στο Λογοτεχνικό Έργο του Κονδυλάκη» στο *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Συνεδρίου "Ο Ιωάννης Κονδυλάκης και το έργο του (1862-1920)"*, Χανιά, Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων, σελ. 27-53 (1996), σελ. 33.

²²⁷ Πολλά χρονογραφήματα του Κονδυλάκη πραγματεύονται με ιδιαίτερη ευαισθησία και προβληματισμό τα γυναικεία θέματα. Άλλα πάλι με κάποια ειρωνεία. Ενδεικτικά αναφέρω: «Μία Σκηνή», *Εμπρός*, έτ. ΙΒ', φ. 4.309, (16.10.1908), «Το Βλέμμα», *Εμπρός*, έτ. ΙΒ', φ. 4.363, (9.12.1908). «Το Ασθενές Φύλον», *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.492, (21.4.1909), «Δια τας Γυναίκας», *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.539, (7.6.1909), «Η Μεταμέλεια», *Εμπρός*, έτ. ΙΔ', φ. 4.974, (29.8.1910), «Θαυμάσιον Φάρμακον», *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.497, (10.2.1912), «Η Γυναίκα του Φύλου», *Εμπρός* έτ. ΙΣΤ', φ. 5.574, (28.4.1912), «Ο Φύλος», *Εμπρός* έτ. ΙΣΤ', φ. 5.575, (29.4.1912), «Όταν θα βουλεύονται», *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.162, (8.3.1911).

²²⁸ Μπλέσιος Αθανάσιος Γ., (2018), σελ. 542.

πρώτο μισό του 20^{ού}, είναι αναμενόμενο να προβάλλεται παντού με μικρές μόνο διαφορές – πέρα από τις γεωγραφικές – ένα κοινό κοινωνικό-ιστορικό-πολιτικό πλαίσιο δράσης των μυθοπλαστικών ηρώων. Πράγματι το ίδιο στερεότυπο κοινωνικό μοντέλο της εποχής αποδίδεται σε όλα τα έργα μέσα από τη διαφορετική προσέγγιση του κάθε συγγραφέα. Ωστόσο προκαλεί εντύπωση το γεγονός, ότι οι έρευνες ανεξάρτητα από τη μεθοδολογία που ακολουθούν, συγκλίνουν σχεδόν όλες σε ένα ακόμα σημείο: Οι συγγραφείς, παρά την όποια φιλοφेमινιστική διάθεση, αποδέχονται τελικά ως αυτονόητη την κοινωνική αδικία, ενώ δεν έχουν να προτείνουν κάτι ουσιαστικό, ώστε να αλλάξει η κατάσταση, συμβάλλοντας ουσιαστικά στη διαιώνιση της κυρίαρχης κοινωνικής ιδεολογίας.

4. Μεθοδολογία και εργαλεία έρευνας

Η μελέτη του συγγραφικού έργου του Παπαντωνίου στην παρούσα εργασία πραγματοποιήθηκε με τη χρήση της ψηφιακής τεχνολογίας. Βασίζεται στις τεχνικές της σωματοκειμενικής γλωσσολογίας²²⁹, μέσα από την εκτενή χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή, κι αυτό διότι οι ψηφιακές μέθοδοι επιτρέπουν τη γρήγορη επεξεργασία μεγάλου όγκου κειμένων, καθώς και τη γρήγορη παραγωγή ακριβούς και πλήρους πληροφορίας, η οποία δεν θα μπορούσε να παραχθεί με τις παραδοσιακές χειρωνακτικές μεθόδους (Sinclair 1991)²³⁰. Δεδομένου ότι στόχος της εργασίας αυτής είναι η αντιπαραβολή και σε βάθος μελέτη μεγάλου αριθμού κειμένων του λογοτέχνη, θεωρήσαμε ότι ενδείκνυται η χρήση της μεθοδολογίας της σωματοκειμενικής υφολογίας, η οποία συνδυάζει στατιστικές ποσοτικές αναλύσεις, μέσω των οποίων μπορεί να γίνει επεξεργασία μεγάλων ποσοτήτων κειμένων, καθώς και ποιοτικές ερμηνείες, που βασίζονται στο ένστικτο και την ερμηνευτική εμπειρία του φιλόλογου.

Η χρήση των σωμάτων κειμένων στον τομέα της γλωσσικής έρευνας έχει εφαρμοστεί σε αρκετές περιπτώσεις τα τελευταία χρόνια, στηρίζεται όμως σε διαφορετικές μεθόδους από αυτή της σωματοκειμενικής υφολογίας. Παραδείγματα τέτοιων εφαρμογών βρίσκουμε στον χώρο της λεξικογραφίας²³¹ και της ανάλυσης παράλληλων σωμάτων κειμένων²³², της γλωσσοδιδασκτικής²³³, της ανάλυσης του πολιτικού λόγου²³⁴. Την δεκαετία του 1990 διαμορφώθηκε το πρότυπο της υφομετρίας (stylometry), που στηρίζεται στη μέτρηση γλωσσικών δεικτών και την ανάλυσή τους με στατιστικά ή μαθηματικά πρότυπα, για τον προσδιορισμό των υφολογικών

²²⁹ Το σύνθετο προσδιοριστικό *σωματοκειμενικός* ως απόδοση του αντίστοιχου αγγλικού όρου *corpus linguistic* υιοθετήθηκε από τα: Χριστοφίδου Αναστασία, Εισαγωγή. Σωματοκειμενική Γλωσσολογία. Στο *Όψεις της Σωματοκειμενικής Γλωσσολογίας. Αρχές, Εφαρμογές, Προκλήσεις*. Δελτίο Επιστημονικής Ορολογίας και Νεολογισμών 14, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης Επιστημονικών Όρων και Νεολογισμών, σελ. 11-18, Αθήνα, (2017) και Χατζηδάκη Ουρανία, «Η μορφή του εξτρεμισμού ως ρητορικό μέσο στιγματισμού του πολιτικού αντιπάλου: Μια κριτική σωματοκειμενική προσέγγιση», στο *Κριτική Ανάλυση Λόγου. (Από)δομώντας την ελληνική πραγματικότητα*, (επιμ.) Σαλώμη Μπουκάλα και Αναστασία Γ. Στάμου, σελ. 323-360, Αθήνα, Νήσος, (2020).

²³⁰ Φραντζή Θ. Κατερίνα, *Δικαστική Γλωσσολογία: Αυτόματη Εξαγωγή Υφολογικών Γλωσσικών Χαρακτηριστικών*, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών Παν/μιο Αιγαίου, (2009).

²³¹ Γούτσος Διονύσης- Φραγκάκη Γεωργία, *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία Σωμάτων κειμένων*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015), σελ. 183-187.

²³² Βλ. στο ίδιο, σελ. 187-192.

²³³ Βλ. στο ίδιο, σελ. 192-195 αλλά και στο: Φέρλας, Αντώνιος-Εκτωρ, *Ο Προκατασκευασμένος Λόγος στα Ελληνικά και Αγγλικά: Μια Μελέτη Βασισμένη σε Σώματα Κειμένων με Προεκτάσεις στη Διδασκαλία της Γλώσσας*, ΕΚΠΑ, (2011).

²³⁴ Χατζηδάκη Ουρανία, «Η Μορφή του Εξτρεμισμού ως Ρητορικό Μέσο Στιγματισμού του Πολιτικού Αντιπάλου. Μια Κριτική Σωματοκειμενική Προσέγγιση» Στο: Σαλώμη Μπουκάλα και Αναστασία Γ. Στάμου (επιμ.) *Κριτική Ανάλυση Λόγου (Από)δομώντας την Ελληνική Πραγματικότητα*, σελ. 323-360, Αθήνα, Νήσος, (2020).

χαρακτηριστικών, που συνδέονται με τη διακρίβωση πατρότητας. Μελέτες όπως της Κ. Φραντζή, για την αναγνώριση των συγγραφέων των προκηρύξεων της τρομοκρατικής οργάνωσης 17 Νοέμβρη²³⁵ και των Πολίτου-Μαρμαρινού Ελ., Μικρού Γ., Δημητρούλια Τ., για την απόδοση πατρότητας σε έργα του Παπαδιαμάντη²³⁶ δίνουν έμφαση στην ποσοτική ανάλυση των κειμένων και όχι τόσο στην ποιοτική.

Τα τελευταία χρόνια όλο και περισσότερες μελέτες που επικεντρώνονται στην αναπαράσταση των φύλων χρησιμοποιούν τα εργαλεία της σωματοκειμενικής γλωσσολογίας. Τον κοινωνικό παράγοντα του φύλου, σε σχέση με τις λεξιλογικές επιλογές αλλά και την αναπαράσταση των φύλων μέσω των επιλογών αυτών, μελέτησαν οι Goutsos και Fragaki (2005, 2015a, 2009)²³⁷ σε προφορικά κείμενα του ΣΕΚ, η Hatzidaki Ο. (2011) μέσα από σώματα κειμένων περιοδικών (2011)²³⁸, οι Μανώλης Αμβροσιάδης & Κατερίνα Φραντζή (2013)²³⁹ μέσα από τον κοινοβουλευτικό λόγο, η Μαρία Καμηλάκη μέσα από τις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου (2013)²⁴⁰ και η Βασιλική Καρκαντζού με τη Σταματία Κουτσουλέλου που ανιχνεύουν την ταυτότητα της μάνας μέσα από τη χρήση συμπλεγμάτων σε σώματα θεατρικού λόγου²⁴¹.

²³⁵ Φραντζή Θ. Κατερίνα, *Δικαστική Γλωσσολογία: Αυτόματη Εξαγωγή Υφολογικών Γλωσσικών Χαρακτηριστικών*, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών Παν/μιο Αιγαίου, (2009).

²³⁶ Πολίτου-Μαρμαρινού Ελένη, Μικρός Γεώργιος Κ., Δημητρούλια Τιτίκα, *Εφαρμογή Υφολογικών Τεχνικών στην Αναγνώριση Πατρότητας Κειμένου Πρωτότυπα Έργα και Μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη*, Paper presented at the 1st Διεθνές Συνέδριο για τον Παπαδιαμάντη, "Ο Παπαδιαμάντης μεταφράζων και μεταφραζόμενος", Β' Κύκλος, σελ. 341-371, Αθήνα, (7-8 Οκτωβρίου 2011).

²³⁷ Γούτσος Διονύσιος-Φραγκάκη Γεωργία, σελ. 161.

²³⁸ Hatzidaki, Ourania «Greek Men's and Women's Magazines as Codes of Gender Conduct: The Appropriation and Hybridisation of Deontic Discourses», Στο *Majstorovic D. & Lassen I. (eds) Living with Patriarchy: Discursive Constructions of Gendered Subjects across Cultures*, Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, (2011).

²³⁹ Αμβροσιάδης Μανώλης & Φραντζή Κατερίνα, «Φύλο και Χρήση Επιθέτων στον Κοινοβουλευτικό Λόγο», στο: *Πρακτικά 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26-29 September 2013)*, edited by G Kotzoglou, K. Nikolaou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Koutri-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou, Rhodes, σελ. 80-92, (2014).

²⁴⁰ Καμηλάκη Μαρία, ΕΚΠΑ –KEME, New York College, στο: *Πρακτικά 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26-29 September 2013)*, edited by G Kotzoglou, K. Nikolaou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Koutri-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou, Rhodes, σελ. 632-644, (2014).

²⁴¹ Καρκαντζού Βασιλική & Κουτσουλέλου Σταματία, «Μάνα δεν είναι μόνο μία: Η Ανίχνευση της Ταυτότητας της "μάνας" μέσα από Χρήση Συμπλεγμάτων σε Σώματα θεατρικού Λόγου», Παν/μιο Αθηνών, στο: *Πρακτικά 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26-29 September 2013)*, edited by G Kotzoglou, K. Nikolaou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Koutri-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou, Rhodes, σελ. 703-714, (2014).

4.1. Σωματοκειμενική υφολογία

Η έρευνά μας θα στηριχτεί λοιπόν στην ψηφιακή τεχνολογία και συγκεκριμένα στα εργαλεία που παρέχει η Σωματοκειμενική Γλωσσολογία (Corpus linguistics), ιδιαίτερα ο υποκλάδος της Σωματοκειμενικής Υφολογίας (Corpus stylistics). Η Σωματοκειμενική Γλωσσολογία είναι μια ερευνητική προσέγγιση που προκρίνει τις επαγωγικές περιγραφές της γλώσσας²⁴² βάσει ψηφιοποιημένων γλωσσικών-κειμενικών τεκμηρίων. Η σωματοκειμενική υφολογική έρευνα εφαρμόζει σωματοκειμενικές μεθόδους στην ανάλυση λογοτεχνικών κειμένων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σχέση μεταξύ γλωσσολογικής περιγραφής και επιτυχούς πρόσληψης του λογοτεχνικού έργου σε νοητικό και συναισθηματικό επίπεδο²⁴³. Παρέχει μεταξύ άλλων τη δυνατότητα προσδιορισμού των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που κυριαρχούν στο έργο ενός/μιας συγγραφέα, ενώ επιτρέπει και τον προσδιορισμό των διαχρονικών υφολογικών διαφορών μέσω της αντιπαραβολής διαφορετικών ομάδων κειμένων της/του ίδιας/ου της/του συγγραφέα, τα οποία έχουν συνταχθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους της ζωής του/της. Με βάση τις μετρήσεις των γλωσσικών φαινομένων στα κείμενα ενδιαφέροντος και με τη βοήθεια συμφραστικών πινάκων (concordances), ο/η ερευνητής/ήτρια προχωρά σε ποιοτικές αναλύσεις και φιλολογικές ερμηνείες. Πρόκειται για μία μέθοδο η οποία δεν έχει χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη ελληνικών λογοτεχνικών έργων, όπως για παράδειγμα έχει χρησιμοποιηθεί η υφομετρία, η συγγενής προς αυτή μεθοδολογία²⁴⁴, η οποία όμως, όπως προειπώθηκε, δίνει έμφαση στην ποσοτική επεξεργασία των κειμένων και όχι στην ποιοτική ανάλυση.

Κοντολογίς, η σωματοκειμενική υφολογία αποτελεί διεπιστημονικό κλάδο, που συγκαταλέγεται στις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες (Digital Humanities). Εστιάζει στη μελέτη λογοτεχνικών έργων και χρησιμοποιεί σωματοκειμενικές μεθόδους, για να υποστηρίξει την ανάλυση κειμενικών εννοιών και την ερμηνεία τους²⁴⁵. Συνδυάζει τη σωματοκειμενική γλωσσολογία και την λογοτεχνική υφολογία,

²⁴² Biber Douglas, *Corpus Linguistics and the Study of Literature, Back to the Future*, Flagstaff, Northern Arizona University, (2011), σελ. 15.

²⁴³ Mahlberg Michaela, «Corpus stylistics», (μτφρ.) Χατζηδάκη Ουρανία, Στο: Burke Michael, *The Routledge Handbook of Stylistics*, σελ. 378-392, Oxon, Routledge, (2014).

²⁴⁴ Βλ. Πολίτου-Μαρμαρινού Ελένη - Μικρός Γεώργιος - Δημητρούλια Τιτίκα, *Εφαρμογή Υφομετρικών Τεχνικών στην Αναγνώριση Πατρότητας Κειμένου Πρωτότυπα Έργα και Μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη*, Paper presented at the Γ' Διεθνές Συνέδριο για τον Παπαδιαμάντη, "Ο Παπαδιαμάντης Μεταφράζων και Μεταφραζόμενος", σελ. 341-368, Β' Κύκλος, Αθήνα, (7-8 Οκτωβρίου 2011).

²⁴⁵ Mahlberg Michaela, «Literary style and literary texts», (μτφρ.) Χατζηδάκη Ουρανία, σελ 346-392, στο: Biber Douglas, Reppen Randi, *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*, U.K., Cambridge University Press, (2015).

προσεγγίζοντας το λογοτεχνικό κείμενο τόσο σαν γλωσσικό δείγμα όσο και σαν έργο τέχνης. Προϋποθέτει τη χρήση ηλεκτρονικών σωμάτων κειμένων (ΗΣΚ) τα οποία έχουν συσταθεί με βάση ορθολογιστικά και σαφώς εκτεφρασμένα κριτήρια²⁴⁶.

4.2. Σώματα Κειμένων

Ως *Ηλεκτρονικό Σώμα κειμένων (corpus)* ορίζεται γενικά ένα σύνολο αυθεντικών γραπτών, προφορικών ή πολυτροπικών αλλά μεταγραμμένων κειμένων, συγκροτημένο και μορφοποιημένο με βάση συγκεκριμένα κριτήρια σε σχέση με συγκεκριμένους στόχους και το οποίο μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο επεξεργασίας με ψηφιακές εφαρμογές²⁴⁷. Το σώμα κειμένων μπορεί να αποτελείται από ένα ή πολλά διαφορετικά κείμενα και οι αρχές σχεδιασμού του προσδιορίζονται κατά περίπτωση, με βάση τα δεδομένα και τις ανάγκες του ερευνητικού ενδιαφέροντος²⁴⁸. Μέσα από τη χρήση των σωμάτων κειμένων είναι δυνατόν να ταξινομηθεί ένα σύνολο κειμένων σε σύγκριση με ένα άλλο με βάση κριτήρια που προκύπτουν από τα ίδια τα κείμενα²⁴⁹. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί κανείς να επεξεργαστεί τεράστιο όγκο δεδομένων μέσα σε ελάχιστο χρόνο και να εξαγάγει αυτόματα γλωσσοστατιστικά δεδομένα, στα οποία θα στηρίξει τη μελέτη ποικίλων στοιχείων του έργου, όπως η θεματολογία, το ύφος, η ιδεολογία του/της συγγραφέα, ο άξονας της συγχρονίας ή της διαχρονίας σε σχέση με την εποχή του/της και τις καταστασιακές συνθήκες της συγγραφής των υπό μελέτη έργων, η χαρακτηριστική ανάλυση κ.λπ.

Για τη δημιουργία ενός λογοτεχνικού σώματος κειμένων ο/η ερευνητής/ήτρια, μπορεί να αναζητήσει ήδη ψηφιακά-ψηφιοποιημένα κείμενα στο διαδίκτυο είτε από ψηφιακές βιβλιοθήκες, είτε κείμενα ιδιωτικής ψηφιοποίησης. Εάν τα κείμενα δεν υπάρχουν ψηφιοποιημένα θα πρέπει να ψηφιοποιηθούν από τον/την ερευνητή/ήτρια είτε μέσω πληκτρολόγησης, είτε με ηλεκτρονική σάρωση που αποδίδει οπτική αναγνώριση χαρακτήρων. Και στις δύο περιπτώσεις θα πρέπει να ακολουθήσει

²⁴⁶ Οι βασικές αρχές που διέπουν τη συγκέντρωση γλωσσικών δεδομένων και τη συγκρότηση τους σε σώματα κειμένων είναι η αρχή της ψηφιακότητας, η αρχή της αυθεντικότητας, η αρχή της αντιπροσωπευτικότητας, η αρχή του ακέρατου κειμένου, η αρχή της ισοκατανομής και η αρχή της τεκμηρίωσης. Βλ. Χατζηδάκη Ουρανία, σημειώσεις «Γλώσσα και Υπολογιστές: Ηλεκτρονική λεξικογραφία», ΠΜΣ «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία», Παν/μιο Πελ/σου, (2018). Επίσης: Σαριδάκης Ιωάννης Ε., *Λεξιλόγιο και σημασιολογική πληροφωρία στην Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Civitas Gentium, [S.l.], σελ. 221-267, (2016).

²⁴⁷ Δημητρούλια Τιτίκα-Τικτοπούλου Κατερίνα, *Ψηφιακές Λογοτεχνικές Σπουδές*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015), σελ. 194.

²⁴⁸ Γούτσος Διονύσιος-Φραγκάκη Γεωργία, (2015), σελ. 38.

²⁴⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 134.

ενδεδεγμένος αντιπαραβολικός έλεγχος, ώστε να εξασφαλίζεται η πιστότητα/ακρίβεια της αναπαραγωγής ως προς το πρωτότυπο. Οποσδήποτε δε, θα πρέπει να αναφέρονται τα ακριβή εξωκειμενικά στοιχεία της χρησιμοποιούμενης έκδοσης (τεκμηρίωση). Στην ελληνική γλώσσα μεγάλο πρόβλημα δημιουργείται από τη χρήση του πολυτονικού συστήματος σε παλαιότερα αλλά και ορισμένα νεότερα κείμενα, καθώς αυτό δεν είναι ψηφιακά αναγνωρίσιμο ακόμα και από ευρέως διαδεδομένες εφαρμογές λογισμικού επεξεργασίας σωμάτων κειμένων, καθιστώντας απαραίτητη τη μετατροπή του σε μονοτονικό ώστε να καταστεί ηλεκτρονικά επεξεργάσιμο²⁵⁰.

Το κείμενο θα πρέπει να αποθηκευτεί σε μορφή απλού κειμένου (txt) και συγκεκριμένα με κωδικοποίηση UTF-8, απαλλαγμένο δηλαδή από κάθε είδους μορφοποίηση, ώστε να είναι δυνατή η ανάρτησή του στα ειδικά λογισμικά επεξεργασίας σωμάτων κειμένων, στην περίπτωση μας στο σύστημα Sketch Engine (www.sketchengine.eu). Το συγκεκριμένο λογισμικό αναπτύχθηκε κυρίως για λεξικογραφικούς σκοπούς, αλλά χρησιμοποιείται ευρέως και σε άλλα πεδία, όπως η κριτική ανάλυση λόγου, η σωματοκειμενική υφολογία κ.λπ. Διατίθεται με συνδρομή, προσφέρει τη δυνατότητα δημιουργίας σωμάτων κειμένων μέσω του διαδικτύου, ενώ περιλαμβάνει και σειρά εκτεταμένων «έτοιμων» σωμάτων κειμένων στα ελληνικά, όπως, παραδείγματος χάρη, το Greek Web2014(eITenTen14). Το eITenTen14 αποτελεί ένα πολύ μεγάλο μεγέθους σώμα κειμένων (1.671.692.845 δείγματα) και μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως σώμα κειμένων αναφοράς, δηλαδή ως βάση για σύγκριση με μικρότερου μεγέθους σώματα κειμένων, ώστε να προσδιορίζονται με ακρίβεια και αξιοπιστία η στατιστική κατανομή και η φύση των γλωσσικών ιδιαιτεροτήτων του μικρότερου σώματος. Το πρόγραμμα προσφέρει μια πλειάδα μεθοδολογικών εργαλείων, όπως κατανομές συχνότητας, συμφραστικούς πίνακες, λέξεις-κλειδιά, λεξικογραμματικές συνόψεις (word sketches), καθώς και δυνατότητα σύγκριση των προφίλ δύο λημμάτων (sketch diff)²⁵¹.

4.3. Μεθοδολογικά εργαλεία

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκαν δύο εργαλεία του λογισμικού Sketch Engine, οι κατανομές συχνότητας (wordlist) και οι συμφραστικοί

²⁵⁰ Δημητρούλια Τιτίκα-Τικτοπούλου Κατερίνα, σελ. 197.

²⁵¹ Γούτσος Διονύσιος-Φραγκάκη Γεωργία, (2015), σελ. 77.

πίνακες (concordance). Οι κατανομές συχνότητας²⁵² (wordlist) οι οποίες δείχνουν πόσες φορές απαντά κάθε λέξη ή λήμμα στα κείμενα ενός κόρπους, είναι ένας από τους πιο απλούς αλλά αποκαλυπτικούς τρόπους διερεύνησης. Δίνουν στον/στην ερευνητή/ήτρια τη δυνατότητα να εντοπίσει ποιο είναι το συχνότερα ή λιγότερο συχνά χρησιμοποιημένο λεξιλόγιο στο σώμα κειμένων, να συγκρίνει τις διαφορές στη συχνότητα εμφάνισης ανάμεσα στους κλιτικούς τύπους ή να συγκρίνει δύο διαφορετικά σώματα κειμένων ως προς τη διαφορά στη συχνότητα εμφάνισης του λεξιλογίου σε καθένα από αυτά²⁵³. Το πλεονέκτημά τους έγκειται ακριβώς στο ότι επιτρέπουν την ανάλυση, τηλεσκοπικά, μεγάλων ποσοτήτων κειμενικών δεδομένων, καθώς και στο ότι δίνουν τη δυνατότητα να πραγματοποιηθούν ευρείες και ολιστικές/καθολικές στατιστικές μετρήσεις, από τις οποίες μπορούν να αντληθούν πολύτιμες πληροφορίες, αξιοποιήσιμες με πολλούς τρόπους στη γλωσσική έρευνα.

Οι συμφραστικοί πίνακες επιτρέπουν την μικροσκοπική αναδίφηση στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού έργου μέσω της εκ του σύνεγγυς μελέτης των συγκεκριμένων. Παρουσιάζουν την υπό εξέταση λέξη ή φράση – κομβική λέξη²⁵⁴/φράση- μέσα στο γλωσσικό περιβάλλον της, μαζί δηλαδή με τις λέξεις με τις οποίες συνεμφανίζεται, τις λεγόμενες συνάψεις²⁵⁵. Είναι σαφές ότι τα δεδομένα που προσφέρονται μέσω κατανομών συχνότητων και συμφραστικών πινάκων θα πρέπει να υπόκεινται σε ποιοτική ανάλυση, καθώς ο/η ερευνητής/ήτρια είναι εκείνος/η, που τελικά θα πρέπει να εντοπίσει το ενδιαφέρον και άξιο λόγου σε αυτά και, αφορμώμενος/η από αυτό, να επιχειρήσει εις βάθος ερμηνείες.

Είναι προφανές, ότι μέσα από τους συμφραστικούς πίνακες μπορούν να αντληθούν πολλές πληροφορίες σχετικά με τη σύνταξη, τη σημασία, τη χρήση της λέξης, αποκαλύπτοντας πτυχές της γραμματικής και συντακτικής οργάνωσης της γλώσσας οι οποίες θα ήταν αδύνατον να εντοπιστούν με μια παραδοσιακή προσέγγιση ή με μια μελέτη, η οποία δε θα στηριζόταν στα αυθεντικά δεδομένα των σώματα

²⁵² Στη γλωσσολογία σωμάτων κειμένων η έννοια της συχνότητας έχει κεντρική σημασία, αφού δείχνει τι είναι περισσότερο και τι λιγότερο σημαντικό στη γλώσσα. Βλ. στο ίδιο, σελ. 61.

²⁵³ Φέρλας, Αντώνιος-Έκτωρ, *Ο Προκατασκευασμένος Λόγος στα Ελληνικά και Αγγλικά: Μια Μελέτη Βασισμένη σε Σώματα Κειμένων με Προεκτάσεις στη Διδασκαλία της Γλώσσας*, ΕΚΠΑ, (2011), σελ. 9.

²⁵⁴ Κόμβος (node) είναι ένα στοιχείο, του οποίου το συνολικό μοντέλο (μοτίβο) συνεμφάνισης (patern of co-occurrence) με τις άλλες λέξεις τίθεται υπό εξέταση. Βλ. Σαριδάκης Ιωάννης Ε., *Λεξιλόγιο και σημασιολογική πληροφορία στην Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Civitas Gentium, [S.l.], σελ. 221-267, (2016), σελ. 234.

²⁵⁵ Σύμφωνα με τον Sinclair σύναψη είναι η «συνεμφάνιση δύο ή περισσότερων λέξεων σε ένα μικρό διάστημα στο κείμενο» (1991:170). Οι συνάψεις μπορεί να εντοπίζονται στη γύρω περιοχή της λέξης, χωρίς να είναι απαραίτητο να αφορούν άμεσα γειτονικές λέξεις ή να συνδέονται μεταξύ τους με γραμματικές σχέσεις. Βλ. στο ίδιο, σελ. 83.

κειμένων. Ο κατακερματισμός του κειμένου επιτρέπει στον ερευνητή να δει το κείμενο από μία άλλη γωνιά, να δει συμπυκνωμένα τα κομμάτια που τον ενδιαφέρουν, να επιλέξει σε ποια από αυτά θα εστιάσει, ώστε να προσεγγίσει στη συνέχεια και σημασιολογικά το κείμενο.

Επίσης, καταγράφοντας τις επιλεγμένες συνάψεις (collocations) μιας λέξης ή ενός λήμματος, μπορεί να εντοπιστεί η σημασιολογική προτίμησή της (semantic preference), δηλαδή η τάση της να συνεμφανίζεται με λέξεις από ένα συγκεκριμένο σημασιολογικό πεδίο²⁵⁶, που μπορεί να υποδηλώνει και να προσδίδει στη λέξη μια αρνητική ή μία θετική φόρτιση (negative/positive polarity). Η συνυποδήλωση, θετική ή αρνητική, δεν εμπερικλείεται σε ένα μοναδικό στοιχείο, αλλά εκφράζεται από το υπό μελέτη το λεξικό στοιχείο σε συνάρτηση με τα συμπαραθέματά του (collocations), αποκαλύπτοντας σημαντικές συνυποδηλώσεις και σημασιολογικές προσωδίες. Σύμφωνα με τον Louw (1993, 2000) η σημασιολογική προσωδία αφορά την εξάπλωση του συνυποδηλωτικού χρωματισμού πέρα από τα όρια της μίας λέξης. Είναι ένα είδος σημασίας η οποία έγκειται στη γειτνίαση (μιας λέξης) σε μία σειρά ομοειδών συμπαραθεμάτων, τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν ως θετικά ή αρνητικά και των οποίων η κύρια λειτουργία είναι η έκφραση της στάσης του ομιλητή ή συγγραφέα προς μία εξωγλωσσική κατάσταση²⁵⁷.

4.4. Δεδομένα έρευνας – Σώματα κειμένων

Για τη διερεύνηση του ερωτήματός μας δημιουργήθηκαν τρία υποσώματα κειμένων έργων του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Το πρώτο αποτελείται από τη νουβέλα *Τα Ψηλά Βουνά* (30.918 δείγματα)²⁵⁸, το δεύτερο από χρονογραφήματα που δημοσίευσε στον τύπο της εποχής (54.729 δείγματα) (Πίνακας 7) και το τρίτο από επιλεγμένα διηγήματα από τις συλλογές *Διηγήματα* και *Η Θυσία* (52.693 δείγματα) (Πίνακας 8).

Το πρωτογενές υλικό που αναζητήθηκε και εν μέρει χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση της συγκεκριμένης εργασίας οργανώθηκε εξ αρχής σε έναν διαδικτυακό ηλεκτρονικό πίνακα ανάρτησης (Padlet), ένα είδος ηλεκτρονικού λευκώματος γενικού περιεχομένου, αφιερωμένο στον Ζαχαρία Παπαντωνίου με ελεύθερη πρόσβαση.

²⁵⁶ Βλ. λ.χ. Stubbs 2001:65, Sinclair 2004:32, Baker 2006:86-87. Βλ. στο ίδιο, σελ. 88.

²⁵⁷ Βλ. για Lown (2000), Χατζηδάκη Ουρανία, σημειώσεις «Γλώσσα και Υπολογιστές: Ηλεκτρονική λεξικογραφία», ΠΜΣ «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία», Παν/μιο Πελ/σου, (2018). Και για Lown (1993) στο: Σαριδάκης Ιωάννης Ε., *Λεξιλόγιο και σημασιολογική πληροφορία στην Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Civitas Gentium, [S.I.], σελ. 221-267, (2016), σελ. 234.

²⁵⁸ <https://www.openbook.gr/ta-psila-vouna/>, Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού έτους (1918), (ανακτ. 20.5.2020).

4.5. Μεθοδολογία σύστασης υποσωμάτων κειμένων Ζαχαρία Παπαντωνίου

Συνοπτικά, για τη συγκέντρωση και την επεξεργασία των δεδομένων της υφιστάμενης έρευνας ακολουθήθηκε το εξής μεθοδολογικό πρωτόκολλο²⁵⁹:

α. Συγκρότηση τριών υποσωμάτων κειμένων του Ζαχαρία Παπαντωνίου, ένα για κάθε κειμενικό είδος (χρονογραφήματα, διηγήματα, αναγνωστικό) με κριτήριο επιλογής των συστατικών κειμένων την έμφυλη θεματολογία. Ο κατάλογος των κειμένων που απαρτίζουν κάθε υποσώμα παρατίθεται στα σχετικά υποκεφάλαια παρακάτω.

β. Αυτόματη εξόρυξη, από κάθε μελετώμενο υποσώμα κειμένων ξεχωριστά, λεξιλογικών στοιχείων σχετικών με την έμφυλη θεματολογία, δημιουργία κατανομών (πινάκων) συχνοτήτων, επιλογή, από αυτούς, όρων απόλυτα συναφών με το μελετώμενο θέμα και κατάταξή τους σε ποιοτικές κατηγορίες.

γ. Διάταξη των συγκειμένων όλων των όρων (λέξεων, λημμάτων) ενδιαφέροντος σε συμφραστικούς πίνακες. Ανάγνωση όλων των συγκειμένων τους, αποδελτίωση και κριτική/ποιοτική ανάλυσή τους.

ε. Βάσει των παραπάνω δεδομένων και ερμηνειών, εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων αναφορικά με τη στάση του Παπαντωνίου απέναντι στο γυναικείο φύλο και το γυναικείο ζήτημα υπό το φως του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο η στάση αυτή εκφράστηκε αλλά και στοιχείων του βίου του συγγραφέα.

²⁵⁹ Χατζηδάκη Ουρανία, «Η Μορφή του Εξτρεμισμού ως Ρητορικό Μέσο Στιγματισμού του Πολιτικού Αντιπάλου. Μια Κριτική Σωματοκειμενική Προσέγγιση» Στο: Μπουκάλα Σαλώμη και Στάμου Αναστασία Γ. (επιμ.) *Κριτική Ανάλυση Λόγου (Από)δομώντας την Ελληνική Πραγματικότητα*, Αθήνα, Νήσος, (2020), σελ. 321-358.

5. Η ζωή του Ζαχαρία Παπαντωνίου και οι παράγοντες που επηρέασαν το έργο του

5.1. Βιογραφία

Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου γεννήθηκε στις 2 Φεβρουαρίου του 1877 στο Καρπενήσι. Πατέρας του ήταν ο δάσκαλος και συγγραφέας Λάμπρος Παπαντωνίου²⁶⁰, μητέρα του η Ελένη Ηλιόκαυτου, κόρη συμβολαιογράφου, και αδέρφια του ο Χαρίλαος²⁶¹, ο Θανάσης²⁶² και η Σοφία²⁶³. Το 1890 εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, όπου τελείωσε το Γυμνάσιο και γράφτηκε στην Ιατρική σχολή, παρακολουθώντας παράλληλα μαθήματα ζωγραφικής. Δεν αποφοίτησε. Στο πρώτο μάθημα ανατομίας λιποθύμησε κι εγκατέλειψε.

Από τα φοιτητικά του χρόνια στράφηκε στη λογοτεχνία και στη δημοσιογραφία. Το 1893, σε ηλικία δεκαέξι ετών, ξεκίνησε να αρθρογραφεί στην εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, ως το 1894. Συνεργάστηκε μεταξύ άλλων με την *Εφημερίδα των Συνζητήσεων* (1895) και τη *Σκρίπ*, για 11 χρόνια, ενώ για μία πενταετία υπήρξε αρχισυντάκτης της. Το 1898 κυκλοφόρησε την πρώτη ποιητική του συλλογή με τίτλο *Πολεμικά Τραγούδια*²⁶⁴. Το 1904 γίνεται μέλος της εταιρίας *Η Εθνική Γλώσσα*, για την υπεράσπιση της δημοτικής²⁶⁵ και το 1905 θα συντάξει τη

²⁶⁰ Στο συγγραφικό έργο του Λάμπρου Παπαντωνίου περιλαμβάνεται το βιβλίο: «Αι πεποιθήσεις εξόχων σοφών περί της θεότητας του χριστιανισμού», το Απολυτικό «Των Αγράφων τον γόνον και Ελλάδος αγλάισμα...» υπέρ του Αγίου Νεομάρτυρος Μιχαήλ εκ Γρανίτσης, καθώς και το δοξαστικό των Αίωνων (1881). Ψηφιακό Αποθετήριο Ακαδημίας Αθηνών. Ο Λ.Π. ήρθε από τη Νότια Ρωσία, όπου υπηρετούσε ως δάσκαλος, το 1872, για να αποφύγει μια μεγάλη επιδημία. Εγκαταστάθηκε στο Καρπενήσι, όπου διέμεναν οι συγγενείς της γυναίκας του, κόρης του συμβολαιογράφου Καρπενησιού Ζαχαρία Ηλιόκαυτου. Επειδή δεν υπήρχε κενή θέση διδασκάλου στο Καρπενήσι, τοποθετήθηκε στη Γρανίτσα, όπου μεταφέρθηκε με τη γυναίκα του και τον πρωτότοκο γιό του Χαρίλαο. Η γυναίκα του πήγε στο Καρπενήσι για να γεννήσει τον Ζαχαρία. Βλ. Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 21 και 95.

²⁶¹ Ο Χαρίλαος Παπαντωνίου σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία. Ήταν σχεδόν δέκα χρόνια μεγαλύτερος από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου. Βλ. Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1022, σελ. 145-154, (1.2.1970), σελ. 146.

²⁶² Ο Θανάσης Παπαντωνίου είχε ταλέντο στη ζωγραφική και σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών. Αντιμετώπιζε έντονες ψυχικές διαταραχές από τα εικοσιδύο του (1901) κι αυτοκτόνησε (1919) σε ηλικία 39 χρονών. Βλ. στο ίδιο, σελ. 147.

²⁶³ Η Σοφία ήταν καλλιεργημένη, όμορφη και περήφανη. Τα προβλήματα της υγείας του αδερφού της Θανάση, ο θάνατος του πατέρα της και του Χαρίλαου, και η φτώχεια θα διαταράξουν την ψυχική της υγεία ανεπανόρθωτα. Θα μείνει ανύπαντρη, με συνεχείς κρίσεις υστερίας, θα κάνει τη ζωή του Ζαχαρία Παπαντωνίου μαρτυρική. Βλ. στο ίδιο, σελ. 147,149.

²⁶⁴ Η συλλογή διατίθεται διαδικτυακά δωρεάν.

²⁶⁵ Μέλη της Εθνικής Γλώσσας ήταν μεταξύ άλλων και οι Μιλτιάδης Μαλακάσης, Λάμπρος Πορφύρας, Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, Ανδρέας Καρκαβίτσας, Ιωάννης Κονδυλάκης. «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου δεν μπήκε στην πρώτη γραμμή της μάχης, ακολούθησε τη φάλαγγα σιωπηλός χωρίς ποτέ να λιποτακτήσει. Τον αγώνα τον κοινωνικό τον λογάριαζε περισσότερο σαν αγώνα ανάμεσα στην ομορφιά και την ασχήμια.» Βλ. Μπενέκος Π. Αντώνης, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου - Ένας Σταθμός στην Παιδική Λογοτεχνία*, Αθήνα, Δίπτυχο, 2^η εκδ. (1981), σελ. 23-25.

διακήρυξή της προς το ελληνικό έθνος²⁶⁶, εκθέτοντας τους στόχους της. Από το 1908 και ως το 1911 ζει στο Παρίσι ως έμμισθος ανταποκριτής της εφημερίδας *Εμπρός*. Επιστρέφοντας συνεχίζει να συνεργάζεται με την εφημερίδα *Εμπρός* ως το 1912, οπότε αποδέχεται τη θέση του Νομάρχη στα Επτάνησα. Θα διατελέσει ως το 1916 νομάρχης Ζακύνθου²⁶⁷, Κυκλάδων, Μεσσηνίας²⁶⁸ και Λακωνίας. Από τη θέση αυτή θα προωθήσει στη Σύρο²⁶⁹ (1913) την ιδέα της οργάνωσης εργατικού σωματείου, εκδίδοντας τη σχετική εγκύκλιο σε δημοτική γλώσσα, και θα συμβάλει στη διοργάνωση του πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου στην Κέρκυρα για τα πενήντα χρόνια της Ένωσης της Επτανήσου (1914). Στη Σπάρτη θα αντιδράσει μαζί με τον εισαγγελέα Α. Ρέγκο, απαγορεύοντας το ανάθεμα των ιερωμένων κατά του Βενιζέλου²⁷⁰, και θα παραπεμφτεί σε δίκη για παράβαση καθήκοντος. Θα τεθεί εκτός υπηρεσίας και θα δικαστεί²⁷¹. Η ενασχόλησή του με τη λογοτεχνία, την τέχνη και την κριτική είναι διαρκής. Βραβεύεται στον διαγωνισμό Στρατιωτικών Ποιημάτων²⁷².

Το 1918 θα γράψει *Τα Ψηλά Βουνά*, αναγνωστικό βιβλίο της τρίτης τάξης του δημοτικού σχολείου²⁷³. Όπως αποκάλυψε ο ίδιος στον Γ. Φτέρη, το βιβλίο το έγραψε

²⁶⁶ Βλ. στο ίδιο, σελ. 27.

²⁶⁷ Στη 1.11.1912 γράφει το περιοδικό *Αι Μούσαι* της Ζακύνθου: *Αφίκετο και ανέλαβε μετά ζήλου τα καθήκοντα του ο νέος παρ' ημίν Νομάρχης κ. Ζ.Π...* Και στο τεύχος του Απρίλη: *Εις άκρον κατέθλιψε την κοινωνίαν μας η εντεύθεν μετάθεσις εις Σύρον του Νομάρχου μας κ. Ζ.Π, ... ο οποίος κατά το βραχύ διάστημα της εδώ υπηρεσίας του έδωσε τα απόττερα δείγματα φλογερού ζήλου* (Βλ. Αθηναίος, «Σημειώσεις ενός Αθηναίου», *Καθημερινή*, (23.2.1955).

²⁶⁸ Στις 9.7.1914 διαβάζουμε στην καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος: Ο Νομάρχης Μεσσηνίας κ. Ζαχαρίας Παπαντωνίου αφίκετο χθες εις την πόλιν μας δια της «Σάμου» της Πανελληνίου, είτις κατέπλευσεν εις τον λιμένα την 1^{ην} μ.μ. Και στη Σημαία: Η Μεσσηνία η οποία τον δέχεται ήδη ως Νομάρχην ημπορεί να υπερηφανεύεται...* Και στις 19.11.1915 στο *Θάρρος: Σήμερον την πρωίαν αναχωρεί εντεύθεν σιδηροδρομικώς δι' Αθήνας ο τέως Νομάρχης Μεσσηνίας κ. Ζαχαρίας Παπαντωνίου*. Βλ Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 69-73.

²⁶⁹ Το κείμενο διασώθηκε από τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη στο σύγγραμμά του «Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή» ως μαρτυρία για τη χρησιμοποίηση της δημοτικής από το Κράτος. Με την εγκύκλιο προτρέπονται οι εργάτες των εργοστασίων της Σύρου να δημιουργήσουν συνεργατικό εστιατόριο. Βλ. Κλήμης Αριστείδης Ν., *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, Οραματισμοί- Υποδείξεις. Προσπάθειες - Πραγματοποιήσεις - Νέες επιδιώξεις - μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα*, Α' τ., Αθήνα, Πιτσύλος, (1985) σελ. 260.

²⁷⁰ [χ.ό.], «100 Χιλιάδες Αθηναίοι αναθεματίζουν τον Βενιζέλον», *Εμπρός*, έτ. 21^ο, φ. 7.244, (13.12.16) και [χ.ό.], «Ανάθεμα εις τον Προδότην!», *Σκρίπ*, έτ. Κ', περ. Ζ', φ. 8.012, (13.12.16).

²⁷¹ Επιστρέφοντας στην Αθήνα, ελεύθερος πια από κάθε υπηρεσιακή εξάρτηση, όταν ήθελε να σπάσει τη σοβαρότητα, έβγαζε αργά αργά απ' το πορτοφόλι του τον αφορισμό και τον διάβαζε δυνατά: «Ετιμήθηκα με τον Αργυρούν Σταυρόν Ιπποτών του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος και με την καταδίωξη του Εφετείου Ναυπλίου», δήλωσε σε έναν δημοσιογράφο. Βλ. Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 21 και 39.

²⁷² Τον διαγωνισμό είχε προκηρύξει ο Ελ. Βενιζέλος και βραβεύτηκαν και ο Στέλιος Σπεράντζας και η Ελένη Μ. Νεγρεπόντη. Βλ. [χ.ό.], «Ο Διαγωνισμός των Στρατιωτικών Ποιημάτων-Η κρίσις της Επιτροπής-Τα Βραβευθέντα Ποίηματα», *Νέα Ημέρα Τεργέστης* φ. 725, (12.7.1914), σελ. 5 (στο αρχείο της Βουλής στη σελ. 400).

²⁷³ Συνεργάστηκαν και οι Δ. Ανδρεάδης, Αλ. Δελμούζος, Π. Νιρβάνας και Μ. Τριανταφυλλίδης και ο εικονογράφος Π. Ρούμπος. Είχε προηγηθεί ανάθεση του έργου στον Παπαντωνίου από το Υπουργείο Παιδείας της επαναστατικής κυβέρνησης Βενιζέλου. Μετά την ανατροπή της κυβέρνησης Βενιζέλου η

για χάρη του πατέρα του, που είχε πεθάνει το 1917²⁷⁴. Ο Λάμπρος, το βλαχόπουλο που έγινε εξαιρετικός δάσκαλος, ήταν ο πατέρας του²⁷⁵. Την ίδια χρονιά ο Παπαντωνίου ανέλαβε καθήκοντα προέδρου της Εθνικής Πινακοθήκης, φροντίζοντας για τον εμπλουτισμό της²⁷⁶. Θα διατηρήσει τη θέση αυτή ως τον θάνατό του. Καθημερινά αγωνίζεται για την αισθητική με πάθος, όχι μόνο στην Πινακοθήκη, αλλά ως πρόδρομος της πολεοδομικής αισθητικής, θεωρεί την ομορφιά της πόλης δημόσιο θησαυρό και τον εαυτό του άγρυπνο φρουρό της.

Γίνεται ο αισθητικός αστυνόμος της Αττικής. Αν κοιτούσαν ας έρριχναν κάτω ένα κυπαρίσσι σε κάποια παλιά αθηναϊκή αυλή! Εξεστράτευε εναντίον του σύμπαντος. Τραβούσε πόρτες παράθυρα, έγραφε φώναζε χαλούσε κόσμο... “Κάθε ομορφιά που χάνεται, αναπληρώνεται σπάνια, κάθε ασχήμια που προστίθεται μένει αιώνια!”²⁷⁷ εξηγούσε.

Ωστόσο είχε κάνει αρκετούς «εχθρούς». Αντιμετωπιζόταν από μεγάλη μερίδα της διανοήσης ως ακραίο παράδειγμα κρατικοδίαιτου διανοούμενου²⁷⁸, εξαιτίας των πολλαπλών διορισμών του με παχυλούς μισθούς, που προφανώς πριμοδοτούνταν από τη φιλοβενιζελική του ταυτότητα. Επιπλέον εχθρικοί απέναντί του στάθηκαν πολλοί καλλιτέχνες, των οποίων τα έργα είχε αποκλείσει από την Εθνική Πινακοθήκη²⁷⁹.

Το 1919 συμμετέχει στη συγγραφή του βιβλίου *Αλφαβητάρι με τον Ήλιο*. Είναι η χρονιά που θα δεχτεί ένα ακόμα μεγάλο πλήγμα για την ψυχική του ισορροπία, την αυτοκτονία του μικρού του αδελφού. Θα εκδώσει το 1920 την παιδική ποιητική

νέα κυβέρνηση αποφάσισε να καούν δημοσίως τα αναγνωστικά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ανάμεσα στα οποία και τα Ψηλά Βουνά. Βλ. Χατζησταυρινού-Εξαρχάκου Πόπη, «Τα Ψηλά Βουνά» του Ζ. Παπαντωνίου μέσα στη Δίνη του Γλωσσικού Ζητήματος», τχ. 285, (15.4.1992), σελ. 81-87.

²⁷⁴ Ο πατέρας του, βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση μετά την ψυχασθένεια του γιου του Θανάση. Έπεσε από τη σκάλα κι είχε επικρατήσει η άποψη ότι αυτοκτόνησε. Βλ. Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 21, σελ.14, και στο: Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1022, σελ. 145-154, (1.2.1970), σελ. 151.

²⁷⁵ Φτέρης Γεώργιος, «Η Κίνηση των Ιδεών - Ο Παπαντωνίου από κοντά-Τρία Αγνώστα Ποιήματά του», *Νέα Εστία*, έτ. ΛΕ, τ. 69, τχ. 808, (1.3.1961), σελ. 329-331.

²⁷⁶ Αγοράστηκαν έργα πολλών Ελλήνων ζωγράφων και χαρακτών όπως του Γύζη, του Παρθένη, του Μαλέα, του Λύτρα, και του Θεοτοκόπουλου «Η Συναυλία των Αγγέλων». Βλ. Λαμπράκη-Πλάκα Μαρίνα, «Παρουσίαση Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου» (ανάκτ. 6.8.20).

²⁷⁷ Φουρτούνιο, «Το Σημειωματάριο του Φουρτούνιο- Παπαντωνίου», *Καθημερινή*, (3.2.1940), σελ. 1.

²⁷⁸ Στην εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* δημοσιεύεται η παρωδία για το ποίημα *Η Προσευχή του Ταπεινού*, με την υπογραφή του φανταστικού «Καρχαρία Φαγαντωνίου» και όχι του Βάρναλη όπως εικάζεται, με εκτενή εισαγωγή στην οποία δικαιολογείται η επίθεση που γίνεται στον Παπαντωνίου εξαιτίας της πολυθεσίας: «[...] ποιητής είναι παγκοίμως γνωστός δια τον εξαιρετός μοχθηρόν χαρακτήρα του εις την ζώην, το μίσος του δια τους άλλους, και δια την επιτηδειότητά με την οποίαν προσκολλώμενος από κόμματος εις κόμμα καορθώνει να είνε διορισμένος αντί παχυλών μισθών καλλιτεχνικός σύμβουλος εις την Εκδοτικήν Τράπεζαν και Διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης, να μετέχη δε εις πλήθος άλλων θέσεων, ως και να ταξιδεύη συχνά επί αποστολή εις τας Ευρώπας [...]». Βλ. [χ.ό.], «Η μεταμφίεσις ενός ποιητού» «Αποκρίατική σάτιρα», *Ελεύθερος άνθρωπος*, έτ. Β', φ. 469, (13.3.1932), σελ. 574 στο αρχείο της Βουλής.

²⁷⁹ Τόμπρος Μ., «Η Εθνική Πινακοθήκη και οι διευθυνταί της», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ'. τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 406.

συλλογή *Τα Χελιδόνια* στη μνήμη αυτού. Πολλά από τα ποιήματα έχουν μελοποιηθεί από τον φίλο του Γεώργιο Λαμπελέτ και τη Χαρίκλεια Καλομοίρη. Η ίδια συλλογή θα επανεκδοθεί το 1931 με τίτλο *Παιδικά Τραγούδια*. Το 1921 θα καούν *Τα Ψηλά Βουνά* ως αντεθνικά και αντιθρησκευτικά²⁸⁰. Το 1923 εκδίδεται η ποιητική συλλογή *Πεζοί Ρυθμοί* και οι τρεις τόμοι των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων για τις πρώτες τάξεις του γυμνασίου. Θα τιμηθεί με το Εθνικό Αριστείο Γραμμάτων και Τεχνών, θα διοριστεί καθηγητής στο Αμαλίοιο ορφανοτροφείο και στη Σχολή Καλών Τεχνών με αντικείμενο διδασκαλίας την Αισθητική και την Ιστορία της Τέχνης. Θα ταξιδέψει στην Ευρώπη, την Κωνσταντινούπολη και το Άγιο Όρος στα πλαίσια των καθηκόντων του, ως διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης. Το 1927 θα εκδώσει τη συλλογή *Διηγήματα* και το 1929 θ' ανέβει στη σκηνή από την Μ. Κοτοπούλη το θεατρικό του έργο *Ο Όρκος του Πεθαμένου*²⁸¹. Το 1931 θα εκδώσει την ποιητική του συλλογή *Τα Θεία Δώρα*.

Έναν χρόνο μετά θα πεθάνει ο αδερφός του Χαρίλαος, από πνευμονία. Το 1934 θα κυκλοφορήσουν το ιστορικό δοκίμιο *Ο Όθων και η Ρωμαντική Δυναστεία, Οι Ταξιδιωτικές Εντυπώσεις* και το *Άγιον Όρος*. Το 1936 τυπώνεται η συλλογή διηγημάτων *Βυζαντινός Όρθρος* και το 1937 *Η Θυσία*. Το 1938 θα εκλεγεί μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην έδρα της Λογοτεχνίας, της Τάξης Γραμμάτων και Τεχνών, και θα υποβάλει την πρώτη του εισηγητική έκθεση στη δημοτική, προκαλώντας αντιδράσεις.

Θα πεθάνει σε ηλικία 63 χρονών την 1^η του Φλεβάρη 1940 από ανακοπή καρδιάς, μέσα στο τραμ, πηγαίνοντας στην Ακαδημία²⁸². Πολλά ανέκδοτα κείμενά του θα εκδοθούν μετά τον θάνατό του: *Το Παγώνι* (1942) *Ταξίδια* (1955), *Παρισινά*

²⁸⁰ Στις εκλογές του 1920, η νέα κυβέρνηση της Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως με επικεφαλής το Δημήτριο Γούναρη, συστήνει την *Επιτροπεία* η οποία συντάσσει έκθεση για τα βιβλία και θα αποφανθεί: «Να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και καώσι τα συμφώνως προς τους νόμους εκείνους συνταχθέντα και σήμερον εν χρήσει υπάρχοντα αναγνωστικά βιβλία ως έργα ψευδούς και κακοβούλου πέσεως». Ο Μ. Τριανταφυλλίδης χαρακτηρίζοντας την έκθεση ως «κατώτερη κάθε κριτικής και θλιβερό μνημείο της νεοελληνικής σκέψης κι επιστήμης», θα απαντήσει με το βιβλίο του *Πριν καούν* Βλ. Δημαράς, Α. (επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1895-1967*, τ. Β', Αθήνα, Ερμής, (1990), σελ. 130-132. Κι ο Παπαντωνίου θα εξομολογηθεί στον Δ.Σ. Μπαλάνο: «Υπάρχει συνήθεια εις τον τόπον μας, τον αντιφρονούντα να τον πολεμούν με κάθε μέσον και δια να επιτύχουν εις τον εναντίον του εγκριθέντος βιβλίου μου αγώνα οι ενδιαφερόμενοι προσπαθούν να με παραστήσουν ως άθεον. Μα δι' όνομα θεού τι ήθελαν, σε παιδιά τρίτης τάξεως του δημοτικού να αναπτύξω θεωρητικώς περί θεού έννοιας;», Αθηναίος, «Σημειώσεις ενός Αθηναίου» *Καθημερινή*, (23.2.1955), σελ. 448.

²⁸¹ *Ο όρκος του πεθαμένου* είχε συνδεθεί με την απόλυτη αποτυχία στο θέατρο. ...να κατακρίνωμεν την μετασκευήν του δημοτικού τραγουδιού ουδέ ν' απορούμεν διότι παρουσιάζεται άλλος ο Κωνσταντής εις αυτό και άλλος εις το δράμα, ... κάποια μητρική κατάρα, η οποία ούτε υπάρχει ούτε είναι δυνατόν να υπάρχει εις το θεατρικόν έργον... Βλ. Β., «Θεατρικά Βράδια - Όρκος Πεθαμένου- Δράμα εις Τέσσαρας Εικόνες του κ. Ζαχαρία Παπαντωνίου», *Καθημερινή*, (9.10.1929), σελ. 1.

²⁸² Σύμφωνα με τον Αντώνη Κεραμόπουλο, στην τσέπη του βρέθηκε η εισήγηση του για τη σύσταση κοινής επιτροπής Ακαδημίας – Ιεράς Συνόδου για τη μετάφραση ορισμένων εκκλησιαστικών κειμένων στη Δημοτική: «Γιατί αν ο λαός κατανοούσε σε βάθος αυτά που διαβάζονται στις εκκλησίες, η κοινωνία θα γινόταν καλύτερη» Βλ. Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 77.

Γράμματα (1956), *Κριτικά* (1957), *Σχεδιάσματα* (1962), *Αλήθεια είναι αυτό που δεν πρέπει να λέγεται* (2010). Παρά το γεγονός ότι ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου φύλαγε τα κείμενα που δημοσίευε, δεν διαθέτουμε σήμερα το πλήρες αρχείο του. Η αδερφή του Σοφία, στην οποία περιήλθε το αρχείο μετά τον θάνατό του, δεν θέλησε να παραδώσει το υλικό προς επιμέλεια κι έκδοση. Το μεγαλύτερο μέρος από τα πολυάριθμα κείμενά του μπορούμε, προς το παρόν, να τα αναζητήσουμε μόνο στα αρχεία των εφημερίδων²⁸³. Τα κείμενα από τις εφημερίδες *Σκρίπ* και *Εμπρός* μπορεί κανείς να τα αναζητήσει σε ψηφιοποιημένη μορφή στην ιστοσελίδα της Εθνικής Βιβλιοθήκης (ΕΒΕ) και της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων.

Εκτός από τις εφημερίδες *Σκρίπ* κι *Εμπρός*, άρθρα του μπορούν να αναζητηθούν μεταξύ άλλων στα αρχεία των εντύπων: *Ακρόπολις*, *Εφημερίδα των συζητήσεων*, *Αι Μηχανορραφίαι*, *Ο Χρόνος*, *Ημερολόγιον Σκώκου*, *Νέα Ζωή*, *Γράμματα της Αλεξάνδρειας*, *Ποικίλη Στοά*, *Νουμάς*, *Ηγησώ*, *Καλλιτέχνη*, *Τριδα*, *Μπουκέτο*, *Κριτική*, *Νέοι Πρωτοπόροι*, *Νέα Εστία*, *Υδρία*, *Καλλιτέχνης*, *Πατρίδα*, *Εστία*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Το Άστυ*, *Παναθήναια*, *Τρυγητής*, *Αθήναι*, *Αθηναϊκά Νέα*. Συνεργάστηκε επίσης με την εφημερίδα *Stockholmtitnigen* της Στοκχόλμης²⁸⁴. Τα άρθρα του δεν τα υπέγραφε πάντα με το όνομά του, συχνά υπέγραφε ως Ζ.Π. ή χρησιμοποιούσε τα ψευδώνυμα: *Ο άλλος*, *Ο Φωνογράφος*, *Χάρης Ημερινός*, *Αβδηρίτης*. Μια προσπάθεια ολοκληρωμένης καταγραφής των δημοσιευμάτων του έχει γίνει από την Φωτεινή Κεραμάρη, στη διδακτορική της διατριβή *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως Πεζογράφος*²⁸⁵.

Υποδειγματικός τεχνίτης του λόγου, χαρακτηρίστηκε, εξαιτίας της ηλικίας κι εξαιτίας των τάσεων του, συνδετικός κρίκος με την ποιητική γενιά του '20. Είχε μία έμφυτη καλαισθησία, κι ήξερε να διαλέγει τις λέξεις του, τις φράσεις του. Ήταν απ' τους δημιουργούς που γνώρισαν τη φραστική αγωνία²⁸⁶. Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά:

εκείνο που προέχει στον Παπαντωνίου είναι η τεχνική επεξεργασία, η καλλιτεχνική θέληση. Τα θέματα της έμπνευσής του έχουν ευγένεια, αποφεύγουν την ταπεινότητα χωρίς να φθάνουν στην έξαρση. Ένας κόσμος ψυχικής ηρεμίας... Τα συναισθήματα είναι κι αυτά ισορροπημένα και κάποτε σβήνουν εντελώς μέσα σε μια παρνασσιακή αταραξία. Συχνότερος ωστόσο είναι ο ανθρώπινος πόνος, η κατανόηση της ζωής των φυσικών

²⁸³ Τέλλος Άγρας, «Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ, τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 438.

²⁸⁴ Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, «Χρονολόγιο Ζαχαρία Λ. Παπαντωνίου (1877-1940)», *Διαβάζω*, τχ. 285, σελ. 58-63, (15.4.1992), σελ. 63.

²⁸⁵ Στο Β μέρος της διατριβής της καταλογογραφούνται οι αυτοτελείς εκδόσεις του (σελ. 1-2), τα 3266 δημοσιεύματά του στον τύπο (σελ. 3-109) και οι δημοσιευμένες συνεντεύξεις του (σελ. 110). Βλ. Κεραμάρη Φωτεινή, (1996).

²⁸⁶ Μιράσγεζη Μαρία, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τ. Β', Αθήνα (1982), σελ. 267-271.

πλασμάτων, της φύσης. Μια φιλοσοφική εγκαρτέρηση μεταρσιωμένη σε μελαγχολία²⁸⁷. Σαν άνθρωπος διέθετε σύμφωνα μ' εκείνους που τον γνώρισαν οξύτητα πνεύματος, μελαγχολικό χαρακτήρα, λεπτό χιούμορ, γλυκιά φωνή. Για τη ζωή του μίλησαν αρκετοί φίλοι, συνεργάτες και συγγενείς.

5.2. Ο ιδιωτικός βίος και η προσωπικότητα του Ζαχαρία Παπαντωνίου

Το βιογραφικό του Παπαντωνίου, πολύ πλούσιο, δείχνει ότι πρόκειται για έναν άνθρωπο ιδιαίτερα πολυσχιδή. Οι πληροφορίες για το ανθρώπινο περιβάλλον, τις σχέσεις με την οικογένεια του και τους οικείους του αντλήθηκαν από τα δημοσιευμένα κείμενα φίλων του, συνεργατών του και συγγενών²⁸⁸. Ο ίδιος πολύ λίγο θέλησε να μιλήσει για τον εαυτό του²⁸⁹ και η εικόνα που είχαν σχηματίσει οι άλλοι μαρτυρά έναν μελαγχολικό, απόμακρο και μοναχικό άνθρωπο. Στην ερώτηση του Πέτρου Χάρη «Ποια είναι η ωραιότερα λέξις της ελληνικής γλώσσης;» ο Παπαντωνίου εξήρε την ομορφιά της λέξης *μοναξιά*²⁹⁰. Κι όταν ο ίδιος θα μιλήσει για τα χρονογραφήματά του, θα χαρακτηρίσει το χιούμορ τους *παιδί της μελαγχολίας*²⁹¹. Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος αναφέρει το 1935, ότι ο Παπαντωνίου *με όλα τα πολλαπλά του φανερώματα έμνε απρόσιτος, περιχαρακωμένος κι ασφαλισμένος στη μοναξιά του*,²⁹² ενώ στις 28.8.1954, θα γράψει στην εισαγωγή του στα «Διηγήματα»: *Κάθε μέρα και περισσότερο ο Παπαντωνίου κλεινόταν στον εαυτό του. Ένας ένας οι φίλοι ... αποχωρούσαν. Κι εκείνος απόμεινε να κάνει μακρινούς περιπάτους μοναχικούς...*²⁹³. Θέση για την οποία θα εκφράσει την αντίθεσή του ο Αιμίλιος Χουρμούζιος. Σε άρθρο του στην Καθημερινή

²⁸⁷ Δημαράς Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, (1968), σελ. 420-421.

²⁸⁸ Στη μακροσκελή συνέντευξη της ανιψιάς του Μαργαρίτας Δαλματή στη «Νέα Εστία» στα τεύχη: 1022,1023/1970 και τις καταθέσεις του Νίκου Ζωρογιαννίδη, στην εισαγωγή της έκδοσης των «Παρισινών Γραμμμάτων» στο βιβλίο του: *«Αλήθεια είναι εκείνο που δεν πρέπει να λέγεται»* εκδ. Αρμός, (2012).

²⁸⁹ Στη συνέντευξή του στη στήλη Ειρήνη η Αθηναία στην εφημερίδα Εστία, στις (17.2.30) θα δηλώσει ... *Ένας συγγραφέας δεν είναι τόσο αφελής, ώστε να δώσει τον εαυτό του εις το Κοινόν. Θα δώσει την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα ενός άλλου, που έχει διαβάσει, και ο οποίος είναι κατάλληλος να ερεθίση την δικαιολογημένη άλλως τε, δίψα του Κοινού, για πράγματα συνηθισμένα. Λοιπόν κάθε εξομολογούμενος κατασκευάζει τον εαυτό του κατά έναν νέον τρόπον. Αυτόν ζητείτε από μένα; Δεν έχω! Βλ. Ειρήνη η Αθηναία, Εστία, έτ. ΛΣΤ', φ. 12.729, (17.2.1930), σελ. 4 (σελ. 279 στο αρχείο της Βουλής).*

²⁹⁰ Σκιαδάς Γ. Ελευθερίος, *Η Ωραιότερη Λέξη της Ελληνικής Γλώσσας*, Μικρός Ρωμηός, Ηλεκτρ. Εφημερίδα για την Αθήνα του μουσείου της πόλεως των Αθηνών, Ιδρύματος Βούρου-Ευταξία, (ανακτ. 8.10.2020).

²⁹¹ Βασικό στοιχείο των χρονογραφημάτων, δείγματα του οποίου διαφαίνονται από τα πρώτα κιόλας δημοσιεύματα του Παπαντωνίου στο περιοδικό «Μηχαρορραφία». Βλ. Τέλλος Άγρας, «Ο χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940).

²⁹² Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», [Σύγχρονοι Έλληνες Λογοτέχναι], *Νέα Εστία*, έτ. Θ', τ. 18^{ος}, τχ. 207, (1.8.1935), σελ. 706-711.

²⁹³ Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Εισαγωγή» στο: Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Διηγήματα*, Αθήνα, Εστία, (2007), σελ. 9.

θα επισημάνει ότι πρόκειται για έναν πολιτισμένο άνθρωπο, τον αντιπροσωπευτικό τύπο του λόγιου μιας ευσυνείδητης γενιάς²⁹⁴. Ο Σωτήρης Σκίπης στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* μετά τον θάνατό του Παπαντωνίου θα γράψει ότι *δεν ήταν πάντα κλειστός κι αινιγματικός ως άνθρωπος, ήταν γεμάτος πίστη στη ζωή, τον άλλαξαν όμως οι αλλεπάλληλες προδοσίες*²⁹⁵. Και ο Τάσος Αθανασιάδης θεωρεί ότι πρόκειται για έναν *αλύγιστο πνευματικό άνθρωπο περιχαρακωμένο στον εαυτό του, που αποφεύγει σαν ηθική ασχήμια την αγορά και βρίσκεται σε συναισθηματική αντιδικία με την πραγματικότητα.... Ποθεί τη ζωή και μαζί αρνιέται να τη ζήσει,...*²⁹⁶ Ο Γιώργος Φτέρης, που τον γνώριζε καλά, αναφέρει ότι αποτελούσε μια γενικότερα διαδεδομένη παρεξήγηση ότι ο Παπαντωνίου ήταν ένας άνθρωπος δύσκολος, ιδιότροπος...κι ότι *απλώς ύψωνε ένα προστατευτικό συρματόπλεγμα κατά της βαναυσότητας και της απρέπειας των άλλων*. Ας δούμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

Παιδί φιλάσθενο και υπάκουο²⁹⁷, έμενε για μεγάλα διαστήματα αδιαμαρτύρητα κλεισμένο στο σπίτι, κοντά στη μητέρα του και τη μικρή του αδερφή, μακριά από τα άγρια παιχνίδια των αγοριών, με τον φόβο μην αρρωστήσει. Δεχόταν πάντοτε ιδιαίτερη φροντίδα στην οικογένεια, κοιτάζοντας απομονωμένο από τη φύση και τους συνομήλικους, πότε θα φτιάξει ο καιρός, από το παράθυρο. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης δέθηκε παθολογικά με τη μητέρα του (ως το τέλος της ζωής του), που τον φρόντιζε κι έμαθε να υπομένει τον πόνο, να τον αποδέχεται και κάποτε να τον ευγνωμονεί κιόλας²⁹⁸. Ο θεοφοβούμενος πατέρας του, εκτός από τη λατρεία του για τη φύση, τον μύησε και στη χριστιανική μυστικοπάθεια. Μεγάλωσε μέσα στη φτώχεια της επαρχιακής πόλης και βρέθηκε ξαφνικά πάνω στην εφηβεία, χωρίς φίλους, στην Αθήνα με περισσότερες στερήσεις, πάντα όμως μέσα σε μια αγαπημένη οικογένεια με την οποία δενόταν όλο και περισσότερο²⁹⁹.

Αποδείχτηκε αδύναμος να εκπληρώσει το όνειρο των γονιών του να γίνει γιατρός κι επέλεξε ν' ασχοληθεί με τη ζωγραφική και το γράψιμο. Παρά το γεγονός ότι

²⁹⁴ Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Βιβλία και Συγγραφείς, Τα Διηγήματα του Παπαντωνίου- Κριτικά Σημειώσεις του κ. Αιμ.Χ.», *Καθημερινή*, (3.2.1955), σελ. 1.

²⁹⁵ Σκίπης Σωτήρης, «Αθηναίος Τρουβαδούρος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 400-401.

²⁹⁶ Αθανασιάδης Τάσος, «Επειτ' από Δέκα Χρόνια - Ζαχαρίας Παπαντωνίου-Δοκίμιο», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΔ', τ. 47, τχ. 542, (1.2.1950).

²⁹⁷ Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1022, σελ.145-154, (1.2.1970).

²⁹⁸ Μανικάρου Μεταξούλα, «Ζαχ. Παπαντωνίου (1877-1940). Ο Άνθρωπος, ο Λογοτέχνης, ο Δημόσιος Λειτουργός», *Ευρυτανικά χρονικά*, έτ. 10°, τχ. 37, (2011), σελ. 12-20.

²⁹⁹ Ζωρογιαννίδης Νίκος, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Αλήθεια είναι εκείνο που δεν πρέπει να λέγεται: 90 Παρισινά Γράμματα*, Αθήνα, σελ. 17-44, Αρμός (2010).

τα δύο αδέρφια του αναδείχθηκαν περισσότερο ταλαντούχα, αφού αποδείχτηκε λιγότερο προικισμένος στη ζωγραφική από τον Θανάση και λιγότερο προικισμένος στο γράψιμο από τον Χαρίλαο³⁰⁰, καταξιώθηκε τόσο ως συγγραφέας (στυλίστας του λόγου) όσο ως τεχνοκρίτης (θεωρήθηκε αυθεντία). Επιπλέον ο Παπαντωνίου δεν θα μείνει αδιάφορος στο Γλωσσικό Ζήτημα. Θα ακολουθήσει το εκπαιδευτικό κίνημα, με την ευαισθησία του ποιητή³⁰¹, χωρίς το πάθος του φανατικού οπαδού, συγκρατημένος από τις συντηρητικές αρχές του. Η αγωνιστική του προσφορά εντάσσεται σε καθαρά πνευματικά πλαίσια, λογοτεχνικά, παιδευτικά, και ταυτίζεται με τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό³⁰². Με τόλμη και δεξιοτεχνία θα βρίσκει πάντα την ευκαιρία να βάλει τη δική του σκέψη σ' ένα πρόγραμμα πανελληνίας προβολής - Ως προσκαλεσμένος θα γράψει τη διακήρυξη της Εθνικής Γλώσσας το 1905 και ως προσκαλεσμένος θα γράψει αργότερα *Τα Ψηλά Βουνά*.

Τόλμησε να αποδεχτεί τη θέση του ανταποκριτή εφημερίδας στο Παρίσι, όμως εγκαταλείφθηκε απλήρωτος κι αρρώστησε από την κακοπέραση. Ευτυχώς κινητοποιήθηκαν οι φίλοι του στην Αθήνα κι έπεισαν τον διευθυντή της εφημερίδας «Εμπρός» να του αναθέσει τις ανταποκρίσεις κι έτσι συνέχισε ζώντας σ' ένα μικρό δωμάτιο³⁰³, αντισταθμίζοντας τη μοναξιά και τη λιτότητα με την καλλιτεχνική εξιδανίκευση: Τα «Παρισινά Γράμματα» έμειναν αλησμόνητα στην ιστορία της ελληνικής δημοσιογραφίας. Παρακολουθεί τα νέα ρεύματα στον χώρο των τεχνών, απολαμβάνει τις εκθέσεις ζωγραφικής, ταξιδεύει και αφουγκράζεται τον παλμό της Ευρώπης. «Η παρουσία του στο Παρίσι του πλάτυνε τους ορίζοντες και τον όπλισε με μια ζηλευτή αρματωσιά πληροφόρησης και γνώσης»³⁰⁴. Ενώ τα Παρισινά Γράμματα είχαν γίνει το «λατρευτότερο ανάγνωσμα όλων των μορφωμένων Ελλήνων»³⁰⁵.

Ίσως οι κακουχίες αυτές, σε συνδυασμό με την πνευματική ωριμότητα που απέκτησε από τη συσσώρευση εμπειριών και γνώσεων μέσω της δημοσιογραφίας³⁰⁶,

³⁰⁰ Για τον Χαρίλαο Π. βλέπε και στο Πέτρος Χάρης, «Χαρίλαος Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. Σ', τ. 12, τχ. 137, (1.9.1932), σελ. 937-938.

³⁰¹ Μπενέκος Π. Αντώνης, (1981), σελ. 23-25.

³⁰² Βλ. στο ίδιο, σελ. 26-27.

³⁰³ Σκίπης Σωτήρης, «Αθηναίος Τρουβαδούρος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 400-401.

³⁰⁴ Φραγκόπουλος Φ. Δ. «Εκατό Χρόνια από τη Γέννηση του Ζαχαρία Παπαντωνίου (1877-1940). Το δράμα της αυτεπίγνωσης», *Καθημερινή* (21.7.1977), σελ. 6.

³⁰⁵ Σκίπης Σωτήρης, «Αθηναίος Τρουβαδούρος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 400.

³⁰⁶ Μεταθέτει μάλλον στον εαυτό του εκείνα που γράφει στο βιογραφικό χρονογράφημά του για τον Κάρολο Ντίκενς:.. «...η ασχολία του εις το ρεπορτάζ, το οποίον τον εβύθησεν εις το Λονδίνον, εις τη ζωήν, εις την παρατήρησιν, υπήρξε για τον Δίκενς, όπως και για τον Κίπλινγκ έπειτα, το κεφάλαιον, του μυθιστοριογραφικού του θησαυρού» Βλ. Ζαχαρίας Παπαντωνίου, «Η ζωή του Δίκενς», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5505, (18.2.1912), σελ. 1. Επιπροσθέτως στο ίδιο κείμενο χαρακτηρίζει

τον οδήγησαν να εγκαταλείψει τελικά την επαγγελματική δημοσιογραφία και να στραφεί στην πολιτική. Το σίγουρο όμως είναι ότι ο χαρακτήρας του άλλαξε, όπως αναφέρει ο Σ. Σκίπης³⁰⁷, ο οποίος κάνει λόγο και για την ύπαρξη συντηρητισμού στις αισθητικές αντιλήψεις του Παπαντωνίου. Επιπλέον επισημαίνει ότι προκειμένου να ικανοποιήσει τον διακαή του πόθο για χειροπιαστή επιτυχία, ο Παπαντωνίου προσπαθούσε το γράψιμό του να είναι αρεστό στους πολλούς.

Κατακτώντας πάντως την αποδοχή του αναγνωστικού κοινού, θα ανακουφιστεί από τις έντονες συγκρουσιακές καταστάσεις που τον βασάνιζαν. Έχει πλέον το δικό του πιστό κοινό, που τον ακολουθεί και μοιράζεται μαζί του τις εμπειρίες του και τις απόψεις του. Το διαμορφώνει, γίνεται κατά μία έννοια δάσκαλός του, κατορθώνοντας έτσι να ξεπεράσει τον πατέρα πρότυπο - απλό δάσκαλο - αφού πλέον με τα χρονογραφήματά του διαπαιδαγωγεί κι επηρεάζει ολόκληρη την κοινωνία. Θα μπει και στον χώρο της εκπαίδευσης, απευθυνόμενος σε όλα τα Ελληνόπουλα της τρίτης δημοτικού, θα γράψει ένα από τα προοδευτικότερα μέχρι και σήμερα αναγνωστικά βιβλία³⁰⁸, *Τα Ψηλά Βουνά*, που θα αποτελέσουν επίκεντρο της διαμάχης του Γλωσσικού Ζητήματος και θα καούν στην Πλατεία Συντάγματος, προς μεγάλη απογοήτευση του δημιουργού τους. Στη συνέχεια με τις μελέτες του στον καθημερινό τύπο, την προφορική διδασκαλία του στη Σχολή Καλών Τεχνών και με την παρουσία του σε διάφορες ομάδες κι επιτροπές θα επιχειρήσει να εξευγενίσει - να εξωραΐσει τον τόπο³⁰⁹.

Εντωμεταξύ το σπίτι του έχει μετατραπεί σε αστείρευτη πηγή πόνου. Η κατάσταση είναι καταθλιπτική. Η αρρώστια τού μικρού του αδερφού Θανάση έχει αναγκάσει τη μητέρα να στρέψει όλο το ενδιαφέρον της σε εκείνον. Το βάρος του προβλήματος επισκιάζει τη ζωή όλης της οικογένειας κι επηρεάζει τις μεταξύ τους σχέσεις, ακόμα και μετά την αυτοκτονία του Θανάση. Ο πατέρας παθαίνει κατάθλιψη και θα πεθάνει. Η αδερφή μένει ανύπαντρη, σημαδεμένη γεροντοκόρη, διαταραγμένη ψυχικά, ξεσπάει αδικαιολόγητα στις υστερικές κρίσεις της πάνω στον Ζαχαρία, κάνοντάς του τη ζωή μαρτυρική. Ο αδερφός του Χαρίλαος κυκλοφορεί απεριποίητος, σχεδόν ρακένδυτος, κάτι που προσβάλλει τον ίδιο, αφού δεν συνάδει με την δική του

ως βιοποριστικό δεσμό του δημιουργού τη δημοσιογραφία ... για έναν συγγραφέα το στάδιον αυτόν δε θεωρείται καλλίτερον..., όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει σε άρθρο του ο Τέλλος Άγρας Βλ. Τέλλος Άγρας, «Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 432.

³⁰⁷ Σκίπης Σωτήρης, «Αθηναίος Τρουβαδούρος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 400.

³⁰⁸ Φραγκουδάκη Άννα, *Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου - Ιδεολογικός Πειθαναγκασμός και Παιδαγωγική Βία*, Αθήνα, Θεμέλιο, γ' εκδ., (1979), σελ. 140.

³⁰⁹ Πρεβελάκης Παντελής, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 396-397.

άποψη εξωτερική εμφάνιση³¹⁰ κι αποτελεί συχνή αφορμή για καβγάδες ανάμεσά τους. Καβγάδες που θα δώσουν τροφή σε περισσότερες τύψεις στον Ζαχαρία μετά τον θάνατο του Χαρίλαου από πνευμονία.

Θα συνεχίσει να αγωνίζεται μόνος, υπεύθυνος για τη γριά μητέρα του και την άρρωστη και δύστροπη αδερφή του, να καταπιέζεται ηθικά, κοινωνικά και οικονομικά από τις απορρέουσες υποχρεώσεις και δυσκολίες. Θα νοικιάσει ένα μικρό δωμάτιο για να εξασφαλίσει την ησυχία του από τα ξεσπάσματα της αδερφής του, για να μπορεί να γράψει, και θα αναλάβει αδιαμαρτύρητα για άλλη μια φορά τις ευθύνες του. Επειδή ανησυχεί πολύ για τον θάνατο της μητέρας του, διστάζει να βάλει στο σπίτι του τηλέφωνο, για να μην του τον αναγγείλουν ξαφνικά³¹¹. Θα συμμορφωθεί, ακόμα και σ' αυτήν την απόλυτα ώριμη ηλικία, στην υπόδειξη της κι αντί να παντρευτεί την όμορφη Κωνσταντινουπολίτισσα³¹², θα τη χωρίσει μένοντας για πάντα μόνος, όπως οφείλει να κάνει ο αδερφός της ανύπαντρης αδερφής, με τον φόβο ότι, αν αρρωστήσει, δεν θα υπάρξει κανένας δικός του άνθρωπος να τον φροντίσει.

5.3. Συνοπτικά

Χωρίς καμία αμφιβολία ο Παπαντωνίου είχε πολλές ευαισθησίες. Οι εμμονές του που αναφέρονται στην αισθητική εμφάνιση του εαυτού του, των πραγμάτων, του τοπίου και του κόσμου γύρω του αποτελούσαν τις πιο χαρακτηριστικές. Αυτός ήταν και ο λόγος που λάτρευε την αρμονία τόσο στον στίχο όσο στη φράση και στην έκφραση. Γι' αυτό άλλωστε χαρακτηρίστηκε κι ως στυλίστας του λόγου.³¹³ Επιπλέον, με τα χρονογραφήματά του καταγράφονται συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές που συγκροτούν παθογένειες της παραδοσιακής κοινωνίας, τις οποίες επέλεξε να κριτικάρει για να τις διορθώσει μέσα από τη δική του κοσμοθεωρία. Ασκεί λοιπόν έναν τύπο «κοινωνικής ιατρικής» μέσα από το δημοσιογραφικό του έργο. Με την πένα του

³¹⁰ «Είναι λιγνός. Κομπός. Περιποιημένος, και με τον τύπο της ευρωπαϊκής μόδας της εποχής: ολίγα μαύρα μαλλιά, μαύρα γέντεια και μούσι, άσπρο κολλαριστό πουκάμισο και μαύρη γραβάτα με σκληρό κολλάρο. Στο χέρι κρατούσε τη λιγνή, κοντή βέργα- με τόση βεβαιότητα, μ' όσην φανταζόμεθα το τσαμπί του σταφυλιού στο κομμένο χέρι του Ερμή του Πραξιτέλους», όπως τον περιγράφει ο Τέλλος Άγρας. Βλ. Τέλλος Άγρας, «Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 432.

³¹¹ Αθανασιάδης Τάσος, «Επειτ' από Δέκα Χρόνια - Ζαχαρίας Παπαντωνίου Δοκίμιο», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΔ', τ. 47, τχ. 542, (1.2.1950).

³¹² Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1023, σελ. 237-246, (15.2.1970), σελ. 237.

³¹³ Κουτσούκης Κλεομένης, «Ο Κοινωνικός Στοχασμός του Ζαχαρία Παπαντωνίου: Οι Απολλώνιες Διαστάσεις του Έργου και της Προσωπικότητάς του», Εισήγηση στην Ακαδημία Αθηνών στο συνέδριο για τον Ζαχαρία Παπαντωνίου (Δεκέμβριος 2010), (ανακτ. 20.5.2020) από το <http://spiritualtradition.blogspot.com/2015/01/blog-post.html>.

καταφέρνει να κάνει τη διάγνωση των κοινωνικών νοσημάτων που χρήζουν θεραπείας και να προωθήσει τις εκσυγχρονιστικές του ιδέες, για να θεραπεύσει την κοινωνία οδηγώντας την σε ανώτερα επίπεδα πολιτισμού. Η δύναμη που ασκούσε η μητέρα του πάνω του, εξαιτίας της παθολογικής αδυναμίας, αναπαρίσταται στα κείμενά του με κάποιον τρόπο, αφού οι γυναίκες άμεσα ή έμμεσα ασκούν καθοριστικό ρόλο στην πλοκή και κινούν συνήθως τα νήματα. Το βάρος της ανύπαντρης αδερφής θέλησε να το μοιραστεί, όπως θα δούμε, με πολλούς ήρωες στα διηγήματά του.

Εικόνα 1: Το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης (1918). Το βιβλίο εικονογράφησε ο Π. Ρούμπους, ενώ τα σχέδια είναι του Ζ. Παπαντωνίου.

6. Η παρουσία της γυναίκας στο αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά*

6.1. Το ιστορικό πλαίσιο

Το παιδικό μυθιστόρημα του Ζαχαρία Παπαντωνίου *Τα Ψηλά Βουνά*³¹⁴ γράφτηκε στη δημοτική γλώσσα κι εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1918 ως Αναγνωστικό της Γ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου³¹⁵, στο πλαίσιο της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1917-1920. Χαρακτηρίστηκε ως το πρώτο αληθινό βιβλίο που δόθηκε στα Ελληνόπουλα³¹⁶. Αποτέλεσε σταθμό στην ελληνική εκπαίδευση και δημιούργησε θύελλα αντιδράσεων – θετικών και αρνητικών – από την πρώτη μέρα της καθιέρωσής του³¹⁷. Εισήγαγε μια νέα εκπαιδευτική φιλοσοφία και αντίληψη με αντιαυταρχικό, προοδευτικό πνεύμα, που εμπνέει την αυτενέργεια, το θετικό αυτοσυναίσθημα και την αυτοεκτίμηση στον μαθητή και, θεωρητικά, τη μαθήτριά, ενώ παράλληλα απαλείφει κάθε μορφή δογματισμού³¹⁸ και ηθικολογίας, παρέχοντας αβίαστα ηθική διδασκαλία βγαλμένη μέσα από την καθημερινή ζωή. Ακολούθησε το ερβαρτιανό σύστημα σύνταξης αναγνωστικών, το οποίο προκρίνει την ενιαία αφηγηματική δομή³¹⁹, σε αντίθεση με το εγκυκλοπαιδικό σύστημα, όπου κυριαρχεί η ανθολόγηση αυτοτελών κειμένων ποικίλης ύλης, σύμφωνα με τις προδιαγραφές των εκάστοτε προκηρύξεων³²⁰. Εκτός

³¹⁴ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Τα Ψηλά Βουνά*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, (1918).

³¹⁵ Τα μέλη της Συντακτικής Επιτροπής ήταν οι: Α. Ανδρεάδης, Α. Δελμούζος, Π. Νιρβάνας, Ζ. Παπαντωνίου και Μ. Τριανταφυλλίδης. Βλ. Αθανασιάδης Χάρης, «Το Αναγνωστικό Τα Ψηλά Βουνά του Ζαχαρία Παπαντωνίου» στο Βιβλιογραφία Σχολικών Εγχειριδίων, 1830-1982, ΙΕΠ, (ανακτ. 17.12.20)

³¹⁶ Βουτιεριδής Ηλίας, «Το Νέο Αναγνωστικό», *Ο Νουμάς*, τχ. 614, σελ. 74-75, (1919), σελ. 74.

³¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρω: Χειρόγραφες Σημειώσεις του Προφαντόπουλου. Σειρά: Β. Γλωσσοεκπαιδευτικό Αρχείο, φακέλος Β-5 Κρίσεις για τα νέα Αναγνωστικά, υποφάκελος Β-5 ΙΙΙ. Μερικές ακόμη γνώμες και πειράματα. Παπαγεωργίου Β., Σταυρακάκη Κ., Γαλώνη Ν. (Εισήγηση Συνεδρίου 1920), Ρουχωτάς Αριστείδης, Ζερβός Νικόλαος, Καπερνάρος Ι., Λουκόπουλος Δ., Επιστολή. [χ.ό.], «Τα εγκριθέντα αναγνωστικά Ζαχαρίας Παπαντωνίου “Τα Ψηλά Βουνά”», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 31, (15.1.1919), σελ. 8-9. Τρίτον φροντιστήριο συνεδρίου επιθεωρητών (31.7.1919), σελ. 5-11, Παναγόπουλος Π.-Καπερνάρος Ι., «Τρίτον φροντιστήριο συνεδρίου επιθεωρητών», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 44, (15.8.1919), σελ. 7-12, Παναγόπουλος Π.-Καπερνάρος Ι., «Τρίτον φροντιστήριο συνεδρίου επιθεωρητών», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 46, (31.8.1919), σελ. 6-9, Παπαζαχαρίου Α., «Το ζήτημα των αναγνωστικών βιβλίων», *Εμπρός*, έτ. 23^ο, φ. 8.021, (10.2.1919). W (=Παλαμάς Κ.), «Το διήγημα», [Το φιλολογικόν 1918], *Εμπρός*, έτ. 23^ο, φ. 7.995, (15.1.1919). Χατζιδάκις Γ., «Τα Βιβλία των Νέων Ελλήνων», *Αθήναι*, έτ. ΙΖ', φ. 5.867, (4.2.1919), (σελ. 69 στο αρχείο της Βουλής), Μίχας Αθανάσιος, «Η Εκκλησία δεν Δικαιούται», *Πατρίς*, έτ. 28^ο, π. Β', φ. 9.035, (8.6.1919), (σελ. 352 στο αρχείο της Βουλής).

³¹⁸ Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «*Πριν Καούν - Η Αλήθεια για τ' Αναγνωστικά της Δημοτικής*», Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου τ. 9, Αθήνα (1921), σελ. 267.

³¹⁹ Σύμφωνα με τον Α. Μπενέκο, η ενιαία αφηγηματική δομή, προϊόν μιας εποχής και μιας παιδαγωγικής ιδέας, ήταν που επέτρεψε στον Παπαντωνίου να διοχετεύσει τις αντιλήψεις του για τη μόρφωση με άνεση και με καλλιτεχνική αρτιότητα στη νουβέλα *Τα Ψηλά Βουνά*, ανοίγοντας διάπλατα τις πόρτες στη ζωή, κάτι που έλειπε από το σχολείο του καιρού εκείνου. Βλ. Μπενέκος Αντώνης, (1981), σελ. 106.

³²⁰ Στη σελ. 2 του Σημειώματος της Επιτροπής για το αναγνωστικό της Γ δημοτικού (για την έγκρισή του), αναφέρονται οι λόγοι για τους οποίους προτιμήθηκε η ενιαία αντί της εγκυκλοπαιδικής ύλης.

από αναγνωστικό, είναι βιβλίο λογοτεχνικό³²¹, που μάλιστα χαρακτηρίστηκε σαν ένας τελειοποιημένος Ροβινσώνας ή Γεροστάθης³²². Σε μια ρέουσα, χωρίς ακρότητες, δημοτική γλώσσα δίνονται φυσικές και παραστατικές περιγραφές με λόγο στιλπνό και καλοδουλεμένο³²³, σε αντίθεση με την ψεύτικη γλώσσα και το περιεχόμενο των προηγούμενων εγχειρίδιων³²⁴.

Γραμμένα στην ομιλούμενη γλώσσα³²⁵, με απουσία αρχαϊσμών και ιδιοματισμών³²⁶, τα *Ψηλά Βουνά* ήταν οικεία στα παιδιά που «[...] διάβαζαν τώρα πολύ πιο ευχάριστα, εύκολα κι εκφραστικά³²⁷, [...] εξωτερικεύονταν μ' αυτή, προφορικά και γραπτά, ευκολότερα»³²⁸, όπως αναφέρει ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης απαντώντας στις οξύτατες αντιδράσεις³²⁹, που προκάλεσε το βιβλίο: Κατηγορήθηκε ότι υπονομεύει

³²¹ Η προσπάθεια του αναγνωστικού αυτού ήταν, όπως γράφει στο *Πριν Καούν* ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «...να δοθεί σύμφωνα με ορισμένο πρόγραμμα ένα βιβλίο ελληνικό, λογοτεχνικό ενιαίας ύλης, χωρίς ξερές περιγραφές και δογματισμούς παρά μόνο με έμμεση ηθική ή άλλη διδασκαλία, με ιλαρό παιδιάστικο χιούμορ, όσο το δυνατό περισσότερο προσαρμοσμένο στην αφομοιωτική δύναμη των παιδιών της τάξης που προορίζεται.». Βλ. Χατζησταυρινού-Εξαρχάκου Π., «*Τα Ψηλά Βουνά* του Ζ. Παπαντωνίου μέσα στη Δίνη του Γλωσσικού ζητήματος», Διαβάζω, τχ. 285, (1992), σελ. 81, επίσης στο σημείωμα για την έγκριση αναφέρεται: «Από τις παραστάσεις που αποχτούν σ' αυτή την τάξη, πήραμε μόνον όσες μπορούσαν χωρίς καμία δυσαρμονία να υποταχτούν στη λογοτεχνικότητα και τη σύνθεση του έργου» Σημείωμα της επιτροπής για το αναγνωστικό της Γ δημοτικού, Ιστορικό Αρχείο Α.Π.Θ. - Ι.Ν.Σ. - Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, [χ.τ.], [χ.η.], σελ. 5.

³²² [Γεροστάθης: Μυθιστόρημα του Α. Μελά, εκδόθηκε το 1858 και χρησιμοποιήθηκε ως αναγνωστικό το 2^ο μισό του 19^{ου} αι. και αποτελεί μια πρόδρομη έκφανση της ερβαρτιανής παιδαγωγικής στον ελληνικό χώρο, Ροβινσώνας Κρούσος: Μυθιστόρημα του Ντανιέλ Ντεφόε που εκδόθηκε το 1719.] Βλ. Βουτιεριδής Ηλίας, (1919), σελ. 74.

³²³ Χατζησταυρινού-Εξαρχάκου Π., «*Τα Ψηλά Βουνά* του Ζ. Παπαντωνίου μέσα στη δίνη του γλωσσικού ζητήματος, Διαβάζω, τχ. 285, (1992), σελ. 81 και Πίτσα Μπηλιώ, *Η Γλώσσα στο Πεζογραφικό Έργο του Ζαχαρία Παπαντωνίου-Ορθογραφία-Μορφολογία-Σύνταξη*, Διπλωματική Εργασία, Παν/μιο Ιωαννίνων, (2009), σελ. 73.

³²⁴ Δέλτα Πηνελόπη, «*Τα Καινούργια Αναγνωστικά μας*», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ζ', Α' μέρος, Αθήνα 1917-1919, Αθήνα, (1917), σελ. 44.

³²⁵ Για τη διδασκαλία των νέων αναγνωστικών έγιναν ειδικά σεμινάρια στους δασκάλους και δόθηκαν έγγραφες οδηγίες. Παράλληλα τυπώθηκε βιβλίο *Γραμματικής*, με οδηγίες διδασκαλίας, απευθυνόμενο στον δάσκαλο.

³²⁶ Όπως οριζόταν από το διάταγμα 2585 (11.5.1917) της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης: «[...] όσον το δυνατόν απλούν και σαφές κατά την γλώσσαν και το ύφος. Τα δια τας τέσσαρας πρώτας τάξεις των δημοτικών σχολείων [...] οφείλουσι να είναι γεγραμμένα εις την κοινήν ομιλουμένην (δημοτικήν) γλώσσαν, απηλλαγμένη παντός αρχαϊσμού ή ιδιοτισμού.[...]». Βλ. Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε- 1895-1967*, τ. β', Αθήνα, Ερμής, (1990), σελ. 121.

³²⁷ Από την άλλη μεριά συγκλονιστική είναι και η επιστολή δασκάλου, η οποία αναφέρεται από τον Τάκη Μπάρλα στη *Νέα Εστία* σύμφωνα με την οποία: «[...] Μίλησε πολύ έντονα στην ψυχή μας ο θάνατος αυτός (του Παπαντωνίου), γιατί του πνεύμα του αείμνηστου ήταν διάχυτο μέσα στη σχολική ατμόσφαιρα [...] μας έκαναν να κλάψουμε [...] τον παιδαγωγό Παπαντωνίου, που ήξερε να συνεννοείται τόσο θαυμάσια με την παιδική ψυχή...». Βλ. Μπάρλας Τάκης «*Ο Παιδαγωγός*», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 424-429, (1.4.1940), σελ. 429.

³²⁸ Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «*Πριν καούν- Η Αλήθεια για τ' Αναγνωστικά της Δημοτικής*», *Απαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Α.Π.Θ. - Ι.Ν.Σ., Θεσ/κη, τ. Ε', (1921), σελ. 12.

³²⁹ Χατζιδάκης Γ.Ν. «*Γενηθήτω Φως-Ο Μαλλιαρισμός εις τα Δημοτικά Σχολεία*», Τυπογραφείον της Β. Αυλής Ραφτάκη, Αθήνα, (1920), σελ. 16,48,50,81.

τη γλώσσα, την πατρίδα, τη θρησκεία και την οικογένεια³³⁰. Αποσύρθηκε το 1921³³¹ μαζί με τα άλλα αναγνωστικά της Μεταρρύθμισης, όμως εισήχθη και πάλι ως αναγνωστικό σε κατοπινά χρόνια (1929, 1933, 1974)³³². Θεωρείται ένα από τα σπουδαιότερα αναγνωστικά βιβλία στην ελληνική γλώσσα³³³ και επανεκδόθηκε πολλές φορές. Μεταφράσεις του έχουν γίνει στα Αγγλικά και στα Γαλλικά.

6.2. Η πλοκή του μυθιστορήματος

Με ζωντανή γλώσσα, ο συγγραφέας αφηγείται σε 79 κεφάλαια τις περιπέτειες 26 συμμαθητών, οι οποίοι περνούν τις καλοκαιρινές τους διακοπές στα βουνά της Ευρυτανίας³³⁴ μόνοι τους, με την ευθύνη του πατέρα ενός εξ αυτών, ο οποίος εργάζεται ως εργολάβος ξυλείας στην περιοχή. Τα παιδιά ζουν και δημιουργούν μέσα στον φυσικό χώρο, έρχονται σε επαφή με το συναρπαστικό ορεινό περιβάλλον, αναπτύσσουν πρωτοβουλίες, επιστρατεύουν την εφευρετικότητά τους, αποφασίζουν ελεύθερα κι ανεξάρτητα και πράττουν έργο πραγματικό και κοινωνικό. Εκεί μαθαίνουν να λειτουργούν σαν μία κοινότητα και να προστατεύουν όχι μόνο ο ένας τον άλλον, αλλά και το δάσος. Χωρίς ίχνος διδακτισμού, μέσα από τις καθημερινές περιπέτειες των παιδιών, προβάλλονται οι μεγάλες αξίες των ανθρώπων, ο καθοριστικός ρόλος της φύσης και οι άρρηκτοι δεσμοί μαζί της, το μέγεθος της αλληλεξάρτησης ανθρώπου-φύσης και η αναγκαιότητα της προστασίας της. Παράλληλα καταδικάζονται η διχόνοια, η αλόγιστη χρήση και η καταστροφή του περιβάλλοντος, αλλά και κάποιες κακές συνήθειες, όπως το μεθύσι και η λαιμαργία. Τα παιδιά επιστρέφουν προτού να έρθει το φθινόπωρο, ώριμα πια, στα σπίτια τους³³⁵. Η ιστορία τελειώνει με μια

³³⁰ Η Εισηγητική έκθεση της επιτροπείας του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Παιδείας, την οποία αποτελούσαν καθηγητές ένθερμοι υποστηρικτές της καθαρεύουσας, εξαπέλυσε δριμυία κριτική κατά των Αναγνωστικών Βιβλίων και της Γραμματικής. Η γλώσσα είναι ιδιαίτερα σκληρή κι επικριτική και χρησιμοποιήθηκαν άκομψοι χαρακτηρισμοί, όπως «άθλιο, χυδαίο περιεχόμενο των αναγνωστικών βιβλίων». Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, Α. Σκιάς, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Μιχαλόπουλος, Ι. Μεγαρέυς, Χρ. Οικονόμου, *Έκθεσις της επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των Δημοτικών Σχολείων*, Αθήνα, Μ.Μαντζεβελάκης, (1921), σελ. 56-73.

³³¹ «Η δήλωση του κ. Ζαΐμη ότι των μαλλιάρων βιβλίων λήγει η βασιλεία με το τέλος του λήγοντος σχολικού έτους» Βλ. [χ.ό], «Ο Μαλλιαρισμός», Εμπρός, έτ. 25^ο, φ. 8.822, (7.5.21), σελ. 3.

³³² Μαλαφάντης Κωνσταντίνος., «*Η Προσφορά του Ζ. Παπαντωνίου στην Παιδική Λογοτεχνία και την Εκπαίδευση*», Διαβάζω, τχ. 285, (1992), σελ. 90.

³³³ Φραγκουδάκη Άννα, (1978), σελ. 9, 130 και 140 και Αθανασιάδης Χάρης, «Το Αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά του Ζαχαρία Παπαντωνίου*» στο Βιβλιογραφία Σχολικών Εγχειριδίων, 1830-1982, ΙΕΠ, (ανακτ. 17.12.20).

³³⁴ Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 59.

³³⁵ Ο Παπαντωνίου ήδη από το 1910 υποστηρίζει σε χρονογράφημά του τον καθοριστικό ρόλο της φύσης στην εκπαίδευση, αναφερόμενος στον Γάλλο συγγραφέα Chantavoine «[...]το παιδί εις την διδακτικήν τεμπελιά των θερινών διακοπών, την οποίαν θεωρεί τον μεγαλύτερον διδάσκαλον. «Παντού, λέγει, υπάρχει ένα σχολείον, δεν είνε απαραίτητοι οι τέσσαρες τοίχοι. Ευρέθη το παιδί μας εις ένα κήπον,

μετάβαση στο μέλλον ενός εκ των χαρακτήρων, του Λάμπρου, επιτρέποντας στους αναγνώστες να ονειρευτούν:

«...έπειτα από χρόνια. Όσοι από τους παλιούς θυμούνται αυτή την ιστορία, μας είπαν πως εκεί στη χώρα φάνηκε έπειτα από χρόνια ένας δάσκαλος που άφησε όνομα. Έπαιρνε τα παιδιά και τα δίδασκε κάτω από τα δέντρα. Όταν δεν ήταν βαρυνχειμωνιά, είχαν για σχολείο πότε ένα πεύκο, πότε έναν πλάτανο. Έπαιρναν το βιβλίο τους και διάβαζαν μαζί του απάνω στους λόφους, στον ήλιο και στον αέρα...»

Ο Παπαντωνίου γνωρίζει τα θαυμαστά αποτελέσματα που μπορεί να επιφέρει η επίδραση των εικόνων της φύσης στην ψυχή του παιδιού, μέσα από τη λογοτεχνική καταγραφή και την αισθητική συγκίνηση που προκαλείται³³⁶. Η φύση παρουσιάζεται σαν ένας κόσμος ανθρώπινος, οικείος. Είναι ένας από εμάς. Τα στοιχεία της προσωποποιούνται και δρουν με κάποιο τρόπο. Ενεργούν θετικά και παίρνουν πρωτοβουλίες φυσικά κι αυθόρμητα ή, όπως και οι άνθρωποι, υποφέρουν, αφού υφίστανται τις συνέπειες των ενεργειών άλλων. Έτσι το νερό στρογγυλεύει, πηδά, φωνάζει, κατεβαίνει - το δέντρο παλεύει, πίνει, μιλάει, κρατεί - η θύελλα συλλογίζεται - το ποτάμι κάνει ταξίδι - ο πεύκος γιατρεύει. Ο αναγνώστης συναισθάνεται, συμπάσχει, συμμετέχει, συμπαθεί. Εξοικειώνεται μαζί της και την αγαπάει σαν φίλο, σαν συγγενή. Μαθαίνει να τη φροντίζει λοιπόν και να την προστατεύει, ενώ παράλληλα αποικειώνει συνηθισμένες και αυτονόητες παρεμβάσεις όπως η υλοτομία.

Ένα γοητευτικό ταξίδι στη φύση, όπου κυρίαρχο ρόλο παίζει η χλωρίδα και δευτερευόντως η πανίδα και με έντονη την παρουσία του υδάτινου στοιχείου, πραγματώνεται στο αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά*³³⁷. Οι ηθικές αξίες δεν μεταδίδονται με τρόπο δογματικό. Ξετυλίγονται με τη δράση των ηρώων και προβάλλονται αβίαστα

αχυρώνα, στάνην, χωριό; Είπε εκεί όπως ο Ροβινσών εις την νήσον του, κύριος μιας χωράς, την οποίαν ακόμη δεν γνωρίζει. Αφήστε το να τρέξη, να εξερευνήση. Όταν γυρίσει ερωτάτε το τι είδε. Θα σας διηγηθή θαυμάσια πράγματα. Θα σας ειπή τι είδε, θα του εξηγήσετε τι σημαίνουν και πώς υπάρχουν. Θα νομίση πως σας διδάσκει ενώ θα διδάσκειται αυτό, χωρίς να το καταλάβη και χωρίς να κουρασθή, πράγματα που θα το παρακολουθήσουν εις όλην του την ζωήν.» Βλ. Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Τα Αγαθά του Σχολείου», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ', φ. 4.974, (29.8.2010).

³³⁶ «Ήταν για όλα τα θέματα της αισθητικής και της λογοτεχνίας πάντα «άριστα πληροφορημένος, με πολυγλωσσία, αίσθημα και γούστο», όπως είχε πει γι' αυτόν ο Τέλλος Άγρας και ήξερε να μετουσιώνει σε τέχνη, που έφερνε τη σφραγίδα της δικής του δημιουργίας, όπως αναφέρει ο Χάρης Σακελλαρίου στο «Οι Ρίζες των “Ψηλών Βουνών” του Ζαχαρία Παπαντωνίου», *Διαβάζω*, τχ. 256, σελ. 11-13 (6.2.1991), σελ. 13.

³³⁷ Ο Χάρης Σακελλαρίου, σε άρθρο του, χωρίς να θέλει να μειώσει την προσφορά του δημιουργού, διατυπώνει τις επιφυλάξεις του για την πρωτοτυπία της ιδέας του βιβλίου. Θεωρεί ότι ο Παπαντωνίου έχει επηρεαστεί και την έχει αντιγράψει σε μεγάλο βαθμό από το μυθιστόρημα *Δυο Χρόνια Διακοπές* του Ιούλιου Βερν. Στο άρθρο ο Χ.Σ. καταγράφει τις αντιστοιχίες ανάμεσα στα δύο βιβλία. Βλ. Σακελλαρίου Χάρης, «Οι Ρίζες των “Ψηλών Βουνών” του Ζαχαρία Παπαντωνίου», *Διαβάζω*, τχ. 256, (6.2.1991), σελ. 11-13.

μόνες τους, αφήνοντας βέβαια περιθώρια για ηθικά συμπεράσματα³³⁸. Η αγάπη για τη φύση και η οικολογική ευαισθητοποίηση είναι στοιχεία που προκύπτουν από το οικολογικό περιεχόμενο και την οικολογική προοπτική. Προβάλλονται έμμεσα και διακριτικά με γλώσσα απλή και κατανοητή, προσαρμοσμένη στον παιδικό λόγο, χωρίς κινδυνολογίες και διδακτισμούς. Οι προεκτάσεις αυτές γίνονται εμφανείς μέσα από την πλοκή της ιστορίας, τις αφηγήσεις των ηρώων, τα όνειρα, τους μύθους και τα τραγούδια. Οι πρωταγωνιστές τις αποκωδικοποιούν, τις ασπάζονται, αναμορφώνουν τη συμπεριφορά τους και τον χαρακτήρα τους και δρουν αντίστοιχα στο πλαίσιο της μυθιστορηματικής πραγματικότητας, μεταλαμπαδεύοντας τα αισιόδοξα μηνύματά τους στους αναγνώστες-λαμπαδηδρόμους, γαλουχώντας τους με αξίες, αρχές και γνώσεις.

6.3. Αγόρια – Κορίτσια: 27 – 0

Μάταια θα αναζητήσει ο αναγνώστης, ξεφυλλίζοντας το βιβλίο, να ακουστεί ένα κοριτσίστικο όνομα, που θα ξεπροβάλει πίσω από κάποιο δέντρο, για να εμπλακεί στην ιστορία. Ποιος θα έστελνε άλλωστε την εποχή εκείνη το κορίτσι του στο δάσος, να ζήσει σαν τον Ροβινσώνα και ποιος θα επέτρεπε στο κορίτσι του να συναναστραφεί με 26 έφηβους αρσενικούς; Όμως κορίτσι δεν θα βρεθεί ούτε και στο βλάχικο χωριό. Όλοι όσοι περιβάλλουν την ομάδα και διαδραματίζουν κάποιον ρόλο στην πλοκή είναι γένους αρσενικού. Επώνυμοι (κυρ-Στέφανος, Γεροθανάσης, Δασάρχης) ή ανώνυμοι (λοτόμοι, χωρικοί, επαγγελματίες), σχηματίζουν μια μικρή κοινωνία, όπου το γυναικείο στοιχείο είναι σχεδόν ανύπαρκτο. Εκτός από τη μεγάλη αδερφή του Λάμπρου³³⁹, την Αφρόδω, - αρκετά μεγαλύτερη σε ηλικία από τους μαθητές, κορίτσι της παντρειάς, προκομμένη νοικοκυρά – τη μωλωνού και τις δυο γριούλες, τη Χάρμαινα³⁴⁰ φορέα της απλοϊκής μοιρολατρίας, άγνοιας και δεισιδαιμονίας³⁴¹, και τη γυναίκα του ράφτη, πειθήνιο όργανο του άντρα της³⁴², δε συμμετέχει κανένα άλλο θηλυκό. Φυσικά αναφέρονται κάποτε και οι (ανώνυμες) μητέρες των παιδιών στις

³³⁸ Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, «Η προσφορά του Ζ. Παπαντωνίου στην παιδική λογοτεχνία και την εκπαίδευση», Διαβάζω τχ. 285, (1992), σελ. 91.

³³⁹ Κεφ. 15: Η βλαχοπούλα μιλάει στα παιδιά, σελ. 33. Κεφ. 41: Το τραγούδι της Αφρόδως, σελ. 85. Κεφ. 75: Ο γάμος της Αφρόδως, σελ. 169. Ο αριθμός σελίδας στα παραδείγματα αναφέρεται στην ηλεκτρονική επανέκδοση του μη λογοκριμένου αναγνωστικού *Τα Ψηλά Βουνά*, (1918), με κείμενο σε μονοτονικό και διαμόρφωση με βάση τη σύγχρονη γραμματική, ορθογραφία και σύνταξη, επιμέλειας Γεώργιου Π. Μαρκάτου, Δ/ση Π/θμιας Εκ/σης Ηρακλείου, Ηράκλειο, (2016).

³⁴⁰ Κεφ.25: Η γριά Χάρμαινα. Βλ. στο ίδιο, (2016), σελ. 57.

³⁴¹ Με έμμεσο τρόπο γίνεται κριτική στην απλοϊκή πίστη, ταυτίζοντας τη με την αρνητική πλευρά της παράδοσης, ως προϊόν της άγνοιας και της δεισιδαιμονίας. Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, (1978), σελ. 152.

³⁴² Η γριά απάντησε στον ράφτη σύζυγό της: «Αφέντη ό,τι ορίσεις καλά ορισμένο.» Βλ. Κεφ. 9: Η βρύση, σελ. 21.

σκέψεις και στα όνειρά τους, αλλά ένα κοριτσίστικο πρότυπο μαθήτριας για τα οχτάχρονα κοριτσάκια δεν υπάρχει. Μη έχοντας λοιπόν ένα θετικό πρότυπο ν' ακολουθήσουν, με τις φιλοδοξίες τους να ατονούν, τα κορίτσια μοιραία αποθαρρύνονται κι αναγκάζονται να αποδεχτούν όσα ορίζονται από την παράδοση³⁴³. Έτσι, αν ταυτιστούν με την Αφρόδω, θα πρέπει οι μαθήτριες σύντομα να παρατήσουν το σχολείο, να φτιάξουν την προίκα τους, να μάθουν να κρατούν το στόμα τους κλειστό, να δέχονται ό,τι τους ζητούν, και πιθανότατα, να μετατραπούν με τη σειρά τους σε γριές Χάρμαινες.

Δεδομένου ότι το αναγνωστικό προοριζόταν για σχολεία στα οποία φοιτούσαν παιδιά και των δύο φύλων³⁴⁴, η ακραία αυτή δυσαναλογία φαίνεται ανεξήγητη και αδικαιολόγητη³⁴⁵. Να σημειωθεί ότι, ενώ βρέθηκε ένα δημοσιευμένο υπηρεσιακό έγγραφο, στο οποίο αναφέρονται σχετικοί προβληματισμοί εκφρασμένοι από δασκάλες³⁴⁶, όλοι οι μεγάλοι γλωσσολόγοι, παιδαγωγοί, κριτικοί, επικριτές ή υποστηρικτές, αγνόησαν εντελώς το γεγονός της πλήρους απουσίας του κοριτσίστικου πρότυπου. Παρότι το αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά* αποτέλεσε για μεγάλο διάστημα

³⁴³ Σε έρευνα της Τούλας Σαββίδου για την εξακρίβωση των πραγματικών αιτιών που προκαλούν τη διαφοροποίηση των φύλων, ώστε να ρίξει κάποιο φως στη στάση και στη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών, διαπιστώνει τον καθοριστικό ρόλο των βιβλίων, στα οποία θα πρέπει να παρουσιάζεται μια ποικιλία ρόλων και μια ευελιξία στη συμμετοχή των δύο φύλων σε αυτούς. Βλ. Σαββίδου Τούλα, «Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη διαφοροποίηση των δύο φύλων-Εμπειρική έρευνα στους εκπαιδευτικούς της Α/θμιας εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 86, (Ιαν.-Φεβ. 1996), σελ. 35-56. Επίσης και η Φραγκουδάκη διαπιστώνει μέσα από την (ποσοτική) ανάλυση περιεχομένου 13 αναγνωστικών βιβλίων του μεσοπολέμου, συμπεριλαμβανόμενων και των *Ψηλών Βουνών*, τον ακραίο φυλετισμό να επεκτείνεται ακόμα και στα παιδικά-πρότυπα. Το αγόρι θα γίνει άντρας-πατέρας και το κορίτσι νοικοκυρά-μητέρα. Η συμπεριφορά και τα συναισθήματα των παιδιών-προτύπων είναι αυστηρά καταναμημένα κατά φύλα. Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, (1978), σελ. 21.

³⁴⁴ Το 1920 τα αγόρια που φοιτούσαν σε Δημοτικά σχολεία ήταν τετραπλάσια σε σχέση με τα κορίτσια. Βλ. Χαμπίδης, Θεόδωρος, Ταράτορη Ελένη, (2009) «*Η πορεία του θεσμού της συνεκπαίδευσης στην Ελλάδα*», σελ. 666-677, στο: Πρακτικά 5^{ου} Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Παν/μιο Πάτρας (2009), σελ. 669, αλλά με τη μεταρρύθμιση του 1917 ιδρύθηκαν τα πρώτα δημόσια Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια θηλέων, τα οποία όμως αριθμητικά, υπολείπονταν πολύ των αντίστοιχων σχολείων αρρένων (23 Ελληνικά σχολεία θηλέων έναντι 405 αρρένων και 7 γυμνάσια θηλέων έναντι 138 αρρένων. Βλ. Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1830-1910)*, ΥΠΕΘ, Γ.Α.Κ.-Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα, (2004).

³⁴⁵ Σύμφωνα με τη Νικολακοπούλου: *Δεν αποτελεί αντανάκλαση της εποχής, αλλά αδυναμία του συγγραφέα να προσφέρει ολοκληρωμένη την εικόνα της ζωής. Αν μια νεανική κοινότητα μπορεί να συγκροτηθεί μόνο από αγόρια, γύρω της η ανθρώπινη κοινωνία περιλαμβάνει οπωσδήποτε και τα δύο φύλα*. Βλ. Νικολακοπούλου Αγγελική, «Ξαναδιαβάζοντας τα *Ψηλά Βουνά*», *Διαδρομές*, τχ. 20, χειμώνας (1990), σελ. 261.

³⁴⁶ «*Αφού το βιβλίο προωρίσθη να διδάσκεται και στα σχολεία των θηλέων και αφού ο αριθμός των μαθητριών αν δεν είναι ανώτερος του αριθμού των μαθητών πάντως δεν είναι κατώτερος, δεν νομίζετε ότι δεν έπρεπε να αρκестεί στα ελάχιστα εκ του κύκλου των γυναικών του διαλαμβάνει περί Αφρόδως...*», Καπερνάρος Ι. «Ελαττώματα του βιβλίου», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. 3^ο, περ. Β', τχ. 44, (31.7.1919), Δ. Δημητράκος, σελ. 9.

πεδίο σύγκρουσης του Γλωσσικού Ζητήματος³⁴⁷, δεν έγινε κανένας λόγος για την απουσία του θήλεος στοιχείου από τους γλωσσαμύνητες³⁴⁸, ενώ θα μπορούσε να αποτελέσει ένα επιπλέον επιχείρημα για τη στοιχειοθέτηση της απόρριψής του ως αναγνωστικού βιβλίου, όταν επρόκειτο να σταλεί στην πυρά³⁴⁹.

6.4. Σύγκριση με άλλα αναγνωστικά

Ο ρόλος του σχολικών αναγνωστικών είναι καθοριστικός για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού, αφού αποτελούν το κατεξοχήν διδακτικό βιβλίο στις προεφηβικές ηλικίες. Οι στόχοι που εξυπηρετούν δεν είναι σε καμία περίπτωση μόνο γνωστικοί. Μεταβιβάζουν ταυτόχρονα όλα τα πολιτισμικά στοιχεία που ισχύουν στην κοινωνία αναφοράς³⁵⁰. Διαπνέονται από ιδεολογίες και αναπαράγουν, συντηρούν και πολλαπλασιάζουν τα κοινωνικά στερεότυπα. Στην περίπτωση των φύλων παρουσιάζουν τους διαφοροποιημένους ρόλους και νομιμοποιούν την ανισότητα. Ακριβώς επειδή απευθύνονται σε μικρά παιδιά, τα οποία δεν είναι ακόμα σε θέση να αντιμετωπίσουν με κριτικό πνεύμα τα όσα διδάσκονται κι επειδή αντλούν τη θεματολογία τους από γεγονότα της καθημερινής ζωής, περνώντας έμμεσα τα μηνύματά τους, η επιρροή των βιβλίων αυτών είναι καθοριστική. Μέσα στα αναγνωστικά υπάρχει μια συγκεκριμένη οπτική γωνία σύμφωνα με την οποία σκιαγραφείται η οικογένεια και το κοντινό περιβάλλον, στο οποίο εκτυλίσσονται οι δραστηριότητες των αρσενικών και των θηλυκών ατόμων³⁵¹. Ο τρόπος με τον οποίο

³⁴⁷ «Με τα φώτα των αντιπαρτιθέμενων προβολέων πάνω του, το αναγνωστικό του Παπαντωνίου αναδεικνύεται, για τον ιστορικό της εκπαίδευσης, σε εξαιρετικά ενδιαφέρον κείμενο. Κυρίως, διότι μία ποιοτική του ανάλυση, φωτισμένη κατάλληλα από τις βολές και αντιβολές υποστηρικτών και πολεμιών, μπορεί να συμβάλει στην περαιτέρω διασαφήνιση των ιδεολογικών συντεταγμένων της πρώτης γενιάς του εκπαιδευτικού δημοτικισμού – στην διασαφήνιση εν τέλει της ιδεολογίας του κινήματος.» Βλ. Αθανασιάδης Χάρης, «Το Αναγνωστικό Τα Ψηλά Βουνά του Ζαχαρία Παπαντωνίου» στο Βιβλιογραφία Σχολικών Εγχειριδίων, 1830-1982, ΙΕΠ, (ανακτ. 17.12.20).

³⁴⁸ Πέρα από το έγγραφο Καπερνάρου, η πρώτη δημοσιευμένη κριτική που συναντήσαμε έγινε το 1990 από την Νικολοπούλου Αγγελική, «Ξαναδιαβάζοντας τα “Ψηλά Βουνά”», *Διαδρομές*, τχ. 20, (1990).

³⁴⁹ «Ουδεμία αρετή ή ηθική αρχή εξάιρεται, ώστε να προβληθή εις τους μικρούς προς μίμησην – Περί μεγάλων ιδανικών της πατρίδος, της θρησκείας ουδείς γίνεται λόγος και ου μόνο τούτων... αλλά... φαίνεται ως να θέλουν να αποτρέψουν τα παιδιά από τούτων – Και το μέγιστον και τιμαλφέστατον αγαθόν της φυλής ημών λέγω την οικογενειακήν στοργήν, φαίνεται παραμελούμενον εν τω βιβλίω τούτω – παρέβαλε έπειτα το πλήθος των ιδιοματικών παρά το ρητόν γράμμα του νόμου ή τα των λέξεων και φράσεων αίτινες λέγονται μεν ενιαχού αγνοούνται δε εν τη κοινή...» Βλ. Χατζιδάκης Γ.Ν., «Γενηθήτω Φως, Ο Μαλλιαρισμός εις τα Δημοτικά Σχολεία», Τυπογραφείο: Β.Αυλής Α. Ραφτάνης, Αθήνα, (1920) σελ.16,48,50,81, και στο: Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε- 1895-1967*, τ. β', Αθήνα, Ερμής, (1990), σελ. 126-132.

³⁵⁰ Λυπιδίου Ανθουλα-Ισμήνη, *Συγκριτική Μελέτη Αναγνωστικών της Τρίτης Δημοτικού του 20ού αιώνα*, Διπλωματική Εργασία, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη (χ.η.), σελ. 140.

³⁵¹ Λαμπροπούλου Βούλα-Γεωργουλέα Μαριζέττα, «Οι Ρόλοι των Φύλων μέσα από την Εκπαίδευση», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, έτ. 9^ο, τχ. 46, (5-6.1989), σελ. 58-69.

περιγράφονται οι ρόλοι και οι σχέσεις των φύλων διαμορφώνουν τη γενικότερη αντίληψη των παιδιών για αυτά³⁵².

Ο κοινωνικός προορισμός της γυναίκας την εποχή της εισαγωγής του αναγνωστικού στα σχολεία διαφέρει ριζικά από αυτόν του άντρα. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έχει επικρατήσει στον ελληνικό αστικό χώρο γενικώς η αντίληψη ότι η γυναίκα προορίζεται για τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και για τους παραδοσιακούς ρόλους, που διαγράφονται στο πλαίσιο της (μητέρα, σύζυγος, οικοδέσποινα)³⁵³. Πάνω σε αυτή την αντίληψη διαμορφώθηκαν τα παιδαγωγικά ιδεώδη της εποχής καθορίζοντας τους βασικούς στόχους της γυναικείας εκπαίδευσης³⁵⁴. Τα αναγνωστικά συνέβαλλαν, μέσω των ανθρώπινων προτύπων που εμπεριείχαν, στη δημιουργία και διατήρηση των παραδοσιακά καθιερωμένων στερεότυπων επηρεάζοντας άμεσα ή έμμεσα τις ανθρώπινες στάσεις και συμπεριφορές όχι μόνο της μάζας αλλά και των διανοούμενων ανθρώπων της εποχής³⁵⁵.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι *Τα Ψηλά Βουνά* είναι ένα αναγνωστικό βιβλίο, κρίθηκε απαραίτητο να προηγηθεί μια επισκόπηση μελετών άλλων σχολικών αναγνωστικών, ώστε να εντοπιστούν ομοιότητες και διαφορές, χαρακτηριστικά στοιχεία κ.λπ., αναφερόμενα στο φύλο. Επιπλέον, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι τα σχολικά βιβλία δεν γράφονται σύμφωνα με την επιθυμία και το μεράκι των συγγραφέων τους, αλλά σύμφωνα με τις αυστηρές οδηγίες και προδιαγραφές του Υπουργείου Παιδείας. Διακηρύττουν τις εκάστοτε αρχές και την κοσμοαντίληψη που πρέπει να διαμορφώσουν οι μαθητές και οι μαθήτριες³⁵⁶. Έτσι θα αναφερθούμε σε κάποια από τα αναγνωστικά της Γ' τάξης του δημοτικού σχολείου (τάξης για την οποία προοριζόταν το αναγνωστικό του Παπαντωνίου) από τις αρχές του αιώνα ως το 1976 (Γαλάτεια Καζαντζάκη, Δημοσθένης Βουτυράς, Βουτυράς-Παπαμιχαήλ, Β. Πετρούνιας - Φ. Κολοβός - Σ. Σπεράντσας - Α. Μεταλλινού, Αγγελική Βαρελλά)³⁵⁷, για να εντοπιστούν οι γενικότερες τάσεις, που επικρατούσαν στη συγγραφή τους.

³⁵² Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, «Παιδαγωγικές Διαστάσεις της Λογοτεχνίας», *Νέα Παιδεία*, τχ. 119, σελ. 64-76, (Ιούλ.- Σεπτ. 2006), σελ. 74.

³⁵³ Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, (1987), σελ. 195-196.

³⁵⁴ Δαλακούρα Κατερίνα-Ζιόγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (2015), σελ. 58.

³⁵⁵ Βλ. Ροΐδης Εμμανουήλ, «Αι Γράφουσαι Ελληνίδες», *Ακρόπολις*, έτ . Γ', φ. 8.107, (26.4.1896).

³⁵⁶ Πολυχρονόπουλος Πάνος, *Παιδεία και πολιτική στην Ελλάδα. Κριτική Ανάλυση και Αξιολόγηση των Ιδεολογικών και Γνωστικών Λειτουργιών του Σχολικού Συστήματος 1950-1975*, τ. Β', Αθήνα, Καστανιώτης, (1980), σελ. 469.

³⁵⁷ Τα αναγνωστικά που ανάγνωσα σειριακά προκειμένου να προχωρήσω σε συγκρίσεις κ.λπ. ήταν: , Αναγνωσμάτιον του τρίτου σχολικού της πρώτης παιδείσεως της Γαλάτειας Καζαντζάκη, *Τα δύο Βασίλοπούλα. Ελληνικόν Αναγνωσμάτιον προς χρήσιν των μαθητών της Γ'τάξεως του Δημοτικού Σχολείου* της Γαλάτειας Καζαντζάκη (1923), *Ο ήλιος. Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού* των Επ. Γ. Παπαμιχαήλ

Σε όλα συνυπάρχει το γυναικείο φύλο με το αντρικό, όμως παντού προπαγανδίζεται η ανισότητα των δύο φύλων ή έστω η διαφοροποίηση των ρόλων τους. Η θέση της γυναίκας είναι στο σπίτι, ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο είναι αυστηρός και εμπεριέχει την κατωτερότητα της γυναίκας, ενώ υποβάλλει την άκριτη αποδοχή όλων των θεσμοθετημένων σχέσεων και ρόλων³⁵⁸. Ο πατέρας κι η μητέρα ποτέ δεν παρουσιάζονται σαν σύζυγοι που αγαπιούνται. Οι αξίες που προβάλλονται μέσα απ' τη ζωή της οικογένειας είναι ο σεβασμός στην ιεραρχία, η εργατικότητα, η τιμιότητα, η ευσπλαχνία κι ο πατριωτισμός³⁵⁹. Οι γενικές ενότητές τους είναι επιλογές από τη θρησκευτική, πατριωτική, οικογενειακή και κοινωνική ζωή, βασισμένες κατά κύριο λόγο στο τετράπτυχο Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια – Εργασία³⁶⁰. Τα στερεότυπα υπάρχουν τόσο μέσα στα κείμενα των αναγνωστικών, όσο και στις εικόνες που τα συνοδεύουν. Η μητέρα παρουσιάζεται συνήθως μέσα στο σπίτι, φοράει την ποδιά της, ετοιμάζει ή σερβίρει το φαγητό. Ο πατέρας διεκπεραιώνει τις εξωτερικές δουλειές. Το κορίτσια παίζουν με τις κούκλες, ενώ δίπλα τους τα αγόρια, δραστήρια και ζωηρά, παίζουν μπάλα, κατασκευάζουν – ανακαλύπτουν παιχνίδια. Το αποτέλεσμα εξασφαλισμένο: Αγόρια και κορίτσια μαθαίνουν γρήγορα τον ρόλο τους και τον δέχονται ως φυσικό και δεδομένο³⁶¹.

Στο σημείο αυτό, πρέπει να επισημάνουμε ότι η απουσία των γυναικείων προσώπων από τα αναγνωστικά βιβλία, τα οποία μάλιστα όταν εμφανίζονται, ασχολούνται με πράγματα τετριμμένα κι αδιάφορα, δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο των ελληνικών εγχειριδίων. Οι Weitzman L.-Eifler D.-Hokada E.-Ross C.³⁶² διερεύνησαν τους τρόπους που αποτυπώνονται οι ρόλοι σε σειρά βραβευμένων λογοτεχνικών παιδικών βιβλίων στις ΗΠΑ, αποκαλύπτοντας ακριβώς την ίδια εικόνα και για τα σχολικά εγχειρίδια στην Αμερική. Σε μία από τις πρώτες έρευνες γύρω από τα στερεότυπα των ρόλων των δύο φύλων, οι Child et al. (1946), μελετώντας τα

και Δημ. Βουτυρά, (1924), *Οδύσσεια, Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού* του Δ. Ανδρεάδη (1934), *Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού* των Β. Πετρούνια, Φ. Κολοβό, Σ. Σπεράντσα, Α. Μεταλλινού (1955) και *Αναγνωστικό Γ' δημοτικού* της Βαρελά Αγγελικής, (1973).

³⁵⁸ Λαμπροπούλου Βούλα-Γεωργουλέα Μαριζέττα, «Οι Ρόλοι των Φύλων μέσα από την Εκπαίδευση», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, έτ. 9^ο, τχ. 46, (5-6.1989), σελ. 60.

³⁵⁹ Φραγκουδάκη Άννα, (1978), σελ. 25.

³⁶⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 15.

³⁶¹ Κανταρτζή Ευαγγελία, «Τα Στερεότυπα για το Ρόλο των δύο Φύλων μέσα από τις Εικόνες των Αναγνωστικών», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, έτ. 12^ο, τχ. 62, σελ. 55-64, (1992), σελ. 59.

³⁶² Weitzman Lenore- Eifler Deborah-Hokada Elizabeth-Ross Catherine, «Sex-Role Socialization in Picture Books for Preschool Children», *American Journal of Sociology*, Vol. 77, No. 6 (May, 1972), The University of Chicago Press, pp.1125-1150 <https://www.jstor.org/stable/2776222?seq=1> (ανακτ.16.8.20).

αναγνωστικά βιβλία της τρίτης τάξης, βρήκαν μεγάλη διαφορά στους έμφυλους ρόλους. Οι γυναίκες πολύ πιο συχνά έδειχναν συναισθηματική εξάρτηση, τάση για περιποίηση και συμμόρφωση, ενώ οι άντρες έδειχναν ενεργητικοί, επιθετικοί, ικανοί στις κατασκευές και γενικά παρουσίαζαν συμπεριφορές που χαίρουν εκτίμησης και αναγνώρισης. Η απουσία των γυναικείων χαρακτήρων ήταν τόσο φανερή, όσο και οι διαφορές στις συμπεριφορές τους: 73% ήταν άντρες και 27% γυναίκες³⁶³.

Και στο αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά* τα αγόρια υπερτερούν συντριπτικά από ποσοτικής πλευράς και είναι ανεξάρτητα, ενεργητικά και ανταγωνιστικά, δραστήρια και δημιουργικά. Αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες, ερευνούν, οργανώνουν, συναποφασίζουν, συμμετέχουν κι ανακαλύπτουν. Αντιθέτως οι τρεις γυναικείες μορφές διαθέτουν όλα τα χαρακτηριστικά εκείνα που απαιτεί ο παραδοσιακός γυναικείος ρόλος της συζύγου και της μητέρας. Η Αφρόδω αποδέχεται παθητικά και υποτακτικά τον γάμο της, είναι ευαίσθητη, στοργική και γλυκομίλητη, είναι χρυσοχέρα κι εργατική. Η αγράμματη γριά Χάρμαινα – ποιος ξέρει αν ακόμα θυμάται τ' όνομά της³⁶⁴– αποδέχεται και πιστεύει μοιρολατρικά τις δεισιδαιμονίες μεταφέροντάς τες στους νεότερους, ενώ η γυναίκα του ράφτη δηλώνει υποταγή στο άλλο φύλο, αποκαλώντας τον σύζυγό *αφέντη* της. Ωστόσο και οι τρεις δύσκολα μπορούν να αποτελέσουν πρότυπο άμεσης ταύτισης για ένα μικρό κορίτσι, εξαιτίας της ηλικιακής τους διαφοράς.

Πράγματι σε όλα τα πιο πάνω αναφερόμενα ελληνικά αναγνωστικά οι άντρες, εμφανιζόμενοι είτε ως πρωταγωνιστές είτε όχι, υπερτερούν αριθμητικά έναντι των γυναικών. Όμως ο αναγνώστης θα διαπιστώσει παντού, σε αντίθεση με το αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά*, την ύπαρξη τουλάχιστον ενός κοριτσιού, με το οποίο να μπορεί να ταυτιστεί η μαθήτρια της τρίτης τάξης του δημοτικού. Στον Γεωργό της Γαλάτειας Καζαντζάκη υπάρχει η Άννα, η κόρη του κυρ Στέφανου, ενώ το βασιλόπουλο παίρνει μαζί του συνοδοιπόρο την αδερφή του. Στον Ήλιο του Δημοσθένη Βουτυρά συναντάμε τη Δαφνούλα, ξαδέρφη του Νώντα. Στο αναγνωστικό των Πετρούνια κ.ά. ο Κωστάκης συνοδεύεται από την Ελενίτσα και στην Αγγελική Βαρελά η Μαρίνα βρίσκεται πλάι στον Παναγιώτη. Επισημαίνουμε, ότι τα εν λόγω εγχειρίδια καθώς και το αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά* είναι γραμμένα με το ερβαρτιανό σύστημα σύνταξης αναγνωστικών.

³⁶³ Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Βασιλική, «Το Στερεότυπο για τους Ρόλους των Φύλων στα Αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου», *Φιλολογος*, τχ. 23, σελ. 282-295, (Ιανουάριος 1981), σελ. 286.

³⁶⁴ *Οι γυναίκες δεν υπήρχαν ως ξεχωριστά μέλη, ... είχαν βοηθητικό ρόλο κι έπαιρναν ακόμη και το όνομά τους από αυτό του συζύγου.* Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 156.

Εικόνα 2³⁶⁵: Η γλυκομίλητη Αφρόδω μιλάει στα παιδιά για τους Βλάχους.
Μόνο 3 από τις 26 εικόνες περιέχουν γυναικείες παρουσίες, αποτελώντας το 12% του συνόλου.

³⁶⁵ Τα Ψηλά Βουνά, (2016), σελ. 34.

«Κι ανάβω το καντήλι της χάρις της...»

Εικόνα 3³⁶⁶: Η γριά Χάρμαινα διηγείται στα παιδιά τον μύθο του Αραπόβραχου³⁶⁷.

³⁶⁶ Τα Ψηλά Βουνα, (2016), σελ. 60.

³⁶⁷ Η παρουσίαση αυτή αποδίδοντας στο γυναικείο φύλο χαρακτηριστικά ανθρώπων δεύτερης κατηγορίας, υποθάλλει τον φυλετισμό που κυριαρχεί στην κοινωνία. Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, (1979), σελ. 18.

6.5. Μεθοδολογία παρούσας έρευνας

Τα *Ψηλά Βουνά* βρέθηκαν σε ηλεκτρονικά επεξεργάσιμη μορφή στο διαδίκτυο. Για την κατασκευή του σχετικού σώματος κειμένων χρησιμοποιήθηκε η ψηφιακή επανέκδοση του αρχικού μη λογοκριμένου βιβλίου³⁶⁸ του Ζαχαρία Παπαντωνίου *Τα Ψηλά Βουνά* (1918), με κείμενο σε μονοτονικό και διαμόρφωση με βάση τη σύγχρονη γραμματική, ορθογραφία και σύνταξη που υπήρχε ήδη στο διαδίκτυο σε μορφή pdf. Παρά το γεγονός ότι το κείμενο υπήρχε έτοιμο ψηφιοποιημένο με οπτική αναγνώριση χαρακτήρων, το διάβασα και αυτό σειριακά. Ακολούθησε η μετατροπή του αρχείου σε απλό αρχείο txt με κωδικοποίηση UTF-8, προκειμένου το κείμενο να αναρτηθεί ως ψηφιακά επεξεργάσιμο σώμα κειμένων στο εξειδικευμένο λογισμικό σωματοκειμενικής ανάλυσης Sketch Engine.

Σκοπός του εγχειρήματος ήταν να αναζητηθούν και να καταμετρηθούν τα γλωσσικά στοιχεία που παραπέμπουν στα δύο φύλα, ώστε να μπορεί να διαφωτιστεί το ερευνητικό μας ερώτημα, μέσα από την αντιπαραβολή με τα άλλα δύο σώματα κειμένων, των Χρονογραφημάτων και των Διηγημάτων του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Ακολούθως να γίνει διασταύρωση και επαλήθευση των δεδομένων μέσα από τα συγκεκριμένα των αποδελτιωμένων όρων, όπως εμφανίζονται στους συμφραστικούς πίνακες.

6.6. Παρουσίαση και ανάλυση δεδομένων

Μέσα από το μεθοδολογικό εργαλείο της κατανομής συχνότητας (Wordlist) όλων των λημμάτων που περιέχονται στο Αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά*, εντοπίστηκαν και αποδελτιώθηκαν αρχικά όλα τα κύρια ονόματα και κατηγοριοποιήθηκαν ανάλογα με το φύλο και την σε αδρές γραμμές ηλικία τους (αγόρια-κορίτσια, άντρες-γυναίκες). Όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 6.1, η άνιση ποσοτικά εκπροσώπηση αρσενικών και θηλυκών δρώντων (18 ήρωες : 2 ηρωίδες) επιβεβαιώνεται από τις συχνότητες εμφάνισής τους, όπου τα συνολικά ποσοστά είναι συντριπτικά τόσο στα παιδιά (αγόρια 95% και κορίτσια 5%), όσο στους ενήλικες (άνδρες: 98% και γυναίκες 2%). Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι η μοναδική επώνυμη ενήλικη γυναίκα αναφέρεται πάντα με το ανδρωνυμικό (Χάρμαινα), που προέρχεται προφανώς από το επίθετο του άντρα της.

³⁶⁸ <https://www.openbook.gr/ta-psila-vouna/>, Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού έτους 1918, (ανακτήθηκε 20.5.2020).

Αγόρια		Κορίτσια		Ανδρες		Γυναίκες	
Φάνης	107	Αφρόδω	23	Γεροθανάσης	47	Χάρμαινα	3
Λάμπρος	56			Στέφανος	34		
Αντρέας	66			Γιάννης	27		
Κωστάκης	56			Μπαρμπα-Κώστας	8		
Σπύρος	35			πάτερ Ιωσήφ	5		
Δήμος	31			Κώστας	4		
Φουντούλης	35			Μπαρμπακούκης	3		
Μαθιός	21						
Δημητράκης	24						
Γιώργος	16						
Καλογιάννης	14						
Σύνολο	461		23		128		3
Ποσοστά	95%		5%		98%		2%

Πίνακας 6.1: Συχνότητες εμφάνισης κύριων ονομάτων

Κατόπιν αναζήτησα στους πίνακες συχνοτήτων των προσηγορικών ουσιαστικών (nouns) του σώματος κειμένων όσα έχουν έμφυλο περιεχόμενο. Κατέγραψα και αυτά με φθίνουσα σειρά, σύμφωνα με τη συχνότητα εμφάνισής τους, στον πίνακα 6.2. Εκτός από τα αμιγώς ανδρικά και τα αμιγώς γυναικεία έμφυλα συμπεριέλαβα εδώ και κάποια αμφίσημα, για τα οποία πραγματοποίησα στη συνέχεια ξεχωριστή μελέτη των συγκείμενων τους στους συμφραστικούς πίνακες, ώστε να αποσαφηνίσω το φύλο τους. Οι λέξεις που καταγράφηκαν στον πίνακα 6.2 αποτελούν όρους σχετικούς με την ανθρώπινη ιδιότητα (*άνθρωπος*), το βιολογικό φύλο (*άνδρας*, *γυναίκα*), το ηλικιακό φύλο (*παιδί*, *κορίτσι*, *γριά*, *γέρος*), το συγγενικό φύλο (*αδερφός*, *αδελφή*), τις μορφές κοινωνικών σχέσεων και την εντοπιότητα/καταγωγή (*χωριάτισσα*, *χωριάτης*, *Βλάχος*) ή τα επαγγέλματα (*δασάρχης*, *χωροφύλακας*, κ.λπ.) και αντικατοπτρίζουν την κοινωνική δομή της εποχής στην οποία γράφτηκε το αναγνωστικό.

Αγόρια		Κορίτσια		Άνδρες		Γυναίκες		Απροσδιόριστο	
παιδί	211	νύφη	17	λοτόμοι	26	γριά	18	άνθρωπος	55
βλαχόπουλο	12	αδελφή	7	γέρος	26	μάννα	13	παιδί	3
αδερφός	8	κορίτσι	9	πατέρας	26	μητέρα	9	Πουρναρίτες	2
άνθρωπος	2	βλαχοπούλα	4	δασάρχης	23	γυναίκα	8	βλάχος	2
		χωριάτισσα	2	παππούς	21	γιαγιά	4	χωριάτες	2
				μυλωνάς	20	άνθρωπος	1		
				άνθρωπος	19				
				δασοφύλακας	19				
				τσοπάνης	18				
				βλάχος	14				
				χωριάτης	13				
				καλόγερος	12				
				μπαλωματής	10				
				παππούλης	10				
				ψάλτης	9				
				ταξιδιώτης	9				
				χωροφύλακας	8				
				άντρας	8				
				Πουρναρίτες	6				
				κυνηγός	6				
				αγωγιάτης	6				
				γέροντας	5				
				δάσκαλος	5				
				ηγούμενος	4				
				φύλακας	4				
Σύνολο αναφορών	233		39		327		53		64
ποσοστά	86%		14%		86%		14%		

Πίνακας 6.2: Συχνότητες εμφάνισης έμφυλων προσηγορικών ουσιαστικών

Κι εδώ τα ποσοστά εμφάνισης αρσενικών και θηλυκών ηρώων δεν παρουσιάζουν καμία απολύτως ισορροπία. Στις νεαρές ηλικίες βλέπουμε τις εμφανίσεις των αγοριών εκτοξευμένες στο 233 (86%) έναντι των 39 των κοριτσιών (14%) και αντίστοιχα στους ενήλικες, οι άντρες εμφανίζονται 327 φορές (86%), ενώ οι γυναίκες μόλις 53 (14%).

Αξίζει να σχολιαστεί ότι το λήμμα *παιδί*, που είναι θεωρητικά (εξωσυγκειμενικά/πραγματολογικά και γραμματικά) ουδέτερο ως προς το φύλο, ταυτίζεται σε όλες ανεξαιρέτως τις κειμενικές εκφάνσεις του με την έννοια *αγόρι*³⁶⁹. Οι 3 περιπτώσεις που έχουν δηλωθεί στον πίνακα ως απροσδιόριστες αφορούν τα αλεπουδάκια (*παιδιά* της αλεπούς). Το λήμμα *άνθρωπος*, το οποίο θεωρητικά (πραγματολογικά) είναι επίσης εμφύλως ουδέτερο, εδώ ταυτίζεται πάντα με το αρσενικό. Η μοναδική χρήση του ως θηλυκού γένους είναι στην περίπτωση όπου οι καλύβες παρομοιάζονται με ανθρώπους (άρα δεν πρόκειται για γυναίκα-άνθρωπο: σχετίζεται μόνον με το γραμματικό γένος του όρου *καλύβα*), ενώ στις περισσότερες ουδέτερες δηλώσεις οι ίδιοι οι χώροι στους οποίους εμφανίζονται οι άνθρωποι είναι ταυτισμένοι με την αντρική παρουσία και τη γυναικεία απουσία και ως εκ τούτου παραπέμπουν συνειρμικά τον αναγνώστη στο ανδρικό φύλο³⁷⁰. Να σημειώσουμε επίσης πώς σε όλες τις περιπτώσεις οι μεικτές κοινωνικές ομάδες (*βλάχοι, χωριάτες και Πουρναρίτες*) ορίζονται με τη χρήση του πληθυντικού αριθμού του αρσενικού γένους³⁷¹ (*βλάχοι*: 14 αρσενικού γένους, 2 απροσδιόριστου γένους, *χωριάτης*: 13 αρσενικού

³⁶⁹ Η λέξη *παιδί* δεν είναι ασημάδευτη σημασιολογικά ως προς το φύλο όταν αναφέρεται σε μικρότερες ηλικίες, Βλ. Παυλίδου Θεοδοσία Σούλα (επιμ.), *Γλώσσα-Γένος-Φύλο*, Θεσσαλονίκη, β έκδ., Ι.Ν.Σ., (2006), σελ. 40. Από την εφηβεία και μετά όμως αναφέρεται στο αρσενικό φύλο. Βλ. Ασημακοπούλου Σωτηρία, *Ο Σεξισμός στην Ελληνική Γλώσσα και Προτάσεις Αποφυγής του: Μια Συγκριτική Μελέτη με τον Τρόπο Πραγμάτωσης και Αντιμετώπισης του Φαινομένου στην Αγγλική Γλώσσα*, Διπλωματική εργασία, Παν/μιο Πατρών, (2018), Αξιοσημείωτο είναι, ότι σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας, στην οικογένεια χαρακτηρίζονται ως «παιδιά» μόνο τ' αγόρια κι όχι τα κορίτσια, που χαρακτηρίζονται «κόρες». Βλ. Χαραλαμπίκης Χριστόφορος, *Νεοελληνικός Λόγος - Μελέτες για τη Γλώσσα τη Λογοτεχνία και το Ύφος*, Αθήνα, Νεφέλη, (1992).

³⁷⁰ Η γυναίκα είναι ταυτισμένη με τον ιδιωτικό χώρο. Ο δημόσιος χώρος ανήκει στον άντρα, άρα δεν μπορεί για παράδειγμα να είναι γυναίκα αυτός ο άνθρωπος που κυκλοφορεί στα δάση και στις ερημιές. Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγει και η Φραγκουδάκη Α. σε δημοσιευμένη μελέτη της ... *στα περισσότερα συμφραστικά πλαίσια και με ελάχιστες εξαιρέσεις «άνθρωπος» σημαίνει άντρας.[...] Αν η λέξη άνθρωπος σήμαινε το είδος και όχι το φύλο, τότε καθόλου δε θα ξένιζε, αντίθετα θα ήταν πολύ φυσική η φράση «Κύριε Κώστα, ένας άνθρωπος έγκυος ζητάει τον προϊστάμενο» [...].* Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, «Γλώσσα Λανθάνουσα 2 - Η Θυγάτηρ της Εύας και το Επικρατέστερο Γένος», *Δίνη*, τχ. 3, σελ. 84-85, Ιούλιος (1988), σελ. 84-85.

³⁷¹ Στεφανάκου Παναγιώτα, *Γλώσσα και φύλο: Η Έμφυλη Έκφραση στο Ελληνικό Γλωσσικό Σύστημα όπως αποτυπώνεται στο Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη*, Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ, (2013), σελ. 35.

γένους, 2 απροσδιόριστου γένους) και *Πουρναρίτες*: 6 αρσενικού γένους, 2 απροσδιόριστου γένους).

Παράλληλα, μέσα από τα λεξιλογικά δεδομένα του πίνακα γίνεται αντιληπτός ο εγκλεισμός των γυναικών στο σπίτι. Αντίθετα με τους άντρες, που κινούνται κυρίως στον επαγγελματικό τους χώρο, είναι ολοφάνερο ότι οι γυναίκες δεν έχουν κατακτήσει το δικαίωμα να εργάζονται³⁷². Αναφέρονται ανάλογα με τη θέση τους στην οικογένεια, δηλαδή με όρους συγγένειας (*μάννα, γυναίκα, γιαγιά, αδερφή, νύφη*), ενώ οι άντρες αναφέρονται κυρίως σύμφωνα με την επαγγελματική τους ιδιότητα (18 βάσει επαγγέλματος και μόνο 3 σύμφωνα με το είδος συγγένειας).

6.7. Ανάδειξη αποτελεσμάτων μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα

Μελέτησα έναν έναν τους χαρακτήρες των *Ψηλών Βουνών*, ανδρικούς και γυναικείους, μέσα από τους συμφραστικούς πίνακες, για να σχηματίσω το χαρακτηριστικό προφίλ τους. Λόγω της εστίασης της παρούσας εργασίας στο θηλυκό στοιχείο, η παρουσίαση των αρσενικών χαρακτήρων θα είναι συνοπτική και θα πραγματοποιηθεί αποκλειστικά και μόνο για να διαφανεί η αντίθεση με τα γυναικεία πρόσωπα. Θα γίνει αδρή ανασκόπηση μόνο των βασικών ανδρικών χαρακτήρων, ενώ οι γυναικείοι, οι οποίοι είναι ούτως ή άλλως ελάχιστοι, θα παρουσιαστούν στο σύνολό τους.

Από τις πρώτες κιόλας σελίδες κι ως το τέλος του βιβλίου, αναδεικνύεται συχνά ο ηγετικός ρόλος του πατέρα³⁷³ στη λήψη καθοριστικών για τη ζωή των μελών της οικογένειας αποφάσεων, παρά το γεγονός ότι η απουσία του από το σπίτι αποτελεί σταθερό δεδομένο και η σχέση του με την οικογένεια περιγράφεται ως απόμακρη. Και ο καθοδηγητικός ρόλος του εμπνευστή δασκάλου εξυμνείται με κάθε ευκαιρία (δάσκαλος, δασοφύλακας, Γεροθανάσης, κυρ Στέφανος), ενώ δεν θα βρούμε καμία αναφορά σε διδασκάλισσα. Το κατεξοχήν γυναικείο επάγγελμα μορφωμένων γυναικών της εποχής εκείνης³⁷⁴, που θα μπορούσε να αποτελέσει ιδανικό πρότυπο για τα μικρά κορίτσια, αποσιωπάται εντελώς.

³⁷² Λαμπροπούλου Βούλα-Γεωργουλέα Μαριζέττα, «Οι Ρόλοι των Φύλων μέσα από την Εκπαίδευση», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, έτ. 9^ο, τχ. 46, (5-6.1989), σελ. 61.

³⁷³ «Η μητέρα μέσα στην οικογένεια δεν μπορεί να 'χει άλλη θέληση από τη θέληση του πατέρα για τα παιδιά της. Κι όλοι οι διθυραμβικοί ύμνοι στη σπουδαιότητα του κοινωνικού ρόλου της μητέρας μένουν μόνον ωραία λόγια, που ανταποκρίνονται σε κάποιες εσώψυχες ποιητικές διαθέσεις.» Βλ. Σβάλου Μαρία, «Η Θέση του Φεμινισμού στην Ελλάδα», σελ. 139-171 στο: Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα, (1985), σελ. 144.

³⁷⁴ Το κράτος είχε επιτρέψει στις γυναίκες από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα να ασκήσουν το επάγγελμα της δασκάλας. Εκτός από το ότι οι γυναίκες αποτελούσαν φτηνό εργατικό δυναμικό, με την αναζωπύρωση της Μεγάλης Ιδέας, έριξε πάνω τους το βάρος της διάδοσης της ελληνικής γλώσσας και

Τα αγόρια καλούνται να αντιμετωπίσουν καθημερινές πρακτικές δυσκολίες για να εξασφαλίσουν μία υποφερτή διαβίωση στο βουνό και τα καταφέρνουν θαυμάσια. Διαθέτουν, άλλα σε μεγαλύτερο και άλλα σε μικρότερο βαθμό, στοιχεία ανεξαρτησίας, πρωτοβουλίας, αυτενέργειας, δράσης επί του κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος. Δίνουν λύσεις ακόμα και σε προβλήματα που μακροχρόνια ταλανίζουν τις κοινότητες, που τα φιλοξενούν: *Μα ήταν αργά. Τα παιδιά τον είχαν διορθώσει μια μέρα πριν*³⁷⁵. Δεδομένης της γυναικείας απουσίας αναλαμβάνουν και τις «γυναικείες δουλειές» αδιαμαρτύρητα³⁷⁶: ...να ψήνουν το ψωμί, να κουβαλούν το νερό, να βράζουν το φαΐ. ... Άλλοι πήραν να καθαρίσουν τα κρεμμύδια κι άλλοι άναψαν τη φωτιά³⁷⁷.

Φυσικά τα παιδιά δε θα μπορούσαν να επιβιώσουν χωρίς τους Βλάχους και τους χωρικούς. *Καθώς ένας άνθρωπος είναι αδύνατο να ζήσει μοναχός, έτσι κι η κοινότητα δεν μπορεί να ζήσει μόνη της*³⁷⁸. Πράγματι τ' αγόρια συνυπάρχουν με τις ανθρώπινες ομάδες της περιοχής, τις επισκέπτονται τακτικά, μαθαίνουν την ιστορία τους και αλληλοεπιδρούν με αυτές. Συναναστρέφονται με τους ανθρώπους που ζουν κι εργάζονται στην περιοχή, τους σέβονται και τους εκτιμούν. Συμμετέχουν στις δραστηριότητές τους, συχνά αναλαμβάνοντας και πρωτοβουλίες. Σχολιάζουν τα κακώς κείμενα και ενστερνίζονται τα θετικά. Συμβάλλουν στην τήρηση των νόμων – φυσικών και ηθικών- προσφέροντας έμπρακτα τη βοήθειά τους. Ανακαλύπτουν τη γνώση μέσα από τα καθημερινά βιώματα κι εφοδιασμένα με τις νέες εμπειρίες τους ωριμάζουν. Πολλά ανδρικά πρότυπα απλών ανθρώπων δίνονται στους οχτάχρονους μαθητές, κυρίως θετικά προς μίμηση αλλά και αρνητικά προς αποφυγή (π.χ. ο μέθυσος μυλωνάς³⁷⁹). Παράλληλα θίγεται το θέμα της αγραμματοσύνης συχνά, ενώ τονίζεται η αξία του εγγραμματισμού στη διαμόρφωση της προσωπικότητας.

Μέσα από την ευεργετική επίδραση της κοινότητας, ενισχύονται οι θετικές πτυχές των ηρώων κι επικρατούν τελικά έναντι των αρνητικών. Έτσι οι ιδιαίτερες

του ελληνικού πολιτισμού, γιατί αυτές μέσω του κοινωνικοποιητικού τους ρόλου, ήταν σε θέση να μεταδώσουν την ελληνική κουλτούρα παντού. Παράλληλα πολλές γυναίκες το χρησιμοποίησαν σαν εφιαλτήριο γι' άλλα επαγγέλματα, με απώτερο σκοπό τη συμμετοχή του στη δημόσια σφαίρα. Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 199-201.

³⁷⁵ Τα παιδιά είχαν διορθώσει μόνα τους τον χαλασμένο δρόμο. Βλ. *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 57.

³⁷⁶ Στους ρόλους τους ανταποκρίνονται τα αγόρια άφογα μέχρι την τελευταία στιγμή, αφού στα *Ψηλά Βουνά* δεν εμφανίζεται από το πουθενά, όπως συμβαίνει στο *Δύο χρόνια διακοπές* του Βερν, όπου μία «εξαιρετική γυναίκα προτείνει στα παιδιά να γίνει η αφοσιωμένη υπηρέτριά τους, που θα τους φρόντιζε, θα τους περιποιόταν και θα τους αγαπούσε σαν μια μητέρα» Βλ. Βερν Ιούλιος, *Δύο Χρόνια Διακοπές*, (μτφρ.) Παν. Αντωνόπουλου, Αθήνα, Αστήρ Παπαδημητρίου, (1987), σελ. 142.

³⁷⁷ Βλ. *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 28.

³⁷⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 39.

³⁷⁹ Το επεισόδιο του μεθυσμένου μυλωνά κρίθηκε τότε ως αντιπαιδαγωγικό, θεωρήθηκε ότι επειδή παρουσιάζεται από την αστεία του όψη δε γίνεται διδακτικό. Βλ. Βουτιερίδης Ηλίας, σελ. 75.

ικανότητες του χαρισματικού Αντρέα, θα τον αναδείξουν σύντομα σε γενικής αποδοχής αρχηγό της ομάδας των αγοριών. *Ο Αντρέας έμοιαζε παιδί που ξέρει να οδηγεί*³⁸⁰. ... *Ποιος είναι ο αρχηγός σας; Όλοι γύρισαν και κοίταζαν τον Αντρέα*³⁸¹. Ο Φουντούλης θα τιθασεύσει τελικά τη λαίμαργία του, ο Σπύρος θα εγκαταλείψει τη μανία συλλογής άχρηστων αντικειμένων. *Ο Σπύρος όμως το πήρε και πέταξε μόνος του όλες τις σκουριές*³⁸². Ο άριστος μαθητής Δημήτρης θα μάθει στο Βλαχόπουλο να διαβάζει και να γράφει και ο Δήμος θα διακριθεί για την αποφασιστικότητα και το θάρρος του. Ο Κωστάκης θα αποστασιοποιηθεί από τις δεισιδαιμονικές προκαταλήψεις της γιαγιάς του, ενώ ο Φάνης³⁸³, με ιδιαίτερα αναπτυγμένη αντίληψη, ...*Πρώτος αυτός βλέπει τις ομορφιές της γης...*³⁸⁴, θα καταφέρει να ξεπεράσει τις φοβίες του τολμώντας να εξερευνήσει ολομόναχος το δάσος. Στη συντροφιά των παιδιών προστίθεται και το Βλαχόπουλο. Ο μικρός Λάμπρος, συνδετικός κρίκος μεταξύ των δύο διαφορετικών κόσμων, θα μάθει από τη μαθητική συντροφιά να διαβάζει και θα την ακολουθήσει στο τέλος στην πόλη, για να μορφωθεί και να γίνει ένας σπουδαίος και αξιόλογος δάσκαλος³⁸⁵.

Κι ενώ η μόρφωση παρουσιάζεται ως ικανή και αναγκαία συνθήκη για τη βελτίωση της ζωής του ανθρώπου τόσο σε ατομικό όσο σε κοινωνικό επίπεδο, τα Βλαχόπουλα δεν έχουν πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ο Λάμπρος, βέβαια, με το πείσμα του, θα εξασφαλίσει μια θέση για τον εαυτό του στο σχολείο - μονόδρομο διαφυγής από τη δύσκολη ζωή των Βλάχων - *Τα κοπάδια είναι ευτυχισμένα, όπου βρίσκουν βοσκή. Μα όχι και κείνοι που τα βόσκουν. Οι βλάχοι περνούν σκληρή ζωή! Πολεμούν με τους βαριούς χειμώνες, με τους βράχους, με τα ποτάμια*³⁸⁶.

Η έφηβη αδερφή του βλαχόπουλου, όμως, η όμορφη Αφρόδω, έχει εσωτερικεύσει απόλυτα τον ισόβιο εγκλεισμό της στον μικρόκοσμο της συντηρητικής βλάχικης κοινωνίας. ...*Η Αφρόδω γέλασε και απάντησε πως δεν τ' αφήνει για όλα τ'*

³⁸⁰ *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 80.

³⁸¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 138.

³⁸² Βλ. στο ίδιο, σελ. 160.

³⁸³ Στο πρόσωπο του Φάνη θεωρείται ότι ο Παπαντωνίου έδωσε στοιχεία από τον εαυτό του.

³⁸⁴ *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 4.

³⁸⁵ Το βιβλίο γράφτηκε το 1917 μετά το θάνατο τού πατέρα του Λάμπρου Παπαντωνίου, είναι αφιερωμένο στη μνήμη του. Ο Λάμπρος θεωρείται μυθοπλαστική ενσάρκωση του πατέρα του και μαζί ταυτοτική φιγούρα για τον ίδιο τον παιδευτικό τεχνοκρίτη Παπαντωνίου. Βλ. Απέργης Ορφέας, «*Φυλακαωμένη πέρδικα που κλαίει γι' αλαργινό βουνό...*»: οι δύο αντίπαλοι ρυθμοί του Παπαντωνίου», Νέα Εστία, τχ. 1.870, τ. 179, έτ. 90, Αθήνα, (2016), σελ. 48.

³⁸⁶ *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 34.

αγαθά του κόσμου. Εδώ είναι η γενιά της, αδέρφια, πατέρας³⁸⁷, μάνα, γαμπροί, παππούδες ...³⁸⁸. Αποδέχεται παθητικά τη μοίρα της, κάνοντας μόνο κάποιες γενικές διαπιστώσεις ... *Εσείς έχετε κάτω σπίτια, είπε η βλαχοπούλα, που είναι θεμελιωμένα. Κι έπειτα ξέρετε και τα γράμματα, που δεν τα ξέρουμε εμείς ...*³⁸⁹, χωρίς να εκφράζει ούτε μία στιγμή κάποια διάθεση να υπερβεί τα στερεότυπα. Διαθέτοντας ήδη όλα τα κλασικά χαρακτηριστικά της επαρχιώτισσας γυναίκας, αποτελεί ουσιαστικά θεματοφύλακα της παραδοσιακής πατριαρχικής κοινωνικής δομής. *Η Αφρόδω έμνεve όρθια και η ρόκα της έγνεθε και το αδράχτι της γύριζε*³⁹⁰ ...*Η Αφρόδω κάθισε και μπάλωσε δυο τρεις*³⁹¹ ...*Σε λίγη ώρα η Αφρόδω έστειλε μια πίτα*³⁹².

Η Αφρόδω, λεπτή, γλυκιά κι ευχάριστη, καλή νοικοκυρά, αναλφάβητη, πρέπει να καλοπαντρευτεί σύντομα. Πρόθυμα προσφέρει τις υπηρεσίες της στα αγόρια, τα γαληνεύει και τα φροντίζει υπομονετικά³⁹³, τους τραγουδάει, τους αφηγείται ιστορίες και τους κανακεύει. Τραγουδώντας θλιμμένη ένα παραδοσιακό τραγούδι γάμου, αναγγέλλει ουσιαστικά τον δικό της επικείμενο γάμο, υπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τη σημαντικότητα της σχέσης της κόρης με τη μητέρα της³⁹⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην παραλλαγή που επέλεξε ο Παπαντωνίου³⁹⁵ οι δύο τελευταίοι στίχοι του τραγουδιού παραλείπονται αρχικά: ... *και δυο ποτάμια με νερό τα δάκρυα που θα χύσω εγώ*. Η Αφρόδω αποδέχεται και το γάμο της ακόμα ως μοιραίο γεγονός³⁹⁶. Θα παντρευτεί με μόνη έκφραση αντίδρασης τα δάκρυα του αποχωρισμού από την πατρική οικογένεια και ιδιαίτερα από τη μητέρα της. *Όταν χαιρέτησε τη μητέρα της, τον αδερφό της, τους δικούς της, έκλαιγαν όλα τα γεροθανασαίικα. Τα δάκρυα έτρεχαν νερό. Να τα δυο ποτάμια που είχε δει η Αφρόδω στ' όνειρό της!* (Στον πατέρα δεν γίνεται καμία μνεία

³⁸⁷ Τούτη η αναφορά του πατέρα, είναι η μοναδική που γίνεται σε ολόκληρο το βιβλίο και πιστοποιεί τη φυσική παρουσία του στην οικογένεια του Λάμπρου και της Αφρόδως.

³⁸⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ. 35.

³⁸⁹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 33.

³⁹⁰ Βλ. στο ίδιο, σελ. 33.

³⁹¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 87.

³⁹² Βλ. στο ίδιο, σελ. 129.

³⁹³ Πρόκειται για το *γυναικείο ιδεώδες, το οποίο θεμελιώνεται στις λυτρωτικές ιδιότητες της μητέρας*. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 87 και Παπαγεωργίου Γιώτα, σελ. 159.

³⁹⁴ «*Η σχέση μητέρας κόρης στηρίζει την καθημερινή λειτουργία της οικογενειακής ζωής και προετοιμάζει με συγκεκριμένη διαπαιδαγωγική πρακτική το κορίτσι για την είσοδό του στον κόσμο, μέσω του γάμου.*» Βλ. Γκασούκα Μαρία, *Κοινωνικές-λαογραφικές Παράμετροι*, Αθήνα, Φιλιππότης, (1999), σελ. 182 και η Μποβουάρ επισημαίνει ότι «*Το κοριτσάκι είναι πιο ολοκληρωτικά παραδομένο στη μητέρα του ...*». Βλ. Μποβουάρ Σιμόν, (2009), σελ. 731.

³⁹⁵ *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 161.

³⁹⁶ «*Οι γυναίκες μεγάλωναν με την ιδεολογία της αναγκαιότητας του γάμου, ιδεολογία πειστική και πιεστική, ενσωματωμένη στο προσωπικό και στο συλλογικό επίπεδο που οποιαδήποτε γυναίκα δεν αναλάμβανε τον συγκεκριμένο ρόλο, θεωρούνταν άτομο περιθωριοποιημένο*», Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, σελ. 153.

πουθενά, αναφέρεται διαρκώς ο παππούς, ο οποίος σηκώνει το βάρος ολόκληρης της οικογένειας: *ο παππούς της γενιάς. Έδωσε κόρες κι εγγονές στις γύρω καλύβες. Έχει δοσμένες και άλλες σε βουνά μακριά που δε φαίνονται. Όλες τις προίκισε ...*³⁹⁷.

Εκτός από τη νεαρή Αφρόδω στην ιστορία εμφανίζονται ελάχιστες γυναίκες, μεγάλης ηλικίας, χαμηλού πνευματικού επιπέδου, με πολύ μικρούς ρόλους. Βλέπουμε τη γριά Χάρμαινα, μοναδική γυναικεία ύπαρξη, σε πρωτόγονη κατάσταση, που κυκλοφορεί στις ερημιές μονάχη, να τρομοκρατεί τα παιδιά με τον μύθο του Αραπόβραχου. *...Μαύρος, κατάμαυρος, ένας τόσος αράπης! Εγώ τον είδα. – Τον είδες λέει; ρώτησαν όλοι μαζί κι έσκυψαν ν' ακούσουν καλύτερα. – Αμ δεν τον είδα!...*³⁹⁸ Το ίδιο παραμύθι για τον Αράπη³⁹⁹ έχει πει και η γιαγιά τού Κωστάκη στον εγγονό της κι αυτός το είχε πιστέψει προτού ν' ανέβει στα βουνά. *... Είναι ένας μεγάλος αράπης, που έχει τη σπηλιά του εκεί απάνω σ' έναν βράχο. ...Το έλεγε η γιαγιά μου...*⁴⁰⁰ Να σημειωθεί ότι αυτός ήταν γενικότερα ο τρόπος με τον οποίο οι γριές ερμήνευαν-αντιλαμβάνονταν τότε τον κόσμο⁴⁰¹: μοιρολατρικά και δεισιδαιμονικά. *Οι γριές εξήγησαν τις σφυριζιές εκείνες σαν γριές. Είπαν πως είναι από στοιχειά. Γι' αυτό λοιπόν πίστεψαν οι γριές πως εκεί κατοικεί αράπης*⁴⁰². Μία ακόμα γηραιότατη κυρία εμφανίζεται μόλις για να τραγουδήσει ένα και μοναδικό τραγούδι στους μαθητές, η μάνα του πρωτομάστορα⁴⁰³. Τίποτ' άλλο δε θα ειπωθεί για τη γυναίκα αυτή. Τέλος, μία ηλικιωμένη γυναίκα αναφέρεται και από τον κυρ Στέφανο στα παιδιά, καθώς τους αφηγείται την ιστορία της βρύσης. Είναι η σύζυγος του ράφτη. Ο τρόπος που αυτή εκφράζει τη συμφωνία της

³⁹⁷ Τα Ψηλά Βουνά, (2016), σελ. 69.

³⁹⁸ Βλ. στο ίδιο, σελ.59.

³⁹⁹ Τα στοιχειά και τα φαντάσματα που δημιούργησε η λαϊκή πρόληψη και η ανηξερσύνη έπρεπε να λείπουν ολότελα, από τα Ψηλά Βουνά, ακόμα κι αν στοχεύουν να αποδείξουν ως γελοία την πίστη των απλοϊκών ανθρώπων, πιστεύει ο Ηλ. Βουτιερίδης, υπολογίζοντας κι αυτή την ενότητα στα αρνητικά του βιβλίου. Βλ. Βουτιερίδης Ηλίας, (1919), σελ. 75.

⁴⁰⁰ Τα Ψηλά Βουνά, (2016), σελ. 5.

⁴⁰¹ Ο εγκλεισμός των γυναικών την εποχή εκείνη, σε πολλές περιοχές της Ελλάδας δεν αφορούσε τις γριές, οι οποίες κυκλοφορούσαν ελεύθερα - ακόμα και τις νύχτες - στις ερημιές και συζητούσαν, όταν χρειαζόταν, με άνεση με τους άνδρες. Όπως μας πληροφορεί η Μαρία Γκασούκα μέσα από το έργο του Παπαδιαμάντη, οι ηλικιωμένες Σκιαθίτισσες πρωτοστατούσαν στις θρησκευτικο-μαγικές συνθήειες και περνούσαν από τον ιδιωτικό χώρο σ' ένα είδος δημόσιας ζωής χωρίς κοινωνικά προβλήματα. Βλ. Γκασούκα Μαρία, (1995), σελ. 146. Επίσης: «Οι πιο ηλικιωμένες γυναίκες στα χωριά απολαμβάνουν την αναγκώριση, λόγω της πείρας τους, και έτσι τους παραχωρείται το δικαίωμα να εκφράζουν τη γνώμη τους για θέματα της περιοχής, ακόμα και να κυκλοφορούν ελεύθερα και να συγχρωτίζονται με τους άνδρες, κάτι που βέβαια είναι απαγορευμένο στις νεότερες γυναίκες.» Παπανικολάου Αναστασία, (2009), σελ. 100.

⁴⁰² Τα Ψηλά Βουνά, (2016), σελ. 82 και σελ. 123.

⁴⁰³ Οι γυναίκες διέθεταν ισχυρή παρουσία στον προφορικό λόγο: Τραγουδούν, μοιρολογούν, διηγούνται... Βλ. Γκασούκα Μαρία, (1999), σελ. 172.

στα λεγόμενα του άντρα της αποδεικνύει περίτρανα την απόλυτη υποταγή της στη γνώμη του: *Αφέντη, ό,τι ορίσεις καλά ορισμένο, είπε η γριά*⁴⁰⁴.

Στον μύλο θα συναντήσει η παρέα την ικανότατη γυναίκα του μέθυσου μυλωνά να διαχειρίζεται μονάχη το άλεσμα του σταριού. Πολύ λίγα πληροφορούμαστε και για την ανώνυμη τούτη γυναίκα, μέσα από την εξιστόρηση των παιδιών. Η μυλωνού αποτελεί τη μοναδική εργαζόμενη γυναίκα, που αναφέρεται στα *Ψηλά Βουνά*. Ωστόσο είναι ολοφάνερο ότι εργάζεται μόνο και μόνο, επειδή ο αλκοολικός σύζυγος - αρχηγός της οικογένειας δεν μπορεί να εργαστεί⁴⁰⁵ κι όχι επειδή η ίδια έχει κάποιες ιδιαίτερες φιλοδοξίες ή ανησυχίες. Κάθε άλλο, επειδή προφανώς και η ίδια θεωρεί ότι η εργασία της αντίκειται στη γενικευμένη νοοτροπία, που θέλει τις γυναίκες εντός του οίκου⁴⁰⁶, φαίνεται να ντρέπεται και μένει αμίλητη, με σκυμμένο το κεφάλι μπροστά στους ξένους, προτού επιστρέψει μέσα στη δουλειά της ... *Ήταν πολύ προκομμένη· αυτή βαστούσε τον μύλο. Μα έχει τέτοια ντροπή για το κακό του αντρός της*⁴⁰⁷. Άλλωστε, όπως διαπιστώθηκε κατά τη μελέτη των έμφυλων προσηγορικών (πίνακας 6.2), το λήμμα μυλωνού δεν εμφανίζεται ούτε μία φορά: η συγκεκριμένη γυναίκα δεν κατονομάζεται ούτε σύμφωνα με το επάγγελμά της. Ο Παπαντωνίου μολονότι παραδέχεται ότι η γυναίκα έχει αναλάβει εξολοκλήρου τη διαχείριση του μύλου, λόγω της αδυναμίας του συζύγου, αρνείται να της αποδώσει την επαγγελματική αυτή ιδιότητα και την αποκαλεί πάντα *γυναίκα του μυλωνά*⁴⁰⁸.

Τέλος αρκετά συχνά αναφέρονται οι μητέρες των αγοριών. Συγκεκριμένα το λήμμα *μητέρα* εμφανίζεται 9 φορές και το λήμμα *μάννα* 13. Μελετώντας τους συμφραστικούς πίνακες διαπιστώνουμε ότι η μητέρα μπορεί να σηματοδοτεί και να ταυτίζεται με τις ανάγκες των παιδιών. Σε όλες τις δύσκολες στιγμές, στον ύπνο ή στον ξύπνιο τους, αυτή είναι πάντα εκεί, έτοιμη να τα φροντίσει, να τα προστατεύσει, να τα προφυλάξει, κ.ο.κ.⁴⁰⁹ Ακόμα κι όταν το λήμμα χρησιμοποιείται πιο απρόσωπα και

⁴⁰⁴ *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 21.

⁴⁰⁵ «Οι ίδιες οι γυναίκες αντιμετωπίζουν την ανάγκη για εργασία με αρνητικό τρόπο και ρίχνουν τις ευθύνες στα αρσενικά μέλη της οικογένειας που δεν είναι σε θέση να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους ως οφείλουν...» Βλ. Παπανικολάου Αναστασία, (2009) σελ. 199. Βλ. και στο: Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 203.

⁴⁰⁶ Μπλέσιος Αθανάσιος Γ., (2018), σελ. 585.

⁴⁰⁷ *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 98.

⁴⁰⁸ *Αυτό που εμποδίζει τις λέξεις να φτιαχτούν δεν είναι η γλώσσα, είναι οι ιδέες. Για να μην καταφέρουν οι έννοιες να αποκτήσουν τη θηλυκή μορφή τους, για να μη γίνονται αλλαγές στη γλώσσα, θα πρέπει να μη γίνονται αλλαγές στις ιδέες.* Βλ. Φραγκουδάκη Άννα, «Γλώσσα Λανθάνουσα 3 - Ή γιατί δεν υπάρχουν βουλευτρίες παρά μόνον χορεύτριες;», *Δίνη*, τχ. 4, σελ. 42-44, (1988).

⁴⁰⁹ *Σε αυτή τη χρονική περίοδο, μια μητέρα δε διαθέτει άλλη ταυτότητα, γι' αυτό όλη της η ζωή κινείται στους ρυθμούς των παιδιών.* Βλ. Γκασούκα Μαρία, (1999), σελ. 180.

γενικευμένα, διατηρεί το συναισθηματικό φορτίο και δεν παύει να υποδηλώνει την αδιάκοπη έγνοια της για τα παιδιά της: ... *Μια στιγμή ένιωσε τη μητέρα του να του ρίχνει σιγά σιγά, από τα πόδια ως τον λαιμό, ένα μαλακό, ζεστό σκέπασμα...*⁴¹⁰. *Μόνο η μάνα τους θα τους έλεγε τόσο καλό τραγούδι, όταν τα είχε στην κούνια...*⁴¹¹. Από την άλλη πλευρά, οι αναφορές των παιδιών στους πατεράδες τους είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Το λήμμα *πατέρας* χρησιμοποιείται 27 φορές, οι 15 αφορούν μοναχούς- πατέρες της εκκλησίας, ενώ οι υπόλοιπες στερούνται οποιουδήποτε συναισθηματικού φορτίου και χρησιμοποιούνται παρεμπιπτόντως ... *Ο πατέρας του, ο κυρ Στέφανος, ήταν εργολάβος ξυλείας*. Η απουσία αυτής της ανάγκης οφείλεται προφανώς στον *απόμακρο και «περιφερειακό»* ρόλο που αποδίδεται στον πατέρα κατά την πρώιμη παιδική ηλικία. Ο πατέρας εμπλέκεται αργότερα για να αποσπάσει το αγόρι από τον γυναικείο ιδιωτικό χώρο⁴¹² και να προωθήσει την ανάμιξη του παιδιού στον δημόσιο βίο.

Πάντως η γυναίκα που παρασύρεται και παρασύρει στον όλεθρο⁴¹³ κάνει την εμφάνισή της και στο κείμενο του Αναγνωστικού *Τα Ψηλά Βουνά*. Τη βρήκαμε μέσα σε μία πρόταση: *αν κι έχουν περπατήσει νύχτα πολλές φορές, πίστεψαν τις γυναίκες*.

6.8. Συμπεράσματα

Στη νουβέλα *Τα Ψηλά Βουνά* η άνιση μεταχείριση των φύλων εις βάρος της γυναικείας παρουσίας είναι κραυγαλέα σε όλα τα επίπεδα: τον αριθμό και την πολυπλοκότητα των χαρακτήρων, την έκταση που τους αφιερώνεται στη διήγηση και στους διαλόγους, τη συμβολή τους στην πλοκή, τους κοινωνικούς ρόλους και τις ταυτότητές τους. Οι ελάχιστοι γυναικείοι χαρακτήρες παρουσιάζονται μέσα από ένα ακραία στερεοτυπικό- παραδοσιακό πρίσμα. Συμπλέουν με τα κοινωνικά πρότυπα και στερεότυπα της εποχής και υφίστανται περιορισμούς και κοινωνικές πιέσεις ανάλογες του φύλου τους. Είναι ολοφάνερος ο έμφυλος διαχωρισμός του χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό. Το κορίτσι από μικρό ζει περιορισμένο και μαθαίνει να αντιμετωπίζει τα γεγονότα και τη ζωή του παθητικά και με συνειδητή άρνηση υπέρβασης. Προετοιμάζεται για τον ρόλο της μητρότητας και της νοικοκυράς, είναι τρυφερό, στοργικό και συναισθηματικό. Ο γάμος αποτελεί πρωταρχικής σημασίας γεγονός για τη γυναίκα, αλλά τον γαμπρό τον επιλέγουν οι γονείς. Η γυναικεία εργασία έξω από το σπίτι αντιμετωπίζεται ως

⁴¹⁰ *Τα Ψηλά Βουνά*, (2016), σελ. 116.

⁴¹¹ Βλ. στο ίδιο, σελ. 68.

⁴¹² Βλ. Γκασούκα Μαρία, (1999), σελ. 180.

⁴¹³ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 119.

αναγκαίο κακό, που υπαγορεύεται από ειδικές συνθήκες. Ούτε η απραξία των κοριτσιών όμως είναι αποδεκτή από την κοινωνία και παρουσιάζεται έμμεσα ως μεγάλο ελάττωμα. Ο θαυμασμός όλων για την αεικίνητη Αφρόδω δείχνει πως η τεμπέλα κι ακαμάτρα κόρη δεν έχει χώρο στην κοινωνία αυτή⁴¹⁴. Ηχηρή είναι η απουσία της διδασκάλισσας, του κατεξοχήν γυναικείου επαγγέλματος μόρφωσης της εποχής⁴¹⁵. Η απουσία αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς παρατηρείται σε ένα πεζό που αξιολογείται στο πλαίσιο της εκπαίδευσης και εκτός αυτού περιέχει στην εξιστόρησή του τον αντίστοιχο ανδρικό χαρακτήρα, τον δάσκαλο, ο οποίος είναι κρίσιμος, καθώς αφενός θέτει την πλοκή σε κίνηση, εμπνέοντας τα αγόρια να βιώσουν μια θερινή περιπέτεια στη φύση, και αφετέρου δημιουργεί ισχυρό και θετικό πρότυπο για τον νεαρό πρωταγωνιστή, εμπνέοντάς τον τελικά να ακολουθήσει το συγκεκριμένο επάγγελμα.

Η άνιση εκπροσώπηση των φύλων καθίσταται σκανδαλώδης, ειδικά επειδή πρόκειται για ένα αναγνωστικό βιβλίο / εγχειρίδιο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η παρουσία ελάχιστων και εξεχόντως συμβατικών θηλυκών προτύπων σε συνδυασμό με την πλήρη απουσία προτύπων που να αφορούν τις σκοπούμενες αποδέκτριες του εγχειριδίου, τα οχτάχρονα κορίτσια, σε αντιδιαστολή, μάλιστα, με την πολυάριθμη και ιδιαίτερα δυναμική παρουσία αρσενικών προτύπων αντίστοιχης ηλικίας και κοινωνικού ρόλου (αγοριών/μαθητών) είναι οφθαλμοφανής. Τα κορίτσια δέχονται παθητικά το μοιραίο τους και προετοιμάζονται από πολύ τρυφερή ηλικία να υπηρετούν, να αποδέχονται, να ευχαριστούν και να ικανοποιούν το ανδρικό φύλο, να είναι ετερόφωτες. Χωρίς δικαιώματα επιλογών και αλλαγών, βρίσκονται ισόβια καταδικασμένα να υπομένουν και να συντηρούν τις πατριαρχικές κοινωνικές επιταγές. Αντιθέτως τα αγόρια μαθαίνουν από μικρά να ελέγχουν τις καταστάσεις και προετοιμάζονται για τον ρόλο του αρχηγού, που θα πρέπει να παίζουν στην οικογένεια και στην κοινωνία. Παρουσιάζονται τολμηρά, θαρραλέα, επίμονα, ρωμαλέα, ανεξάρτητα, δημιουργικά, αποφασιστικά, ελεύθερα και ικανά. Αναπτύσσουν όλες

⁴¹⁴ Ενδεικτικά: Ήταν τόσο νοικοκυρεμένη (σελ. 32), κι ενώ η ρόκα της έγνεθε και το αδράχι της γύριζε μιλούσε στα παιδιά (σελ. 33), ενώ τα έλεγε κοιτάζοντας τη ρόκα και κλωσταίνοντας το μαλλί, τόσο χαριτωμένο χαμόγελο είχε που δεν έμοιαζαν με βάσανα (σελ. 35), πολύ μαλλί από τη ρόκα της Αφρόδως έγινε νήμα και πήγε στο αδράχι με τούτη την κουβέντα. Και πάλι έγνεθε για να μη χάνει καιρό. (σελ. 36). Βλ. Τα Ψηλά βουνά, (2016).

⁴¹⁵ Από τα παλαιότερα γυναικεία επαγγέλματα, το διδασκαλικό συγκεντρώνει μεγάλους αριθμούς γυναικών: από τους 10.500 διδάσκοντες στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση το 1926, το 38% (δηλαδή 4.000) είναι γυναίκες. Βλ. Αβδελά Έφη, «Η θέση της δασκάλας: Λόγοι και Αντίλογοι σε ένα Μεσοπολεμικό Επαγγελματικό Έντυπο», *Δίηη*, τχ. 3, σελ. 46-53, (1988), σελ. 46.

αυτές τις «αντρικές» ιδιότητες, χτίζοντας τον ανδρισμό τους, σε βάρος των ιδιοτήτων που θεωρούνται «γυναικείες», τιθασεύοντας δηλαδή τους φόβους, τις ανασφάλειες και περιορίζοντας τις επιπολαιότητες και τις απερίσκεψίες τους. Βλέπουμε λοιπόν ένα ένα τα αγόρια να αναπτύσσουν την ατομικότητά τους, ενισχύοντας τα θετικά στοιχεία των χαρακτήρων τους και περιορίζοντας τα αρνητικά τους. Γενικά τον δημόσιο χώρο τον έχει καταλάβει ο ανδρικός πληθυσμός, που κινεί άλλωστε και τα νήματα είτε σε επίπεδο οικογένειας, είτε σε επίπεδο κοινωνίας. Οι άνδρες εργάζονται, διοικούν, αποφασίζουν και ορίζουν την τύχη της ανθρωπότητας και του περιβάλλοντος γενικότερα, ενώ οι γυναίκες κινούνται στο περιθώριο της κοινωνικής δράσης και είναι παθητικές αποδέκτριες των παραδεδεγμένων.

Εικόνα 4⁴¹⁶: Οι γυναίκες ετοιμάζουν τη νύφη. Όλες οι γυναίκες βρίσκονται στον εσωτερικό χώρο της καλύβας, ενώ οι άντρες συνωστίζονται στον εξωτερικό χώρο⁴¹⁷.

⁴¹⁶ Τα Ψηλά Βουνά, (2016), σελ. 170.

⁴¹⁷ Πρβλ. Κανταρτζή Ευαγγελία, (1992).

7. Η γυναίκα στα χρονογραφήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου

7.1. Γενικά για τα χρονογραφήματά του

Ο Παπαντωνίου πρωτοεμφανίστηκε στη δημοσιογραφία με τα σατιρικά του επιγράμματα στο περιοδικό *Αι Μηχανορραφίαι*⁴¹⁸ και συνέχισε με τα χρονογραφήματά του⁴¹⁹ από το 1896, γράφοντας στις εφημερίδες *Σκρίπ* (1896-1905), *Εμπρός* (1908-1912), *Άστρ* (1906-1907) κ.λπ. για 16 χρόνια, ασταμάτητα, μέχρι το 1912, οπότε και θα εγκαταλείψει το δημοσιογραφικό επάγγελμα⁴²⁰. Σημαντικός σταθμός στην πορεία του ήταν τα χρόνια που εργάστηκε ως ανταποκριτής της εφημερίδας *Εμπρός*, στο Παρίσι, από το 1908 μέχρι το 1910, στέλνοντας σχεδόν καθημερινά τα *Παρισινά Γράμματα* στο αναγνωστικό κοινό της Αθήνας⁴²¹. Ο Τέλλος Άγρας θα τα χαρακτηρίσει ως ένα είδος ανταποκρίσεων⁴²². Ο Απόστολος Σαχίνης θα υποστηρίξει ότι αποτελούν τις πρώτες ταξιδιωτικές επαφές των γραμμάτων μας με τον έξω κόσμο και ότι πλησιάζουν πολύ τη λογοτεχνία⁴²³. Πολύ συχνά ο Παπαντωνίου περιγράφει από διαφορετικές γωνίες το Παρίσι ή άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, όπως το Λονδίνο, το Γκέτεμποργκ, το Μόναχο.

Η θεματολογία των χρονογραφημάτων του στρέφεται κυρίως σε επίκαιρα και καθημερινά θέματα κοινωνικού, πολιτικού ή φιλοσοφικού περιεχομένου. Περιγράφοντας τοπία, σκιαγραφώντας φυσιογνωμίες, ξεδιπλώνοντας τις σκέψεις του για τη ζωή, την κοινωνία, την τέχνη και την ηθική, μιλώντας για τις συνθήκες των ανθρώπων και την προσαρμογή τους στις απαιτήσεις του σύγχρονου κόσμου, καταφέρνει να ενώσει, τελικά, δύο κόσμους μακρινούς. Ζώντας ο ίδιος στο επίκεντρο των ραγδαίων εξελίξεων και αλλαγών, μεταφέρει με την πένα του τη νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα στον ελληνικό αστικό χώρο, αναδεικνύοντας ως επιτακτική την

⁴¹⁸ Τέλλος Άγρας, «Ο Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 432-438 (1.4.1940), σελ. 432.

⁴¹⁹ Ως χρονογράφος θεωρείτο εκ των αρίστων συγχρόνων δημιουργών ύφους, χαρακτηριστικά του οποίου υπήρξαν η πρωτοτυπία, η σαφήνεια, η ευφυΐα, η συμμετρία και η έντονος γραφικότητα, [χ.σ.], «Φιλολογικά Πένθη: Απεβίωσε χθες ο ποιητής, ο λόγιος, ο αισθητικός», *Καθημερινή*, (2.2.1940).

⁴²⁰ Ο Παπαντωνίου θα συνεχίσει να δημοσιεύει κείμενά του στον Τύπο μετά το 1921 ξανά, όμως το συγγραφικό του ενδιαφέρον επικεντρώνεται πλέον στην τεχνοκριτική και μόνο πολύ λίγα χρονογραφήματα θα ακολουθήσουν μέχρι το τέλος του.

⁴²¹ Η παρισινή εποχή του Παπαντωνίου, με τα φιλολογικά «γράμματα» δεν καθιερώνει μονάχα ένα είδος στη νέα μας επικαιρική πεζογραφία, επιτρέπει και στο συγγραφέα ν' αναγνωρίσει τις αφετηρίες του, να γυμνάσει τη δύναμή του και να προδιαγράψει κάπως την παραπέρα πορεία του. Βλ. Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Εισαγωγή» στα Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Διηγήματα*, Αθήνα, Εστία, σελ. 7-32, (2007), σελ. 8.

⁴²² Τέλλος Άγρας, «Ο Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 432-438, (1.4.1940), σελ. 435.

⁴²³ Σαχίνης Απόστολος, *Η Σύγχρονη Πεζογραφία μας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑ Α.Ε., 5^η εκδ., (2000), σελ. 71.

ανάγκη να συμπλεύσει και η Ελλάδα με την παγκόσμια πρόοδο⁴²⁴. Επιχειρεί να επηρεάσει και να συμβάλει, κατά γενική ομολογία με επιτυχία⁴²⁵, στη διαμόρφωση νέων στάσεων και συμπεριφορών.

Επιστρέφοντας στην Αθήνα, εξακολουθεί να γράφει, δημοσιεύοντας σχεδόν καθημερινά στο *Εμπρός*, στο *Άστυ*, καθώς και σε άλλα έντυπα, όπως τον *Νουμά*, τη *Νέα Ζωή*, τα *Γράμματα της Αλεξάνδρειας*, τα *Παναθήναια*, τη *Νέα Εστία*, τον *Ελεύθερο Τύπο*, το *Ελεύθερον Βήμα* κ.λπ. Οι στήλες που φιλοξενούν τα χρονογραφήματά του τιτλοφορούνται διαφορετικά, ανάλογα με το έντυπο ή την εποχή δημοσίευσης. Έτσι στην εφημερίδα *Σκρίπ* βρίσκουμε τις στήλες *Σημειώσεις Αθηναίου*, *Καθημερινά Σελίδες*, *Εντυπώσεις της Ημέρας*, *Σκέψεις Ρωμιού*, ενώ στην εφημερίδα *Εμπρός* κρατά τη στήλη *Από Ημέρας εις Ημέραν* και στην εφημερίδα *Άστυ* γράφει *Τα Ωραία και τα Άσχημα*.

Συχνά αντλεί το περιεχόμενο των χρονογραφήματων του από τις ίδιες θεματικές ενότητες που λίγο πολύ είναι κοινές για όλους τους χρονογράφους της εποχής του⁴²⁶. Τις εμπειρίες του από τα ταξίδια που θα κάνει, ως διευθυντής της Πινακοθήκης, στην Ευρώπη (Γερμανία, Ιταλία, Δανία, Σουηδία) τις μοιράζεται πάντα με τους αναγνώστες του, περιγράφοντας ανάγλυφα κάθε λεπτομέρεια⁴²⁷. Διαρκώς σχολιάζει, επισημαίνει,

⁴²⁴ Αν και ο Φ. Δ. Φραγκόπουλος θεωρεί ότι ο Παπαντωνίου, ως εκπατρισμένος Καρπενησιώτης, δεν ήταν ικανός να προσεγγίσει τους φωτισμένους κριτικούς της Γαλλίας (Μπρετόν Απολλιναίο, Προυστ και Μοντιλιάνι). Περιορίστηκε στις καθιερωμένες αξίες των Ροστάν, Ρενιέ, ντε Νοάιγ, παραδέχεται ωστόσο ότι ... σε μια εποχή που η ανυπαρξία της πληροφόρησης και της γνώσης, έκανε την Ελλάδα ένα πληκτικό επαρχιώτικο παρθεναγωγείο, ο Παπαντωνίου προικισμένος με ξένα αγαθά, ένιωσε την ανάγκη της εμφάθυνσης και του εμπλουτισμού, στοιχείων της ποιότητας που έκρυβε πάντα μέσα του. Βλ. Φραγκόπουλος Φ. Δ., «Εκατό Χρόνια από τη Γέννηση του Ζαχαρία Παπαντωνίου (1877-1940). Το δράμα της αυτεπίγνωσης», *Καθημερινή*, (21.7.1977).

⁴²⁵ ...μάς οδηγεί αβίαστα το γεγονός ότι η πρώτη του ενασχόληση με την δημοσιογραφία από το 1893, τον καθιστούσε έναν από τους διαμορφωτές της κοινής γνώμης. Βλ. Κουτσούκης Κλεομένης, «Ο Κοινωνικός Στοχασμός του Ζαχαρία Παπαντωνίου: Οι Απολλώνιες Διαστάσεις του Έργου και της Προσωπικότητάς του», εισήγηση στην Ακαδημία Αθηνών στο συνέδριο για τον Ζαχαρία Παπαντωνίου (Δεκέμβριος 2010), (ανακτήθηκε 20.5.2020 από το <http://spiritualtradition.blogspot.com/2015/01/blog-post.html>).

⁴²⁶ Η συνάφεια ως προς το περιεχόμενο διαπιστώθηκε και έμπρακτα μέσα από το ξεφύλλισμα του τύπου της εποχής, για την αναζήτηση των χρονογραφήματων του Παπαντωνίου, όπου βρέθηκαν ακόμα και ομότιτλα χρονογραφήματα, διαφορετικών συγγραφέων. Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται εδώ «Η Βράκα» (28.2.1911) του Παπαντωνίου και «Η φούστα βράκα» (18.3.1911) του Ερρίκου Μαρέ. Αξιωματική θεωρώ και την έμφυλη προσέγγιση του ναυαγίου του «Τιτανικού» από δύο διαφορετικούς χρονογράφους. Στις 6.4.1912 - με το παλαιό ημερολόγιο πάντα! - ο Παπαντωνίου γράφει το χρονογράφημα «Το θήλυ» (Με επαγωγική χρήση του ναυτικού νόμου «εν ώρα ναυαγίου πρέπει να σωθούν πρώτα τα γυναικόπαιδα, κατόπιν οι άνδρες επιβάτες...») για να τεκμηριώσει, ότι οι άνδρες είναι παρείσακτοι στον κόσμο). Ακριβώς στη διπλανή στήλη, ο Γιάννης Κονδυλάκης, ως Διαβάτης, γράφει «Το ταξίδι του μέλιτος» (Επαγωγικά κι αυτός μέσα από τον πνιγμό των 42 νεόμυμφων επιβαινόντων ζευγών στο ναύαγιο αναπτύσσει το δικό του θέμα).

⁴²⁷ Ο Απ. Σαχίνης θεωρεί ότι με τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του, ο Παπαντωνίου προσθέτει κάτι το ιδιαίτερο και το αναντικατάστατο στη νεοελληνική λογοτεχνία. Βλ. Σαχίνης Απόστολος, *Η Σύγχρονη Πεζογραφία μας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑ Α.Ε., 5^η εκδ., (1951), σελ. 120. Επίσης, την αναγνώριση της ιστορικής αξίας των χρονογραφήματων του Παπαντωνίου εξέφρασε

σαρκάζει, κρίνει και κατακρίνει, στοχάζεται και αναστοχάζεται. Πάντοτε γράφει με μία διάθεση αριστοκρατική, επιδιώκοντας να κάνει την Τέχνη ζωή⁴²⁸, προσπαθεί να καλλιεργήσει την αισθητική στους «πρωτόγονους» συνανθρώπους του.

Τον πρώτο καιρό δε χρησιμοποιεί τη δημοτική γλώσσα. Γράφει με γρήγορο ύφος, με ζωντάνια, συχνά σατιρίζοντας πρόσωπα ή καταστάσεις. Το λεπτό χιούμορ του εναλλάσσεται με την άκρα σοβαρότητα. Η γλώσσα του είναι κομψή και ξέρει να παίζει καλά με τις λέξεις και τις φράσεις. Κάποια κείμενά του γράφονται σε διαλογική μορφή, ενώ κάποια άλλα έχουν τη μορφή διηγήματος με αρχή, μέση, τέλος, όπου αναπτύσσεται το θέμα με συγκίνηση, πυκνότητα και συντομία, ενώ άλλα έχουν τη μορφή επιστολής. Αξιοποιεί τις τέχνες, την ιστορία, τη μυθολογία, τη φύση, για να ζωντανέψει τον λόγο του μέσα από μεταφορές και παρομοιώσεις. Προβληματίζει αντιπαραθέτοντας καταστάσεις, εκθέτοντας στοιχεία, αναλύοντας ιδέες. Χρησιμοποιεί συχνά την ειρωνεία, καμουφλάροντας σχολαστικά την άποψή του κι αφήνοντας τον αναγνώστη να μαντέψει ή να ερμηνεύσει κατά βούληση τα πιστεύω του. Ο Γιώργος Βαλέτας τον κατατάσσει πάνω από τον Κονδυλάκη και κάτω από τον Νιρβάνα, επειδή τα χρονογραφήματά του δεν έχουν την ανιαρή σεμνότητα του πρώτου, ούτε όμως και το βάθος ή το λεπτό χιούμορ του δεύτερου⁴²⁹.

Πολλά από τα χρονογραφήματα αναφέρονται σε έμφυλα ζητήματα άμεσα ή έμμεσα, εστιάζοντας άλλοτε στη γυναίκα κι άλλοτε στον άνδρα. Θύτες ή θύματα ο ένας του άλλου, παρουσιάζονται πολλές φορές και οι δύο να υποφέρουν από τον ζυγό των κοινωνικών στερεότυπων. Ο γάμος⁴³⁰ και η προίκα, η γεροντοκόρη και το

και ο σύγχρονος Σουηδός συγγραφέας Jan Henrik Swahn σε άρθρο του: *Όταν όμως διαβάζουμε Ζαχαρία Παπαντωνίου, αυτά ακριβώς που έγραψε, παραβλέποντας τις παραλείψεις, αν σκύψουμε στον ενθουσιασμό του, τον ενθουσιασμό που τον οδήγησε να παράξει εκπληκτικές εικόνες, θα πρέπει να τον θαυμάσουμε γιατί διέσωσε ένα κομμάτι ζωντανής σουηδικής ιστορίας για τις επερχόμενες γενεές, ακόμα και αν αυτές οι εικόνες συνετέλεσαν στην συνεχιζόμενη και όχι εντελώς δίκαιη φήμη πως η Σουηδία είναι η καλύτερη χώρα του κόσμου για να ζήσει κανείς!* Βλ. Σβαν Γιαν-Χενρικ, «Όταν ο συγγραφέας Ζαχαρίας Παπαντωνίου επισκέφτηκε τη Διεθνή Έκθεση του Γκέτεμποργκ για τη Στοκχόλμη», (μτφρ.) Μαργαρίτα Μέλμπεργκ, *Εστία*, έτ. 90, τ. 179, τχ. 1.870, σελ. 65-70, (Σεπτέμβριος 2016).

⁴²⁸ Τέλλος Άγρας, «Ο Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 432-438, (1.4.1940), σελ. 438.

⁴²⁹ Γιάκος Δημήτρης, *Λυρικοί της Ρούμελης*, Αθήνα, [χ.ε.], σελ. 139-162, (1958), σελ. 143.

⁴³⁰ Στον γάμο αναφέρονται τα χρονογραφήματα: «Καθημερινά Σελίδες 350», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ε', περ. Β', φ. 1.789, (11.8.1900). «Νεοτερισμοί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 1.825, (16.9.1900). «Ο Κλύδωνας Παιδικά Αναμνήσεις», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.102 (24.6.1901). Σημειώσεις Αθηναίου», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.126, (18.7.1901). «Η πρόθεσις», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.575, (29.4.1912). «Το Γυμνόν», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904). «Γάμος», [Τα Ελληνικά Ανάποδα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ', περ. Γ', φ. 4.828, (26.8.1906 σελ. 201*), και στο «Γάμος», [Τα ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ', περ. Γ', φ. 4.851, (18.9.1906 σελ. 287*).

γεροντοπαλλήκαρο, ο αδερφός προστάτης κι η τιμή της αδερφής⁴³¹, η ρηχή κι επιφανειακή εκπαίδευση των κοριτσιών που καλλιεργούσε πνεύμα κουκλίστικον⁴³² και η δράση καταξιωμένων και χειραφετημένων επιστημόνων, καλλιτεχνών, φιλόανθρωπων, εργαζόμενων κυριών, η συνήθης απουσία σεβασμού των ανδρών για τις γυναίκες και τις ικανότητές τους, η πορνεία, η μητρότητα, η μόδα και η επιρροή της στον γυναικείο πληθυσμό είναι θέματα στα οποία επανέρχεται με διαφορετική προσέγγιση κάθε φορά.

Επηρεασμένος από τα παριζιάνικα πρότυπα, δίνει την εντύπωση ότι επιθυμεί να κάνει την Ελλάδα Παρίσι σε μια εποχή σχεδόν πρωτόγονη για μια παραπαίουσα ανασυγκροτούμενη χώρα με διαρκείς εμπόλεμες δίνες και οδύνες. Ο τύπος της εποχής φαντάζει σαν την αρχαία αγορά, όπου η ανταλλαγή απόψεων μορφώνει και διαμορφώνει φιλοσοφίες και στάσεις. Η δύναμη του μπορεί να είναι καθοριστική. Η αναφορά του Παπαντωνίου στις παριζιάνικες γυναικείες μορφές ανοίγει ένα παράθυρο στον νέο κόσμο και προσφέρει πρότυπα σύγχρονα, που μπορούν να ενδυναμώσουν τον αγώνα των γυναικών κατά της άνισης μεταχείρισης από την ανδροκρατούμενη κοινωνία, αλλά και να επηρεάσουν τον αντρικό πληθυσμό, ώστε να αποδεχτεί την ισότητα των φύλων. Όμως γαλουχημένος κι ο ίδιος μέσα στον στερεότυπο επαρχιώτικο κλοιό, δεν φαίνεται να έχει κατορθώσει εντελώς να αποτινάξει τις βαριά ριζωμένες συντηρητικές αντιλήψεις του. Στις απόψεις του, που, όπως φαίνεται από τα δεδομένα, αναπροσαρμόζονταν κι άλλαζαν με τον καιρό, θα επιχειρήσω να μελετήσω το έμφυλο στοιχείο, ώστε να διαπιστώσω αν υπάρχουν διαφορές σε σχέση με τα *Ψηλά Βουνά* και τι φύση έχουν αυτές οι διαφορές.

7.2. Μεθοδολογία έρευνας, δημιουργία κόρπους χρονογραφήματων

Για να εξεταστεί το ζήτημα της διαχείρισης του έμφυλου στοιχείου στον Ζαχαρία Παπαντωνίου και να γίνει κατανοητό πώς αντιλαμβάνονταν κι έκρινε ο συγγραφέας τη ζωή των γυναικών και την κοινωνική τους θέση, συγκρότησα ένα σώμα κειμένων από εκείνα τα χρονογραφήματά του τα οποία αναφέρονταν σε σχετικά με το γυναικείο

⁴³¹ Για τη σχέση αδελφού και αδελφής βλέπε στα χρονογραφήματα: «Ψυχή», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.260, (15.6.1911). «Πλύσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.410, (12.11.1911). «Η Λογική των Εθιμών», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.575, (18.5.1912). «Η Ηθική εσώθη», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.621, (14.6.1912). «Τα Έθιμα που φονεύουν», [Τωρινά και Περρασμένα], *Ελεύθερος Τύπος*, έτ. Ζ', φ. 2.679, (17.7.1924), σελ. 69*.

⁴³² Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Ιατρός», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2667, (17.1.1903).

ζήτημα θέματα. Τα 3266 χρονογραφήματα του Παπαντωνίου, γραμμένα από το 1895 ως το 1940, βρίσκονται διάσπαρτα στις εφημερίδες και στα περιοδικά της εποχής του⁴³³. Τα αναζήτησα λοιπόν⁴³⁴ στις εφημερίδες *Σκρίπ*, *Εμπρός*, *Το Άστυ*, *Ελεύθερος Τύπος* και *Εστία*, έντυπα τα οποία είναι ελεύθερα προσβάσιμα στα ψηφιακά αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Βουλής των Ελλήνων. Πολύτιμο βοήθημα στον εντοπισμό τους στάθηκε η καταλογογράφηση των τίτλων τους από τη Φωτεινή Κεραμάρη⁴³⁵. Μεγάλο μέρος τους απορρίφθηκε χωρίς καν να αναζητηθεί στα ιστορικά αρχεία, από τον τίτλο κρίνοντας τη θεματολογία τους άσχετη προς τα έμφυλα ζητήματα. Να σημειωθεί, ότι η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως στα προγενέστερα από *Τα Ψηλά Βουνά* χρονογραφήματα, όχι μόνο επειδή η πρόσβαση στα μετά το 1922 δημοσιευμένα στο *Ελεύθερο Βήμα* κείμενα δεν είναι ελεύθερη⁴³⁶, αλλά κι επειδή η πλειονότητά τους αποτελεί τεχνοκριτικές. Άλλωστε η μελέτη των χρονογραφημάτων έγινε ακριβώς για την ανίχνευση της προγενέστερης, από τη συγγραφή των *Ψηλών Βουνών*, στάσης του Παπαντωνίου απέναντι στο γυναικείο ζήτημα.

Τα χρονογραφήματα διατίθενται από τις βιβλιοθήκες σε ψηφιακή μορφή εικόνας (δηλαδή χωρίς οπτική αναγνώριση χαρακτήρων) και είναι γραμμένα σε πολυτονικό σύστημα γραφής. Η γραμματοσειρά τους είναι μικρή, με το μελάνι συχνά ξεθωριασμένο ή πολύ έντονο καθιστώντας πολλά κείμενα δυσανάγνωστα. Επιπλέον, στο αρχείο της Βουλής οι εφημερίδες δεν αποθηκεύονται ως ξεχωριστά ημερήσια φύλλα, όπου μπορεί κανείς να ανατρέξει σε αυτά πληκτρολογώντας απλά την ημερομηνία, αλλά ως ολόκληροι τόμοι ανά έτος, γεγονός που προσδίδει μία ακόμα δυσκολία στον εντοπισμό τους. Η ανάγνωσή τους σειριακά ήταν μία ιδιαίτερα κοπιαστική κι επίπονη εργασία, μέσα από την οποία απέκτησα όμως γνώση όλου του κειμένου, γεγονός που βοήθησε καθοριστικά στην ποιοτική ερμηνεία των αυτόματα εξορυχθέντων δεδομένων. Επιλέχθηκαν τελικά 74 χρονογραφήματα των οποίων το περιεχόμενο είχε συνάφεια με έμφυλα ζητήματα, ιδίως γυναικεία⁴³⁷. Προκειμένου να γίνει εφικτή η ηλεκτρονική επεξεργασία τους από το εξειδικευμένο λογισμικό, έπρεπε εκ των πραγμάτων να τα δακτυλογραφήσω όλα στο πρόγραμμα word, σε μονοτονικό

⁴³³ Σύμφωνα με τον Γ. Φτέρη, ο ίδιος ο Ζ.Π. δεν αποφάσισε να εκδώσει σε συλλογή τα «Παρισινά Γράμματα» και τα χρονογραφήματά του, όπως άλλωστε και πολλά ποιήματά και διηγήματά του. Βλ. Τέλλος Άγρας, «Ο Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 434.

⁴³⁴ ΕΒΕ και Βιβλιοθήκη Βουλής των Ελλήνων.

⁴³⁵ Κεραμάρη Φωτεινή, (1996), Β' μέρος, σελ. 3-109.

⁴³⁶ Η εφημερίδα *Το Βήμα*, 100 χρόνια μετά, εκμεταλλεύόμενο τα πνευματικά δικαιώματα, χρεώνει ακριβά την πρόσβαση στα ιστορικά του αρχεία.

⁴³⁷ Βλ. πίνακα 4.1 χρονογραφημάτων.

σύστημα γραφής, να τα αποθηκεύσω σε αρχείο txt με κωδικοποίηση UTF 8 και να τα αναρτήσω ως ένα ενιαίο σώμα κειμένων στο ψηφιακό πρόγραμμα Sketch Engine. Το σώμα κειμένων που δημιούργησα τελικά μετά τη δακτυλογράφηση των επιλεγμένων κειμένων αποτελείται από 64.884 δείγματα (tokens). Το υποσώμα κειμένων των χρονογραφημάτων απαρτίζεται από τα κείμενα του πίνακα 7.

Χρονογραφήματα γραμμένα πριν από τη συγγραφή του αναγνωστικού βιβλίου
Τα Ψηλά Βουνά

1. «Αφήσατέ την», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 1.070, (15.8.1898).
2. «Οι Φοιτηταί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.123, (7.10.1898).
3. «Κρύα Σκέψεις», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.094, (8.9.1898).
4. «Η Ορχήστρα», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.110, (24.9.1898).
5. «Το Κρητικόπουλο», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.116, (30.9.1898).
6. «Αι Διαδηλώσεις», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.198, (21.12.1898).
7. «Πώς περάσαμε τα Χριστούγεννα», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.203, (27.12.1898).
8. «Καθημερινά Σελίδες 350», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ε', περ. Β', φ. 1.789, (11.8.1900).
9. «Νεωτερισμοί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 1.825, (16.9.1900).
10. «Ο Κλύδωνας Παιδικά Αναμνήσεις», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.102 (24.6.1901).
11. «Θάλεια Φλωρά», [Οι καλλιτέχναι μας], *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.102, (24.6.1901).
12. «Σημειώσεις Αθηναίου», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.112, (4.7.1901).
13. «Σημειώσεις Αθηναίου», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.126, (18.7.1901).
14. «Χειραφέτησις των ανδρών», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ζ, περ. Β', φ. 2221, (21.10.1901).
15. «Αναστασία», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.449, (11.6.1902).
16. «Αι Διώκουσαι Γυναίκες», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.666, (16.1.1903).
17. «Η Ιατρός», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.667, (17.1.1903).
18. «Σημειώσεις Αθηναίου (Τα βιβλία των Γυναϊκών)», *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 7.908, (6.6.1903).
19. «Η Μαμή», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 7.620, (8.1.1904).
20. «Το Φύλημα», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 8.038, (10.4.1904).
21. «Η Γυναίκα», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.023, (7.7.1904).
22. «Χωρίς Γυναίκα», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.031, (12.8.1904).
23. «Το Συζυγικόν Δράμα της Οδού Αλεξάνδρας αρ. 529», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.336, (6.9.1904).
24. «Το Γυμνόν», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904).
25. «Αι Γυναίκες», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.575, (25.10.1904).

26. «Το Μετάξι, αι Κυρίαί, οι Χωριάτες, ο Προϋπολογισμός», *Σκρίπ*, έτ. Ι΄, περ. Γ΄, φ. 9.750, (4.4.1905).
27. «Ημείς και αυταί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ι΄, περ. Γ΄, φ. 9.751, (5.4.1905).
28. «Μια Λιποθυμία και 50 Χαζοί», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι΄, περ. Γ΄, φ. 9.884, (27.7.1905).
29. «Εαρινή Γυναίκα», [Τα Ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. ΙΖ΄, περ. Γ΄, φ. 4.896, (13.3.1906).
30. «Γάμος», [Τα Ελληνικά Ανάποδα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ΄, περ. Γ΄, φ. 4.828, (26.8.1906 σελ. 201*).
31. «Γάμος», [Τα Ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ΄, περ. Γ΄, φ. 4.851, (18.9.1906 σελ. 287*).
32. «Το Πιάνο», [Τα Ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ΄, περ. Γ΄, φ. 3.880, (30.1.1907 σελ. 113*).
33. «Θηλέα του Καφενείου», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.055, (1.2.1908).
34. «[Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.114, (26.4.1908), σελ. 146*).
35. «Η Σωφέζ», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.283, (20.9.1908).
36. «Η πλύστρα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.303, (10.10.1908).
37. «Λουϊζέττα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.321, (28.10.1908).
38. «Σημειώσεις», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.363, (9.12.1908).
39. «Εις τα Κρεβάτια των Θυμάτων», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.384, (31.12.1908).
40. «Σημειώσεις», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.398, (15.1.1909).
41. «Καπέλλο», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.620, (28.8.1909).
42. Η Θυρωρός», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.665, (12.10.1909).
43. «Η Ψήφος των Γυναικών», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ΄, φ. 4.708, (24.11.1909).
44. «Η Δεμένη», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.802, (7.3.1910).
45. «Η νέα Φούστα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.939, (24.7.1910).
46. «Τα Αγαθά του Σχολείου», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.974, (29.8.1910).
47. «Η Βράκα», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.154, (28.2.1911).
48. «Γυναίκες και Γυναίκες», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.171, (17.3.1911).
49. «Κυρίαν Κιουρί», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.172, (18.3.1911).
50. «Υφηγήτρια», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.216, (2.5.1911).
51. «Ψυχή», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.260, (15.6.1911).
52. «Όπισθεν μιας Κυρίας», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.272, (27.6.1911).
53. «Γεροντοπαλλήκαρο», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.330, (25.8.1911).
54. «Η Ρόζα», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.356, (19.9.1911).
55. «Πλύσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.410, (12.11.1911).
56. «Φίλη», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.421, (23.11.1911).
57. «Η Μόδα», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.493, (5.2.1912).
58. «Το Θήλυ», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.552, (6.4.1912).
59. «Η πρόθεσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.575, (29.4.1912).
60. «Η Ηθική εσώθη», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.621, (14.6.1912).
61. «Η Λογική των Εθιμών», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.575, (18.5.1912).

<p>62. «Ανδροκομία», [Από Ημέρας εις Ημέρα], <i>Εμπρός</i>, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.632, (25.6.1912).</p> <p>63. «Παραμύθι», [Από Ημέρας εις Ημέρα], <i>Εμπρός</i>, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.703, (5.9.1912).</p> <p>64. «Ελλείψει Ανδρών», [Από Ημέρας εις Ημέρα], <i>Εμπρός</i>, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.717, (20.9.1912).</p> <p>65. «Η Κατάσκοπος», [Από Ημέρας εις Ημέρα], <i>Εμπρός</i>, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.733, (5.10.1912).</p>
<p>Χρονογραφήματα γραμμένα μετά από τη συγγραφή του αναγνωστικού βιβλίου <i>Τα Ψηλά Βουνά</i></p>
<ol style="list-style-type: none"> 1. «Η Φύλη μας», <i>Πατρίς</i>, έτ.30 περ. Β΄, φ. 100, (12.4.1920), σελ. 267*. 2. «Το Μητρικόν Ένστικτον» [Τωρινά και Περασμένα], <i>Ελεύθερος Τύπος</i>, έτ. Ζ΄, φ.2.551, (6.3.1921), σελ. 271*. 3. « [Τωρινά και Περασμένα], <i>Εστία</i>, έτ. ΚΖ΄, φ. 9.761, (3.11.1921), σελ. 346*. 4. «Τα Μοντέλα», [Τωρινά και Περασμένα], <i>Ελεύθερος Τύπος</i>, έτ. ΣΤ΄, φ. 2.249, (29.4.1923), σελ. 408*. 5. «Εγκώμιον της πτωχής κόρης», [Τωρινά και Περασμένα], <i>Ελεύθερος Τύπος</i>, έτ. Ζ΄, φ. 2.560, (16.3.1924), σελ. 311*. 6. «Τα Έθιμα που φονεύουν», [Τωρινά και Περασμένα], <i>Ελεύθερος Τύπος</i>, έτ. Ζ΄, φ. 2.679, (17.7.1924), σελ. 69*. 7. «Δημόσιος Χορός του 1927», [Από την Ζωήν και από την Τέχνην], <i>Νέα Εστία</i>, έτ. Α΄, τχ.1, (15.4.1927), σελ. 8-9. 8. «Το Μοιρολόγι της Εκάβης», [Από την Ζωήν και από την Τέχνην], <i>Νέα Εστία</i>, έτ. Α΄, τχ. 16-17, (1.11.1927), σελ. 837-838. 9. «Οι Γυναίκες στην Τέχνη», <i>Νέα Εστία</i>, έτ. ΙΑ΄, τ. 21^{ος}, τχ. 251, (1.6.1937), σελ. 805-807.
<p>* Ο αριθμός της σελίδας αναφέρεται στον αντίστοιχο ψηφιακό τόμο του ψηφιακού αρχείου της Βουλής των Ελλήνων.</p>

Πίνακας 7: Χρονογραφήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του corpus

Η μεθοδολογία μελέτης του έμφυλου ζητήματος περιλαμβάνει τη συγκρότηση πινάκων συχνοτήτων μέσω του εργαλείου Wordlist, που αποδίδει την κατανομή συχνότητας των λέξεων ή λημμάτων του κόρπους, και του εργαλείου Concordance, που αποδίδει συμφραστικούς πίνακες, ώστε να καθίσταται δυνατή η αντιπαραβολική μελέτη των συγκεκριμένων τους. Ξεκίνησα με την κατασκευή του πίνακα συχνοτήτων των ουσιαστικών (nouns) του σώματος κειμένων, ώστε να ξεχωρίσω τις κρίσιμες για το μελετώμενο ζήτημα λέξεις, για τις οποίες στη συνέχεια δημιούργησα συμφραστικούς πίνακες. Επειδή ο Παπαντωνίου δεν έγραφε από την αρχή στη Δημοτική Γλώσσα, αλλά τη συνδύαζε με λεκτικούς τύπους της καθαρεύουσας κι επιπλέον εφάρμοζε μία ιδιόμορφη συγγραφική ορθογραφία, εντοπίστηκαν πολλές λέξεις σε διαφορετικούς τύπους (δημοτική – καθαρεύουσα – διαφοροποιημένη γραφή),

οι οποίες κατατάσσονταν από το Sketch Engine ως διαφορετικά λήμματα, καθιστώντας την αυτόματη λημματοποίηση σε πολλές περιπτώσεις αδύνατη και, ως εκ τούτου, αλλοιώνοντας ουσιαστικά τα δεδομένα των συχνοτήτων. Έτσι θεώρησα απαραίτητο, για την αποφυγή εξαγωγής παραπλανητικών ποσοτικών δεδομένων και, κατά συνέπεια, ατελών ποιοτικών ερμηνειών, να σχηματίσω ξεχωριστούς συμφραστικούς πίνακες (concordances) για κάθε λέξη, συγκεντρώνοντας όλους τους διαφορετικούς τύπους στο ίδιο λήμμα χρησιμοποιώντας κατά την αναζήτηση το εργαλείο (*), δηλαδή την μεταβλητή των επιθημάτων κλίσης (π.χ. *γυν** για τους τύπους *γυναίκα/γυναίκας* αλλά και *γυνή/γυναικός* κ.λπ.), ώστε να σχηματίσω μία πλήρη εικόνα για κάθε εξεταζόμενο λήμμα.

Σε αδρές γραμμές, η ερευνητική πορεία που ακολούθησα έχει ως εξής. Επικεντρώθηκα σε πρώτη φάση στα ουσιαστικά που απαντούν στο wordlist αποδελτιώνοντας, από τα 500 συχνότερα, όσα έχουν έμφυλο περιεχόμενο, με φθίνουσα σειρά, ανάλογα με τη συχνότητα εμφάνισής τους. Στη συνέχεια επεξεργάστηκα για δεύτερη φορά το σύνολο της κατανομής συχνότητας, μελετώντας ένα ένα τα λήμματα προσπαθώντας να διακρίνω τις διαφορετικές κατηγορίες γυναικών – επώνυμων κι ανώνυμων – που παρουσιάζονται στα χρονογραφήματά του. Ξεχώρισα τις γυναικείες μορφές ως προς την επαγγελματική τους ιδιότητα και το μορφωτικό επίπεδο τους, τις βιολογικές τους ιδιότητες (ηλικία) σε συνάρτηση με την θέση τους στην δομή της οικογένειας (μητέρα, κόρη, κ.λπ.) και της κοινωνίας (γειτόνισσα κ.λπ.). Οποσδήποτε οι όροι αυτοί δίνουν μία γενική εικόνα για τα θέματα που πραγματεύεται ο Παπαντωνίου στα συγκεκριμένα χρονογραφήματα. Σε ξεχωριστούς πίνακες κατέγραψα τα στοιχεία που αφορούσαν στις επώνυμες γυναίκες. Σε μία επόμενη ανασκόπηση του σώματος κειμένων, αναζήτησα το σύνολο των λέξεων (ουσιαστικών, μετοχών κι επιθέτων) με τις οποίες χαρακτήριζε - περιέγραφε ο Παπαντωνίου τις αναφερόμενες γυναίκες. Μέσα από την ανάλυση των σχετικών συμφραστικών πινάκων που δημιούργησα, επιχείρησα να εντοπίσω και να καταγράψω τη στάση του συγγραφέα απέναντί τους. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των διαφόρων κατηγοριών που δημιουργήθηκαν παρουσιάζονται μέσα από χαρακτηριστικά χωρία των χρονογραφήματων.

7.3. Παρουσίαση και ανάλυση δεδομένων

7.3.1. Κύριοι έμφυλοι ρόλοι

Ο πίνακας 7.1 παρουσιάζει όλα τα ουσιαστικά με έμφυλο περιεχόμενο τα οποία συγκαταλέγονται μεταξύ των 500 συχνότερων ουσιαστικών του κόρπους υπό ανάλυση.

α/α	Ουσιαστικά	Συχνότητα	α/α	Ουσιαστικά	Συχνότητα
1	γυναίκα	443	14	φίλος	20
2	άνθρωπος	151	15	αδελφή	15
3	άντρας	134	16	μητέρα	15
4	κυρία	116	17	εραστής	12
5	κόρη	51	18	γαμβρός	10
6	παιδί	46	19	θείος	8
7	θήλυς-θηλυκό	35	20	πατέρας	6
8	κύριος	33	21	γιαγιά	5
9	δεσποινίς	31	22	θεία	5
10	σύζυγος	26	23	γεροντοπαλλήκαρο	5
11	κορίτσι	24	24	γεροντοκόρη	5
12	άρρεν-αρσενικό	22	25	φίλη	5
13	αδελφός	21	26	γείτονας	5

Πίνακας 7.1: Λήμματα που εκφράζουν έμφυλους ρόλους στα 500 συχνότερα ουσιαστικά – λίστα συχνότητας nouns

Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει με την πρώτη ματιά, τα λήμματα αναφέρονται στους καθιερωμένους στερεοτυπικούς ρόλους των φύλων. Αποτελούν ουσιαστικά που αναφέρονται σε όρους βιολογικούς (*γυναίκα*, *άνδρας* κ.λπ.) και ηλικιακούς (*κορίτσι*, *παιδί*, κ.λπ.), στενών σχέσεων συγγένειας εξ αίματος (*μητέρα*, *κόρη* κ.λπ.) και εξ αγχιστείας (*γαμβρός*, *σύζυγος*, κ.λπ.), σχέσεων στενής κοινωνικής επαφής (*γείτονας*, *εραστής*). Αξιοσημείωτο είναι ότι, όπως και στα διηγήματά του Παπαντωνίου (βλ. παρακάτω), έτσι και στα επιλεγμένα αυτά χρονογραφήματά του, τις δύο πρώτες θέσεις στις εμφανίσεις κατέχουν τα λήμματα *γυναίκα* και *άνθρωπος*. Το ουσιαστικό *γυναίκα* βρίσκεται πρώτο με 443 εμφανίσεις. Ακολουθεί στη 2^η θέση το ουσιαστικό *άνθρωπος* με 151 εμφανίσεις. Να επισημάνουμε εδώ, ότι το σημεινόμενο της λέξης *άνθρωπος* είναι αρσενικού φύλου στο 31%, γυναικείου στο 10%, ενώ το 59% είναι εμφύλως αχρωμάτιστο⁴³⁸. Το ίδιο ισχύει και για το λήμμα *παιδί*, που με 46

⁴³⁸ Παυλίδου Θεοδοσία, «Γλώσσα-Γλωσσολογία-Σεξισμός», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 21, σελ. 68-79, (Ιούνιος 1984) Ακούγοντας της φράσεις «Ο άνθρωπος έσπασε τα μούτρα του» θα σκεφτούμε αμέσως έναν άνδρα. Για μια γυναίκα θα περιμέναμε να ακούσουμε το «Η γυναίκα έσπασε τα μούτρα της». Για το ίδιο: Φραγκουδάκη Άννα, «Γλώσσα Λανθάνουσα-3 ή γιατί δεν υπάρχουν Βουλευτριες, παρά μόνο Χορεύτριες» *Δίνη*, τ. 4, (1988), σελ. 42-44 και Ασημακοπούλου Σωτηρία, (2018), σελ. 29.

εμφανίσεις βρίσκεται στην 6^η θέση και όπου το 22% των χρήσεων αφορά σε αγόρια και μόλις το 4% σε κορίτσια, ενώ στο 74% το φύλο είναι απροσδιόριστο. Η περισσότερο συχνή εμφάνιση του όρου *κόρη*, 51 φορές - έναντι του *υιού* που έχει μόνο 3 εμφανίσεις⁴³⁹ - οφείλεται, όπως προκύπτει από τη μελέτη των συμφραστικών πινάκων, στα κοινωνικά ζητήματα που συνδέονταν με το θηλυκό παιδί (προίκα – τιμή – αποκατάσταση: το θήλυ συστηματικά εμφανιζόμενο ως πρόβλημα). Το ουσιαστικό *άνδρας* βρίσκεται στην 3^η θέση με 134 εμφανίσεις.

Ο όρος *κυρία* απαντά 116 φορές, πολύ συχνότερα από τον όρο *κύριος*, που αναφέρεται σε 33 περιπτώσεις. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η μεγάλη αριθμητική απόκλιση στη χρήση των όρων *κυρία* και *κύριος* διαπίστωσα μέσα από τους συμφραστικούς πίνακες ότι είναι επικρατέστερη στις γυναίκες (σε σχέση με τους άντρες) η χρήση του όρου ως προσδιοριστικού του ονόματος ή του επωνύμου του γυναικείου υποκειμένου (36%:3%). Συγκεκριμένα ο όρος *κυρία* χρησιμοποιείται 69 φορές (60%) ως απλή προσφώνηση γυναικών, κατά κανόνα έγγαμων (οι ανύπαντρες γυναίκες οιασδήποτε ηλικίας αποκαλούνται, φυσικά, *δεσποινίδες*: 40 δείγματα). Επίσης, ο όρος *κυρία* χρησιμοποιείται 42 φορές (36%) πριν από όνομα ή επίθετο, ενώ αναφέρεται και 5 φορές (4%) ως τίτλος (*Εφημερίς των Κυριών, κ.ά.*). Αντίστοιχα, στους άνδρες, παρά το γεγονός ότι παρουσιάζονται αρκετοί επώνυμοι *κύριοι*, τα ποσοστά της σκέτης (χωρίς ακολουθούμενο όνομα ή επώνυμο) προσφώνησης ανέρχονται στο 79%, ενώ μόνο το 6% συνοδεύει όνομα ή επίθετο. Το υπόλοιπο 15% αναφέρεται στον Ιησού Χριστό (βλ. πίνακα 7.2). Το γεγονός ότι σε πέντε περιπτώσεις επιφανών κατά τα άλλα γυναικών ο Παπαντωνίου επιλέγει να τις αναφέρει χρησιμοποιώντας μόνο το όνομα ή/και επώνυμο του συζύγου (*κυρία Γρηγορίου Μαρασλή ... οι κυρία Πέτρου Καλλιγά... αι κυρία Γεωργίου Σκουζέ, Θρασύβουλου Ζαΐμη και Ιωάννη Πεσμαζόγλου*⁴⁴⁰) αντικατοπτρίζει προφανώς την κοινωνική αλλά και τη νομική εξάρτηση που υφίστατο η γυναίκα από το ανδρικό φύλο.

⁴³⁹ Ακόμα και μετά από το άθροισμα των εμφανίσεων των λημμάτων υιός και παιδί, η διαφορά υπέρ της κόρης παραμένει πολύ μεγάλη 13<51.

⁴⁴⁰ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Μετάξι, αι Κυρίαί, οι Χωριάτες, ο Προϋπολογισμός», *Σκρίπ*, έτ. Ι΄, περ. Γ΄, φ. 9.750, (4.4.1905).

	Σκέτο	με όνομα/ επώνυμο	ως τίτλος	με επάγγελμα	Ιησούς Χριστός
Κυρία	68 (59%)	42 (36%)	5 (4%)	1 (<1%)	-
κύριος	26 (79%)	1 (3%)	-	1 (3%)	5 (15%)

Πίνακας 7.2: Συχνότητα εμφάνισης κυρίας- κυρίου

Δεδομένου ότι η επιλογή των χρονογραφημάτων έγινε με άξονα τη γυναίκα, δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τα λήμματα που αναφέρονται στο θηλυκό φύλο είναι αριθμητικά πολύ περισσότερα από τα αντίστοιχα που αναφέρονται στο αρσενικό. Η άνιση αυτή κατανομή προκύπτει και από τη σύγκριση των δεδομένων που αφορούν στο στενότερο οικογενειακό περιβάλλον, όπου επίσης βλέπουμε τα θηλυκά (129 εμφανίσεις) να υπερέχουν κατά πολύ από τα αρσενικά (74 εμφανίσεις).

Έμφυλοι ρόλοι				
	Θηλυκά		Αρσενικά	
α/α	Ουσιαστικό	Συχνότητα	Ουσιαστικό	Συχνότητα
1	γυναίκα	443	άνδρας	134
2	κυρία	116	άνθρωπος	47
3	κόρη	51	κύριος	33
4	δεσποινίς	40	άρρεν-αρσενικό	22
5	θήλυ-θηλυκό	35	αδερφός	21
6	κορίτσι	24	φίλος	20
7	άνθρωπος	15	σύζυγος	19
8	αδελφή	15	παιδί	10
9	μητέρα	15	γαμβρός	10
10	σύζυγος	7	εραστής	9
11	γιαγιά	5	θείος	8
12	φίλη	5	πατέρας	6
13	θεία	5	γείτονας	5
14	γεροντοκόρη	5	γεροντοπαλλήκαρο	5
15	παιδί	2		
Σύνολο		783		349

Πίνακας 7.3: Έμφυλοι ρόλοι ανά φύλο στα 500 συχνότερα ουσιαστικά-λίστα συχνότητας nouns

Συγκρίνοντας τις συχνότητες του πιο πάνω πίνακα προκύπτουν στοιχεία που αναδεικνύουν τους έμφυλους ρόλους της εποχής καθώς και τις μεταξύ των φύλων

σχέσεις⁴⁴¹. Για παράδειγμα, η περισσότερο συχνή εμφάνιση του λήμματος *μητέρα* από το λήμμα *πατέρας* παραπέμπει, σύμφωνα με τα συγκείμενα, στον κυρίαρχο ρόλο της γυναίκας στην ανατροφή των παιδιών και στον εφεδρικό ρόλο του πατέρα εντός του σπιτιού⁴⁴². Επίσης, ανατρέχοντας στους συμφραστικούς πίνακες αιτιολογείται και η αριθμητική υπεροχή του θηλυκού γένους τέκνου σε σχέση με το αρσενικό, εξαιτίας των πολλαπλών προβλημάτων που συνδέονταν με την ανατροφή και αποκατάσταση του (ζητήματα τιμής, γάμου κ.ά.).

7.3.2. Οι γυναικείοι ρόλοι και το αξιολογικό τους φορτίο

Στη συνέχεια επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μου μόνο στους θηλυκούς ρόλους, διερεύνησα τα συγκείμενα των πιο πάνω λημμάτων, για να αξιολογήσω μέσα από τον θετικό ή αρνητικό σημασιολογικό χρωματισμό τους, στοιχεία που να αποκαλύπτουν τη στάση του συγγραφέα απέναντι στα έμφυλα ζητήματα. Πράγματι οι σχετικές με τα φύλα αναφορές του Παπαντωνίου δεν γίνονται ποτέ με τρόπο ουδέτερο και περιγραφικό. Στις περισσότερες εμφανίσεις όρων με έμφυλο περιεχόμενο διαπιστώνεται κάποια αξιολογική κρίση για το αναφερόμενο υποκείμενο. Η κρίση αυτή μπορεί να είναι αρνητική, θετική αλλά σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να είναι και αμφίσημη, αφού συχνά χρησιμοποιεί σχήματα λόγου όπως την ειρωνεία, τη σάτιρα, τις διπλές αρνήσεις και κάνει λογοπαίγνια αφήνοντας περιθώρια πολλαπλής ερμηνείας και δημιουργώντας ερμηνευτική σύγχυση. Συνεπώς, όλοι οι μελετώμενοι όροι μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις κατηγορίες πολικότητας: θετική (θ), αρνητική (α) ή αμφίσημη (θ+α). Μέσα από τις συχνότητες των κατηγοριών αυτών μπορεί να αποκαλυφθεί η συνολική στάση του Παπαντωνίου απέναντι στα φύλα, και ειδικά στο γυναικείο, που αποτελεί άλλωστε και το αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Αφού ανέλυσα εξαντλητικά όλα τα συγκείμενα, όλων των αναφερόμενων σε γυναίκες όρων, τους ταξινόμησα με βάση το αξιολογικό τους φορτίο στους πίνακες συχνοτήτων του κεφαλαίου αυτού.

Η διαδικασία προσδιορισμού της πολικότητας σε κάθε συγκείμενο ξεχωριστά υπήρξε ιδιαίτερα πολύπλοκη και χρονοβόρα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η θετική ή αρνητική πολικότητα ήταν σχετικά εύκολο να προσδιοριστεί, σε άλλες, όμως, ήταν

⁴⁴¹ Φουρναράκη *Ελένη*, (1987), σελ. 32.

⁴⁴² Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου *Ελένη*, (1987), σελ. 128.

εξαιρετικά δύσκολο και απαιτούσε να ληφθεί υπόψη ολόκληρο το χρονογράφημα και όχι μόνον το άμεσο συγκείμενο.

Στα παραδείγματα σαφούς θετικής πολικότητας μπορεί να συμπεριληφθεί η παρατήρηση του συγγραφέα ότι οι σύγχρονές του γυναίκες επιδιώκουν τη μόρφωση και τη διεύρυνση των οριζόντων τους⁴⁴³:

Ένας μεγάλος καταναλωτής του βιβλίου εις την Ελλάδα είναι η γυναίκα. Εις αυτήν κυρίως οφείλεται η εκδοτική κίνησης η άφθονος παραγωγή και εισαγωγή του βιβλίου από δέκα ετών. [...] Ηλθεν η στιγμή όπου η γυναίκα αντικρύζει με απόφασιν το βιβλίον. Έως τώρα εδιάβαζεν απλώς για να συγκινηθή. Ήτον η εποχή του ρωμάντσου. Τώρα εκτός της καλλιτεχνικής διαθέσεως, διαβάζει για να μάθη, να αναπτύξη το πνεύμα της, να ιδή ποιας σχέσεις έχει ο άνθρωπος με αυτά που είναι γύρω του⁴⁴⁴.

Αλλού θαυμάζει κι εξυμνεί τον ρόλο της μητέρας στην ανατροφή των παιδιών που θα υπερασπιστούν την πατρίδα, στην ισορροπημένη λειτουργία της οικογενειακής ζωής, στην προσφορά της στο έργο του συζύγου, την αυτοθυσία της και την αυταπάρνησή της, μια θετική στάση, βέβαια, η οποία ακολουθεί τα παραδεδομένα, καθώς εξαιρεί τη γυναικεία σιωπή και διακριτικότητα, την έλλειψη ατομικότητάς της και τον ετεροπροσδιορισμό της:

Ανεξάντλητη σε φροντίδες σιωπηλές, καθώς εκείνες της μητέρας...⁴⁴⁵

Η γυναίκα αγαπά... Η γυναίκα πονεί και κλαίει ... Η γυναίκα είναι η οικογένεια, ο άνδρας η πατρίς. Η γυναίκα είναι η αγάπη η οποία μάχεται κατά της αναπτύξεως και γενικεύσεως των αρχικών αισθημάτων...⁴⁴⁶

Εις κάθε εθνικήν κρίσιν η γυναίκα κατέστη αναπόσπαστος και απέδειξεν, ότι ξέρει να δουλεύη με αξιοπρέπειαν, αξιοπρέπεια δε είναι να δουλεύης χωρίς να φαίνεσαι⁴⁴⁷.

Και βρίσκει τρόπο, ακόμα και μέσα από ένα τυχαίο συμβάν, να θαυμάσει την αυταπάρνηση της γυναίκας για την οικογένειά και τον σύντροφό της.

Ο αριθμός των γυναικών που επροτίμησαν να πνιγούν με τους άνδρες των εις τον «Τιτανικόν» αντί να σωθούν υπερβαίνει το πιθανόν. Αι γυναίκες αυταί

⁴⁴³ Γεγονός που αποτελεί γενική τάση της εποχής. Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 158.

⁴⁴⁴ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, « [Τωρινά και Περασμένα], *Εστία*, έτ. ΚΖ', φ. 9.761, (3.11.1921), σελ. 346*.

⁴⁴⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Φίλη», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.421, (23.11.1911).

⁴⁴⁶ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Κατάσκοπος», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.733, (5.10.1912).

⁴⁴⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Αι Γυναίκες», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.575, (25.10.1904).

ανέρχονται εις πέντε. Δεν το εφантаζόμην. Η ποίησις θεωρείται το ανοητότερον πράγμα του κόσμου, μια επιστήμη του αισθήματος, αποτελούσα διαρκή προσβολήν κατά της λογικής, ύβριν κατά του ενστίκτου, θεωρούσα δόξαν της ό,τι εις την ζωήν μας αποτελεί λάθος. Και όμως υπάρχουν άνθρωποι για τους οποίους είνε ο τρόπος του ζην. Ενώ η σωζόμενοι του «Τιτανικού» απομακρύνονται – βάρκες φορτωμένες από γυναίκες, από λαγόνες, από μέλλον- πέντε γυναίκες μένουν ν' αποθάνουν μαζί μ' εκείνους τους ανδρικούς κορμούς γύρω εις τους οποίους είχαν περιτυλίξει τα ρόδα της υπάρξεως των⁴⁴⁸.

Στις περιπτώσεις καταφανούς αρνητικής πολικότητας συμπεριλαμβάνεται, παραδείγματος χάριν, η επικριτική στάση του συγγραφέα προς τη συνήθεια, όπως την προσδιορίζει, των γυναικών να ασχολούνται με μηδαμινά πράγματα ή να ακολουθούν τυφλά τη μόδα:

Η μελαγχολική αλήθεια είνε ότι η γυναίκα απασχολείται με πολλά μικροπράγματα εις αυτόν τον κόσμον⁴⁴⁹.

Είνε όμως νοστιμώτατον να διαμαρτύρωνται αι γυναίκες, διότι σατυρίζονται από τους άνδρας. Ο κλέφτης φωνάζων να φύγη ο νοικοκύρης, [...], ί θα ήσαν περισσότερο εις την αλήθειαν παρ' όσον η γυνή διαμαρτυρομένη ότι την ειρωνεύονται οι άνδρες. Ερωτώ: Υπάρχει σπίτι, δρόμος, πλατεία, γωνία της πόλεως, θέατρον, αίθουσα, όπου έκαστος δυστυχισμένος αρσενικός να μη δέχεται 100 θηλυκούς ψιθυρισμούς, ειρωνείες εναντίον του εις το δευτρόλεπτον;⁴⁵⁰

Μετά την αντραβέ, τα θηλυκά του κόσμου εβγήκαν από το ίδιο εργοστάσιον, όπως βγαίνει ένα δισεκατομμύριον καρφίτσών⁴⁵¹.

Σε πολλές περιπτώσεις όμως η πολικότητα δεν είναι ξεκάθαρη σε προτασιακό επίπεδο ή ακόμα και σε επίπεδο παραγράφου, κι έπρεπε, όπως ειπώθηκε, να ξαναδιαβαστεί ολόκληρο το χρονογράφημα με ιδιαίτερη προσοχή. Παραδείγματος χάριν, σε κάποιες εμφανίσεις η έκθεση θετικών στοιχείων εγείρει τελικά αρνητικά προς τη γυναίκα συναισθήματα,

Αι γυναίκες έχουν καλαισθησίαν; Κατ' αρχήν είνε τα πλέον καλίσθητα όντα που υπάρχουν, επειδή το απαιτεί θεμελιώδης όρος της φύσεως. Αλλ' εμπορεί κανείς να ισχυρισθή επίσης ότι αι γυναίκες δεν έχουν καμμίαν

⁴⁴⁸ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η πρόθεσις», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.575, (29.4.1912).

⁴⁴⁹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Γυμνόν», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904).

⁴⁵⁰ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Χειραφέτησις των ανδρών», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ζ, περ. Β', φ. 2.221, (21.10.1901).

⁴⁵¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Μόδα», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.493, (5.2.1912).

απολύτως καλαισθησίαν. Θα το αποδείξη δε αμέσως εάν επικαλεσθή την κυριαρχίαν της μόδας. Βγαίνει το μεγάλο καπέλλο. Όλαις αι γυναίκες το φορούν, Το μικρό; Όλαις το φορούν. Η νέα φούστα; Την φορούν. Ούτως ώστε η γυναίκα φορεί εκείνο το οποίον της εφόρεσαν⁴⁵².

Αντιστρόφως, η παρουσίαση στοιχείων εκ πρώτης όψεως αρνητικών αφήνουν εντέλει ένα θετικό αποτύπωμα, όπως στο παρακάτω παράδειγμα αμφίσημης/διπλής πολικότητας, όπου, χρησιμοποιώντας αρνητικές σε πρώτο/επιφανειακό επίπεδο έμφυλες συνάψεις, όπως *άπροικον θήλυ*, επικρίνει εντέλει τον υποχρεωτικό θεσμό της προίκας αλλά και την περιφρόνηση προς τα φτωχά κορίτσια ως υποψήφιες νύφες:

*Εάν επί τέλους αγαπήσετε ή αγαπηθήτε από κανέν άπροικον **θήλυ**, προσέξτε να αποκρούσετε θαρραλέως την πρότασιν του Υμεναίου, η οποία θα σας υποβληθή εκ του τρυφερού στόματος αμέσως μετά την πρώτην σας συνέντευξιν. Και δια να είπωμεν την τελείαν αλήθειαν, αποφεύγετε τα πτωχά **θηλυκά**, όσον υπερουράνια και αν είνε, προσέξτε δε να μη φανούν ποτέ ηνωμένοι αι σκιαί σας υπό το σεληνόφως, διότι την στιγμήν εκείνην θα επιφανή και Τρίτη σκιά, η σκιά του κ. Στρέιτ, ο οποίος τοποθετών καλώς τα γυαλιά του θα σας ειπή:*

*- Ελάβετε κύριε γνώσιν της τελευταίας διαταγής, δια της οποίας απαγορεύεται εις τους υπαλλήλους της Τραπέζης ο γάμος, εάν δεν αποδείξουν ότι έχουν εισόδημα 350 δραχμών; Έχετε τόσον εισόδημα; Έχει προίκα η **δεσποινίς** εδώ; Σας υπενθυμίζω ότι εάν αυτά δεν βεβαιωθούν, θα απολυθήτε της υπηρεσίας συμφώνως προς την διαταγήν. Λάβετε λοιπόν τα μέτρα σας, διότι προ ολίγου σας ήκουσα να δίδετε όρκον γάμου εις την **κυρίαν**...;»⁴⁵³*

Παρομοίως, μέσω της ειρωνείας, δηλαδή σε πρώτο επίπεδο εξαιρώντας την άκρατη και αποκλειστική επίδοση των γυναικών στην κεφτεδοποιία και απαξιώνοντας τα ερευνητικά επιτεύγματα της Μαρί Κιουρί, ανατρέπει εντέλει την πολικότητα, κατακρίνοντας έμμεσα όσους επιθυμούν να παραμείνει η γυναίκα απλή νοικοκυρά και να μην διακρίνεται στις επιστήμες:

*Αι **γυναίκες** πρέπει να κάμνουν κεφτέδες, μόνον κεφτέδες και αιωνίως κεφτέδες. Σεις εδουλέψατε δεκαπέντε χρόνια και βρήκατε το ράδιον. Αίσχος! Εις δέκα πέντε χρόνια ημπορούσατε να κάμετε 15000 κεφτέδες και να εκπληρώσετε τον προορισμόν σας. Ζήτω το έθνος μου, **κυρία!**⁴⁵⁴*

⁴⁵² Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η νέα Φούστα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.939, (24.7.1910).

⁴⁵³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Καθημερινά Σελίδες 350», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ε', περ. Β', φ. 1.789, (11.8.1900).

⁴⁵⁴ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Κυρίαν Κιουρί», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.172, (18.3.1911).

Συχνά διαφαίνεται μια τάση του συγγραφέα να αποφεύγει διπλωματικά να δηλώσει ξεκάθαρα τη θέση του για κάποια θέματα ή να εκφράσει την αντίθεσή του ανοιχτά. Επιπλέον η διαρκής αναπροσαρμογή των ιδεών του αποτελεί άλλη μία δυσκολία στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Κάποτε οι μακροσκελείς αναφορές του στις απόψεις τρίτων επί των έμφυλων ζητημάτων καθιστούν δυσδιάκριτες τις δικές του αντιλήψεις, δημιουργώντας σύγχυση. Ενδεικτικά αναφέρω για παράδειγμα στο θέμα της γυναικείας συμμετοχής στην τέχνη με την ιδιότητα της δημιουργού, όπου το 1937, στη μόνη φιλοφειμιστική προσέγγιση του θέματος αυτού από τον ίδιο, αναπτύσσει στο μεγαλύτερο μέρος του άρθρου τις απόλυτα αρνητικές για το γυναικείο πνεύμα απόψεις του Σοπενάουερ⁴⁵⁵ κι επιχειρεί με μάλλον αδύναμα ή περιφερειακά επιχειρήματα στο τέλος να τις ανασκευάσει.

Η τέχνη, κατά το Σοπενάουερ, είναι δουλειά μόνο των ανδρών, για το λόγο πως η γυναίκα είναι μύωψ... Κοντεύει ένας αιώνας που ο φιλόσοφος έγραψε τον αφορισμό του. Στα εκατό αυτά χρόνια δε βγήκε καμιά εξαιρετική γυναικεία δημιουργία στην τέχνη. Και σε τούτο εξακολουθεί να είναι αληθινός. Αυτό όμως δεν είναι λόγος να αποκλείσουμε τη γυναίκα από τις πλαστικές ή τις διανοητικές τέχνες απλούστατα επειδή δεν αποκλείσαμε και χιλιάδες άνδρες που στον κλάδο των ωραίων τεχνών, μ' όλους τους τίτλους του φύλου τους, δημιουργούν επίσης μέτρια πράγματα.

Αντίστοιχα για τη γυναικεία ψήφο χρησιμοποιεί μεταξύ άλλων τις ενστάσεις της Humphrey Ward⁴⁵⁶ κι αντιπαραθέτει τη δική του θετική στάση στο τέλος, αφού έχει εξαντλήσει, με μακροσκελείς αναφορές, όλη την αρνητική επιχειρηματολογία των άλλων.

Η μυθιστοριογράφος κυρία Humphrey είναι εναντία προς την ψήφον των γυναικών δια τον εξής λόγον: ... αι γυναίκες δεν έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν την εξουσίαν εις κράτος όπου είναι αδύνατον να φέρουν και την πλήρη ευθύνην των πράξεών των... Τι διάβολο αγαθά έδοσεν αυτό το σύστημα εις τας χείρας του ανδρικού πλήθους, ώστε να φοβούμεθα μήπως το πάρουν και γυναίκες; Τα πλήθη είναι πλήθη και όπως έχομεν κοπάδια στραβών αρσενικών ψηφοφόρων που οδηγούνται εις τας κάλπας, ημπορεί να έχομεν και κοπάδια θηλυκών. Δεν θα υπάρξει διαφορά.⁴⁵⁷

⁴⁵⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Οι Γυναίκες στην Τέχνη», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΑ', τ. 21^{ος}, τχ. 251, (1.6.1937), σελ. 805-807.

⁴⁵⁶ Η Humphrey Ward (1851-1920) ήταν Αγγλίδα, νομπελίστρια μυθιστοριογράφος που εργάστηκε για τη βελτίωση της εκπαίδευσης για τους φτωχούς. Υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη και πρόεδρος του Εθνικού Συνδέσμου κατά των Δικαιωμάτων των Γυναικών. Βλ. <https://www.britannica.com/biography/Mrs-Humphry-Ward>, (ανάκτ. 20.4.21)

⁴⁵⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Ψήφος των Γυναικών», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ', φ. 4.708, (24.11.1909).

Ομοίως, πάνω στο θέμα της συμμετοχής της γυναίκας στα κοινά, παραθέτει τη σατιρική στάση του Έρασμου (βλ. τον όρο *πολιτικομανία*):

*Ο Έρασμος του μεσαιώνος, ο οποίος επίσης έχει σατυρίσει την πολιτικομανία της γυναίκας προ πέντε αιώνων, έχει γράψει ένα θαυμάσιον διάλογον δύο υπάνδρων γυναικών*⁴⁵⁸.

Αλλού, πάλι, με την ίδια τεχνική της επίκλησης τρίτου, υπερασπίζεται ουσιαστικά την επιθυμία των γυναικών να μορφωθούν κατακρίνοντας τις απόψεις του Ρουσσώ περί του αντιθέτου⁴⁵⁹:

Άγνοια και αμετοχή θα είναι ο προορισμός της. Ίδού ποιαν γυναίκα επενόησεν ο Ρουσσώ δια την πατριαρχικήν του κοινωνίαν. Αλλά, εναντίον του φιλοσόφου και εναντίον όλων των δισταγμών μας και των ειρωνειών μας, η γυναίκα μπορεί κάλλιστα να αντιτάξη την περιέργειάν της, την κίνησιν, την παντοδύναμον ανάγκην. Τίποτε δεν μπορεί να αντισταθή εις την ανάγκην. Το ένστικτον του «καλλίτερα» είναι αιώνιον και πανίσχυρον. Δεν υπάρχει δύναμις που θα εμποδίση την γυναίκα να εξασκήση την διανοητικήν της περιέργειαν.

Μελετώντας τοιουτοτρόπως μία μία τις εμφανίσεις κάθε λήμματος, κατέγραψα την πολικότητα καθενός και καταχώρισα τα δεδομένα στον πίνακα 7.4. Παρατήρησα ότι οι όροι με αρνητικό φορτίο (44%) υπερίσχυσαν τελικά των θετικών (42%), μέσα από τις αναφορές του Παπαντωνίου σε θεωρίες/στάσεις τρίτων. Ένα 14% το αποτελούσαν όροι που δεν υποδήλωναν καμία στάση, όπως κάποιες προσφωνήσεις, προσδιοριστικές αναφορές κ.λπ. Φυσικά θα πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι οι κοινωνικοί ρόλοι που περιγράφονται με τους όρους αυτούς (*κορίτσι, κόρη, δεσποινίς, γεροντοκόρη*), ήταν αρνητικά στοχοποιημένοι, αφού είχαν ταυτιστεί με κάποιες δυσβάσταχτες κοινωνικές απαιτήσεις/συνήθειες (π.χ. *προίκα, εργασία, τιμή* κ.λπ.). Συμβαίνει λοιπόν συχνά κάποια χρονογραφήματα που γράφτηκαν ακριβώς για να επικρίνουν τις συνήθειες, να αφήνουν αιχμές και κατά των θηλυκών υποκειμένων, μεταβιβάζοντάς τους το αρνητικό αξιολογικό φορτίο.

⁴⁵⁸ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Εις τα Κρεβάτια των Θυμάτων», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.384, (31.12.1908).

⁴⁵⁹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, « [Τωρινά και Περασμένα], *Εστία*, έτ. ΚΖ', φ. 9.761, (3.11.1921), σελ. 346*.

Λήμματα	Συχνότητα	Αρνητική στάση			Θετική στάση		Δεν υποδηλώνουν στάση
		A	$\theta+\varepsilon=\alpha$	Αρνητική / επικριτική στάση μέσω τρίτου	Θ	$\alpha+\varepsilon=\theta$	
	443	153	3	36	157	3	91
κυρία	116	43	2		58	6	7
κόρη	51	26	9		13		3
θήλυς-θηλυκός	35	18	4		9	3	1
δεσποινίς	31	7			23	1	0
κορίτσι	24	9			15		0
αδερφή	15	3			11		1
μητέρα	15	6			8		1
γιαγιά	5	3			1		1
θεία	5	3			0		2
γεροντοκόρη	5	4			1		
Μερικό Σύνολο	745	275	18	36	296	13	107
Σύνολο		329			309		107

Πίνακας 7.4: Καταγραφή στάσης του Ζ.Π. στους Έμφυλους ρόλους – λίστα συχνότητας lemmas

Επικριτικός λοιπόν ο λόγος του, όπως φαίνεται από τα συμφραζόμενα, για την επίδοξη καλλιτεχνική δημιουργό, όπως την πιανίστρια,

*Διατί άρα γε αυτοί οι άνθρωποι δεν απεφάσιζαν να καθήσουν ήσυχοι, αλλά εκουβάλησαν εις το σπίτι των ένα μουσικόν κιβώτιον; Εις τι θα τους χρησιμεύση; Φαίνεται ότι έχουν κορίτσι. Αλλ' εάν έχουν κορίτσι, τους ειδοποιώ ότι θα το κάμουν δυστυχές. Το αναγκάζουν να μάθη τέχνην η οποία είναι προωρισμένη μόνον δια τας μεγαλοφυΐας. Αναγκάζουν την μικράν να γίνη μεγαλοφυής. Η μικρά φυσικά, όσον και αν υπακούει εις τους γονείς της, δεν θα γίνη μεγαλοφυής δια της βίας. [...] Εάν η μικρά **κόρη** είναι προωρισμένη να μεγαλουργήση εις το πιάνο και εάν ημπορούσε να μαντεύση από τώρα τι είδους μεπλάδες, πόσα βάσανα, πόσα χάπια υδροχλωρικής κινίνης, πόσους καρδιακούς παλμούς και πόσα βοννά θλίψεως, κουράσεως, απελπισίας και ναυτίας της προετοιμάζει η Καλλιτεχνία εις την ζωήν της, θα εφώναζεν από τώρα τούς αχθοφόρους δια να σηκώσουν το μουσικόν κιβώτιον από κει και να το μεταφέρουν εις το Δημοπρατήριον. [...] Προτιμωτέρα, περισσότερον σύμφωνος προς την μεγαλοπρέπειαν, την*

νωθρότητα και την αταραξίαν του παντός θα ήτο αντί του πιάνου εις την θέσιν εκείνην του σπητιού μία καρέκλα. Μία καρέκλα η οποία δεν τραγουδεί, ούτε θορυβεί, αλλά αναπαύει τους ανθρώπους...⁴⁶⁰

ή τη ζωγράφο⁴⁶¹:

Θα είνε πολύ θλιβερόν αν μία **κόρη** φορτώνεται το τελλάρο και πηγαίνει εις το Πολυτεχνείον με την ιδέαν ότι συμβιβάζονται και η τέχνη και το σπίτι και τα πάντα. [...] Είνε δευτέρα σκέψις πάντοτε η **γυναίκα** εις αυτήν την περίστασιν. Ωραίον θα ήτο να χειραφετηθή, να εξισωθή με ημάς, να κάμνη αυτή την δουλεία που κάμνω τώρα και εγώ να κουνώ το παιδί. Αλλά προς το παρόν η **γυναίκα** ένα ρόλον έχει να παίξη κυρίως εις την τέχνην – τον ρόλον του μοντέλου. Δεν της αρκεί ότι χωρίς αυτήν είνε αδύνατον να υπάρξη τέχνη;⁴⁶²

Ή τη γυναίκα που ζητά πολιτικά δικαιώματα:

Ημείς οι άνδρες κατηγορούμεθα ως θέλοντες την **γυναίκα** κατωτέρα, και πολεμούντες το δικαίωμα της ψήφου εις τας **γυναίκας**. Αλλ' αφού την τοποθετούμεν πλησίον του τέκνου της, ή εις το νοσοκομείον πλησίον της κλίνης ενός αγνώστου πληγωμένου, σημαίνει ότι την θέλομεν ανωτέρα. [...] Εφυλάξαμεν δε δια τους εαυτους μας τα κατώτερα έργα, μεταξύ των οποίων το κατώτατον και χυδαιότατον είνε η πολιτική. Ημείς καταμετρούμεν εις την Βουλήν πόσος μπακαλάος εισήχθη εις την χώραν και πόσος εξήχθη, ημείς συζητούμεν εις το Δημοτικόν Συμβούλιον τας αιτήσεις των εργολάβων περί εκμεταλλεύσεως των δημοσίων αποπάτων [...]. Από τα έργα αυτά επροφυλάξαμεν τας **γυναίκας**, ενώ δε τας επεφορτίσαμεν να παίρνουν ένα βρέφος και να το κάμνουν άντρα 25 ετών – πράγμα το οποίον και ο θεός θα θεωρούσε δύσκολον- μας υβρίζουν ότι τας έχομεν αδικήσει. Της λέγομεν: Γίνου άγγελος με λευκά πτερά εις το προσκέφαλο ενός θύματος της Σικελίας, δια να νικήσης τον σεισμόν, την καταστροφήν, την μοίραν. Και μας απαντά ότι θέλει ψήφον⁴⁶³.

Που πολιτεύεται και ζητάει να ψηφιστεί, καίτοι «αβρή», «εύθραυστη» και «ωραία» (σε αντίθεση με τις κατά τον συγγραφέα άχαρες Βρετανίδες σουφραζέτες, ένα ακόμα αρνητικό στερεότυπο),

⁴⁶⁰ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Πιάνο», [Τα ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ', περ. Γ', φ. 3.880, (30.1.1907 σελ. 113*).

⁴⁶¹ Το γεγονός ότι εξαρχής οι γυναίκες ασχολούνται με τη ζωγραφική, τη μουσική και τη συγγραφή, για να γεμίσουν το κενό της καθημερινότητάς τους, οι πίνακες και τα γραπτά τους θα αντιμετωπιστούν, ως «εργόχειρα», δε θα τους αφιερώσει περισσότερο χρόνο ούτε μεγαλύτερη φροντίδα ... Μποβουάρ Σιμόν, (2009), σελ. 958.

⁴⁶² Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Γυμνόν», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904).

⁴⁶³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Εις τα Κρεβάτια των Θυμάτων», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.384, (31.12.1908).

*Εις μίαν μεγάλην ισόγειον αίθουσαν κόσμος και ντουινιάς, δημοσιογράφοι, περιέργοι, εκλογείς, κυρίες, ήσαν στοιβαγμένοι, ανεβασμένοι πόρτες. Ήλθαν ν' ακούσουν, αλλά προ παντός να ιδούν, την πρώτην **γυναίκα** η οποία ετόλμησε να βγάλη κάλπην εις Παρισίους. Μάλιστα, αυτή η 23 ετών **κόρη**, αυτό το ξανθόν αβρόν και εύθραυστον μπισκότο, με τα ξανθά της μαλλιά, τα πύρινα μάτια και το ωραίον ανάστημα, είνε ο Παπα-Γκαπόνι⁴⁶⁴ του γυναικείου κινήματος εις την Γαλλίαν. Έχουσα ένα προτέρημα παραπάνω από τας ξεκαρφώτους και μακροποδαρούσας σουφραζέττ της Αγγλίας, το προτέρημα ότι είνε ωραία, έρχεται και στήνει την φεμινιστικήν σημαίαν εκεί που πρέπει⁴⁶⁵.*

ή, αντίθετα, ούσα ανδροπρεπής:

*Ανεβαίνει κατόπιν το βήμα μία νεαρά **γυναίκα**, η οποία εάν δεν ήτο εντελώς χειραφετημένη, η φωνή της όμως είχεν οριστικώς χειραφετηθή, διότι ήτο χοντρή και βροντώδης φωνή βαρυτόνου⁴⁶⁶.*

Που μαθαίνει, ως μοιρολάτρις και δεισιδαίμων, από τον κλύδωνα ποιον θα παντρευτεί:

*...Το λαγήνι του κλύδωνα, πλάσμα της ωραίας μοιροφοβίας των **κοριτσιών**, πλάσμα πόθων μυστικών, οι οποίοι τείνουν απεγνωσμένως προς την πραγματικότητα, θα σκορπίση σήμεραν εορτήν του Αγίου Ιωάννου αφειδώς χαράς και μελαγχολίας⁴⁶⁷.*

Που ξεγελιέται από τον εραστή και πεθαίνει κάνοντας έκτρωση με τη μαμή:

*...εγνώριζεν η ατυχής Δέσποινα και εισιόπα, διότι εν μέσω των σπαραγμών της οδύνης κατώρθωσε να σκεφθή ότι η **μητέρα**, μανθάνουσα το γεγονός, θα εγένετο τίγρις ζητούσα να σπαράξη τους αιτίους. Και η **κόρη** απέθανε συμπαθητικώτατος τύπος μάρτυρος, προφυλάττουσα τον εραστήν⁴⁶⁸.*

Παρομοίως και για τη μητέρα συνένοχο και συνεργό στα λάθη της κόρης:

*... αφού γνωρίζομεν ποιος έμπιστος σύντροφος και φίλος είνε η **μητέρα** εις τα μεγάλα λάθη της **κόρης**⁴⁶⁹.*

⁴⁶⁴ Ο ιερέας Γκρέγκορι Γκαπόν το Γενάρη του 1905 πρωτοστάτησε στην οργάνωση του τεράστιου ειρηνικού συλλαλητηρίου των εργατών στην Αγία Πετρούπολη. Οι τσαρικές δυνάμεις επιτέθηκαν στο άοπλο πλήθος κι ακολούθησαν τα γεγονότα της «Ματωμένης Κυριακής». Αργότερα ο Γκαπόν βρέθηκε απαχωνισμένος και θεωρήθηκε προδότης που οδήγησε τους αθώους σε σφαγή. Δεν βρέθηκαν πληροφορίες που να δείχνουν τις απόψεις του Παπαντωνίου για τον Γκαπόν, όμως δεν θεωρώ καθόλου κολακευτική τη σύνδεση μιας υποψήφιας με τον άνθρωπο που οδήγησε εκατοντάδες ανθρώπους στη σφαγή. <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/gapon-georgy-apollovovich> και στο <https://www.britannica.com/biography/Georgy-Apollonovich-Gapon> (αν. 10.4.21).

⁴⁶⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, « [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ', φ. 4.114, (26.4.1908), σελ. 146*).

⁴⁶⁶ Βλ. στο ίδιο.

⁴⁶⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ο Κλύδωνας Παιδικά Αναμνήσεις», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.102 (24.6.1901).

⁴⁶⁸ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Μαμή», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 7.620, (8.1.1904).

⁴⁶⁹ Στο ίδιο.

(Ταυτόχρονα, όμως, ο συγγραφέας εκθέτει και τους λόγους που οδήγησαν την κόρη στη μαμή για την έκτρωση, απαλλάσσοντάς την ουσιαστικά από κάθε ενδεχόμενη κατηγορία, ρίπτοντας τις ευθύνες στην έλλειψη κοινωνικού κράτους: *Ποιος είναι βέβαιος ότι το βρέφος της δυστυχισμένης Δέσποινας εξερχόμενον εις τον κόσμον θα εγίνετο δεκτόν εις το απένταρον βρεφοκομείον των Αθηνών, από το οποίον εκόπησαν όλαι αι επιχορηγήσεις;*)

Επικριτικός ο λόγος του φυσικά κι όταν αναφέρεται στην προαγωγή (μητέρα;) της υιοθετημένης μικρής, όπου ταυτόχρονα όμως αναδεικνύει πώς η φιλανθρωπία μπορεί τελικά να συμβάλει στην εδραίωση φαινομένων εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο κι ότι, για να πάψει η εκμετάλλευση αυτή, θα πρέπει να λαμβάνονται ουσιαστικά μέτρα⁴⁷⁰:

*...η Αναστασία, αυτό το φως των ξανθών μαλλιών και των απονηρευτών οφθαλμών, παρακολουθείται από μίαν σκιάν. Η σκιά φαίνεται πάντοτε εις απόστασιν και εις μέρος όπου εκπνέουν τα φώτα. ... Ήτο μία σκιά **γυναικός**, η οποία με τα χέρια επί της κοιλίας, περιμένε να αδειάση εις την παλάμην της την τσεπούλαν της Αναστασίας... Επικαλούμαι όλους τους θαμώνας της πλατείας Συντάγματος ... Η Αναστασία είχε τέκνον των πλέον. Ας τρέξουν ένα βράδυ και ας συλλάβουν την σκιάν, την αναμένουσα δεκάρες εις το βάθος. Δι' εκείνην ας κρούσουν την θύραν της αστυνομίας και δια το βρέφος την θύραν του Ορφανοτροφείου.*⁴⁷¹

Την ειρωνεία θα χρησιμοποιήσει ο Παπαντωνίου, όταν θα θελήσει να γράψει για τη θεία που επιδιώκει με μηχανοραφίες στα 50 της να παντρευτεί:

*...ανέγνωσεν η προσφιλής μου **θεία κυρία** Ερασμία το πάθημα ενός νυμφευθέντος δια της βίας. Και από την ημέραν εκείνην μου ζητεί επιμόνως να νυμφευθή δια της βίας.*⁴⁷²

⁴⁷⁰ Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αι. η συζήτηση για το θέμα της φτώχειας είχε περάσει από την ποινικοποίηση και τους εκγλεισμούς στην ελεημοσύνη και την αλληλοβοήθεια και στη συνέχεια με αφορμή το ζητούμενο της εδραίωσης της κοινωνικής συνοχής, στην ηθικοποίηση των φτωχών και στην εμφάνιση κράτους πρόνοιας. Βλ. Αναγνωστοπούλου Χρυσούλα, «Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό η Βοσπορίς», *Μνήμων*, 32, σελ. 125-150, (2012), σελ. 130.

⁴⁷¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Αναστασία», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.449, (11.6.1902).

⁴⁷² Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Γάμος», [Τα Ελληνικά Ανάποδα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ', περ. Γ', φ. 4.828, (26.8.1906 σελ. 201*).

Από την άλλη πλευρά, τολμά να αναδείξει την τραγική κατάσταση της ανύπαντρης γυναίκας παρουσιάζοντας συγκριτικά το θέμα μέσα από την καλοπέραση του γεροντοπαλλήκαρου:

*Το γεροντοπαλλήκαρο βέβαια δεν είναι τραγικός τύπος. Έχει πολλά πράγματα και σπουδαία, τα οποία η **γεροντοκόρη** εστερήθη. Μπορεί να περάσει την ζωήν του κατά τρόπον επίφθονον για τους νυμφευμένους. Μπορεί να τρυγήσει τον κήπον της ζωής και εις το μεγάλο μπουκέτο των ερώτων του, το οποίον κρατεί τόσον αφελώς μαζί με το μπαστούνι του να υπάρχει όλη η θαυμάσια βοτανική της **γυναϊκός**. Όλα τα γαρύφαλλα, τα πλέον άσπρα και τα πλέον αιματώδη.⁴⁷³*

Συμμερίζεται την καταπιεσμένη αδερφή, την καταδικασμένη στην αεργία, που εξαναγκάζεται να παντρευτεί χωρίς να έχει δικαίωμα να ερωτευθεί:

*Ο Άγγλος σιχαινόμενος την αγοροπωλησίαν της προικός, μη θέλων να μεταβάλλη το **κορίτσι** του εις εμπόρευμα, δίδει ένα μόνον πράγμα, την ελευθερίαν, το δικαίωμα της εργασίας⁴⁷⁴.*

Επικρίνει, με τον έμμεσο τρόπο της ειρωνείας, τον ανδρικό συντηρητισμό που αποδοκιμάζει τις γυναίκες οι οποίες τόλμησαν να μπουν σε χώρους παραδοσιακά ανδροκρατούμενους.

*Εννοούμεν να είμεθα άντροι και να σπάσωμε τα μπαστούνια μας εναντίον πάσης **γυναϊκός** η οποία θα θελήση να βγη από τον Μενδρεσέ των οσιωτάτων παραδόσεων του Χαρεμιού. Είπαμε ότι αι **γυναίκες** πρέπει να μένουν καθώς η Γαρούφω της Κούλουρης, η οποία όταν ο άντρας της πηγαίνει στο χωράφι πρέπει να τον ακολουθή εκατό βήματα μακριά, εκ σεβασμού, αυτή πεζή, ο άντρας της απάνω στο γαϊδούρι. Τούτο είνε το ιδεώδες της **γυναϊκός** δια την Ελλάδα⁴⁷⁵.*

Και φυσικά εξαίρει τον γυναικείο εθελοντισμό, πλέκοντας εγκώμια στις γυναικείες ικανότητες και την αυτοθυσία αναφερόμενος στη συμμετοχή τους στις εθνικές κρίσεις σε περιόδους πολέμου:

⁴⁷³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Γεροντοπαλλήκαρο», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.330, (25.8.1911).

⁴⁷⁴ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Λογική των Εθμών», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.575, (18.5.1912).

⁴⁷⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Κυρίαν Κιουρί», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.172, (18.3.1911).

Υπάρχουν νοσηλεία, προστασία σωτήρια από θανάτου των οποίων ημείς οι άντριοι δεν έχουμε είδησιν, διότι αυτά αι εργασίαι των γυναικών δεν φτάνουν μέχρι του καφενείου όπου ρητορεύομεν. Αι γυναίκες εν τούτοις περνούν την ημέραν των εις τα νοσοκομεία, τρέχουν, εισπράττουν, κάμνουν συναυλίας, αγοράς, ράβουν ρούχα, συντηρούν άσπυλα, οδηγούν από τον ώμον σακάτηδες. Η φιλανθρωπία απερρόφησεν όλην αυτήν την γυναικείαν δύναμιν, τώρα καιρός είναι νε την πάρη προς το μέρος της και η Μακεδονία⁴⁷⁶.

7.3.3. Επαγγέλματα και το αξιολογικό τους φορτίο

Προκειμένου να ανιχνεύσω τον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας αντιλαμβανόταν την παρουσία της γυναίκας στο δημόσιο βίο προχώρησα στην αναζήτηση και εξαντλητική καταγραφή των επαγγελματικών ιδιοτήτων που εμπεριέχονται στο σώμα κειμένων (Πίνακας 7.5).

α/α	Γυναικεία επαγγέλματα		Ανδρικά επαγγέλματα	
1	θυρωρός	19	φοιτητής –αι	20
2	μοντέλο- μοντέλο	18	ποιητής	18
3	μαμή – μαία	13	βασιλεύς	16
4	βασίλισσα	11	γλύπτης	12
5	πρόεδρος	10	καθηγητής	11
6	καλλιτέχνιδα / καλλιτέχνις	10	ζωγράφος	10
7	μοδίστρα	9	στρατηγός	10
8	πλύστρα	7	αστυφύλακες	9
9	ιατρός	6	ρεπόρτερ	8
10	υφηγήτρια	6	δημοσιογράφος	6
11	νοσοκόμος	5	εύζωνος	5
12	ταμίας	5	σοφέρ	5
13	υπηρέτρια	5	φαρμακοποιός	5
14	δημοτική σύμβουλος	4	αμαξάς	4
15	ηθοποιός	4	δικηγόρος	4
16	βουλευτής	3	ηθοποιός	4
17	συγγραφέας	3	ιατρός	4
18	γραμματέας	2	πρόεδρος	4
19	δασκάλα	2	συγγραφέας	4
20	μυθιστοριογράφος	2	βουλευτής	3
21	υπάλληλος	2	γκαρσόν- σερβιτόρος	3
22	επιστήμονας	1	διευθυντής	3

⁴⁷⁶ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Αι Γυναίκες», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.575, (25.10.1904).

23	cheffeuse: σοφερίνα	1	θυρωρός	3
24	chochere: αμαξού	1	καλλιτέχνης	3
25	διδ/σα της γυμν/κής	1	κλητήρας	3
26	θηλάστρια	1	μαέστρος	3
27	καθηγήτρια πανεπιστημίου	1	υπάλληλος	3
28	καταστηματάρχης	1	υπηρέτης	3
29	νταντά	1	γυμνασιάρχης	2
30	πριγκήπισσα	1	καθαριστής	2
31	πρωθυπουργίνα	1	μπακάλης	2
32	σερβιτόρα	1	νομάρχης	2
33	σηροτρόφος	1	υποστράτηγος	2
34	φαρμακοποιός	1	υψηγηταί	2
35	φοιτήτρια	1	αξιωματικός	1
36	χειρομάντις	1	αρχιτέκτων	1
37			δάσκαλος	1
38			δημοτικός σύμβουλος	1
39			επιστήμονας	1
40			εργολάβος	1
41			καμαριέρης	1
42			καπετάνιος	1
43			μηχανικός	1
44			микροβιολόγος	1
45			ξενοδόχος	1
46			πρωθυπουργός	1
47			πρωτοδίκης	1
48			τμηματάρχης	1
49			τσέλιγκας	1
50			φαρμακολόγος	1
51			χασάπης	1
52			χημικός	1
	Σύνολο	161		216

Πίνακας 7.5: Ανδρικές και γυναικείες επαγγελματικές ιδιότητες που αναφέρονται στα χρονογραφήματα

Παρατηρούμε καταρχάς ότι το εύρος των ανδρικών επαγγελμάτων είναι πολύ μεγαλύτερο από αυτό των γυναικείων. Καταγράφηκαν 52 τύποι ανδρικών επαγγελμάτων που, αποτελούν το 59%, έναντι 36 γυναικείων δηλαδή μόλις το 41% του συνόλου των επαγγελματικών ιδιοτήτων. Η αναλογία αυτή φαίνεται και σε επίπεδο δειγμάτων (δηλ. συνολικών επιμέρους αναφορών ανά είδος επαγγέλματος), όπου

γίνονται 216 αναφορές σε ανδρικά επαγγέλματα κι αφορούν το 57%, έναντι των 161 αναφορών σε γυναικεία, που αποτελούν το 43%. Η σημασία του φαινομένου αυτού καθίσταται περισσότερο εμφανής εάν λάβουμε υπόψη ότι, σύμφωνα με τον Πίνακα 7.1, στην κορυφή της κατάταξης των προσηγορικών ουσιαστικών κυριαρχούν τα γυναικεία έμφυλα, με προεξάρχον το λήμμα *γυναίκα*. Παρότι, δηλαδή, οι γυναίκες υπερτερούν αριθμητικά σε συντριπτικό βαθμό ως προς τις γενικές αναφορές τους στο συγκεκριμένο σώμα κειμένων, υστερούν σημαντικά ως προς τις αναφορές τους ως ασκούσες επάγγελμα. Η εμφανώς ανισόρροπη αριθμητική κατανομή των επαγγελμάτων μεταξύ των φύλων επιβεβαιώνει αφενός την ισχυρά εδραιωμένη – και για πολλές κατοπινές δεκαετίες – αντίληψη, που θεωρεί πολλά επαγγέλματα απαγορευτικά για τη γυναίκα και είναι προφανώς αναμενόμενη για τα δεδομένα της εποχής⁴⁷⁷ και αφετέρου αντικατοπτρίζει τη δομή της ελληνικής αστικής κοινωνίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Ένδειξη για τη δυσανάλογη κατανομή των επαγγελμάτων μεταξύ των φύλων ωστόσο δεν αποτελούν μόνο τα αριθμητικά δεδομένα, όπου τα αρσενικά ποζάρουν στη μακροσκελέστατη στήλη τους πλάι στη μισή σχεδόν σε μήκος στήλη των θηλυκών. Διαβάζοντας έστω και φευγαλέα τα δύο πρώτα σε συχνότητα επαγγέλματα η διαφορά είναι πασιφανής. Η γυναίκα πιο συχνά εμφανίζεται ως θυρωρός και ως μοντέλο. Το μοντέλο προδιαγράφει ημερομηνία λήξης και είναι ταυτόσημο με τη βιτρίνα και το λεγόμενο *ανδρικό βλέμμα* (male gaze), δηλαδή τη χρήση της γυναίκας ως θεάματος προς τέρψιν των ανδρών⁴⁷⁸ ή ως εναύσματος καλλιτεχνικής δημιουργίας, ως μούσας (και όχι ως δημιουργού). Η θυρωρός, ένα ανειδίκευτο επάγγελμα, προδιαγράφει έναν πολύ στενό χώρο δράσης, εφραπτόμενο στην ιδιωτική σφαίρα, με μηδαμινά περιθώρια προσωπικής ανέλιξης, και ασχολούμενο κυρίως με τις ξένες υποθέσεις μη έχοντας κάποια δημιουργικότερη απασχόληση. Στους άντρες, όμως, στην κορυφή της κατανομής αναφέρονται ο όρος *φοιτητής* κι ο όρος *ποιητής*. Ο φοιτητής αποτελεί απαραίτητο προστάδιο μιας υψηλού προφίλ καριέρας στη δημόσια σφαίρα με όλα τα κοινωνικά συνεπακόλουθα, ενώ ο ποιητής αποτελεί τον κατεξοχήν καλλιτεχνικό δημιουργό και είναι, φυσικά, ένας όρος που γενικά χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον Θεό.

⁴⁷⁷ Η μόνη κατηγορία που φαίνεται ότι οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερες και μάλιστα σε συνεχή αύξηση ως το 1928 είναι των προσωπικών υπηρεσιών και των δασκάλων ωστόσο αύξηση παρατηρείται και σε άλλους κλάδους. Αβδελά Έφη, (1990), σελ. 35, 36.

⁴⁷⁸ Mulvey, Laura, *Visual and other Pleasures*, Palgrave, New York, (1989), σελ. 19.

Παρατηρώντας με περισσότερη προσοχή τα στοιχεία των δύο κατανομών, διαπιστώνει κανείς τελικά ότι τα περισσότερα είδη των επαγγελμάτων που βρίσκονται στις ψηλότερες θέσεις (με 5 εμφανίσεις και πάνω) παρουσιάζουν ριζικές διαφορές κατά φύλο. Βασικές παράμετροι όπως της μόρφωσης, της εξειδίκευσης, της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, του υψηλού και χαμηλού προφίλ, της καλλιτεχνικής δημιουργίας ή της θέσης εξουσίας, προσδίδουν διαφορετικό κύρος στα άτομα που τα ασκούν και φυσικά προδιαγράφουν κοινωνικές θέσεις. Όλα τα ανδρικά επαγγέλματα υψηλής συχνότητας (με 5 εμφανίσεις και άνω), εκτός από του *σοφέρ*, είναι επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού προφίλ: ποιητής, βασιλεύς, γλύπτης, καθηγητής, ζωγράφος, στρατηγός, αστυφύλακας, ρεπόρτερ, δημοιγράφος, εύζωνος φαρμακοποιός (12 στα 13, με 130 εμφανίσεις συνολικά, προς 5 του *σοφέρ*). Αντιθέτως στα υψηλής συχνότητας γυναικεία επαγγέλματα η διαφορά αντιστρέφεται: 7 επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού προφίλ (*θυρωρός, μοντέλο, μαμή, μοδίστρα, πλύστρα, ταμίας (καταστήματος), υπηρέτρια*), έναντι 6 επαγγελμάτων υψηλού κοινωνικού προφίλ (*βασίλισσα, πρόεδρος (φιλανθρωπικού συλλόγου), καλλιτέχνης, ιατρός, υφηγήτρια, νοσοκόμος*).

Στις 125 εμφανίσεις όλων των γυναικείων επαγγελμάτων άνω των 5 εμφανίσεων η αναλογία εμφάνισης είναι 76 υψηλού προς 48 χαμηλού προφίλ. Εδώ τα επαγγέλματα φροντίδας κυριαρχούν τόσο στα υψηλού προφίλ ελεύθερα επαγγέλματα (*ιατρός-νοσοκόμος*), όσο και στα χαμηλού προφίλ (*μαία/μαμή-υπηρέτρια-πλύστρα*). Είναι αυτά, μαζί με το επάγγελμα της δασκάλας, που κατά την αντίληψη της εποχής (εδραιωμένης καλά από τον προηγούμενο αιώνα) ταιριάζουν με τη γυναικεία φύση⁴⁷⁹, ενισχύοντας ταυτόχρονα τον κυρίαρχο ρόλο των αντρών υπηρετώντας τους, είτε εν καιρώ ειρήνης, είτε σε καταστάσεις εμπόλεμες. Ωστόσο, όλως παραδόξως, το λήμμα *δασκάλα* παρουσιάζεται μόνο με 2 εμφανίσεις. Η πρώτη αποτελεί αναφορά της προέδρου της Γεωργικής Εταιρίας, κατά τη συνέντευξή της (*...Ιδρύσαμεν σταθμούς εις το σχολείον της Κηφισσίας, ... Κι έχομεν εκεί δυνατούς αποστόλους, ...τη διδασκάλισσα Σοφία Στριφτού*), ενώ στη δεύτερη ο συγγραφέας την απαξιώνει ουσιαστικά, υπονοώντας την επαγγελματική της ανεπάρκεια (βλ. παρακάτω περί της διδασκάλισσας της γυμναστικής). Λαμβάνοντας υπόψη τα υψηλά ποσοστά των

⁴⁷⁹ Στα νομοσχέδια του 1913 προβλεπόταν η ιδιαίτερη προετοιμασία των κοριτσιών για τα μελλοντικά τους καθήκοντα: «Τα γυμνάσια ταύτα θα έχωσι τον αυτόν σκοπόν και το αυτό πρόγραμμα προς τα των αρρένων με διαφοράς τίνας επιβαλλομένας υπό της φύσεως της γυναικός και της κυρίας αποστολής αυτής θα διαιρούναι δε και ταύτα εις φιλολογικόν και πραγματικόν τμήμα, περιέχοντα όμως εν αμφοτέροις και τα εις πάσαν γυναίκα απαραίτητα μαθήματα της οικιακής οικονομίας, νοσηλευτικής, βρεφοκομίας και στοιχειώδους παιδολογίας». Βλ. Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, (1987), σελ. 177. Στο ίδιο σελ. 18,19. Επίσης στο: Φουρναράκη Ελένη, (1987), σελ. 35.

γυναικών⁴⁸⁰, που ασκούσαν τότε αυτό το επάγγελμα, είναι παράδοξη και αδικαιολόγητη αυτή η χαμηλή εκπροσώπησή του στα υπό μελέτη χρονογραφήματα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη υπήρξε μία γενικευμένη τάση από τους άνδρες διανοούμενους να αντιμετωπίζουν τις δασκάλες ως προνομιακό αντικείμενο χλεύης εξ αφορμής της ημιμάθειας, που προερχόταν από τη βραχύχρονη και ατελή σε σχέση με τους άρρενες διδασκάλους μόρφωσή τους⁴⁸¹.

Εντύπωση προκαλεί επίσης το γεγονός ότι, αν και ο Παπαντωνίου αναφέρεται στα χρονογραφήματά του σε γυναίκες γλύπτριες και ζωγράφους, κανένα από τα 12 δείγματα του λήμματος *γλύπτρις* και τα 10 του λήμματος *ζωγράφος*, δεν περιγράφουν θηλυκού γένους υποκείμενο. Με μια προσεκτική ανάγνωση διαπιστώνουμε ότι τις γυναίκες δημιουργούς τις κατονομάζει με τον γενικό (και κατά βάσιν αόριστο) όρο *καλλιτέχνιδες*⁴⁸² (10 εμφανίσεις έναντι 3 στους άνδρες). Στη συνέντευξή του με τη Θάλεια Φλωρά-Καραβία, το 1901, αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές. Καθόλη την έκταση του σχετικού χρονογραφήματος, τη χαρακτηρίζει/αποκαλεί *καλλιτέχνιδα*. Εξίσου έντονο είναι το φαινόμενο και σε κείμενό του το 1937, όπου παρουσιάζει τα γλυπτά της κυρίας Αικατερίνης Μπεκιάρη, για την οποία μάλιστα υφαίνει ένα εντελώς εξωκαλλιτεχνικό και εξωεπαγγελματικό προφίλ, παρά το ότι μοιάζει να θαυμάζει τα έργα της (...στα μικρά γλυπτά της κυρίας Αικατερίνης Μπεκιάρη. Όνομα άγνωστο στην τέχνη. Πρόκειται για μια ηλικιωμένη κυρία, που ασχολείται στο νοικοκυριό της⁴⁸³).

Στη συνέχεια, προχώρησα σε ομαδοποίηση όλων των αναφερόμενων ατόμων ως προς τις επαγγελματικές τους ιδιότητες. Δημιούργησα τις ακόλουθες γενικές κατηγορίες επαγγελμάτων: επαγγέλματα εξουσίας (*βασιλιάς, στρατηγός, αστυφύλακας βασίλισσα, πρόεδρος, κ.λπ.*), επαγγέλματα μόρφωσης ή/και επιστημονικής κατάρτισης (*φοιτητής, καθηγητής, ρεπόρτερ, δημοσιογράφος, φαρμακοποιός, ιατρός, νοσοκόμος κ.λπ.*), επαγγέλματα καλλιτεχνικής δημιουργίας (*ηθοποιός, ποιητής, γλύπτρις, ζωγράφος, κ.λπ.*), επαγγέλματα πρακτικά (*μαία, κ.λπ.*) κι επαγγέλματα ανειδίκευτα

⁴⁸⁰ Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι δασκάλες αποτελούσαν περίπου το 40% του διδακτικού προσωπικού του της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ στα ιδιωτικά ο αριθμός αυτός ήταν διπλάσιος, ενώ αντίστοιχα στη μέση εκπαίδευση αντιπροσωπεύουν το 17% του διδακτικού προσωπικού και το 30% στην ιδιωτική. Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 236. Επίσης βλ. Φουρναράκη *Ελένη*, (1987), σελ. 62.

⁴⁸¹ Είναι δύσκολο να βρει κανείς κάποια άλλη επαγγελματική κατηγορία που να υπήρξε το αντικείμενο τόσο συστηματικών επιθέσεων και τόσο αμείλικτης σάτιρας. Βλ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 191,192.

⁴⁸² Πρβλ. με τις «Γράφουσες» του Εμμανουήλ Ροΐδη, Ριζάκη Ειρήνη, *Οι «Γράφουσες» Ελληνίδες*, Κατάρτι, (2007).

⁴⁸³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Οι Γυναίκες στην Τέχνη», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΑ΄, τ. 21^{ος}, τχ. 251, (1.6.1937), σελ. 805-807.

(σοφέρ, θυρωρός, μοντέλο, πλύστρα, ταμίας (καταστήματος), υπηρέτρια, κ.λπ.). Τη φοιτητική ιδιότητα, μολονότι δεν αποτελεί επάγγελμα, τη συμπεριέλαβα στα επαγγέλματα μόρφωσης, επειδή προετοιμάζει τα άτομα προς αυτή την κατεύθυνση. Αντίστοιχα συμπεριέλαβα στα επαγγέλματα εξουσίας τις γυναίκες-προέδρους φιλανθρωπικών οργανώσεων, αν και πρόκειται για κατά βάσιν εθελοντικές και όχι έμμισθες θέσεις. Η επιλογή αυτή έγινε, διότι πρόκειται για ένα από τα σπάνια παραδείγματα, όπου οι γυναίκες κατέχουν υψηλές θέσεις ευθύνης και διαχείρισης και στη συγκεκριμένη εποχή οι γυναίκες είχαν εκ του νόμου τη δυνατότητα αυτό να το κάνουν μόνον εθελοντικά⁴⁸⁴.

Η κατανομή των ειδών των επαγγελματίων παρουσιάζει, όπως φαίνεται στον πίνακα 7.6, μεγάλη δυσαναλογία. Οι άνδρες καταλαμβάνουν τις πρωτιές στα επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού προφίλ (με το 71% του πληθυσμού τους να ανήκουν σε αυτές τις κατηγορίες, έναντι του 56% των γυναικών) ξεπερνώντας τις γυναίκες και στα επαγγέλματα της εξουσίας (23%:17%), και στα επαγγέλματα της μόρφωσης (36%:33%) και στα καλλιτεχνικά επαγγέλματα (12%:6%). Οι γυναίκες κατέχουν την πρωτιά στα πρακτικά (19%:6%) και στα ανειδίκευτα (25%:23%) είδη επαγγελματίων, που αποτελούν επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού κύρους (συνιστώντας το 44% των εμφανίσεών τους σε αυτές τις κατηγορίες, έναντι του 29% των ανδρών).

Κατηγορία επαγγέλματος ανά φύλο	Εξουσίας	Μόρφωσης / Επ/κής κατάρτισης	Καλλιτεχνικής δημιουργίας	Πρακτικά	Ανειδίκευτα
36 γυναίκες	6 (17%)	12 (33%)	2 (6%)	7 (19%)	9 (25%)
52 άνδρες	12 (23%)	19 (36%)	6 (12%)	3 (6%)	12 (23%)

Πίνακας 7.6: Κατηγορία επαγγέλματος ανά φύλο – σε επίπεδο τύπων (ειδών επαγγελματίων)

Αντίστοιχα είναι τα δεδομένα και στο επίπεδο δειγμάτων (επιμέρους εμφανίσεων ανά είδος επαγγέλματος), όπου όμως οι αποκλίσεις είναι περισσότερο κραυγαλέες. Στα επαγγέλματα υψηλού κοινωνικού προφίλ είναι απασχολημένο το 85% των ανδρών (με το αντίστοιχο ποσοστό των γυναικών να ανέρχεται στο 47%), ενώ το 53% των γυναικών εργάζεται στα επαγγέλματα χαμηλού κοινωνικού προφίλ, όπου απασχολείται μόλις το 15% των αντρών. Τα δεδομένα καταγράφονται στον πίνακα 7.7.

⁴⁸⁴ Ο νομοθέτης είναι ο μόνος αρμόδιος να ορίζει τις θέσεις στις οποίες επιτρέπεται πρόσληψη γυναικών κι εκείνος είναι επίσης που φροντίζει ώστε η δυνατότητα αυτή που προσφέρεται στις γυναίκες να μη βλάπτει «το μέγαν και ευγενή προορισμό της γυναικός εν τη οικογενεία» Βλ. Αβδελά Έφη, (1990), σελ.125-127.

Κατηγορία επαγγέλματος ανά φύλο	Εξουσίας	Μόρφωσης / επ/κής κατάρτισης	Καλλιτεχνικής δημιουργίας	Ανειδίκευτα	Πρακτικά
161 αναφορές γυναικείων	30 (19%)	31 (19%)	14 (9%)	54 (34%)	32 (19%)
216 αναφορές ανδρικών	57 (27%)	75 (35%)	50 (23%)	29 (13%)	5 (2%)

Πίνακας 7.7: Κατηγορία επαγγέλματος ανά φύλο - σε επίπεδο δειγμάτων (εμφανίσεων)

Στην περίπτωση των επαγγελμάτων εξουσίας, θεώρησα αναπάντεχα μικρή τη διαφορά μεταξύ των εμφανίσεων ανδρών και γυναικών και ανέτρεξα στους συμφραστικούς πίνακες για να την αιτιολογήσω. Διαπίστωσα λοιπόν ότι οι αναφορές αυτές αφορούν είτε ιστορικά πρόσωπα (η βασίλισσα *Αντουανέττα*: 5 εμφανίσεις) και ηρωίδες της αρχαιότητας (η *Εκάβη*: 5 εμφανίσεις και η ομηρική *πριγκίπισσα* – περιγραφόμενη από τον Παπαντωνίου ως η *πρώτη πλύστρα πριγκήπισσα* – *Ναυσικά*: 1), είτε σύγχρονα του Παπαντωνίου πρόσωπα που διεκδικούν αυτές τις θέσεις (υποψήφια δημοτική σύμβουλος *Λαλοέ*: 3 εμφανίσεις, *βουλευτής*: 1 εμφάνιση), χωρίς να είναι σίγουρο ότι θα τις καταλάβουν κιόλας, είτε πρόσωπα που κατέχουν τον τίτλους συμμετέχοντας σε φορείς άσχετους από τα κρατικά κέντρα λήψης αποφάσεων (*πρόεδρος* της Γεωργικής Εταιρίας για την προώθηση της σηροτροφίας: 9). Ο όρος *πρωθυπουργίνα* χρησιμοποιείται, κατά την προσφιλή μέθοδο του συγγραφέα, σε επίκληση τρίτων οι οποίοι περιγράφουν ως αρνητικό το ενδεχόμενο μια γυναίκα να γίνει πρωθυπουργός ή οι γυναίκες να αποκτήσουν δικαίωμα ψήφου:

Οι αντιφεμινισταί σου λένουν ότι η πρωθυπουργίνα είναι μοιραίον να κυττάζη περισσότερον τον καθρέφτην παρά το έθνος, και ότι μίαν μάζαν ψηφοφόρων γυναικών θα είναι αδύνατον ποτέ να την πείσετε ότι αυτό το πράγμα είναι έτσι και δεν είναι αλλοιώς ενώ εις τα πλήθη των ανδρών υπάρχει κάποια λογική. Επομένως η επέκτασις της καθολικής ψηφοφορίας εις τας γυναίκας θα είναι πράξις δια την οποίαν τα κράτη θα κτυπήσουν το κεφάλι των⁴⁸⁵.

Φυσικά ο Παπαντωνίου στα χρονογραφήματά του αναφέρεται σε καθημερινές καταστάσεις που απηχούν το κλίμα της εποχής του και τα δεδομένα προφανώς αναδεικνύουν την κυρίαρχη παρουσία του άνδρα στο δημόσιο βίο. Πάντως το γεγονός ότι αναφέρονται και ως γυναικεία, κάποια επαγγέλματα που εκείνη την εποχή

⁴⁸⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Ψήφος των Γυναικών», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ', φ. 4.708, (24.11.1909).

θεωρούνταν κατεξοχήν ανδρικά (π.χ. επαγγέλματα σπουδών: *ιατρός*, εξουσίας: *βουλευτής* κ.λπ.), αναδεικνύει την τάση του συγγραφέα να αφήσει ως έναν βαθμό κατά μέρος τα στερεότυπα της εποχής για να αποδώσει μερικώς στη γυναίκα τον χώρο της δημόσιας σφαίρας που δικαιωματικά της ανήκει. Άλλωστε η διεύρυνση της συμμετοχής των γυναικών στις μισθωτές σχέσεις, ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός και είναι ένα από τα χαρακτηριστικά της περιόδου αυτής⁴⁸⁶, το οποίο προφανώς ο Παπαντωνίου αναγνωρίζει και αποδέχεται και παράλληλα αποτυπώνει στα γραπτά του.

Κατόπιν εστιάζοντας αποκλειστικά στις γυναικείες επαγγελματικές ιδιότητες ανέτρεξα για άλλη μία φορά με το εργαλείο Concordance στους συμφραστικούς πίνακες. Αναζήτησα πάλι μία μία τις εμφανίσεις των λημμάτων, μελετώντας το συγκείμενό τους και καταγράφοντας το θετικό ή αρνητικό αξιολογικό φορτίο των διαφόρων πραγματώσεων της λεξικής εννοιολογικής ομάδας των επαγγελμάτων στον πίνακα 7.8. Παράλληλα, για την καλύτερη απεικόνιση της κατάστασης, καταγράφηκαν στον πίνακα και οι γενικές κατηγορίες στις οποίες είχα ομαδοποιήσει καθένα από τα επαγγέλματα αυτά. Συγκεκριμένα διαχωρίστηκαν σε επαγγέλματα εξουσίας (ε), επαγγέλματα μόρφωσης ή/και επιστημονικής κατάρτισης (μ), επαγγέλματα καλλιτεχνικής δημιουργίας (κ), επαγγέλματα πρακτικά (πρ) κι ανειδίκευτα επαγγέλματα (αν).

α/α	Γυναικεία επαγγέλματα	Συχνότη.	Κατηγ. επαγγέλμ.	Θετ.	Αρνητ.	Ουδέτ.
				Στάση	στάση	Στάση
1	θυρωρός	19	αν	9		10
2	μοντέλο- μοντέλο	18	αν	1		17
3	μαμή - μαία	13	πρ		13	
4	βασίλισσα	11	ε	6	4	1
5	πρόεδρος	10	ε	6		4
6	καλλιτέχνιδα / καλλιτέχνης	10	κ	9		1
7	μοδίστρα	9	πρ	7	2	
8	πλύστρα	7	αν	4	3	
9	ιατρός	6	μ	4		2
10	υφηγήτρια	6	μ	2		4
11	νοσοκόμος	5	μ	5		
12	ταμίας	5	πρ	2		3

⁴⁸⁶Αβδελά Έφη, (1990), σελ.125-127.

13	υπηρέτρια	5	αν	1	4	
14	δημοτική σύμβουλος	4	ε	3	1	
15	ηθοποιός	4	κ		4	
16	βουλευτής	3	ε	1		2
17	συγγραφέας	3	μ	2	1	
18	γραμματέας	2	μ	2		
19	δασκάλα	2	μ	1	1	
20	μυθιστοριογράφος	2	μ		2	
21	υπάλληλος	2	πρ	2		
22	επιστήμονας	1	μ	1		
23	chefeuse: σοφερίνα	1	αν	1		
24	chochere: αμαξού	1	αν	1		
25	διδ/σα της γυμν/κής	1	μ		1	
26	θηλάστρια	1	αν		1	
27	καθηγήτρια	1	μ	1		
28	καταστηματάρχης	1	πρ	1		
29	νταντά	1	αν	1		
30	πριγκήπισσα	1	ε		1	
31	πρωθυπουργίνα	1	ε		1	
32	σερβιτόρα	1	αν	1		
33	σηροτρόφος	1	πρ	1		
34	φαρμακοποιός	1	μ	1		
35	φοιτήτρια	1	μ	1		
36	χειρομάντις	1	πρ	1		

Πίνακας 7.8: Καταγραφή στάσης του Ζ.Π. προς τα γυναικεία επαγγέλματα, και κατάταξη σ' Επαγγελματικές κατηγορίες: Επαγγελματίες με σπουδές: **μ**, ανειδίκευτες: **αν**, πρακτικές: **πρ**, καλλιτέχνες: **κ** και σε θέσεις εξουσίας: **ε**.

Τα δεδομένα αθροίστηκαν ακολούθως και οργανώθηκαν στις γενικότερες κατηγορίες με τις συχνότητές τους. Έτσι προέκυψαν τα συγκεντρωτικά στοιχεία του πίνακα 7.9. Παραμερίζοντας τις αναφορές που δεν εκφράζουν εμφανώς θετική ή αρνητική στάση, διαπιστώνει κανείς ότι οι θετικές αναφορές ξεπερνούν με θεαματικό τρόπο τις αρνητικές, στις τέσσερις από τις πέντε κατηγορίες (δηλ. σε όλες εκτός αυτής των πρακτικών επαγγελμάτων). Στις περιπτώσεις των γυναικών που κατέχουν θέσεις εξουσίας διαφαίνεται η θετική στάση στο 54% των εμφανίσεων, έναντι του αρνητικά χρωματισμένου 23%. Στις περιπτώσεις των μορφωμένων γυναικών, η διαφορά εκτινάσσεται, αφού το 64% των τύπων αντανakλούν τη θετική στάση του συγγραφέα,

έναντι του 16%. Αντίστοιχα και στις καλλιτέχνιδες η θετική στάση με 64% υπερέχει της αρνητικής, ενώ στις ανειδίκευτες επαγγελματίες η διαφορά μικραίνει (συντελεί και το μεγάλο ποσοστό των ουδέτερων εμφανίσεων), παραμένοντας ωστόσο πάλι υπέρ των γυναικών με την αναλογία στο 35% προς 15%. Οριακά υπερέχει η αρνητική στάση έναντι της θετικής στις ασκούμενες πρακτικά επαγγέλματα (47%:44%).

Κατηγορία / φύλο	Εξουσίας			Μόρφωσης / επ/κής κατάρτισης			Καλλιτεχνικής δημιουργίας			Ανειδίκευτα			Πρακτικά		
	θ	α	ου	Θ	α	ου	θ	α	ου	θ	α	ου	θ	α	ου
	6 τύποι, 30 εμφανίσεις			12 τύποι, 31 εμφανίσεις			2 τύποι, 14 εμφανίσεις			9 τύποι, 54 εμφανίσεις			7 τύποι, 32 εμφανίσεις		
Στάση	θ	α	ου	Θ	α	ου	θ	α	ου	θ	α	ου	θ	α	ου
Σύνολο	16	7	7	20	5	6	9	4	1	19	8	27	7	22	3
Ποσοστό %	54	23	23	64	16	20	64	28	8	35	15	50	44	47	9

Πίνακας 7.9: Συνοπτική Παρουσίαση Στάσης ως προς την Επαγγελματική Ιδιότητα των Γυναικών

Ένα από τα θέματα που απασχόλησε τον Παπαντωνίου στα χρονογραφήματά του ήταν οι οίκοι ανοχής⁴⁸⁷. Παρόλα αυτά, δεν βρέθηκε στο σύνολο του σώματος κειμένων το λήμμα *πόρνη πουθενά*. Οι επαγγελματίες του είδους αναφέρονται ως *γυναίκες*, και μάλιστα *ελεύθερες*⁴⁸⁸, συνεπώς δεν έχουν συμπεριληφθεί σε κανέναν από τους πίνακες της συγκεκριμένης ενότητας. Μετά από τη σχετική αναδίφηση στους συμφραστικούς πίνακες καταμέτρησα 22 περιπτώσεις, όπου ο όρος *γυναίκα* αντιστοιχεί στην εκδιδόμενη γυναίκα. Από τα συγκείμενα δεν αναδύεται ούτε μία αρνητική αναφορά, αφήνονται όμως πολλές αιχμές κατά του αδιάφορου κι ανίκανου κρατικού μηχανισμού, να επιλύσει τέτοιου είδους κοινωνικά προβλήματα.

Όταν γνωρίζωμεν ότι οι ιατροί είνε ευσυνείδητοι, η ελευθέρα γυναίκα θα κυκλοφορή εις την πόλιν μας όπως και εις τας μεγάλας ευρωπαϊκάς πόλεις, αναγνωριζομένη ως μία εκ των μεγαλύτερων αναγκών της κοινωνίας, προλαμβάνουσα τα

⁴⁸⁷ Εκτός από το χρονογράφημα «Δια την ηθικήν», για το κλείσιμο των πορνείων στις 4.5.1896 (σελ. 242-243 στο αρχείο της Βουλής) έγραψε το «Αφήσατέ την» στο *Σκρίπ* (15.8.1898), όπου καυτηριάζει την απαράδεκτη στάση της νομοθετικής κι εκτελεστικής εξουσίας αναφερόμενος, σε ένα φαιδρό περιστατικό στο θέατρο, γεγονός που θα ξαναεπισημάνει στις (7.7.1904) στο χρονογράφημά του «Η γυναίκα» πάλι στο *Σκρίπ* αναφέροντας: «Κάποια μεγαλοφυής αστυνομία προ ετών απαγόρευσε εις τας ελεύθερας (σικ) γυναίκας την είσοδο εις το θέατρον».

⁴⁸⁸ Η «κοινή γυναίκα» έχει κωδικοποιηθεί πλέον ως η *ζωή με την απόλυτη ελευθερία μέσα από την οποία ουσιαστικά επαναπροσδιορίζεται η ίδια η έννοια της ελευθερίας*. Τζανάκη Δήμητρα, «Πορνεία και «ανελευθερία» στον Μεσοπόλεμο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 150, σελ. 111-149, (2018), σελ. 116.

εγκλήματα και εξασφαλίζουσα ακριβώς την ηθική της τιμίας
γυναικός...

7.3.4. Οι επώνυμες γυναίκες και το αξιολογικό τους φορτίο

Πέρα από τις ανώνυμες αναφορές γυναικών, τα χρονογραφήματα του Παπαντωνίου κατακλύζονται από ένα πλήθος επώνυμων κυριών της εποχής. Εντόπισα 71 άτομα. Άλλες για την επαγγελματική τους ιδιότητα, άλλες για την επιστημονική τους κατάρτιση, άλλες για τη φιλανθρωπική τους δράση κι άλλες για την ενασχόλησή τους με τις τέχνες. Για άλλη μία φορά ανέτρεξα στην κατανομή συχνοτήτων (wordlist) καταμετρώντας και αποδελτιώνοντας εξαντλητικά τα ονόματα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, ακολούθησα εξονυχιστική έρευνα σε ψηφιακές πηγές, για να διασταυρώσω / επιβεβαιώσω τα στοιχεία και να συνθέσω το προφίλ όλων αυτών των γυναικών, προτού καταγράψω οτιδήποτε.

Πολλές κυρίες αναφέρονταν μόνο με το επώνυμό τους, ενώ σε κάποιες δεν δινόταν ούτε το μικρό τους όνομα, αφού παρουσιάζονταν ως κυρίες των κυριών τους (κυρία Γρηγορίου Μαρασλή⁴⁸⁹ ... η κυρία Πέτρου Καλλιγά⁴⁹⁰ ... αι κυρίαί Γεωργίου Σκουζέ⁴⁹¹, Θρασύβουλου Ζαΐμη⁴⁹² και Ιωάννη Πεσμαζόγλου⁴⁹³)⁴⁹⁴. Επίσης, χρειάστηκε να επιβεβαιώσω κάποιες περιπτώσεις λιγότερο γνωστών ατόμων εάν ήταν πράγματι υπαρκτά πρόσωπα, όπως η Ρόζα, προσωπική modίστρα της Μαρίας Αντουανέτας, ή η Ζάν Λαλοέ, Γαλλίδα υποψήφια σε δημοτικές εκλογές⁴⁹⁵. Η αναζήτηση αυτή, αν και ιδιαίτερα ελκυστική και ενδιαφέρουσα, σε πολλές περιπτώσεις ήταν εξαιρετικά

⁴⁸⁹ Η Μαρία Μαρασλή, ήταν στον πρώτο γάμο της παντρεμένη με τον πολιτειακό σύμβουλο Πάβελ Κιτς. Μετά το χωρισμό τους, παντρεύτηκε τον Μαρασλή. Ήταν κόρη συνταγματάρχη τάγματος Ουσάρων της Ινγκερμανλάντια. Μετά το θάνατό του Γρηγόρη Μαρασλή στην Οδησό και την εκδήλωση της Οκτωβριανής Επανάστασης του 1917 στη Ρωσία, κατέφυγε στην Αθήνα πάμπτωχη και κατόπιν ενεργειών του καθηγητή της ΑΣΟΕΕ Γεωργίου Χαριτάκη της χορηγήθηκε τιμητική σύνταξη μέχρι το θάνατό της το 1935. Βλ. <https://rusgreek.ru/el/marazli>, (ανάκτ. 20.4.21).

⁴⁹⁰ Το πατρικό της όνομα ήταν Ιουλία Ράλλη, μέλος της γνωστής χιώτικης οικογένειας εμπόρων. Βλ. Απατσιδής Θ., *Η παρουσίαση του Αρχείου του Γληνού*, ΠΜΣ Παν/μιο Δυτ. Μακεδονίας, (2020), σελ. 46.

⁴⁹¹ Η Ελένη Σκουζέ (το γένος Καψάλη), σύζυγος του τραπεζίτη Γ. Σκουζε ήταν η γραμματέας της Δούκισσας της Πλακεντίας. Βλ. Καιροφύλας Γιάννης, *Η Επανάσταση των Γυναικών στην Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Καστανιώτης, (2014).

⁴⁹² Το πατρικό της όνομα ήταν Ελίζα Μουρούζη Βλ. Παπαγιαννόπουλος, Βίκτωρ Γ., *Η Ιστορία Της Οικογένειας "Παπαγιαννόπουλου - Δεληγιάννη - Λίτινα - Λίθινου - Litinus - Latinus"*, Virapharm, (2014), σελ. 276.

⁴⁹³ Το πατρικό της όνομα ήταν Ειρήνη Μιαούλη και ήταν εγγονή του Ανδρέα Μιαούλη. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τ. 42, Πάπυρος, (2007), σελ. 288.

⁴⁹⁴ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Μετάξι, αι Κυρίαί, οι Χωριάτες, ο Προϋπολογισμός», *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Γ', φ. 9.750, (4.4.1905).

⁴⁹⁵ Η Marie-Jeanne Rose Bertin ήταν η modίστρα της βασίλισσας Αντουανέτας, (η ζωή της αποτέλεσε σενάριο κινηματογραφικής ταινίας το 2006). Και η Jeanne Laloë η πρώτη υποψήφια γυναίκα στις δημοτικές εκλογές στο Παρίσι το 1908. Βλ. <https://en.chateauversailles.fr/discover/history/great-characters/rose-bertin>, (ανακτ. 20.4.21).

επίπονη και χρονοβόρα. Συχνά έπρεπε να ανατρέξω στον αθηναϊκό τύπο, ξεφυλλίζοντας στα αρχεία της Βουλής και της Εθνικής Βιβλιοθήκης, πλήθος εντύπων, που αντιστοιχούσαν στις ημερομηνίες. Ειδικά για τις γυναίκες της Γεωργικής Εταιρείας και την πλειονότητα των καλλιτέχνιδων η έρευνα αρκετές φορές αποδείχθηκε άκαρπη.

Οι κυρίες διαχωρίστηκαν τελικά σε έξι γενικές κατηγορίες ως προς τα επαγγέλματα ή τις ιδιότητές τους. Οι κατηγορίες αυτές είναι: επαγγελματίες με σπουδές (εσ), φιλάνθρωπος/μέλος συμβουλίου οργανισμού (φ/μσ), κάτοχος δημόσιου αξιώματος (κδα), καλλιτέχνης / λογία (κ/λ), ανειδίκευτη / πρακτική επαγγελματίας (αε/πε), σύζυγος / συγγενής επωνύμου (σ), ενώ όλες οι άλλες περιπτώσεις εντάχθηκαν σε μία ενιαία κατηγορία (μάρτυρας σε δικαστήριο κ.λπ.) με τον τίτλο άλλο (α). Όλα τα δεδομένα καταγράφονται στον πίνακα 7.10.

A/A	Πρόσωπο	Συχνό-τητα	Στάση	Γενική κατηγορία	Επάγγελμα/ιδιότητα
1	Λαλοέ (Jeanne Laloë)	21	6α 4θ	κδα	υποψήφια δημοτική σύμβουλος στο Παρίσι.
2	Ρόζα Μπερτέν	15	15θ	αε	μοδίστρα, Rose Bertin, couturière de Marie-Antoinette
3	Ζλατάνου Αικατερίνη	11	7θ	μσ	πρόεδρος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
4	Ελένη Οθωνίου	8	8θ	φ	Φιλάνθρωπος
5	Θάλεια Φλωρά	8	6θ	κ	Ζωγράφος
6	Λουιζέτα	7	7α	α	ναρκομανής παρισιού
7	Κατινίτσα	6	α	αε	Υπηρέτρια
8	Φανή Ζαλοκώστα	6	4θ	μσ	γραμματέας γεωργικής εταιρείας
9	Παρρέν Καλλιρρόη	5	2θ+2α	λ	δημοσιογράφος- συγγραφέας
10	Ευγενία Ζωγράφου	3	θ	λ	δημοσιογράφος συγγραφέας
11	Μπεκιάρη Αικατερίνη	3	2θ 1α	κ	καλλιτέχνης
12	Μαρία Αντουανέττα	3	2θ+1α	κδα	βασίλισσα
13	Ασπασία Ποταμιάνου	2	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας, (σύζυγος Ηλία πολιτικού του 19ου αιώνα, διατέλεσε και πρόεδρος της Βουλή)
14	Βαλαωρίτου Τυπάλδου Ελοϊσία	2	2θ	ς	σύζυγος ποιητή-πολιτικού Αριστοτέλη Βαλαωρίτη
15	Ζυμβρακάκη Ρόζα	2	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
16	Ζητουνιάτη	2	θ	ς	κόρη Σουρή;
17	κυρά Κώσταινα	2	α θ	αε	προξενήτρα
18	Λεονία	2	θ	αε	γαλλίδα-μοντέλο
19	Άννα Κατσιόγρα Μελά	1	θ	εσ	γιατρός

20	(Πολύμνια) Παναγιωτίδου	1	θ	εσ	φαρμακοποιός
21	Humphrey Ward	1	θ	λ	συγγραφέας ιδρύτρια του αντιφεμινιστικού κινήματός στην Αγγλία
22	Άννα Πετμεζά	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
23	Βαλταντζή	1	θ	φ	φιλόσοφος
24	Βαρόνη Δούμπα	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας, (σύζυγος του ομογενούς Νικολάου Δούμπα, επίτιμο δημότη της Βιέννης, ισόβιου μέλους της Άνω Βουλής της Αυστρίας, γεροϋσιαστή)
25	Βέμπερ	1	θ	κ	καλλιτέχνης
26	Βοΐλα	1	θ	κ	καλλιτέχνης
27	Γ. Σκουζέ	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (Λίτσα Σκουζέ κόρη της Ελένης Καψάλη σύζυγος Γεωργίου Σκουζέ)
28	Γεωργία Σάνδη	1	θ	λ	μυθιστοριογράφος
29	Δαμαλά Ελίτσα	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας, (αντιπρόεδρος Κυριακού σχολείου - 1904)
30	Δανιήλ Λεζουέρ (Daniel Lesueur)	1	θ	λ	συγγραφέας
31	Δαργέντη Νίνα	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
32	Δημαρχοπούλου	1	θ	κ	καλλιτέχνης
33	Διαμαντοπούλου	1	θ	κ	καλλιτέχνης
34	Δούκα	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
35	Ελένη Ξανθοπουλίδου	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
36	Ευμορφία Αφεντάκη	1	θ	πε	σηροτρόφος
37	Ευφημία Γανιάρη	1	θ	πε	βιβλιοδέτρια
38	Ζαΐμη	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (Λουκία σύζ. Θρασύβουλου Ζαΐμη)
39	κα Πέτρου Καλλιγά	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (Ιουλία Ράλλη)
40	Κανάκη	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
41	Καντζίκη	1	θ	κ	καλλιτέχνης
42	Κασιμάτη Δημοπούλου	1	θ	πε	σηροτρόφος
43	Κατίνα Συριανή	1	θ+ε=α	αε	υπηρέτρια
44	Κατούλα Μάντες	1	θ	α	μάρτυρας σε δικαστήριο
45	Κιουρί Μαρία	1	θ	εσ	φυσικός-χημικός-καθηγήτρια
46	Κόμισσα Λούντζη	1	θ	φ	φιλόσοφος
47	κυρά Γρηγορίου Μαρασλή	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (Μαρία Μαρασλή Φερτινάρντοβνα Νάρκεβιτς)
48	Λαφαζάνη	1	θ	κ	καλλιτέχνης
49	Λεονταρίτου Ρέα	1	θ	κ	καλλιτέχνης
50	Μ.Θ. Κανάρη	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (του Θεμιστοκλή Κανάρη, πρόξενου,

					βουλευτή, συνεργάτη του Τρικούπη κι εγγονού του Κων/νου)
51	Μαρία Κολιάτσου	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
52	Μίνα Ραζή	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
53	Μπέσση Μάσσωνος	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (κόρη του Εδουάρδου Μάσον υπήρξε διευθύντρια του Παρθεναγωγείου της Πλάκας, ιδιοκτησίας της θείας της, Κ. Χίλλ.)
54	Μπλανς	1	θ	αε	γαλλίδα-μοντέλο
55	Μύριαμ Φάρρου	1	α	α	μάρτυρας σε δικαστήριο
56	Ντυφώ Ελένη (Hélène Dufau)	1	θ	κ	ζωγράφος
57	Ξανθοπουλίδου Ελένη	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
58	Όγδη	1	θ	κ	καλλιτέχνις
59	Παναγιωτάτου Αλεξάνδρα	1	θ	εσ	γιατρός
60	Παπαγιαννάκη Μαρία	1	θ	φ	φιλάνθρωπος
61	Παπαδάκη	1	θ	φ	φιλάνθρωπος
62	Παπαδοπούλου Μελά Άννα	1	θ	φ	φιλάνθρωπος
63	Παπασιδέρη Ελένη	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
64	Παρασκευαΐδου	1	θ	κ	καλλιτέχνις
65	Πεσμαζόγλου Ιω	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (Ειρήνη Νικολάου Μιαούλη, εγγονή Ανδρέα Μιαούλη, συζ. Ιωάννη Πεσμαζόγλου)
66	Σακελλαρίδου	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας
67	Σουζάννα	1	θ	αε	Γαλλίδα-Μοντέλο
68	Σπυροπούλου	1	α	πε	ερωμένη Τούρκου προξένου-κατάσκοπος
69	Στριφτού Σοφία	1	θ	εσ	δασκάλα
70	Συγγρού	1	θ	μσ	μέλος συμβουλίου γεωργικής εταιρείας (Ιφιγένεια Μαυροκορδάτου. Το τεράστιο φιλάνθρωπικό της έργο και η φροντίδα της στα ορφανά)
71	Ροζού Ανθούσα	1	θ	κδα	διπλωμάτις

Πίνακας 7.10: Καταγραφή Στάσης Ζ.Π. απέναντι στις Επώνυμες Γυναίκες των Χρονογραφημάτων.

Εκείνο που κάνει εντύπωση με την πρώτη ματιά, κοιτάζοντας την κατανομή στον πίνακα 7.10, είναι ότι στην κορυφή της, στις πρώτες 6 θέσεις, εκπροσωπούνται και οι έξι κατηγορίες γυναικών. Στις δύο πρώτες θέσεις παρουσιάζονται δύο γυναίκες χειραφετημένες, ιδιαίτερα δημιουργικές και ανεξάρτητες. Η Λαλοέ είναι η πρώτη γυναίκα στη Γαλλία που διεκδίκησε να εκλεγεί ως δημοτική σύμβουλος, παρά το γεγονός ότι ακόμα δεν είχε δια νόμου το δικαίωμα. Η Ρόζα είναι η μοδίστρα που

καταφέρνει να ανελιχθεί επαγγελματικά και οικονομικά χάρις στις ικανότητές της, το ταλέντο της, αλλά και την επιλογή της να μην ενδώσει στο ανδρικό φύλο – όταν αρνήθηκε την πρόταση του δούκα να την *σπιτώσει*. Η Αικατερίνη Ζλατάνου⁴⁹⁶, η Ελένη Οθωνίου⁴⁹⁷ και η Θάλεια Φλωρά⁴⁹⁸ είναι τρεις γυναίκες ικανότατες και ιδιαίτερα καταξιωμένες στον χώρο τους – πρόεδρος Γεωργικής εταιρείας, φιλάνθρωπος, καλλιτέχνις αντίστοιχα. Στην 5^η και 6^η θέση βρίσκονται δύο γυναίκες χαμηλού επαγγελματικού προφίλ. Η Λουιζέτα, Παριζιάνα ναρκομανής, και η Κατινίτσα, η υπηρέτρια – το επώνυμο των οποίων δεν αναφέρεται.

Αναφορά σε 71 Επώνυμες Γυναίκες	φ/μσ Φιλάνθρωπος /μέλος συμβουλίου - οργανισμού	κ/λ Καλλιτέχνις / λογία	πε/αε Ανειδίκευτη / πρακτική επαγγελματίας	εσ Επ/τίας με σπουδές	κδα Κάτοχος δημοσίου αξιώματος	σ Σύζυγος / συγγενής επωνύμου	α άλλο
Σύνολα γυναικών	30	17	11	5	3	2	3
Ποσοστά γυναικών	42%	24%	16%	7%	4%	3%	4%
Σύνολο αναφορών	54	32	32	5	25	4	9
Ποσοστά αναφορών	34%	20%	20%	3%	16%	2%	5%

Πίνακας 7.11: Σύνολα Επώνυμων γυναικών ανά επαγγελματική κατηγορία

Την αποδελτίωση και κατηγοριοποίηση ακολούθησε η καταμέτρηση των δειγμάτων ανά ομάδα, ώστε μέσα από τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα να αναπαραστήσω σαφέστερα την κοινωνική σύνθεση του συνόλου αυτού. Έτσι προέκυψε ο πίνακας 7.11, από τον οποίο επιβεβαιώνεται ότι οι γυναίκες αυτές είναι στη μεγάλη τους πλειονότητα γυναίκες της δημόσιας σφαίρας, διακεκριμένες είτε λόγω καταγωγής, είτε λόγω συγγένειας και κυρίως λόγω επαγγέλματος ή ιδιότητας. Οι πιο

⁴⁹⁶ Η Αικατερίνη Ζλατάνου, έζησε στην Αγγλία στα τέλη του 19^{ου} αι, κατορθώνοντας να εξασφαλίσει μεγάλη οικονομική βοήθεια για τις ελληνικές απώλειες του 1897, προωθώντας την Μεγάλη Ιδέα και τον φιλελληνισμό. Βλ.[ανώνυμος], «Μια Ελληνίς εν τη ξένη: Αικατερίνη Γρ. Ζλατάνου», *Το ημερολόγιο του Σκόκου*, έτ. 14, (1899) σελ. 28-31.

⁴⁹⁷ Για τη φιλανθρωπική δράση της Οθωνίου Ε. γράφει και ο *Σκόκος* στο: Σκόκος Κων. Φ., «Μια φιλάνθρωπος: Η κα Ελένη Οθωνίου», *Το ημερολόγιο του Σκόκου*, έτ. 22, σελ.211-215, (1907).

⁴⁹⁸ Η Θάλεια Φλωρά-Καραβία (1871–1960) ήταν μια από τις σημαντικότερες και παραγωγικότερες Ελληνίδες ζωγράφους. Το έργο της δεν έχει ακόμη καταλογογραφηθεί πλήρως. Είναι όμως βέβαιο ότι οι ελαιογραφίες της ξεπερνούν τις 2.500, ενώ μεγάλος είναι και ο αριθμός των σχεδίων και υδατογραφιών της Βλ. Τσουργιαννη Δέσποινα, «Η ζωγράφος Θάλεια Φλωρά-Καραβία (1871-1960)», Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, (2002), σελ. 31-32.

πολλές ανήκουν στη μεσαία και την ανώτερη κοινωνική τάξη (80%) κι έχουν στο ιστορικό τους έντονη φιλανθρωπική δράση.

Δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να παραλείψουμε την αναφορά στον καθοριστικό ρόλο της γυναικείας φιλανθρωπικής δράσης στη διαμόρφωση των έμφυλων σχέσεων εκείνης της εποχής. Η δραστηριότητα της φιλανθρωπίας συνδέθηκε, από τις ίδιες της γυναίκες, με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας, της μητρότητας και του εκπολιτισμού, της φροντίδας γενικά για τους άλλους, ώστε, ασχολούμενες με αυτή την δημόσια και προβεβλημένη δράση, να μην προκαλέσουν την κοινή γνώμη και να μπορέσουν να καταξιωθούν. Η φιλανθρωπία λοιπόν αξιοποιήθηκε ως μέσο προς μια ομαλή και χωρίς αναταράξεις μετάβαση στη δημόσια δράση, όχι πια μόνο για τις μεγαλοαστές, όπως συνηθιζόταν στον προηγούμενο αιώνα, αλλά και από τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων. Η μαζική έξοδος των γυναικών στο δημόσιο χώρο πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια του πολέμου του 1897, όπου η οργάνωση του νοσοκομειακού και ιατρικού δικτύου και της διεθνούς αλληλεγγύης αποτέλεσαν το διαβατήριο για τη μετάβαση των γυναικών στον δημόσιο χώρο. Φυσικά η ανάμειξη τους αυτή τους έδωσε κίνητρα για σημαντικότερες πρωτοβουλίες που θα οδηγούσαν στην κοινωνική αναμόρφωση. Οι γυναίκες ένιωσαν ότι προσφέρουν στην πατρίδα κι ότι μπορούν να παρέμβουν στη διαμόρφωση μιας πολιτικής που αποβλέπει στο κοινό καλό. Άρχισαν να αποκτούν αυτοπεποίθηση, περισσότερη υπευθυνότητα, εμπειρίες, γνώσεις και να αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για θέματα που αφορούν την κοινωνία. Οι Ελληνίδες με την ιδιότητά τους ως διαχειρίστριες φιλανθρωπικών ιδρυμάτων κατόρθωσαν για πρώτη φορά, να έρθουν σε επαφή με την υψηλή διοίκηση στη δημόσια σφαίρα και να φέρουν σε πέρας επάξια τα απορρέοντα καθήκοντα⁴⁹⁹. Η φιλανθρωπία συνέβαλε καθοριστικά στη χειραφέτηση των γυναικών, αφού τις όπλισε με γνώσεις, ικανότητες, εμπειρίες και κυρίως με σιγουριά, για να αποδράσουν, από τον εγκλεισμό τους, στον δημόσιο βίο.

Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των επώνυμων γυναικών (80%) δραστηριοποιείται σε υψηλού προφίλ επαγγέλματα, ήταν αναμενόμενο. Οι επώνυμες κυρίες του Παπαντωνίου, ως γυναίκες της μέσης ή της ανώτερης τάξης, είχαν πρωτίστως τα οικονομικά μέσα να μορφωθούν (7%), να ασχοληθούν με τις τέχνες (24%) ή να αφιερωθούν στη φιλανθρωπία και τα σωματεία (42%), όπου μπορούσαν να

⁴⁹⁹ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 100 -103 και Φουρναράκη Ελένη, (1987) σελ. 63 και Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 206-209 και Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (1986), σελ. 302.

αναλάβουν ακόμα και διοικητικές θέσεις ή να θέσουν υποψηφιότητα για να εκλεγούν (4%) ή απλά να στέκονται στο πλευρό του εύπορου συζύγου/πατέρα τους (3%). Φυσικά πλάι σε αυτές τις γυναίκες υπήρχαν και αυτές που για βιοποριστικούς λόγους ασκούσαν τα χαμηλού προφίλ επαγγέλματα (16%), είτε ως ανειδίκευτες, είτε μετά από πρακτική εκπαίδευση.

Αναφορικά με τα πρόσωπα που (φιλοδοξούν να) κατέχουν δημόσια αξιώματα (βασίλισσα, διπλωμάτις, υποψήφια δημοτική σύμβουλος), παρατηρούμε αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ των αριθμητικών δεδομένων των τύπων και των δειγμάτων (αναφορών): ενώ μόνο το 4% επί του συνόλου των επώνυμων γυναικών ανήκουν σε αυτή την ομάδα, βλέπουμε ότι οι αναφορές σε αυτά αγγίζουν το 16%, γεγονός αναμενόμενο, αφού όλη η αφήγηση στρέφεται γύρω από τα πρόσωπα αυτά, συνεπώς το όνομά τους αποτελεί συχνά υποκείμενο των ρηματικών τύπων. Αντιθέτως, εμφανής είναι η μείωση κατά 4 ποσοστιαίες μονάδες (7%:3%) των δειγμάτων στις γυναίκες που έχουν ανώτατες σπουδές και στις περιπτώσεις των μελών συμβουλίων κατά 8% ποσοστιαίες μονάδες (42%:34%). Αυτό προφανώς οφείλεται στο γεγονός ότι ο Παπαντωνίου αναφέρει μεν το πλήθος των κυριών που συμμετέχουν στα συμβούλια αυτά ονομαστικά (άπαξ λήμματα), αλλά παρουσιάζει αναλυτικότερα το έργο των πρωτοστατών μονάχα.

Όπως και να 'χει, ο Παπαντωνίου προβάλλει τις γυναίκες. Και μάλιστα, σε γενικές γραμμές, τις προβάλλει θετικά. Ανεξάρτητα από τον λόγο για τον οποίο το κάνει, τους δίνει βήμα αναφοράς και αυτό είναι πολύ σημαντικό δεδομένων των αντιλήψεων και συνθηκών της εποχής. Για να αξιολογήσω τη θετική ή αρνητική στάση του συγγραφέα σε καθεμία περίπτωση ξεχωριστά, έπρεπε να μελετήσω και πάλι τα συγκείμενα των λημμάτων. Ανέτρεξα στους συμπραστικούς πίνακες και αποδελτίωσα τα αξιολογικά φορτία όλων των εμφανίσεων κάθε επώνυμης γυναίκας στον πίνακα 7.12. Διαπίστωσα πως η διαφορά μεταξύ των θετικών (108) και των αρνητικών αναφορών (22) είναι θεαματική και δικαιολογημένα θα μπορούσε να αποτελέσει στοιχείο που προσδίδει στον Παπαντωνίου τον χαρακτηρισμό του φιλοφεμινιστή. Παρά την αδιαμφισβήτητα θετική του στάση απέναντι στις επώνυμες Κυρίες,

οργάνωσα κι αυτά τα δεδομένα ταξινομώντας τα σε γενικές κατηγορίες ανάλογα με τον τομέα απασχόλησης κάθε αναφερόμενης γυναίκας.

Αναφορά σε 71 Επώνυμες Γυναίκες	πε/αε Ανειδίκευτη / πρακτική επαγγελματίας (11 γυν.)	φ/μσ Φιλάνθρωπος /μέλος συμβουλίου- οργανισμού (30 γυν.)	κ/λ Καλλιτέχνης / λογία (17 γυν.)	εσ Επαγγελματίας με σπουδές (5 γυν.)	κδα Κάτοχος δημοσίου αξιώματος (3 γυν.)	Σ Σύζυγος / συγγενής επώνυμου (2 γυν.)	α άλλο (3 γυν)	Σ Υ Ν Ο Λ Α
θετική στάση	22	46	24	5	7	3	1	108 (67%)
αρνητική στάση	4	0	3	0	7	0	8	22 (14%)
χωρίς αξιολογικό φορτίο	6	8	5	0	11	1	0	31 (19%)
Σύνολο αναφορών	32	54	32	5	25	4	9	161

Πίνακας 7.12: Καταγραφή Στάσης προς τις Επώνυμες Γυναίκες – Συγκεντρωτικός πίνακας

Τα αρνητικά ξεπερνούν τα θετικά μόνο στην τελευταία κατηγορία, όπου εντάχθηκαν τα λήμματα που δεν μπορούσαν να περιληφθούν στις υπόλοιπες κατηγορίες. Εκεί περιγράφεται και η Λουίζετα, το άτομο που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο αρνητικό αξιολογικό φορτίο. Μία δυστυχισμένη πλέον ναρκομανής, εκδιδόμενη, που έχασε όλα τα πλούτη της και τον σύντροφό της εξαιτίας της πλεονεξίας και της αχαριστίας της και κυκλοφορεί τις νύχτες στα μπαράκια του Παρισιού. Το χρονογράφημα αυτό του Παπαντωνίου, χωρίς να είναι το μόνο που παραπέμπει στα μεταγενέστερα κινηματογραφικά μελοδράματα του 20^{ου} αιώνα, δίνει την εντύπωση ότι γράφτηκε για να νουθετήσει και να αποτελέσει αφετηρία διδασχής.

7.3.5. Ανάδειξη αποτελεσμάτων μέσα από επιλεγμένα χωρία

Στις δύο προηγούμενες ενότητες αναδύθηκε, μέσα από τη στατιστική επεξεργασία και ποιοτική ανάλυση των δεδομένων που αφορούσαν στις επαγγελματικές ιδιότητες των γυναικών, η όχι πάντοτε σαφής και κατηγορηματική αλλά κατά βάσιν φιλογυνική και ως έναν βαθμό φιλοφεμινιστική τάση του Παπαντωνίου. Θα πρέπει να σημειώσω ότι οι ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις που εφαρμόστηκαν επιβεβαίωσαν και τεκμηρίωσαν την εντύπωση που είχα σχηματίσει ήδη από την πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμάτων αυτών, κατά τη διάρκεια της σταχυολόγησής τους από τις σελίδες των εφημερίδων. Οι επιρροές της Δύσης είναι εμφανείς και στην ελληνική κοινωνία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ο Παπαντωνίου, αν και γαλουχημένος στο συντηρητικό επαρχιακό περιβάλλον, φαίνεται να αγωνίζεται να απαγκιστρωθεί από τις πράγματι

υπαρκτές δικές του στερεοτυπικές αγκυλώσεις και προτάσσει συχνά την ανάγκη εκσυγχρονισμού των έμφυλων σχέσεων. Στο τμήμα αυτό παρουσιάζονται χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το κόρπους των χρονογραφημάτων, τα οποία αποτυπώνουν την αξιολογική στάση του Παπαντωνίου για την εργαζόμενη γυναίκα, επώνυμη και ανώνυμη.

Αναφορικά με τις ανειδίκευτες ή πρακτικά εκπαιδευμένες επαγγελματίες, τις βλέπει συχνά με συμπάθεια και βρίσκει και στα μικρά και καθημερινά για να τις παινέσει, αποτιμώντας το έργο τους ως σημαντικό, όπως, παραδείγματος χάριν, για την πλύστρα:

Και η μεν ιστορία αυτά λέγει, αλλά παραλείπει πολλά περί του ρόλου της πλύστρας δια των αιώνων. Πραγματικώς αυτή η γυναίκα, η οποία χρησιμοποιεί τα δύο χέρια τα οποία της έδωκεν ο Θεός δια να αφαιρή τόσας ασχημίας της ζωής και να δίδη την λευκότητα της χιόνος των βουνών εις παν ό,τι θα έλθη εις επαφήν με τ' ανθρώπινον δέρμα, η εργάτις αυτή μιας αγνότητος και χαράς δια τον άνθρωπον, πρέπει να έχη παίξει ιδιαίτερον ρόλον εις την ζωήν των ανθρώπων⁵⁰⁰.

Και στην περίπτωση της θυρωρού αποτιμά θετικά τον ρόλο της ανειδίκευτης γυναίκας ως ρυθμίστριας του μικροκόσμου της πολυκατοικίας (εν προκειμένω των Παρισίων), που πάλι, βέβαια, εμπίπτει στο στερεότυπο της γυναίκας ως σιδηράς διοικήτριας της ημι-ιδιωτικής σφαίρας και της γυναίκας ως θριαμβεύουσας στη μικρή κλίμακα:

Οι κάτοικοι του αυτού σπιτιού συνεννοούνται μεταξύ των δια της θυρωρού. Η θυρωρός έχει θέσιν τηλεφώνου, τηλεγράφου, εφημερίδος, ταχυδρομείου μεταξύ των συγκατοίκων. Εάν ο γείτονάς σου από του οποίου σε χωρίζει ένας τοίχος παίζει πιάνο μετά τας δέκα το βράδυ, το καταγγέλλεις εις την θυρωρόν και εκείνος παύει. Όλα τα παράπονα πηγαίνουν εις την θυρωρόν και όλα τα ζητήματα λύονται δι' αυτής. Η θυρωρός δεν έχει παρά να κάμη παρατηρήσεις και εισακούεται αμέσως. Η θυρωρός διοικεί την κοινωνίαν αυτήν των απομονωμένων και αγνοουμένων μεταξύ των συγκατοίκων, την βωβήν και τυφλήν κοινωνίαν του Παρισινού σπιτιού. Η θυρωρός μοιράζει την δικαιοσύνην εις όλους. Σαρώνει και διοικεί, καθαρίζει και κυβερνά, υπηρετεί και αστυνομεί. Αυτό το σπίτι είναι ιδεώδες πολιτείας. Η θυρωρός υπηρέτης και κυβερνήτης. Οι κάτοικοι αγνοούντες αλλήλους και σεβόμενοι αλλήλους, διοικούνται δια της θυρωρού η όποια κρατεί την σκούπα και τον νόμον⁵⁰¹.

⁵⁰⁰ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η πλύστρα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ', φ. 4.303, (10.10.1908).

⁵⁰¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Θυρωρός», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.665, (12.10.1909).

Με αφορμή την ταμία καταστήματος, προφανώς απογοητευμένος από την κοινωνική στασιμότητα, χαιρετίζει ακόμα και τον πόλεμο, που καταφέρνει να ωθήσει θετικά τις κοινωνικές εξελίξεις ειδικά στο ζήτημα της γυναικείας εργασίας⁵⁰², πάλι όμως μέσω μιας συμβατικής ρητορικής περί γυναικείας αβρότητας:

Η αιφνιδία λοιπόν κοινωνική αναστάτωση, το άρπαγμα μάτσων ολοκλήρων ανδρών από γραφεία και καταστήματα έφευρεν αίφνης τον πολιτισμόν της γυναικείας εργασίας, τον οποίον ούτε μία εικοσιπενταετία ειρήνης δεν θα έφευρεν εις αυτόν τον αρβανίτην τόπον. Χάρις εις μίαν Βαλκανικήν συμμαχίαν, θα ιδούμεν και τούτο το θαύμα, ένα κομψόν χέρι –ότι διάβολο συμβή είνε κομψότερον από το δικό μας – καθαρόν, περιποιημένο, κάποτε μαρμαρένιο σαν χέρι του Κανόβα, πολλάκις θαυμάσιον, ποιήμα ειρήνης και καλωσύνης, να δέχεται τα χρήματά μας και να δίνη ρέστα⁵⁰³.

Ο Παπαντωνίου όμως βλέπει πως, παρά το γεγονός ότι πολλές γυναίκες είναι εργαζόμενες, η ουσιαστική χειραφέτησή τους στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υφίσταται, όπως στην πραγματική ιστορία της νεαρής **μοδίστρας**, της άξιας πρακτικής εργάτιδας, που η δολοφονία της από τον αδερφό της για λόγους τιμής θα μείνει ατιμώρητη⁵⁰⁴, αφού οι ένορκοι⁵⁰⁵ θα τον αθώωσουν:

*δυστυχισμένη **μοδιστρούλα**, κόρη των Αθηνών, αυγή μιας ησυχωτέρας κοινωνίας. Εκρεουργήθης άοπλος! Δεν είχες παρά μόνον ένα βελόνι! Για να εργασθής. Όχι για να πολεμήσης. Δεν υπέθετες ότι έχεις εχθρόν, είχες αναπαυθή εις τον πολιτισμόν μας, εις τα μάρμαρά μας, εις τα βιβλία μας. Κι εσκοτώθης στο δρόμο, ενώ πήγαινες να κερδίσης το ψωμί της ημέρας...*

⁵⁰² Ότι η έλλειψη εργατικών χεριών εξαιτίας της επιστράτευσης επέτρεψε τελικά την είσοδό των γυναικών στην αγορά εργασίας κι όχι η πραγματική αναγνώριση της αξίας τους, μέσα από μία αναθεωρημένη στάση της κοινωνίας απέναντί τους, αποτελεί γενική παραδοχή. Βλ. Ruhl Klaus-Jörg, *Frauen in der Nachkriegszeit 1945-1963*, München, dtv, (1988), σελ.7 και Μποβουάρ Σιμόν, (2009), σελ. 187.

⁵⁰³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ελλείπει Ανδρών», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.717, (20.9.1912).

⁵⁰⁴ Τα εγκλήματα για λόγους τιμής, αποτελούν παλιό κοινωνικό φαινόμενο. Η προσβολή της τιμής αποτελούσε την κυριότερη αιτιολογία διαπροσωπικής βίας από τον 19^ο αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Βλ. Αβδελά Έφη, (2006), σελ. 13. Επίσης: Το «έγκλημα τιμής» προκαλεί ιδιαίτερη συγκίνηση, όχι μόνο διότι όλοι καταλαβαίνουν τι σημαίνει να εγκληματήσει κανείς «δια λόγους τιμής», αλλά οι συντεταγμένες ενός τέτοιου εγκλήματος ευνοούν την ταύτιση του κοινού με τα πρόσωπα του δράματος. Έγκλημα τιμής μπορεί να διαπράξει ο καθένας, χωρίς αυτό να σημαίνει πως είναι ένας κοινός εγκληματίας, αλλά η προσβολή της τιμής του τον οδήγησε στο να χάσει τον έλεγχό του. Βλ. Παπανικολάου Αναστασία, (2009), σελ. 357.

⁵⁰⁵ Να σημειωθεί ότι οι ένορκοι τότε ήταν μόνο άνδρες. Το 1954 θα δοθεί στις γυναίκες το δικαίωμα να συμμετέχουν στα σώματα των ενόρκων με νομοθετική ρύθμιση, προκαλώντας αντιδράσεις σχετικές με τα φύλα, από τη μεριά των δικηγορικών και δικαστικών παραγόντων. Η Αγλαΐα Τσήτουρα, μια από τις πρώτες γυναίκες εγκληματολόγους υποστηρίζει ότι «...είναι όχι μόνο σκόπιμοι αλλά και αναγκαίοι να συμμετέχουν εις το δικαστήριο των ενόρκων και οι γυναίκες», γιατί έτσι εξασφαλίζεται η αντιπροσώπευση των αντιλήψεων και των συναισθημάτων όλου του λαού και όχι μόνο των αντρών. Βλ. Αβδελά Έφη, (2006), σελ. 162-163.

*Ενώπιον εκατομμυρίων ανανδρων! Και την μνήμην σου τουλάχιστον, την ανθρωπίνην σου αξίαν, το δικαίωμά σου να ζης υπό τον ήλιον, ποιος το υπερέσπισε; Κανείς Δώδεκα υπέροχοι αστοί έδωκαν εις το φονέα σου το σαπούνι των προλήψεων και του είπαν: -Αποφασίζομεν ότι τα χέρια σου είνε άσπρα καθώς τα κρίνα του αγρού. Και τα δικά των, μετά την απόφασιν; Ω Μάκβεθ!*⁵⁰⁶.

Υπάρχει όμως κι ελπίδα προβολής σε αυτό επίπεδο, όπου κάποιες γυναίκες καταφέρνουν να διαγράψουν λαμπρή πορεία. Έτσι και η Ρόζα, η μοδιστρούλα στο Παρίσι, έγινε μοντελίστ της Αντουανέτας:

*... η **Ρόζα** η Αντουανέτα της μόδας. Δημιουργεί καθημερινώς. Δημιουργεί ό,τι της κατέβη, καπέλλα νέα, σχήματα απροσδόκητα, με μίαν φαντασίαν τρομακτικήν. Την μόδαν που εδημιούργησε χθες σήμερα την θέτει εις αχρησίαν.*

Ακόμα και μέσα από την προξενήτρα κυρα-Κώσταινα⁵⁰⁷ επιχειρεί να επισημάνει την αναγκαιότητα ενός κάποιου εκσυγχρονισμού:

*Το πρακτορείον θα αντιπροσωπεύη τον 20^{ον} αιώνα εις την Ελλάδα, η δε **κυρά-Κώσταινα**, η οποία πολλάκις εχρησιμοποίησε την ταχύτητα των ποδών της εις συνοικέσια εν Αθήναις, και μετά της **Κυρά-Κώσταινας** όλα τα τσεμπεροφόρα γραίδια των συνοικιών θα καταδικασθούν εις οριστικήν αργίαν, καταλαμβάνοντα απέναντι του πρακτορείου των γάμων την θέσιν ξεκαρφώτων λεωφορείων απέναντι του σιδηροδρόμου. Ευχόμεθα ειλικρινώς εις το κατάστημα να διατηρηθή*⁵⁰⁸.

Από την άλλη πλευρά, διάκειται αρνητικά σε συγκεκριμένα επαγγέλματα, με πολύ χαρακτηριστικό αυτό της μαίας, της ανειδίκευτης κι αγράμματης γυναίκας που εκτελεί εκτρώσεις, έργο το οποίο ο Παπαντωνίου στηλιτεύει:

*Εις όλην αυτήν την ιστορίαν του πόνου και του αίματος, η **μαμή** παραμένει ον απαθές και άμυχον ως εκτρωτικόν εργαλείον. Έσφαξε δύο ανθρώπους, ίσως και περισσότερους, αντί 60 δραχμών. Δηλαδή εάν εκ της υποθέσεως*

⁵⁰⁶ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Πλύσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.410, (12.11.1911).

⁵⁰⁷ Για την τρόπο που η προξενήτρα κυρα-Κώσταινα έσωσε, μπροστά στα μάτια πολλών αδιάφορων περαστικών, μία νεαρή κοπέλα από τη Σύρο, μόλις έφτασε στον Πειραιά, για να εργαστεί ως υπηρέτρια, έγραψε ο Μητσάκης σε χρονογράφημα του το 1893. Βλ. Μητσάκης Μιχαήλ, «Η κυρά Κώσταινα», [Αθηναϊκές Σελίδες], *Ακρόπολις*, φ. 3958, (6.2.1893) στη σελ.143 στο αρχείο της Βούλης.

⁵⁰⁸ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Νεωτερισμοί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 1.825, (16.9.1900).

αυτής καταστραφούν τέσσαρες άνθρωποι και διαιρέσωμεν το 60 δια του 4, η σφαγή καθενός εξ αυτών στοιχίζει μόνον 15 δραχμάς⁵⁰⁹.

Αναφορικά με τις μορφωμένες επαγγελματίες, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, στο χρονογραφικό έργο του Παπαντωνίου, παραδόξως, είναι σχεδόν ανύπαρκτη η μνεία του πολυπληθέστερου και χαρακτηριστικότερου εξειδικευμένου γυναικείου επαγγέλματος της εποχής, αυτού της διδασκάλισσας. Από τις δύο εμφανίσεις του, η μια, που αφορά το μάλλον αντισυμβατικό για την εποχή επάγγελμα της δασκάλας της γυμναστικής, είναι σατιρική: μέσα από τα υπονοούμενά του για την επάρκεια των γνώσεων της διακρίνουμε τη σύμπλευσή του με τους άνδρες που διακωμωδούσαν και γελοιοποιούσαν, σε κάθε ευκαιρία, τις δασκάλες⁵¹⁰.

Και τι κάμνει η διδασκάλισσα της γυμναστικής; Δεν το απαγορεύει; Ηρώτησαν οι δημοσιογράφοι. –Η δασκάλα, απήντησεν ο ιατρός.... Φορεί και αυτή κορσέ⁵¹¹.

Η αλήθεια είναι ότι τόσο για το επάγγελμα της δασκάλας, όπως άλλωστε και της γράφουσας⁵¹², οι γυναίκες δέχτηκαν αιμοδιψείς επιθέσεις κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, από μεγάλο τμήμα της ανδρικής διανόησης. Όμως, στα μελετώμενα χρονογραφήματα, τα σχόλια για τη γυναικεία δημιουργική γραφή, αν και εμφανώς συγκαταβατικά, τελικά υποδηλώνουν κάποιες αμυδρές θετικές προσδοκίες του χρονογράφου για την εξέλιξη της γυναικείας πένας προς το καλύτερο.

Τα «Δημοσιεύματα» είνε απαλαί, ωραία, λιταί και φυσικώταται σελίδες, καθαρώς δημοσιογραφικά, σελίδες παρατηρήσεων και εντυπώσεων μέσα από τους κόσμους της εργαζόμενης ζωής. Η συγγραφεύς έχει υπερβή και αυτάς τας δυσκολίας της διατυπώσεως μιας δημοσιογραφικής συνεντεύξεως! Όπως έχει εμφανισθή αυτό το βιβλιαράκι- είνε και χωρίς πρόλογον- φαίνεται

⁵⁰⁹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Μαμή», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], Σκρίπ, έτ. Γ', περ. Γ', φ. 7.620, (8.1.1904).

⁵¹⁰ Συχνά άλλωστε, η δασκάλα αποτελούσε στόχο τέτοιων επιθέσεων εκείνη την εποχή. Ο φίλος του μάλιστα Γ. Σουρής την αποκαλεί *περίεργον τι τέρας...* Βλ. Αβδελά Έφη, (2006), σελ. 26 και Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 94 και σελ. 302.

⁵¹¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Σημειώσεις», [Παρισινά Γράμματα], Εμπρός, έτ. ΙΒ', φ. 4.363, (9.12.1908).

⁵¹² Ο όρος *γράφουσαι*, συνδέεται με την ειρωνική πένα του Εμ. Ροΐδη. Ξεκίνησε με το άρθρο του «Αι γράφουσαι Ελληνίδες», για την Αρσινόη Παπαδοπούλου, στην εφημερίδα *Ακρόπολις* στις 26.4.1896. Στη συνέχεια ακολούθησε μεγάλη διένεξη με τις «Γράφουσες κυρίες». Μάλιστα η εφημερίδα *Σκρίπ* στο πρωτοσέλιδό της είχε παραχωρήσει, για αρκετό καιρό, στις λόγιες γυναίκες μια σταθερή στήλη με τίτλο «Αι γράφουσαι Ελληνίδες», όπου απαντούσαν στο άκρως αντιφεμινιστικό άρθρο του Ροΐδη. Αν και τα χρονογραφήματα του Παπαντωνίου ήταν στοιχειοθετημένα στη γειτονική στήλη, δεν εντοπίστηκε, κατά την έρευνά μου, καμία σχετική αναφορά του θετική ή αρνητική. Το μόνο χρονογράφημα, σχετικό με γυναικεία ζητήματα που βρήκα, ήταν το «Δια την ηθικήν», στις 4.5.1896 (σελ.242-243 στο αρχείο της Βουλής), με το οποίο ζητάει το κλείσιμο των πορνείων, αναφέροντας τον τρόπο που επιδρούν αρνητικά στον κοινωνικό περίγυρο, χωρίς όμως να αναφερθεί καθόλου στις εργαζόμενες σε αυτά γυναίκες. Περισσότερα για το θέμα στο: Ριζάκη Ειρήνη, *Οι «Γράφουσες» Ελληνίδες*, Κατάρτι, (2007).

ότι δεν έχει αξιώσεις. Και όμως μπορεί να έχει τας πολλές αξιώσεις του, αξιώσεις ότι η συγγραφέας προσήγγισε προς την αλήθειαν της ωραίας απλότητας, και ίσως προς μίαν πηγήν από την οποίαν αναβλύζει κάτι διαρκέστερον⁵¹³.

Στον τομέα της τέχνης, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εντοπίζονται σε αρκετά κείμενά του ενστάσεις ως προς τη γυναικεία συμμετοχή. Ευθαρσώς το 1904 αναφέρεται στη δημιουργική μετριότητα και την έλλειψη της απαραίτητης μεγαλοφυΐας των γυναικών, προωθώντας, όπως ειπώθηκε, τον επικουρικό τους ρόλο ως μοντέλων μάλλον παρά ως δημιουργών:

*Αλλά προς το παρόν η γυναίκα ένα ρόλον έχει να παίξη κυρίως εις την τέχνην –τον ρόλον του **μοδέλου**. Δεν της αρκεί ότι χωρίς αυτήν είνε αδύνατον να υπάρξη τέχνη;*⁵¹⁴

Το μοντέλο, και κυρίως η έλλειψη γυναικών-μοντέλων για τις ανάγκες της σχολής Καλών Τεχνών, είναι ένα θέμα που τον απασχολεί διαχρονικά. Προς απαλοιφή των όποιων προκαταλήψεων περί της ηθικής των μοντέλων αναφέρεται συχνά στις θετικές εμπειρίες του από το Παρίσι:

*άπειρες ωραίες και φτωχές γυναίκες του λαού είχαν τον ηρωισμόν να κερδίζουν το ζην ποζάρουσαι το γυμνό των εις του καλλιτέχνας, αντί πέντε φράγκων την ημέρα. Τόσον άθλια ήτο η προπολεμική τιμή του **μοντέλου**! Και όμως γυναίκες έχουν το επάγγελμα τούτο χωρίς να χάνουν την εντιμότητα των*⁵¹⁵.

Αφήνει πάντως κατά μέρος τις όποιες αντιρρήσεις και προβληματισμούς του για τη γυναίκα δημιουργό, όταν αναφέρεται στις επώνυμες, ιδίως τις αστές καλλιτέχνιδες. Τότε προβάλλει και θαυμάζει τα έργα τους, εστιάζοντας το μένος του, για πολλά χρόνια, κατά των απλών κι ανώνυμων κοριτσιών, εφήβων και νεαρών γυναικών που θέλουν να ασχοληθούν με κάποια τέχνη. Το 1901 θα πάρει συνέντευξη από την καταξιωμένη Θάλεια Φλωρά-Καραβία, δηλώνοντας τον θαυμασμό του, όμως ούτε μία φορά δε θα αναφερθεί στη συγκεκριμένη καλλιτέχνιδα ως ζωγράφο:

*...Η δεσποινίς **Φλωρά** ομιλεί ως κάθε **καλλιτέχνης** εις την ψυχήν του οποίου η τέχνη έχει βαθείας ρίζας. Λέγει ολίγα αλλά ζωγραφικά. Είνε ένας τόνος*

⁵¹³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Σημειώσεις Αθηναίου (Τα βιβλία των Γυναικών)», *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 7.908, (6.6.1903).

⁵¹⁴ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Γυμνόν», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904).

⁵¹⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Τα Μοντέλα», [Τωρινά και Περρασμένα], *Ελεύθερος Τύπος*, έτ. ΣΤ', φ. 2.249, (29.4.1923), σελ. 408*.

*απλότητος και ηρεμίας, αυτή η ύπαρξις η γεμάτη από το πυρ του χρωστήρος. Εις το οίκημά της αναγνωρίζω αφελώς κρεμασμένα επί των τοίχων μερικά εκ των έργων της, τα οποία εκτεθέντα εις τας καλλιτεχνικάς εκθέσεις μας εσχάτως έκαμαν να σταματήσουν προ αυτών με βαθείαν προσοχήν όλοι οι ζωγράφοι μας*⁵¹⁶.

Μετριασμένος είναι ο ενθουσιασμός του στις περιπτώσεις των λιγότερο προβεβλημένων καλλιτεχνιδων, όπως της Αικατερίνης Μπεκιάρη, όπου επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του στα κατ' αυτόν υπέροχα γλυπτά της, δεν παραλείπει να διευκρινίσει για τη δημιουργό, και πάλι με συγκατάβαση, ότι πρόκειται για μία ήσυχη νοικοκυρά, μη φεμινίστρια, ενώ, και εδώ, δεν χρησιμοποιεί ούτε μία φορά τον όρο *γλύπτρια*:

*στα μικρά γλυπτά της κυρίας Αικατερίνης Μπεκιάρη. Όνομα άγνωστο στην τέχνη. Πρόκειται για μια ηλικιωμένη κυρία, που ασχολείται στο νοικοκυριό της. Από την αθόρυβη αυτή γυναίκα, που βρίσκεται στην άλλη άκρη απ' ό,τι ονομάζουμε φεμινισμό, βγήκαν οι εναρμόνιοι, παράδοξοι και αλγεινοί εκείνοι στοχασμοί σε πηλό. Γιατί τέτοιο ήταν το έργο που είδαμε. Πλαστικές σκέψεις. Αν ζητούσαμε να βρούμε την πλαστική χωρίς γλυπτική, να τη κανείς, τη γλυπτική χωρίς την προδιάθεση και το σκοπό, την τέχνη καθαρή από το λογικό και το βουλευτικό, την τέχνη χωρίς την τεχνική, την τέχνη χωρίς την τέχνη, πού αλλού θα την συναντούσαμε παρά στις ακούραστες αυτές μορφές που πρόβαλαν ανέγγιχτες από τα βάθη της γυναικείας ψυχής; ... η πρώτη έκθεση γυναικείας καλλιτεχνίας στην Ελλάδα δεν μπορούσε να μας δώσει έργο πιο ενδιαφέρον για τον ψυχολόγο και τον αισθητικό, έργο του συναισθήματος, όσο ο αγνός κι ο έντονος αυτός εξπρεσιονισμός μιας γυναίκας που δεν ξέρει γλυπτική*⁵¹⁷.

Σε άλλο σημείο, πάλι, ακόμη και όταν παραδέχεται το ταλέντο και τη δημιουργικότητα της γυναίκας για την παραγωγή όμορφων έργων, τη θεωρεί καταλληλότερη στο να επιδοθεί στις εφαρμοσμένες τέχνες, στην «καλλιτεχνία», όπως την ονομάζει, και όχι στην υψηλή τέχνη, και πάλι με το συμβατικό και παραπλανητικό επιχείρημα της έμφυτης καλαισθησίας και λεπτότητάς της:

Τι μπορούν να δώσουν οι γυναίκες μας στην τέχνη; [...] Η καλαισθησία είναι χαμηλό μα στερεώτερο βάθος. [...] Μπορούμε ν' αποκλείσουμε τη γυναίκα από την περιοχή αυτή; Όχι βέβαια. Η φύσις της έδωσε την καλαισθησία, τη λεπτή προσοχή και την υπομονή που χρειάζεται για τους κλάδους της εφηρμοσμένης τέχνης. Η κοινωνία της εμπιστεύεται το ζωντανότερο καλλιτεχνικό της έργο, το γυναικείο φόρεμα. Και είναι ευτύχημα που στην

⁵¹⁶ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Θάλεια Φλωρά», [Οι καλλιτέχναι μας], Σκρίπ, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.102, (24.6.1901).

⁵¹⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Οι Γυναίκες στην Τέχνη», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΑ', τ. 21^{ος}, τχ. 251, (1.6.1937), σελ. 805-807.

πρώτη ομαδική επίδειξη γυναικείας καλλιτεχνίας που είχαμε φέτος, αρκετές γυναίκες, [...] έκαμαν μια έξυπνη όσο και πρακτική στροφή προς τη διακοσμητική, δικαιολογώντας με έργα καλαισθητά ασυνήθιστους για μας τίτλους του προγράμματος, σαν αυτούς: Σμαλτική- Μωσαϊκό- Βιβλιοδεσία- Χρυσοχοϊκή-Υελουργική-Κεραμική-Διαφημίσεις. Τα σμάλτα της δ. **Διαμαντοπούλου**, αυτή τη φορά φτασμένα σε λαμπρήν ωριμότητα, τα κεραμικά των κυριών **Όγδη**, **Δημαρχοπούλου** και **Λαφαζάνη**, τα υελοτεχνήματα της δ. **Παρασκευαΐδου**, η σοβαρή και πολύμορφη εργασία της δ. **Βοΐλα** στο μωσαϊκό, η πρώτη συμπαθητική εμφάνιση της δ. **Καντζίκη** στην τέχνη του ψηφιδωτού, η χρυσοχοϊκή της κ. **Βέμπερ**, [...], η βιβλιοδετική της κ. **Γανιάρη** [...], οι ζωγραφικές αγγελίες – affiches- της δ. **Ρέας Λεονταρίτου**, φανερώνουν πως οι γυναίκες πήραν στα σοβαρά, περισσότερο από τους άντρες, το ρόλο του ωραίου στην πρακτική μας ζωή.⁵¹⁸

Αμφίθυμος εμφανίζεται ο συγγραφέας στην περίπτωση της ηθοποιού:

Μία Ρωσσίς ηθοποιός εξετέθη εις κοινόν φίλημα, δια να εισπράξη χρήματα υπέρ του πολέμου. Η ηθοποιός είνε εκτάκτως ωραία, ώστε φαντάζεσθε πόσοι την φιλούν και πόσα εισπράττει. [...]. Η φιλανθρωπία, ο αλτρουισμός, ο πατριωτισμός χρειάζονται δόλωμα δια να κινηθούν. [...] Οι φιλάνθρωποι εννοούν να λαμβάνουν ανταλλάγματα δια την φιλανθρωπίαν των, οι πατριώται δια τον πατριωτισμόν των. [...] Το αντάλλαγμα είνε το μειδίαμα μιας ωραίας, και τόπος αγοραπωλίας η φιλανθρωπική αγορά. Η εμφάνις της Ατθίδος και η παράκλησις της, παράκλησις αποκαλλύπτουσα ωραία δόντια, είνε νόμισμα αξίας σχεδόν ναπολεονίου εν Αθήναις⁵¹⁹.

Η εκμετάλλευση της γυναικείας ομορφιάς για την προώθηση προϊόντων αποτελεί διαχρονικό θέμα αναφοράς. Ακόμα και στις μέρες μας άλλωστε αυτό χρησιμοποιείται ως απαραίτητο συστατικό της διαφήμισης. Έτσι κι εδώ δίνεται η εντύπωση ότι η ηθοποιός αυτή «εκδίδεται» προς χάριν φιλανθρωπίας (αναγκαζόμενη, φυσικά, επειδή οι πολίτες δεν δίνουν ούτε για την πατρίδα αν δεν λάβουν κάποιο αντάλλαγμα). Ο Παπαντωνίου εδώ δεν μιλά για την ηθοποιό σε σχέση με την τέχνη της / το επάγγελμά της αυτό καθαυτό, αλλά για τη λειτουργία της ως δολώματος για την αποκόμιση χρήματος. Ως εκ τούτου η αναφορά αυτή θα μπορούσε να λογιστεί ως αρνητική για το συγκεκριμένο επάγγελμα, καθώς αυτό παρουσιάζεται ως ένα είδος εξωραϊσμένης πορνείας (η λέξη *εξετέθη* είναι χαρακτηριστική).

Ακόμη πιο άκαιρα, το στοιχείο της εξωτερικής ομορφιάς προβάλλεται στην εκτεταμένη αναφορά του Παπαντωνίου στην επίδοξη πολιτικό, τη νεαρή Γαλλίδα υποψήφια δημοτική σύμβουλο Ζαν Λαλοέ, καθιστώντας ιδιαίτερα αμφίσημες και

⁵¹⁸ Βλ στο ίδιο.

⁵¹⁹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Φίλημα», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Γ', φ. 8.038, (10.4.1904).

αυτού του είδους τις αναφορές του συγγραφέα. Την παρουσιάζει με μία λεπτή σαρκαστική διάθεση, αφήνοντας μία μικρή δόση σεξιστικών υπονοούμενων. Τη μετατρέπει σε θέαμα που στερείται τελικά την απαιτούμενη σοβαρότητα για την πολιτική, μία ατραξιόν καθόλου κολακευτική για τη γυναίκα που επιδιώκει την ενασχόληση με τα κοινά:

αυτό το ξανθόν αβρόν και εύθραστον μπισκότο, με τα ξανθά της μαλλιά, τα πύρινα μάτια και το ωραίο ανάστημα ...Η δεσποινίς Λαλοέ αντιχαιρετά με το κομψόν και λευκόν της χέρι το οποίον διαγράφει εις τον αέρα τρελλάς κινήσεις ...Οι άνθρωποι αυτοί ήσαν εκλογικοί φίλοι. Η Λαλοέ επήγαινε όπου την επήγαιναν. Μερικοί την τραβούσαν από δω, άλλοι από κει. Η ξανθή Λαλοέ, ζαλισμένη από την εκλογικήν μέθην, έπλεε εις το κύμα των φίλων της ως ξανθόν άχυρο⁵²⁰.

Το παράδειγμα αυτό εντάσσεται στη γενικότερη, σαφώς αρνητική στάση του Παπαντωνίου απέναντι στον ρόλο της γυναίκας ως ψηφοφόρου όσο και ως επαγγελματία πολιτικού.

Αρνητικό είναι και το προφίλ της **βασιλίσσας Αντουανέττας**, η οποία δεν πλέει βέβαια σαν το ξανθό άχυρο, τη Λαλοέ, αλλά παρουσιάζεται δέσμια του πάθους της για την εμφάνισή της, κατασπαταλώντας το δημόσιο χρήμα αλόγιστα:

Από τας 400.000 λίρας που είχεν επιχορήγησιν η Βασίλισσα δια τας προσωπικάς της δαπάνας, εξώδευε δια την τουλέτα της τα μισά. ...Η βασίλισσα εννοούσαν ότι ζοδεύει πολλά και πολλάκις μετανοούσα έπερνε αυστηράς αποφάσεις οικονομίας και απλότητας. Εις τα πένθη της Αυλής, εις τας εγκυμοσύνας της, εις τας μελαγχολίας της, παρητείτο από την κοκεταρία επί εβδομάδας και εκδήλωνεν ότι δεν θα φορέση τίποτε πλέον δαπανηρόν. Αλλά αίφνης τα σχέδια της Ρόζας, νέα, άφθονα, ελκυστικά την ανέτρεπον πάλιν. Τα επλήρωνε και τα φορούσε⁵²¹.

Αντιθέτως πολλά εύσημα δίνει στις φιλάνθρωπες κυρίες για το υπεράνθρωπο έργο τους σε υπεύθυνες θέσεις στον χώρο της αργοτοβιοτεχνικής παραγωγής. Τονίζει τον πρωταγωνιστικό ρόλο των γυναικών αυτών στις απεγνωσμένες προσπάθειες του κράτους να ξεπεράσει οικονομικές κρίσεις μέσω επενδύσεων σε νέους τομείς όπως αυτόν της σηροτροφίας:

Την 18 Μαρτίου 1902 η Γεωργική Εταιρία είχε την σοφίαν να συστήση μίαν επιτροπήν εν Αττική, από τας κυρίας Ζλατάνου, Ζαλοκώστα,

⁵²⁰ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Μια Κόρη Υποψήφια εις τας Δημοτικάς Εκλογάς των Παρισίων» [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ', φ. 4.114, (26.4.1908), σελ. 146*.

⁵²¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Ρόζα», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.356, (19.9.1911).

Ζυμβρακάκη⁵²², **Κανάκη, Ποταμιάνου, Ραζή και Δούκα. Πρόεδρος** εξέλεγε η κυρία **Ζλατάνου** και ταμίας η κ. **Ζαλοκώστα**. Έδωσαν εις τας κυρίας ένα τόπον χέρσον από μουριές, αγνοούντα τι εστί, τι σημαίνει καλλιέργεια μετάξης, και είπεν εις αυτάς: -Υπάγετε και κηρύξατε!...Ταύτα ελέγοντο άλλοτε εις θεοπνεύστους και ήσαν εύκολα, αλλά σήμερον ποιος ημπορεί να υπάγη και να κηρύξει; Εν τούτοις αι κυρίαί υπήγαν και εκήρυξαν και κατώρθωσαν.... Αν άλλοτε εχρειάζετο ένας Μέγας Αλέξανδρος δια να δώση αφορμήν εις τους Έλληνας να γνωρίσουν το μυστικόν της μετάξης, μια Κωνσταντινούπολις δια να το εκθρέψη και να το διαπεραιώση προς την Δύσιν, ... τώρα τα πράγματα είνε διαφορετικά. Τώρα αρκούν μόνον κυρίαί⁵²³.

Ταυτόχρονα, μέσω επαίνων για το ανορθωτικό έργο των συγκεκριμένων κυριών και ταυτόχρονης σάτιρας των ανδρών ως συμμετεχόντων στην εκλογική διαδικασία, κατορθώνει, με αμφιλεγόμενο τρόπο, να τραβήξει μια σαφή διαχωριστική γραμμή μεταξύ των γυναικών ως φιλανθρώπων και των ανδρών ως πολιτικών όντων:

*Ηυχαρίστησα την κυρίαν Ζαλοκώστα*⁵²⁴ *και έγγραψα τας γραμμάς αυτάς. Πρέπει να δικαιολογήσω τον τίτλον «αυταί και ημείς;» Αυταί είνε αι κυρίαί και ημείς είμεθα οι άνδρες. Αυταί κάμνουν να πρασινίση η Ελληνική γη, ανοίγουσαι μέλλον εις το κράτος. Και ημείς.... Κατερχόμεθα εις τας εκλογάς*⁵²⁵.

Στις περισσότερες περιπτώσεις των επώνυμων γυναικών, πάντως, η φιλογυνική του διάθεση είναι εμφανέστατη. Η θέαση και μόνο, στην άκρη του δρόμου, της **Άννας Παπαδοπούλου**⁵²⁶ από το κινούμενο τραμ, του δίνει το έναυσμα να αναπτύξει τη θετική του στάση για τις γυναικείες φιλανθρωπικές δραστηριότητες αλλά και για τη γυναικεία εργασία, έστω και εθελοντική (η χρήση των όρων *εργάζονται* και *υπάλληλοι* αναφορικά με το εθελοντικό έργο είναι ενδεικτική):

...είδα την κ. Άνναν Παπαδοπούλου να οδηγή ως νοσοκόμος εις το Αρεταίειον ένα άρρωστον χωλαίνοντα γέρον, τον οποίον εκράτει από τον

⁵²² Η Ρόζα Ζυμβρακάκη ήταν στο διοικητικό συμβούλιο στο Τμήμα Εργασίας του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως, το οποίο από το 1922 έως το 1923, δημιούργησε στην Αθήνα έξι μόνιμα βρεφικά κέντρα, τα οποία παρείχαν ιατρική περίθαλψη σε 65.000 ανθρώπους, μεταξύ των οποίων 1.012 βρέφη. Βλ. Τζανάκη Δήμητρα, (2007), σελ. 424.

⁵²³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Μετάξι, αι Κυρίαί, οι Χωριάτες, ο Προϋπολογισμός», *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Γ', φ. 9.750, (4.4.1905).

⁵²⁴ Η Φανή Ζαλοκώστα, γραμματέας και ταμίας της Γεωργικής Εταιρείας, αποτελούσε σύμφωνα με τον Γιάννη Καιροφύλα, μία από τις όμορφες Αθηναίες της Μπελ Επόκ. Βλ. Καιροφύλας Γιάννης, (2014).

⁵²⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ημείς και αυταί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Γ', φ. 9.751, (5.4.1905).

⁵²⁶ Η Άννα Μελά Παπαδοπούλου υπηρέτησε ως εθελόντρια νοσοκόμα στα πολεμικά μέτωπα των Βαλκανικών Πολέμων, του Μεγάλου Πολέμου και της Μικρασιατικής Εκστρατείας από το 1912 ως το 1924. Έμεινε γνωστή ως Μάννα του Στρατιώτου. Αδερφός της ήταν ο μακεδονομάχος Παύλος Μελάς. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τ. 41, Πάπυρος, (2007), σελ. 391.

βραχίονα. Το νόστιμον είνε ότι και η φιλόφρων κυρία είχε προ ολίγου πάρει εκ κακής στροφής του τραμ ένα μικρόν ατύχημα εις τον πόδα. Ούτως εχώλαινε και η νοσοκόμος και ο άρρωστος. Η μικρά αυτή σκηνή με εβύθισεν εις σκέψεις δια τον γυναικείον αλτρουϊσμόν εν Αθήναις, τον τόσον δυνατόν και αισθητόν. Διότι αι γυναίκες της ανωτέρας τάξεως ημπορεί πλέον να βεβαιώση κανείς ότι εργάζονται. Είνε εξωτερικαί υπάλληλοι των νοσοκομείων. μπαίνουν εις τα χειρουργεία, εξοικειώθησαν προς την κραυγήν του λαπαροτομουμένου, προ της οποίας και ο θηριωδέστερος άνδρας θα ετρέπετο εις φυγήν. Το λεπτόν γάντι με το ράκος του πτωχού είνε πλέον φίλοι και αδελφοί⁵²⁷.

Η αναφορά του στις διακεκριμένες γυναίκες επιστήμονες θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ύμνος στη γυναικεία παρουσία και συμβολή. Πολύ συχνά αφιερώνει σε κάθε μια εξ αυτών ολόκληρο χρονογράφημα, παρουσιάζοντας τις ικανότητές τους και τα μεγαλειώδη επιτεύγματά τους σατιρίζοντας ταυτόχρονα τις στερεοτυπικές και οπισθοδρομικές αντιλήψεις των συντηρητικών ομόφυλών του. Ο ίδιος, σε πολύ νεαρή ηλικία, ως πρωτοετής φοιτητής της ιατρικής είχε καταστεί αυτόπτης μάρτυρας μιας τέτοιας αποτρόπαιης και απάνθρωπης ανδρικής συμπεριφοράς απέναντι στη συμφοιτήριά του στην Ιατρική, **Αλεξάνδρα Παναγιωτάτου**⁵²⁸.

... μου υπενθύμισε δύο μεγάλους οφθαλμούς γεμάτους απόφασιν εις τα βάθη του Ανατομείου προ 8 ετών, όταν είμεθα συμφοιτηταί εις την ιατρικήν. Το αβρόν εκείνο χέρι το οποίον τόσον απαθώς έσχιζε πτώματα, έδωσε μίαν γροθιάν κατά των κοινωνικών προλήψεων, και ήτο εκ των πρώτων που ήνοιξαν την θύραν των επιστημών εις τας Ελληνίδας. Όπως οι πρώτοι ριζοσπάσται παίρνουν επάνω των τα μαρτύρια των ιδεών και η μικρά κόρη με την πλουσίαν μαύρην κόμην εδέχθη τας πρώτας φοιτητικάς αποδοκιμασίας, με την απάθειαν ανθρώπου γνωρίζοντας ότι αι αντιδράσεις αργά ή γρήγορα θα λήξουν... Εχρειάζετο δε τότε καρδιά ανδρός και πνεύμα όχι κουκλίστικον δια ν' αναλάβη μία κόρη την ευθύνην της παρουσίας της εν μέσω χιλίων νέων. Όταν ενεφανίζετο μαζί με την αδελφήν της- είνε και η αδελφή της **ιατρός**- κάτω εις το βάθος του αμφιθεάτρου, ήρχιζεν ο κρότος των μπαστουνιών, ελαφρότατος κατ' αρχάς έπειτα γενικός και τρελλός, ως είνε κάθε θόρυβος, τον οποίον κάμνει η ηνωμένη νεότης χιλίων φοιτητών. Ο καθηγητής κ. Νικολαΐδης έστρεφε και μας εκύτταζε με τα γυαλιά του, μόνον δε η ταχύτης με την οποίαν ήρχιζεν επίτηδες το μάθημα ανεχαίτιζε τα άτακτα μπαστούνια, τα απείρων ειδών και διαφόρων κρότων, μπαστούνια ασθενικά, κομψά, ισχυρά, βαρέα, πολλάκις ρόπαλα. Την επομένην εγίνοντο τα ίδια. Οι φοιτηταί εννοούσαν να υπερασπίσουν την καταπατηθείσαν κοινωνικήν

⁵²⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Φύλημα», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], Σκρίπ, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 8.038, (10.4.1904).

⁵²⁸ Οι αδελφές Αλεξάνδρα και Αγγελική Παναγιωτάτου ήταν οι πρώτες φοιτήτριες που γράφτηκαν στην Ιατρική. Ο πρότανης Δαμαλάς τότε διαμαρτυρήθηκε στο υπουργείο Παιδείας «δια την ανάμιξιν των δύο φύλων»...Βλ. Ξηραδάκη Κούλα, (1988), σελ. 96.

συνθήκην, ήσαν φίλοι της σκουριάς, μερικοί ίσως και φίλοι του συμφέροντος, το οποίον εκινδύνευεν από την είσοδον των γυναικών εις τα επαγγέλματα του ανδρός⁵²⁹.

Την ίδια περίπου κατάσταση θα δούμε να περιγράφει ο Παπαντωνίου δέκα χρόνια αργότερα αναφερόμενος στην **υφηγήτρια** της Ιατρικής Σχολής **Άννα Κατσίγρα Μελά**⁵³⁰.

*Μια νέα υφηγήτρια εις την Ελλάδα. Η κυρία Άννα Κατσίγρα Μελά. Οι οπαδοί της πατρίου κουζίνας θα αισθανθούν πάλιν δάγκωμα εις τον στόμαχον και εις την ψυχήν ότι πρόκειται να καθυστερήσωμεν ακόμη κατά ένα στιφάδο. Ο αείμνηστος Μαυρογένης θα είχεν αυτοκτονήσει εις το άγγελμα. Οι φοιτηταί θα αισθανθούν κνισμόν εις τα μπαστούνια των. Οι τρεις χιλιάδες υφηγηταί θα ιδούν μίαν έδραν ολιγώτερον εις το Πανεπιστήμιον.... Από χρόνων ακούω τους Έλληνας επιστήμονας και καθηγητάς να αλληλοκαταγγέλλονται ότι κλέβουν τα βιβλία των ξένων και τα παρουσιάζουν ως δικά των. Τι υπερηφάνεια έχετε να αντλήσετε από τούτο δια το ανδρικόν γένος; Η κυρία Μελά εξέδωκε προ ολίγον μίαν πραγματείαν δια την θνησιμότητα των παιδιών εις την Ελλάδα. Έχω την πεποίθησιν ότι όλα είνε δικά της εκεί, σωρευθέντα ένα προς ένα από μέλισσαν, με την μεγάλην υπομονήν, την πίστιν, την οζύτητα και τον ιδεαλισμόν που αναπτύσσει η γυναίκα όταν θέλη να εργασθή. Το βιβλίον της εκτός των άλλων είνε επαναστατικόν. Εχτύπησεν εις τας ρίζας της φυλής, εις την πηγήν της. Σηκώνει σημαίαν δια τα βρέφη, καταστρώνει μίαν επαίσχυντον στατιστικήν θνητότητος, δια την οποίαν έπρεπε να κοκκινίση μέχρις αυτιών αυτός ο τόπος και σαλπίζει δια μίαν εκστρατείαν... Το δε στιφάδο, τι γίνεται το στιφάδο: Αγνώ. Ενθυμούμαι μόνον ότι μία φορά έφαγα ένα γλυκύτατον κέικ εις της κυρίας Μελά, το οποίον είχε κατασκευάσει η ίδια – γη και ουρανοί! Και είνε **ιατρός**⁵³¹.*

Και εδώ, βέβαια, ενυπάρχουν απηχήσεις στερεοτύπων, καθώς ο συγγραφέας σπεύδει να επαινέσει τις οικιακές/μαγειρικές ικανότητες της επιστημόνισσας, προλαμβάνοντας το διαδεδομένο επιχείρημα κατά της μόρφωσης και εργασίας των γυναικών, ότι δηλαδή αυτά θα συμβάλουν στην απομάκρυνση των γυναικών από τα οικιακά καθήκοντα⁵³².

⁵²⁹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Ιατρός», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], Σκρίπ, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.667, (17.1.1903).

⁵³⁰ Η Άννα Κατσίγρα-Μελά ήταν γιατρός, υφηγήτρια και συγγραφέας διετέλεσε διευθύντρια του Δημοσίου Μαιευτηρίου, ήταν η πρώτη σύζυγος του Σπύρου Μελά, έχει πλούσιο επιστημονικό συγγραφικό έργο. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τ. 28, Πάπυρος, (2007), σελ. 138.

⁵³¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Υφηγήτρια», [Από Ημέρας εις Ημέραν], Εμπρός, έτ. ΙΕ', φ. 5.216, (2.5.1911).

⁵³² Η αναδιοργάνωση της εργασιακής διαδικασίας προκαλούσε συνεχείς αλλαγές στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, δημιουργώντας το φόβο ότι το σπίτι και η οικογένεια απειλούνται με καταστροφή... Βλ. Αλεξάντερ Σάλι, «Γυναίκες τάξη και έμφυλη διαφορά», στο Αβδελά Έφη - Ψαρρά Αγγέλικα, (1997), σελ. 275.

Για να καταστεί ανάγλυφη η θετική στάση του Παπαντωνίου προς τις υψηλής μόρφωσης και προβολής γυναίκες της εποχής του, θεωρούμε σκόπιμο να παραθέσουμε ένα ολόκληρο χρονογράφημά του, με τον τίτλο *Κυρίαν Κιουρί*, γραμμένο σε μορφή ανοικτής επιστολής προς τη διακεκριμένη Πολωνή φυσικό⁵³³, μέσω του οποίου ο συγγραφέας κατακρίνει την απαράδεκτη αντιμετώπιση της πρώτης Ελληνίδας υφηγήτριας **Αγγελικής Παναγιωτάτου**⁵³⁴ από το φοιτητικό κοινό κατά την εναρκτήρια παράδοσή της. Ειρωνευόμενος ακραία αυτή τη φορά τους αντρείους ομοφύλους του, εκφράζει την αγανάκτηση, την αποστροφή και την αηδία του για τις αποτρόπαιες και απάνθρωπες αντιδράσεις τους, ενώ επιβεβαιώνει την απόλυτα συνειδητοποιημένη αποδοχή από μέρους του, του ανθρώπινου μεγαλείου, ακόμα κι όταν αυτό είναι γένους θηλυκού:

*Κυρίαν Κιουρί
Καθηγήτριαν του Πανεπιστημίου
Παρισίους*

Κυρία,

Λαμβάνω την τιμήν να σας αναγγείλω ότι διερχόμενος χθες από το Πανεπιστήμιον της πατρίδος μου- εστίαν φωτός, όπως λέγουν- ήκουσα τα φοβερωτέρας κραυγάς. Ηρώτησα τι συμβαίνει και έμαθα το εξής παρήγορον. Ότι οι φοιτηταί εγιουχαίζαν μίαν υφηγήτριαν που ήθελησε να παραδώση. Είσθε εκείνη που ώθησεν εις τα άκρα το αίσχος της γυναικειάς προόδου, ανακαλύψασα το ράδιον. Απευθύνομαι επομένως προς σας ως την υψίστην έκφρασιν αυτής της ατιμίας. Δεχθήτε παρακαλώ την περιφρόνησίν μου και τη είδησιν ότι ημείς οι Έλληνες σας γιουχαίζομεν.

Ενθυμούμαι το εναρκτήριόν σας μάθημα εις ένα αμφιθέατρον της Σορβόνης. Άνδρες από όλον τον κόσμον, φοιτηταί, καθηγηταί, υφηγηταί, ιατροί, χημικοί, φαρμακολόγοι, μικροβιολόγοι, σκυφτεί με ένα μολύβι κρατούσαν σημειώσεις, ασθμαίνοντες να μαζέψουν τους λόγους που έπεφταν από τα χείλη σας κυρία! Η αίθουσα ήτο γεμάτη από σεβασμόν. Όταν έκλεισαν τα παράθυρα δια να γίνη σκότος και έλαμψεν εις τα χέρια σας ένα μικρόν

⁵³³ Η Μαρία Σαλώμη Σκουοντόφσκα-Κιουρί (1867-1934) ήταν Πολωνή φυσικός και χημικός. Σε συνεργασία με τον σύζυγό της, Πιερ Κιουρί, ανακάλυψε το ράδιο και μελέτησε τα φαινόμενα της ραδιενέργειας. Ανακάλυψε επίσης το πολώνιο και υπήρξε η πρώτη γυναίκα που έγινε καθηγήτρια στο πανεπιστήμιο της Σορβόνης, ενώ τιμήθηκε δυο φορές με το Βραβείο Νόμπελ στη Φυσική 1903 και τη Χημεία 1911. Υπήρξε η πιο φημισμένη γυναίκα επιστήμων της εποχής της, γνωστή επίσης ως Μαντάμ Κιουρί. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τ. 29, Πάπυρος, (2007), σελ. 24-26.

⁵³⁴ Η Αγγελική Παναγιωτάτου, ήταν γιατρός- υγιεινολόγος. Η πρώτη φοιτήτρια της Ιατρικής σχολής Αθηνών το 1895 και η πρώτη Ελληνίδα διδάκτορας. Ήταν αδελφή της προαναφερθείσας Αλεξάνδρας Παναγιωτάτου. Ειδικεύτηκε στη μικροβιολογία και εγκαταστάθηκε στην Αίγυπτο όπου μελέτησε τροπικές ασθένειες. Για το έργο της τιμήθηκε το 1902 με το παράσημο του Τάγματος του Νείλου. Έγινε υφηγήτρια το 1908 (η πρώτη Ελληνίδα σε αυτή τη θέση) και τακτική καθηγήτρια υγιεινής (1947) της Ιατρικής Σχολής στην Αθήνα, ενώ το 1950 εκλέχτηκε αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τ. 41, Πάπυρος, (2007), σελ. 299.

πρασινωπόν... Τόσοι άνδρες αντί να σας γιουχαΐσουν σας χειροκρότησαν! Ποια κατάπτωσης! Και εξακολουθήσατε το μάθημα. Είσθε μάλλον άσχημη, ντυμένη με ένα ταπεινόν ρούχο, σεμνή όπως το μεγαλείον, πτωχή όπως η μεγαλοφυΐα. Τα λόγια σας εστάλαζαν αργά, υπολογισμένα και χρήσιμα. Και το ακροατήριον των ανδρών τα εμάζευε με μολυβδοκόνδυλα των οποίων η μύτη έτρεχεν ηλεκτρικώς εις το χαρτί... και ήσαν κυρία μου, άντροι απαξάπαντες. Και τόσοι άντροι μουστακαλήδες ηνέχθησαν ν' ανακαλύψη το ράδιον γυναικά. Ηνέχθησαν να διορισθήτε καθηγητής ενός ενδόξου Πανεπιστημίου. Ηνέχθησαν να ιδρυθή έδρα επίτηδες για σας. Ηνέχθησαν να παραδώσετε. Ηνέχθησαν να σας ακούσουν. Ηνέχθησαν να σας δοξάση με ένα άρθρον ο Πουανκαρέ. Ηνέχθησαν να προταθήτε δια το Ινστιτούτον. Ηνέχθησαν να γίνετε διάσημος εις όλον τον κόσμον. Κρίμα στα μουστάκια των.

Ευτυχώς, κυρία, εδώ επολιτίσθημεν. Χθες μία υφηγήτρια, η οποία εσπούδασεν, η οποία επλήρωσε τέλη, η οποία έγεινεν ιατρός και πληρώνει φόρους, ήλθε να παραδώση. Την εγιουχαΐσαμεν και την ημποδίσσαμεν με κάθε τρόπον. Εδώ κυρά μου αντροφέρνομε και έχομε μια πήχυ μουστάκι, το οποίον όποιος μασκαράς θέλει, ας έρθη να το θίξη. Εννοούμεν να είμεθα άντροι και να σπάσωμε τα μπαστούνια μας εναντίον πάσης γυναικός η οποία θα θελήση να βγη από τον Μενδρεσέ των οσιωτάτων παραδόσεων του Χαρεμιού. Είπαμε ότι αι γυναίκες πρέπει να μένουν καθώς η Γαρούφω της Κούλουρης, η οποία όταν ο άντρας της πηγαίνει στο χωράφι πρέπει να τον ακουλουθή εκατό βήματα μακριά, εκ σεβασμού, αυτή πεζή, ο άντρας της απάνω στο γαϊδούρι. Τούτο είναι το ιδεώδες της γυναικός δια την Ελλάδα. Η Ευρώπη, βαρβαρότοπος ακόμη αγνοών τα έθιμα των Ελληνικών δήμων τρίτης τάξεως, είναι πίσω και ανέχεται γυναίκες εις το Πανεπιστήμιον και εις τα δικαστήρια. Κυρία μου, εκ μέρους του Ελληνικού πολιτισμού, εκ μέρους της Ελληνικής συμπεριφοράς, εκ μέρους της Ελληνικής διανοίας, σας διαβιβάζω την αισχίστην μου περιφρόνησιν και σας στέλνω ένα καρεκλόζυλο ή μίαν ράβδον με ρόζους, Όταν χθες απειράθη η δεσποινίς Παναγιωτάτου να παραδώση το ακροατήριον εκραύγαζε.

Στην κουζίνα! Μείνε στην κουζίνα!

Ιδού, κυρία μου, το ύψιστον σύμβολον του πολιτισμού δια τας γυναίκας. Από την Ελλάδα βγαίνει και αυτό, πηγήν των φώτων.

Στην κουζίνα! Αι γυναίκες πρέπει να κάμνουν κεφτέδες, μόνον κεφτέδες και αιωνίως κεφτέδες. Σεις εδουλέψατε δεκαπέντε χρόνια και βρήκατε το ράδιον. Αίσχος! Εις δέκα πέντε χρόνια ημπορούσατε να κάμετε 15000 κεφτέδες και να εκπληρώσετε τον προορισμόν σας.

Ζήτω το έθνος μου, κυρία! Ζήτωσαν τα Βαλκάνια! Ζήτω η Ανατολή! Και τον κακό σου τον καιρό, διότι είσαι γυναικά.

Υποσημειούμαι μετά βαθυτάτου σεβασμού,
ο άνδρείος Έλλην Ζ. Παπαντωνίου⁵³⁵

Τέλος, από τις ελάχιστες επώνυμες κυρίες των χρονογραφημάτων του Παπαντωνίου οι οποίες δεν ασκούν κάποια εργασία είναι η σύζυγος του Αριστοτέλη

⁵³⁵ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Κυρίαν Κιουρί», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.172, (18.3.1911).

Βαλαωρίτη, Ελοϊσία. Οπωσδήποτε δεν χρειάζεται να ανακαλύψει μια γυναίκα το ράδιο για να εκθειαστεί από τον Παπαντωνίου. Ακόμα και η απλή παρουσία της, στη σκιά του διάσημου άνδρα, αυτός ο κλασικός, παραδοσιακότατος ρόλος, μπορεί να του δώσει την αφορμή. Ποιος άντρας, διαβάζοντας το χρονογράφημά του για την **Ελοϊσία Τυπάλδου-Βαλαωρίτου**⁵³⁶ δεν θα ήθελε μία σύντροφο στο πλευρό του;

*Η Ελοϊσία Βαλαωρίτου- ακόμη και το όνομα της ήτο ποιήσις- δεν απέθανε προχθές μόνη, αλλ' απέθανε μαζί με τον τύπον της Ελληνίδος, ιδεώδη τύπον... Ένας ποιητής βέβαια έπρεπε να πάρη σύντροφόν του το Ιόνιον αυτό άνθος πόσους από τους στίχους του χρεωστεί άραγε εις την υπέροχον συντροφιά της ο Βαλαωρίτης; Ήτο η γυναίκα του ποιητού - από την αραιάν σειράν των γυναικών που συνδημιουργούν και συμπράττουν με τον σύντροφόν κάτι αιωνιώτερον από τα τέκνα*⁵³⁷.

Χρησιμοποιώντας τους όρους «συνδημιουργούν», «συμπράττουν» «συντροφιά», «σύντροφο», ο Παπαντωνίου αποτυπώνει την αρμονική συνύπαρξη του ζεύγους και, μετακινούμενος ελαφρά από το στερεότυπο, παρουσιάζει την σύζυγο του ποιητή ως συνδημιουργό του και, αρκετά τολμηρά για την εποχή, το καλλιτεχνικό έργο ως προϊόν (αιώνιας) αξίας πέραν (ή ισάξιο) των τέκνων, με τη σύμπραξη της γυναίκας.

7.4. Συμπέρασμα

Με βάση τα ποσοτικά δεδομένα και την ποιοτική ανάλυση που προηγήθηκε διαφαίνεται ότι, ως χρονογράφος, ο Παπαντωνίου τηρεί μία κατά βάσιν φιλογυνική στάση, η οποία όμως είναι συχνά αμφίθυμη και δυσπροσδιόριστη, καθώς εκδηλώνει επιλεκτικά θετικά, αρνητικά ή αμφίσημα στοιχεία. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο προσδιορισμός της στάσης του απέναντι στη γυναίκα υπήρξε σε πολλές περιπτώσεις ιδιαίτερα δυσχερής, ιδίως όπου ήταν παρόν το υφολογικό στοιχείο της ειρωνείας.

Καταρχάς ο Παπαντωνίου θεωρεί ότι ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνία μεταχειρίζεται τη γυναίκα και η θέση στην οποία την τοποθετεί αποτελεί το κατεξοχήν

⁵³⁶ Η Ελοϊσία Τυπάλδου ήταν κόρη του ιστορικού και συγγραφέα Αιμίλιου Τυπάλδου, επιφανούς μέλους της ελληνικής παροικίας της Βενετίας, όπου παντρεύτηκε το 1852 τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 5^{ος}, Δομή, Α.Ε., Αθήνα, (1997), σελ. 273.

⁵³⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Σημειώσεις Αθηναίου», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.126, (18.7.1901).

κριτήριο για να χαρακτηριστεί αυτή ως προηγμένη ή οπισθοδρομική: *Αι κοινωνίαί είνε βάρβαροι ή καλλιεργημένοι αναλόγως της θέσεως που έδωσαν εις την γυναίκα*⁵³⁸.

Πρεσβεύει ότι κυρίαρχο μέλημα κάθε κοινωνίας θα πρέπει να είναι η παροχή σωστής παιδείας, ώστε να καταφέρουν να αποτινάξουν το ζυγό των ξεπερασμένων στερεοτυπικών συμπεριφορών οι πολίτες της⁵³⁹. Ειδικά στις περιπτώσεις των ενδοοικογενειακών έμφυλων ρόλων προτρέπει στην απόρριψη συνηθειών υπαγορευμένων από μία σειρά εθίμων, προκειμένου και τα δύο φύλα, να καταφέρουν να απαλλαγούν από πολλά δεινά, των οποίων αποτελούν εξίσου θύματα. Έτσι αν και αποδέχεται ότι ο γάμος αποτελεί φυσικό σκοπό κάθε γυναίκας, επικρίνει έντονα την εμπορευματοποίησή του με όλα τα παράπλευρα προβλήματά της, οικονομικά (προίκα, προικοθηρία) και κοινωνικά (μηχανορραφίες), ως παράγωγα της πατριαρχικά δομημένης κοινωνίας και της τυφλής συμμόρφωσης σε αυτά, προσκολλημένων πνευματικά ατόμων. Οι αναφορές του σε θέματα όπως της τιμής της αδερφής, της άγαμης γεροντοκόρης, του παρασιτισμού και της ρηχότητας της κοκεταρίας, της ελλιπούς παροχής εκπαίδευσης από το κράτος, καθιστούν ξεκάθαρο ότι δεν στρέφεται κατά της γυναίκας, αλλά κατά του συστήματος που καλλιεργεί αυτές τις αντιλήψεις και τις αναπαράγει.

Την ξεκάθαρα φιλογυνική του στάση δείχνει όμως και σε θέματα που αφορούν την παρουσία της γυναίκας σε ορισμένους τομείς του δημόσιου βίου. Προβάλλει πολύ θετικά τη γυναικεία εργασία, τη μόρφωση και την επιστημοσύνη, καθώς και την ιδιαίτερη συμβολή της γυναίκας στην εθνική οικονομία μέσω της υψηλού προφίλ φιλανθρωπίας. Οι συστηματικές διθυραμβικές αναφορές σε διακεκριμένες επώνυμες γυναίκες, ιδίως επιστήμονες, στο χρονογραφικό έργο του Παπαντωνίου είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτες και μαρτυρούν την εκτίμησή του προς τη γυναίκα με ακαδημαϊκά επιτεύγματα.

Ο συγγραφέας τονίζει διαρκώς τη γυναικεία αξιοπρέπεια, σε κάθε είδος επαγγελματικής ενασχόλησης, ακόμα και στα ιδιαίτερα χαμηλού κοινωνικού προφίλ επαγγέλματα, όπως της πλύστρας, της μοδίστρας, της θυρωρού ή ακόμα και σε επαγγέλματα στιγματισμένα, όπως της πόρνης και του μοντέλου. Ταυτόχρονα, δίνει το βήμα σε πολλές επώνυμες γυναίκες, σπάζοντας την επιβεβλημένη κοινωνικά σιωπή.

⁵³⁸ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Πλύσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.410, (12.11.1911).

⁵³⁹ ...όταν δηλαδή το κράτος της πάρη τα παιδιά και τα μορφώνει αυτό και μόνον, ο αδελφός δεν θα αισθάνεται πλέον την ανάγκην να σκοτώνη την αδελφήν. Βλ. στο ίδιο.

Παρουσιάζει είτε άμεσα τις ικανότητές και τα έργα τους, καθιστώντας τα ορατά στην ευρύτερη κοινωνία, είτε έμμεσα, μέσω της χρήσης της ειρωνείας, προβληματίζει χλευάζοντας και γελοιοποιώντας αντιφεμινιστικές συμπεριφορές⁵⁴⁰ της *μυστακοφόρου* πλειοψηφίας⁵⁴¹.

Ωστόσο συχνά σε κάποια θέματα, φαίνεται ότι ο Παπαντωνίου διατηρεί αρκετά στερεότυπα, όπως για παράδειγμα στις διαχρονικές επιφυλάξεις του προς τη γυναικεία καλλιτεχνική δημιουργία και την ικανότητα της γυναίκας να παραγάγει έργα υψηλής τέχνης. Η ύπαρξη στερεότυπων επιβεβαιώνεται και από τη συστηματική προβολή του οικιακού και μητρικού ρόλου, ακόμα κι όταν αναφέρεται σε διακεκριμένες επιστήμονες ή του ρόλου της γυναίκας στην ανόρθωση του έθνους μέσω παραδοσιακών ιδιοτήτων, όπως της αδελφής νοσοκόμας, της ιεραποστόλου, της εθελόντριας φιλανθρώπου, της αλτρούστριας εργάτιδας. Επιπλέον, μολονότι προβάλλει τη γυναικεία κοινωνικότητα και παρουσία ακόμα και σε μέρη μέχρι πρόσφατα απαγορευμένα, εξακολουθεί να θεωρεί σημαντική, ως απαραίτητη, πλάι στην κυκλοφορούσα γυναίκα, την ανδρική συνοδεία.

Ειδικά στα ζητήματα της γυναικείας ψήφου και της γυναίκας ως πολίτιδας ή της αυτοδιάθεσης του γυναικείου σώματος - στρεφόμενος κατά της μαίας ως εκτελούσας εκτρώσεις- διακρίνεται αναφανδόν η αρνητική του στάση. Τις ενστάσεις του για τη γυναικεία συμμετοχή στην τέχνη ή την εξουσία πάντως, πολύ διακριτικά, ως πραγματικός τζέντλεμαν, δεν θα τις τοποθετήσει ποτέ σε κείμενα αναφερόμενα σε επώνυμες γυναίκες.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη, ως αρνητικό έλλειμμα στο χρονογραφικό του έργο, είναι η παντελής απουσία αναφοράς στις διδασκάλισσες, εκατοντάδες από τις οποίες είχαν επωμιστεί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα το φορτίο της διάδοσης της ελληνικής κουλτούρας και γλώσσας τόσο στην ελληνική επικράτεια όσο και σε περιοχές επικίνδυνων εθνικών συγκρούσεων. Η σιωπή του αυτή είναι παράδοξη, δεδομένου ότι η διδασκάλισσα, ως επάγγελμα, και μάλιστα κατεξοχήν διαδεδομένο μεταξύ των γυναικών, ενσαρκώνει δύο στοιχεία τα οποία ο Παπαντωνίου προέβαλε ως αναγκαιότητα για τη γυναικεία πρόοδο: τη μόρφωση και την εργασία.

⁵⁴⁰ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Κυρίαν Κιουρί», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.172, (18.3.1911).

⁵⁴¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Υφηγήτρια», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.216, (2.5.1911).

Τα χρονογραφήματα του Παπαντωνίου γράφτηκαν σε μια εποχή (1898-1927) που η Ελλάδα μαστιζόταν διαρκώς από πολιτικές και κοινωνικές κρίσεις ή βρισκόταν συχνά σε εμπόλεμη κατάσταση (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Κρήτη, Βορειοηπειρωτικός Αγώνας, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Καταστροφή). Στις στήλες των μεσαίων σελίδων των εφημερίδων στριμώνονταν τα ονόματα των αγνοούμενων και των νεκρών ανδρών, των πανταχού νοσηλευόμενων τραυματιών πολέμου, ενώ στα πρωτοσέλιδα φιγούραραν μαζί με τις καθημερινές ειδήσεις, τα χρονογραφήματα. Δικαίως, βέβαια, γιατί η ζωή συνεχίζεται και τα κοινωνικά προβλήματα εξακολουθούσαν να υφίστανται μέσα στις συντηρητικές κοινωνίες που τα αναπαράγουν. Σε καμία περίπτωση δε θα ήταν σωστό οι ιαχές των πολέμων να φιμώνουν τις κοινωνίες.

Παρά ταύτα, ο Παπαντωνίου, μέσα από τα χρονογραφήματά του, έδωσε συστηματικά και διαχρονικά, βήμα σε μια θεματολογία γενικά παραγνωρισμένη και περιθωριακή: αυτή της θέσης της γυναίκας και των έμφυλων σχέσεων. Μέσα από ένα πρίσμα συχνά συμβατικό και στερεοτυπικό (γυναικεία αβρότητα, καλαισθησία, αυτοθυσία κ.λπ.), καταφέρνει να ευαισθητοποιήσει τα πλήθη, να καλλιεργήσει ιδέες, να διαμορφώσει αντιλήψεις και να παροτρύνει διεκδικήσεις. Οι κοινωνικές / νομοθετικές / επαγγελματικές / διαπροσωπικές έμφυλες αδικίες που υφίστανται οι γυναίκες στη φάση αυτή είναι κραυγαλέες και η άρση τους θα απαιτήσει μεγάλη μαχητικότητα. Ο Παπαντωνίου δηλώνει σύμμαχος στον αγώνα αυτόν των γυναικών και με οποιονδήποτε τρόπο, ανάλαφρο ή μελό, σοβαρό ή επιθετικό, αγγίζει με διεισδυτικό τρόπο τα σοβαρά κοινωνικά θέματα που άπτονται της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία της εποχής.

8. Η γυναίκα στα διηγήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου

8.1. Γενικά για τα διηγήματά του

Σε ηλικία 18 ετών ο Παπαντωνίου δημοσιεύει το πρώτο του διήγημα με τίτλο *Ο Ψωμάς* στην *Εικονογραφημένη Εστία* του Γρηγόριου Ξερόπουλου. Θα συνεχίσει να δημοσιεύει διηγήματά του στον τύπο της εποχής μέχρι να εκδώσει την πρώτη του διηγηματογραφική συλλογή του το 1927 με τίτλο *Διηγήματα*. Η συλλογή περιλαμβάνει 19 διηγήματα, κάποια από τα οποία αποτελούσαν παλαιότερα δημοσιεύματα στον τύπο. Έτσι *Το Άλογο*⁵⁴² είχε δημοσιευθεί αρχικά στο *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου* το 1906, η *Γυναίκα του Μαλή* στο περιοδικό *Παναθήναια*, στις 15.4.1903, ο *Μετανάστης* με τίτλο *Γιάννης* στην εφημερίδα *Εμπρός* στις 5.6.1911, η *Χαρά της Ζορζέττας* με τίτλο *Καρτέ-Λατιέν* στην εφημερίδα *Εμπρός* στη 1.1.1919, το *Πέτρα σε Λίμνη* με τίτλο *Η ζωή του κ. Νικόδημου* στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, στις 14.1.1924. Όλα τα διηγήματα της συλλογής δημοσιεύτηκαν το 1927 και στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα*. Σύμφωνα με τον Τάσο Αθανασιάδη⁵⁴³, τα δεκαεννιά αυτά σχέδια χαρακτηρίζονται για το πολιτισμένο γράψιμό τους, το χρονογραφικό συχνά τόνο τους, το χιούμορ και το διδακτισμό τους, τη διάθεση να συμβολίσουν, να σατιρίσουν, να ανεκδοτολογήσουν και να ψυχογραφήσουν, απεικονίζοντας συνήθειες της επαρχίας, που την είχε καλά γνωρίσει σαν διοικητικός υπάλληλος, και της αθηναϊκής συνοικίας, που τόσο την αγάπησε στους μοναχικούς περιπάτους του και παλαιότερα στις νεανικές του καντάδες. Το 1936 ακολουθεί η έκδοση της δεύτερης συλλογής του, η οποία περιλαμβάνει 3 διηγήματα κι έχει τίτλο *Βυζαντινός Όρθρος*. Ακολουθεί το 1937 η τρίτη συλλογή του με τίτλο *Η Θυσία*, που περιλαμβάνει 8 διηγήματα. Δύο ακόμα διηγήματά του θα δημοσιευθούν μετά από την τρίτη συλλογή στο *Ελεύθερον Βήμα*⁵⁴⁴.

Πολλοί κριτικοί και λογοτέχνες έχουν ασχοληθεί με το διηγηματικό έργο του Παπαντωνίου. Ο Τέλλος Άγρας τον περιγράφει ως *θανυμάσιο στυλίστα* και θα μιλήσει για την κομψή του γλώσσα, το πνεύμα και το χαριτωμένο χιούμορ του⁵⁴⁵. Ο Σπύρος Μελάς θα τον χαρακτηρίσει *βιρτουόζο του ύφους*⁵⁴⁶. Για το ύφος του θα γράψει κι ο Αιμίλιος Χουρμούζιος, ο οποίος, απαριθμώντας τα χαρακτηριστικά του, θα μιλήσει για *σύμμετρη αντιστοιχία μεταξύ του*

⁵⁴² Προσχέδιό του με τίτλο «Το σφαγίον» δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Σκρίπ* στις 12.3.1897, «Τ' άλογο» δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1906 στο περιοδικό *Εθνικόν Ημερολόγιον* του Κ.Φ.Σκόκου και συμπεριλήφθηκε στη συλλογή «Διηγήματα» το 1927. Δημοσιεύθηκε και στο *Ελεύθερον Βήμα* στις 25.12.1927. Βλ. Φιλιππίδης Σ.Ν. «Το Άλογο του Παπαντωνίου και το Άτι του Πρεβελάκη» *Θέματα λογοτεχνίας*, τχ. 33, (9.12.2006), σελ.74- 85, (ανακτ. 27.9.2020).

⁵⁴³ Αθανασιάδης Τάσος, «Επειτα από Δέκα Χρόνια- Ζαχαρίας Παπαντωνίου-Δοκίμιο», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΔ', τχ. 542, σελ. 146-159, (1.2.1950).

⁵⁴⁴ Κεραμάρη Φωτεινή, σελ. 11-13.

⁵⁴⁵ Τέλλος Άγρας, «Ο Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 432-438 (1.4.1940), σελ. 437.

⁵⁴⁶ Φουρτούνιο, «Παπαντωνίου», [Το σημειωματάριο του Φουρτούνιο], *Καθημερινή*, (3.2.1940), αλλά και στο: Σακελλαρίου Χάρης, *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας. Ελληνική και Παγκόσμια. Από την Αρχαιότητα ως τις Μέρες μας με Στοιχεία Θεωρίας*, Β' έκδ. Αθήνα, Φιλιππότη (1984), σελ. 154.

ΖΑΧΑΡΙΑ Α. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ", Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑ^Α Α. Ε.

Βιβλιοπωλείο
Ορίζοντες

Εικόνα 7: Η συλλογή «Διηγήματα»

διανοήματος και της λεκτικής διατύπωσης, για την κατάλληλη λέξη στην κατάλληλη θέση, τη λιτότητα, την ομοιογένεια προκειμένου περί λόγου της αυτής μορφής και για την ακριβή εκτίμηση της εννοίας των λέξεων⁵⁴⁷. Σε άλλη κριτική θα γράψει ότι τα διηγήματα του Παπαντωνίου προέρχονται από τα χρονογραφήματα και διατηρούν τη σφραγίδα του, ενώ θεωρεί την απάθεια έναντι των ξένων περιστατικών, την οποία εντοπίζει και αναφέρει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος⁵⁴⁸ στην εισαγωγή της συλλογής *Τα Διηγήματα* το 1955, ηθελημένη, προκειμένου να μην αποκαλύψει ο λογοτέχνης τα συναισθήματά του, τους πόνους του ή τις αγάπες του⁵⁴⁹. Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος τον θεωρεί αδιαμφισβήτητα κομψό και χαριτωμένο αφηγητή. Επιπλέον πιστεύει ότι τα διηγήματά του είναι γραμμένα χωρίς διακοπές και χάσματα, με χρώμα, δύναμη κι εσωτερικό παλμό, στρογγυλεμένα, με κάποια θέση μέσα τους που άλλοτε αποκρυσταλλώνεται σε ένα ηθικό συμπέρασμα κι άλλοτε αναδίδεται απροσδιόριστα⁵⁵⁰. Ο Κ. Θ. Δημαράς τα περιγράφει ως κομψά πάντα και σοφά συγκροτημένα⁵⁵¹. Ενώ ο Δημήτρης Γιάκος κάνει λόγο για έναν ευαίσθητο και δραματικό άνθρωπο, που έχει στυλώσει μερικούς από τους δραματικότερους και πιο συμπαθητικούς τύπους που έζησαν ποτέ σε σελίδες νεοελληνικών κειμένων⁵⁵².

Όλος ο μόχθος του Παπαντωνίου στο χρονογράφημα τού έχει δώσει τα λογοτεχνικά εφόδια. Προετοιμασμένος και ώριμος πλέον, θα οδηγηθεί με ασφάλεια στη λογοτεχνία⁵⁵³. Τα διηγήματά του, αλλού με χιούμορ, αλλού με διδακτισμό, αλλού με διάθεση να σατιρίσουν, να συμβολίσουν ή να ψυχογραφήσουν, απεικονίζουν άλλοτε σκηνές από την επαρχία κι άλλοτε από τις αθηναϊκές συνοικίες. Ο Παπαντωνίου συχνά εκμεταλλεύτηκε θέματα και προβλήματα από τη ζωή των ανθρώπων της πόλης. Ακόμα και σε διηγήματα που δεν διαδραματίζονται στην Αθήνα, φροντίζει να επιλέξει με ιδιαίτερη προσοχή τους χαρακτήρες τους. Οι ήρωες του είναι στην πλειονότητά τους αστοί, δικηγόροι, δικαστικοί υπάλληλοι, γιατροί, κ.ά., μακριά από τη στενή σκέψη και την ασημαντολογία της επαρχίας, κάτι που δεν ισχύει και για τις ηρωίδες του, που είναι συνήθως αμόρφωτες και βρίσκονται εγκλωβισμένες σε νοοτροπίες και ιδέες οπισθοδρομικές. Γύρω από αυτές τις γυναίκες περιστρέφονται ωστόσο οι αρσενικοί δορυφόροι ήρωες, απόλυτα εξαρτημένοι από τη λάμψη ή τη σκιά των θηλυκών υπάρξεων. Κι εδώ βρίσκεται ίσως η αντίφαση που δίνει τροφή στους μελετητές να σχολιάσουν τη θέση της γυναίκας στον μυθοπλαστικό λόγο του Παπαντωνίου. Ασήμαντες γυναίκες υπαγορεύουν την

⁵⁴⁷ Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Το ύφος του Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 439-446 (1.4.1940), σελ. 443.

⁵⁴⁸ Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Εισαγωγή» στα Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Διηγήματα*, Αθήνα, Εστία, (2007)

⁵⁴⁹ Χουρμούζιος Αιμίλιος «Τα διηγήματα του Παπαντωνίου», [Κριτικά Σημειώσεις του κ. Αιμ. Χ.], *Καθημερινή*, (3.2.1955).

⁵⁵⁰ Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Ζαχαρίας Παπαντωνίου» *Νέα Εστία*, έτ. Θ', τ. 18^{ος}, τχ. 208, (15.8.1935), σελ. 771.

⁵⁵¹ Δημαράς Κ.Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, 4^η έκδ. Αθήνα, Ίκαρος, (1968), σελ. 421.

⁵⁵² Γιάκος Δημήτρης, *Λυρικοί της Ρούμελης*, (1958), σελ. 157.

⁵⁵³ Χάρης Πέτρος, *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα, Εστία, 3^η έκδ., σελ. 203-214, (1953), σελ. 204.

πλοκή. Έτσι ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, θα αναφέρει στη μελέτη του για τον Ζαχαρία Παπαντωνίου το 1935⁵⁵⁴:

Είναι αξιοπαρατήρητο πόση λίγη περιοχή κατέχει στην ποίηση του Παπαντωνίου και σ' όλο το έργο του γενικά ο έρωτας, η γυναίκα και το πιο χαρακτηριστικό είναι, πώς όπου αναφέρεται ο ποιητής φροντίζει να κρατεί μια απόσταση απέναντι της, το εγώ του δεν προσφέρεται ποτέ, ούτε με τον ξεφρενιασμένο καλπασμό, ούτε με την άδολη απλότητα ...Μα και αντίθετα, λιγοστά έργα ποιητών υπάρχουν όπου να εκδηλώνεται η λατρεία της γυναίκας με περισσότερο σεβασμό, με περισσότερη άφωνη και μυστική περιπάθεια από το έργο του Παπαντωνίου.

Κι ο Τάσος Αθανasiάδης το 1950 στο δημοσιευμένο στη Νέα Εστία δοκίμιο γράφει⁵⁵⁵:

Η πράξη, η αρρενωπή εξουσία επάνω στους ανθρώπους και τα πράγματα, απουσιάζει από το έργο του, - είτε αυτή η πράξη είναι κοινωνική αυτοπροβολή, είτε ερωτική κατάκτηση. Για τον Παπαντωνίου ο αληθινός ευλογημένος έρωτας είναι η προσφορά μιας ψυχής αδερφής, ποτέ η οργιαστική χαρά των αισθήσεων. Στη γυναίκα δε θέλει να βλέπει την Εύα -κι ας την υποπτεύεται- μα αναζητά τη σύντροφο, που αναστηλώνει τη μοναξιά με την εθελουσία. Όποτε όμως του δίνεται η ευκαιρία, τα υπονοούμενά του γι' αυτήν στάζουνε πολύ φαρμάκι. Να κρυβόταν, άραγε, πίσω απ' την αδιόρατη αυτή χαιρεκακία μια προσωπική απογοήτευση;

Αυτή την αντίφαση θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε στη συνέχεια χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της Σωματοκειμενικής Υφολογίας.

8.2. Παρουσίαση δεδομένων

8.2.1. Κατασκευή σώματος κειμένων διηγημάτων

Η έρευνα για τη θέση της γυναίκας στο μυθοπλαστικό έργο του Ζαχαρία Παπαντωνίου στηρίχτηκε στα πεζά του λογοτέχνη και συγκεκριμένα στις συλλογές *Διηγήματα* (1927)⁵⁵⁶ και *Θυσία* (1937)⁵⁵⁷ που εκδόθηκαν μετά από το αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά*. Τα βιβλία διατίθενται σε ψηφιακή μορφή (pdf) από την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης *Ανέμη*, όμως η συγκεκριμένη έκδοση ακολουθεί το πολυτονικό σύστημα γραφής και συνεπώς δεν αναγνωρίζεται από το λογισμικό επεξεργασίας Sketch Engine. Η μεταγραφή τους ήταν απαραίτητη κι έτσι, όπως και με τα χρονογραφήματα, δακτυλογράφησα όλα τα κείμενα των συλλογών διαβάζοντας ταυτόχρονα το συγγραφικό έργο σειριακά κι αποκτώντας έτσι πλήρη γνώση του περιεχομένου του, γεγονός που και πάλι βοήθησε καθοριστικά στην

⁵⁵⁴ Βλ. Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», *Νέα Εστία* έτ. Θ', τ.18, τχ. 207, σελ.706-711, (1.8.35), σελ. 710.

⁵⁵⁵ Αθανasiάδης Τάσος, «Έπειτ' από δέκα χρόνια Ζαχαρίας Παπαντωνίου Δοκίμιο», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΔ', τ. 47, τχ. 542, (1.2.1950), σελ. 149.

⁵⁵⁶ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Άγιον Όρος*, [χ.ε.], Αθήνα, (1934), σελ. 19-20.

⁵⁵⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Διηγήματα*, [χ.ε.], Αθήνα, (1927).

⁵⁵⁷ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Η Θυσία*, [χ.ε.], Αθήνα, (1937).

ερμηνεία των ποσοτικών δεδομένων και των συμφραστικών πινάκων. Τελικά προέκυψε ένα σώμα κειμένων 52.693 δειγμάτων (tokens), που αποτελεί τη βάση για την αναζήτηση στοιχείων που υποδηλώνουν τη στάση του λογοτέχνη απέναντι στη γυναικεία παρουσία και την αντιπαράβολή τους με τα πορίσματα της αντίστοιχης έρευνας στα χρονογραφήματα. Όπως στην περίπτωση των χρονογραφημάτων, αποθήκευσα τα κείμενα σε μορφή txt με κωδικοποίηση UTF-8 και τα ανάρτησα στο πρόγραμμα επεξεργασίας Sketch Engine.

Τα κείμενα που αποτελούν το υποσώμα κειμένων των διηγημάτων καταγράφονται στον πίνακα 8.

Συλλογή «Διηγήματα» (1927) - 19 διηγήματα
<ol style="list-style-type: none"> 1. Ανακάλυψε την Ψυχή του 2. Θεία Τιμωρία 3. Το χτυπημένο Γεράκι 4. Ο κ. Τμηματάρχης έρχεται 5. Το Ψυχικό της Γατομάτως 6. Το Φουστάνι της Λελούδας 7. Ο Μετανάστης 8. Πέτρα σε Λίμνη 9. Το λαμπρό Αμάξι 10. Το αθάνατο Πουλί 11. Η Δόξα του Γιακουμή 12. Η Αδελφή του Νυμφίου 13. Ολέθριος Λοχαγός 14. Η Χαρούμενη Συνοδεία 15. Το ξανθό Προσάναμμα 16. Η Γυναίκα του Μαλή 17. Κακιά Γλώσσα 18. Το Άλογο 19. Η Χαρά της Ζορζέττας
Συλλογή «Η Θυσία» (1937) - 8 διηγήματα
<ol style="list-style-type: none"> 1. Η Θυσία 2. Η Ρίχτρα κ' η Σώστρα 3. Το Παραστράτημα του Προέδρου 4. Η πιστή Γυναίκα 5. Η Μετάθεση της Μαντζουράνας 6. Η Κυκλαμιά τ' Αναπλιού 7. Γιατρού Περιπέτεια 8. Η Τύχη του Ειρηνοδίκη Πινακίδη

Πίνακας 8: Διηγήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του corpus

8.2.2. Παρουσίαση στατιστικών δεδομένων του κόρπους διηγημάτων

Η έρευνα ξεκίνησε με την αυτόματη επεξεργασία του σώματος κειμένων των δύο συλλογών διηγημάτων του Παπαντωνίου, ώστε μέσα από την καταγραφή των στατιστικών δεδομένων να γίνει αντιληπτή η στάση του διηγηματογράφου απέναντι στο γυναικείο φύλο, καθώς και στα ζητήματα που το αφορούν. Δημιούργησα μία σειρά στατιστικών πινάκων μέσα από την πλήρη κατανομή συχνοτήτων. Ακολούθησα την ίδια μεθοδολογία μελέτης με τα χρονογραφήματα, η οποία περιλαμβάνει τη συγκρότηση πινάκων συχνοτήτων μέσω του εργαλείου Wordlist και συμφραστικών πινάκων για την ανίχνευση των συγκεκριμένων τους, μέσω του Concordance.

Ξεκίνησα με τη δημιουργία του πίνακα συχνοτήτων των ουσιαστικών (nouns: 3.893 items) του σώματος κειμένων των δύο συλλογών, για να επιλέξω από αυτά τα λήμματα έμφυλο ενδιαφέροντος, τα οποία επρόκειτο στη συνέχεια να μελετήσω μέσα από τους αντίστοιχους συμφραστικούς πίνακες. Διαπίστωσα όμως ότι σε πολλές περιπτώσεις το σύστημα δεν αναγνώριζε τους παλαιότερους κλιτικούς τύπους των λέξεων. Όπως και στα χρονογραφήματα, για να εξαλείψω τον κίνδυνο στατιστικών σφαλμάτων και να βοηθήσω το λογισμικό να συμπεριλάβει σε κάθε λήμμα όλους τους τύπους του, συνέταξα τους συμφραστικούς πίνακες με τη χρήση του εργαλείου (*), όπου ο αστερίσκος είναι η μεταβλητή της κατάληξης. Έτσι για παράδειγμα στην περίπτωση του λήμματος *γυναίκα* δε συμπεριλαμβανόταν ο τύπος *γυναικός* ως μέρος του ίδιου λήμματος. Έκανα λοιπόν την αναζήτηση με τους τύπους *γυναίκ**/*γυναικ** και το σύστημα εντόπισε και παρουσίασε τελικά όλους τους τύπους του λήμματος ενιαία. Ακριβώς σε αυτή τη λεπτομέρεια μπορεί να οφείλονται κάποιες μικροδιαφορές που υπάρχουν στα αριθμητικά δεδομένα. Σε κάθε περίπτωση πάντως θα αναφέρεται ο τρόπος αναζήτησης και συλλογής των στοιχείων, ώστε ο αναγνώστης να σχηματίζει ξεκάθαρη εικόνα της έρευνας.

Μέσα από τους πίνακες συχνοτήτων των ουσιαστικών (nouns) του σώματος κειμένων των δύο συλλογών κατέγραψα αρχικά, από τις 200 πρώτες εμφανίσεις, εκείνα που έχουν έμφυλο περιεχόμενο, με φθίνουσα σειρά σύμφωνα με τη συχνότητα εμφάνισής τους, στον πίνακα 8.1. Εδώ συμπεριλήφθησαν εκτός από τα αμιγώς ανδρικά και τα αμιγώς γυναικεία έμφυλα και κάποια αμφίσημα, για τα οποία έπρεπε να ακολουθήσει ξεχωριστή έρευνα του συγκεκριμένου προκειμένου να αποσαφηνιστεί το φύλο αναφοράς τους. Με την πρώτη κιόλας ματιά στον πίνακα βλέπει κανείς ότι οι αποθησαυρισμένες λέξεις αποτελούν όρους που αφορούν την ανθρώπινη ιδιότητα (*άνθρωπος*), το βιολογικό φύλο (*άνδρας*, *γυναίκα*), το ηλικιακό φύλο (*παιδί*, *κορίτσι*,

γριά, γέρος), το συγγενικό φύλο (αδερφός, αδερφή), τις έμφυλες μορφές κοινωνικών σχέσεων (χωρική, γειτόνισσα) ή τα επαγγέλματα (γιατρός κ.λπ.) και σαφώς αντικατοπτρίζουν, όπως θα δούμε παρακάτω σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική δομή της εποχής του Παπαντωνίου. Επί του συνόλου μάς εκπλήσσει η αριθμητική υπεροχή των εμφανίσεων (62%) που αφορούν ανδρικούς χαρακτήρες και είναι σχεδόν οι διπλάσιοι από τους γυναικείους (38%).

Το λήμμα *γυναίκα* κατέχει την πρώτη θέση με 156 εμφανίσεις, μολονότι τα κείμενα, αντίθετα με τα χρονογραφήματα, δεν επιλέχθηκαν ως προς αυτό το κριτήριο. Ακολουθεί στη 2^η θέση το λήμμα *άνθρωπος* με 140 εμφανίσεις. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι το υποκείμενο αναφοράς του λήμματος *άνθρωπος* είναι κυρίως αρσενικού γένους⁵⁵⁸, κάτι που ισχύει και για το λήμμα *παιδί*, το οποίο βρίσκεται στην 10^η θέση⁵⁵⁹. Συγκεκριμένα στο κόρπους των διηγημάτων για το λήμμα *άνθρωπος* καταμετρήθηκαν 66 περιπτώσεις (47%) οι οποίες αναφέρονται σε αρσενικά υποκείμενα και μόλις 3 (2%) να αφορούν σε θηλυκού γένους πρόσωπα. Τα 71 υπόλοιπα (51%) δείγματα είναι εμφύλως ουδέτερα, καθώς αναφέρονται γενικά στο ανθρώπινο είδος. Ομοίως, για το λήμμα *παιδί* οι 43 εμφανίσεις (62%) αναφέρονται αποκλειστικά σε αγόρια και μόλις 1 (2%) σε κορίτσι, ενώ τα 25 (36%) αφορούν την έμφυλα ουδέτερη γενική κατηγορία «τέκνο». Το λήμμα *άνδρας* βρίσκεται στην 4^η θέση, έχοντας 21 εμφανίσεις.

Όσον αφορά στο ηλικιακό φύλο φαίνεται σε πρώτη φάση να υπάρχει μία αριθμητική ισορροπία ανάμεσα στα διαφορετικού φύλου δίπολα *γέρος – γριά* (30:27) και *κύριος – κυρία* (24:27). Βέβαια αν στο λήμμα *κυρία* συνυπολογίσουμε και τις εμφανίσεις της συνώνυμης *κυράς* τότε η ισορροπία ανατρέπεται ξεκάθαρα υπέρ του θηλυκού (24:39). Επιπλέον μελετώντας τους συμφραστικούς πίνακες διαπίστωσα ότι το λήμμα *Κύριος* χρησιμοποιείται 8 φορές ως συνώνυμο του Ιησού Χριστού, οπότε θα πρέπει να αφαιρεθεί από τα στατιστικά που αναφέρονται στο ανθρώπινο στοιχείο, όπως

⁵⁵⁸ Παυλίδου Θεοδοσία, (Ιούνιος 1984) Ακούγοντας της φράσεις «Ο άνθρωπος έσπασε τα μούτρα του» θα σκεφτούμε αμέσως έναν άνδρα. Για μια γυναίκα θα περιμέναμε να ακούσουμε το «Η γυναίκα έσπασε τα μούτρα της». Για το ίδιο βλ: Φραγκουδάκη Άννα, «Γλώσσα Λανθάνουσα-3 ή γιατί δεν υπάρχουν Βουλευτριες, παρά μόνο Χορεύτριες» *Δίνη*, (1988), σελ. 42-44 και στο: Ασημακοπούλου Σωτηρία, (2018), σελ. 29.

⁵⁵⁹ Και η λέξη *παιδί* δεν είναι ασημάδευτη σημασιολογικά ως προς το φύλο όταν αναφέρεται σε μικρότερες ηλικίες. Βλ. Παυλίδου Θεοδοσία Σούλα, (επιμ.), (2006), σελ 40. Αξιοσημείωτο είναι, ότι σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας, στην οικογένεια χαρακτηρίζονται ως «παιδιά» μόνο τ' αγόρια κι όχι τα κορίτσια, που χαρακτηρίζονται «κόρες». Βλ. Χαραλαμπίκης Χριστόφορος, *Νεοελληνικός λόγος-Μελέτες για τη Γλώσσα τη Λογοτεχνία και το Ύφος*, Αθήνα, Νεφέλη, (1992). Εδώ πιθανότητα να ενισχύεται η άποψη αυτή από το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται ελάχιστα οι λέξεις *αγόρι* (1 εμφάνιση) και *γιος* (6 εμφανίσεις) ενώ από το συγκεκριμένο, επιβεβαιώνεται η ύπαρξη αρσενικών τέκνων.

α/α	α/α στο wordlist	Λέξεις κλειδιά	Συχνότητα	Άνδρες	Γυναίκες
1	1	γυναίκα	156		156
2	2	άνθρωπος	140	66	3
3	10	παιδί	69	43	1
4	21	άνδρας	37	37	
5	26	φίλος	35	35	
6	29	θεός	4	4	
7	34	γέρος	30	30	
8	39	γιατρός	29	29	
9	38	υπάλληλος	29	29	
10	41	γριά	27		27
11	43	κυρία	27	27	27
12	48	κύριος	24	24	
13	51	τμηματάρχης	24	24	
14	55	βασιλιάς	23	23	
15	69	κορίτσι	20		20
16	76	ποιητής	20	20	
17	89	αδερφή	18		18
18	93	γειτόνισσα	18		18
19	113	ζωγράφος	16	16	
20	120	δικαστής	16	16	
21	121	μάννα	16		16
22	130	κόρη	15		15
23	130	πρόεδρος	15	15	
24	135	λοχαγός	14	14	
25	144	παπάς	14	14	
26	147	δικηγόρος	13	13	
27	161	κυρά	12		12
28	166	διαβάτης	12	12	
29	167	αξιωματικός	12	12	
30	190	αμαξάς	11	11	
ΣΥΝΟΛΟ			896	514	313

Πίνακας 8.1: Συχνότητες έμφυλων ουσιαστικών – Η επιλογή έγινε από τα 200 πρώτα σε εμφάνιση ουσιαστικά (nouns), του Wordlist.

θα πρέπει να αφαιρεθεί και μία *Κυρά* που αναφέρεται στην Παναγία. Έτσι προκύπτει η αναλογία (8:1) που αναφέρεται στα θρησκευτικά πρόσωπα και συμβαδίζει με την ακόμα μεγαλύτερη διαφορά του δίπολου *Θεός – Παναγία* (34:1), με την Παναγία να βρίσκεται στη θέση 2.483 του πίνακα συχνότητων. Συνεπώς η μεν αναλογία στο δίπολο

κύριος-κυρία διαμορφώνεται τελικά σε (16:38) υπέρ του θηλυκού στοιχείου, είναι όμως επίσης γεγονός η συντριπτική υπεροχή της αρσενικής εκδοχής του θείου στοιχείου.

Στα ηλικιακά δίπολα που αφορούν στο ίδιο φύλο παρουσιάζονται εξίσου μεγάλες διαφορές εμφάνισης. Έτσι στην περίπτωση των λημμάτων *γριά - κορίτσι* (27-20) η *γριά* εμφανίζεται συχνότερα από το *κορίτσι*. Η συχνότερη αναλογική εμφάνιση της ηλικιωμένης γυναίκας συμβαδίζει με την αντίληψη της εποχής που εκχωρεί μόνο στις ηλικιωμένες γυναίκες μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων έξω από το σπίτι⁵⁶⁰, ενώ επιβάλλει στις νεότερες τον οικιακό εγκλεισμό, που τις καθιστά κατά μία έννοια αφανείς ήρωες των εξελίξεων. Για να μπορέσει να συλλάβει ο φακός του παρατηρητή τις νεότερες γυναίκες, θα πρέπει να εστιάσει μέσα στον στενό οικιακό χώρο, ο οποίος θα αποτελέσει και το σκηνικό της λογοτεχνικής αφήγησης του συγγραφέα. Στην περίπτωση των ανδρών, όπου τέτοιοι περιορισμοί δεν υφίστανται, η ιστορία μπορεί να εκτυλίσσεται και σε ανοιχτούς- δημόσιους χώρους. Θεωρείται δηλαδή φυσιολογικό και αναμενόμενο να κινούνται στον δημόσιο βίο περισσότερο τα νεότερα άτομα σε ηλικία, αφού οι γεροντότεροι τούς παραδίδουν σιγά σιγά τη σκυτάλη κι αποσύρονται στην οικιακή θαλπωρή. Πράγματι στα λήμματα *γέρος - αρσενικό παιδί* η αναλογία αντιστρέφεται (30-43) και εμφανίζεται πιο συχνά το νεαρό άτομο.

Στο συγγενικό φύλο οι συχνότητες εμφάνισης παρουσιάζουν επίσης αξιοσημείωτες αποκλίσεις. Βλέπουμε λοιπόν το λήμμα *μάννα* να εμφανίζεται 16 φορές, ενώ το λήμμα *πατέρα* με μόλις 6 εμφανίσεις βρίσκεται στη θέση 422 του πίνακα κατάταξης, όπου μάλιστα, μόνο οι 4 απ' αυτές τις περιπτώσεις αφορούν στον βιολογικό πατέρα, αφού οι δύο αναφέρονται σε πρόσωπο της εκκλησίας. Εάν μάλιστα συμπεριλάβουμε στις εμφανίσεις του λήμματος *μάννα* τις 7 επιπλέον εμφανίσεις του λήμματος *μητέρα* (στη θέση 1181 στον πίνακα), η αριθμητική διαφορά μεγαλώνει ακόμα περισσότερο (23-6) υπέρ του γυναικείου φύλου. Αντίστοιχα μεγάλη είναι και η απόκλιση στη συχνότητα εμφάνισης του λήμματος *αδερφή* σε σχέση με τον *αδερφό* (18-8), ο οποίος βρίσκεται στη θέση 252 του πίνακα συχνοτήτων. Οι αναλογίες καταδεικνύουν τη γενική αριθμητική υπεροχή των γυναικείων ρόλων ως στενών συγγενών, δηλαδή ως ατόμων του κλειστού οικογενειακού/οικιακού κύκλου.

Εντυπωσιακή είναι η διαφορά στη συχνότητα εμφάνισης των λημμάτων *γειόνισσα* και *γείτονας* (18:3), με τον τελευταίο να αναφέρεται μόλις 3 φορές και να

⁵⁶⁰«Οι ρόλοι των ηλικιωμένων γυναικών αυξάνονται ... κυκλοφορούν ελεύθερες στο δρόμο, ακόμα και τις νύχτες, συζητούν με άνεση με τους άντρες... πρωταγωνιστούν στις μεγάλες έριδες..» Βλ. Γκασούκα Μαρία, (1995), σελ.146.

βρίσκεται στη θέση 812 στον πίνακα κατάταξης. Πράγματι, η *γειτόνισσα* είναι ο μόνος γυναικείος ρόλος που επιτρέπει την επέκταση της γυναικείας δράσης εκτός του οικιακού χώρου, περιορίζοντάς την όμως παράλληλα σε έναν αυστηρά κλειστό κοινωνικό κύκλο, οριακά πέρα από αυτόν της οικογένειας. Ταυτόχρονα η εμφανής παρουσία πλήθους λημμάτων που δηλώνουν επαγγέλματα κατά βάσιν ανδρικά επικυρώνουν την εικόνα του γυναικείου εγκλεισμού εντός του οίκου. Διακρίνονται συνεπώς με την πρώτη κιόλας ματιά στον πίνακα συχνοτήτων των ουσιαστικών οι κλασικοί τύποι άνδρα και γυναίκας της εποχής. Ενώ οι άντρες προσφωνούνται συχνά και με την επαγγελματική τους ιδιότητα (*γιατρός, υπάλληλος, τμηματάρχης, ποιητής, δικαστής, ζωγράφος, πρόεδρος, παπάς, λοχαγός, δικηγόρος, αξιωματικός, γλύπτης, στρατιώτης*), ελάχιστοι είναι οι γυναικείοι επαγγελματικοί ρόλοι, όπως αυτός της *υπηρέτριας*, που με 10 μόνο εμφανίσεις βρίσκεται στη θέση 213 του πίνακα. Παρότι λοιπόν η γυναίκα πρωταγωνιστεί στατιστικά ως προσηγορικό και ως ουδέτερο έμφυλο (*γυναίκα*), συμβαίνει το αντίθετο στα επαγγέλματα και στους επώνυμους ήρωες. Η γυναίκα κυριαρχεί υπό την αντίληψη του βιολογικού και όχι του πλήρως διαμορφωμένου κοινωνικού όντος το οποίο να έχει υπόσταση τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια σφαίρα⁵⁶¹.

Οι γυναίκες είναι συνεπώς περιορισμένες στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, προορισμένες για τους παραδοσιακούς ρόλους που διαγράφονται στο πλαίσιο της, όπως για παράδειγμα της μητέρας, της συζύγου ή της οικοδέσποινας⁵⁶², ασκώντας μόνο κάποια από τα παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα. Επίσης, επιβεβαιώθηκε μέσα από το συγκεκριμένο πως όλα τα διγενή και μονοκατάληκτα επαγγέλματα αναφέρονται αποκλειστικά σε αντρικούς χαρακτήρες.

Ακολούθως καταγράφηκαν και καταμετρήθηκαν όλες οι αναφερόμενες επαγγελματικές ιδιότητες και κατατάχτηκαν ως προς το φύλο. Συγκεκριμένα αναφέρονται 103 διαφορετικά επαγγέλματα που ασκούνται από άνδρες, ενώ οι περιπτώσεις των γυναικείων επαγγελμάτων είναι μόλις 8 (Πίνακας 8.2). Στο σύνολο των 500 δειγμάτων μόλις 20 περιπτώσεις αναφέρονται σε γυναίκες εργαζόμενες.

⁵⁶¹ Για την άνιση γλωσσική αναπαράσταση των φύλων και την ανάλογη χρήση της γλώσσας βλ. Μακρή-Τσιλιπάκου Μαριάνθη, «Η “γυναικεία” γλώσσα και η γλώσσα των γυναικών», στο: Πρακτικά διημερίδας Το φύλο, τόπος συνάντησης των διαφορετικών επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός. ΜΠΣ «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές προσεγγίσεις», Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Παν/μίου Αιγαίου, 11-12 Οκτωβρίου 2003, Μυτιλήνη, (2004). Επίσης με ενέργεια θέτει την άνιση αντιμετώπιση των γυναικών μέσω της γλώσσας ο Lakoff Robin, *Language and Woman's Place*, Cambridge University Press, (1973), σελ. 45-80, Dennis Nangabo, *The Muted Group Theory*, Grin Publishing σελ. 2-6, (ανακτ. 20.9.2020).

⁵⁶² Δαλακούρα Κατερίνα-Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (2015), σελ. 58.

Μεταφράζοντας τις εμφανίσεις επαγγελματιών ανά φύλο σε ποσοστά διαπιστώνουμε ότι το 96% αφορά σε ανδρικά επαγγέλματα, ενώ μόνο το 4% αφορά σε γυναικεία. Η εξόφθαλμη αριθμητική υπέρσχυση των ανδρικών επαγγελματιών επιβεβαιώνει ξεκάθαρα την απόλυτη κατάληψη της δημόσιας σφαίρας από τον άνδρα. Καμία από τις αναφερόμενες ως ανδρικές δραστηριότητες δεν ασκείται στον περιορισμένο χώρο του οίκου, στον οποίο δραστηριοποιούνται ακόμα και επαγγελματικά οι γυναίκες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ σε ένα διήγημα η ιστορία εκτυλίσσεται σε οίκο ανοχής, το επάγγελμα της πόρνης δεν κατονομάζεται καν (συνεπώς το λογισμικό αδυνατεί να το συμπεριλάβει στον πίνακα συχνοτήτων). Ο συγγραφέας λέει χαρακτηριστικά: *Η Μαριγούλα είχε πέσει στο βυθό*⁵⁶³. Τα γυναικεία επαγγέλματα που εντοπίστηκαν είναι η *θυρωρός* ή *πορτιέρισσα*, η *καμαριέρα* ή *υπηρέτρια* ή *ψυχοκόρη*⁵⁶⁴, η *μοδίστρα*, η *προξενήτρα* και η *λησταρχίνα*. Ως *δημαρχίνα* (α/α 3165) και *φρουραρχίνα* (α/α 3661) χαρακτηρίζονται οι ανεπάγγελτες στην ουσία σύζυγοι του δήμαρχου και του φρούραρχου. Βλέπουμε ότι όλα τα επαγγέλματα είναι χαμηλού κοινωνικού κύρους, χωρίς εξειδίκευση (εκτός, ως έναν βαθμό, του πρακτικού επαγγέλματος της μοδίστρας), και παραπέμπουν πάντα στον ίδιο τύπο γυναίκας: αμόρφωτο, επικουρικό ή διακοσμητικό οικόσιτο.

Παρά το γεγονός ότι την εποχή εκείνη οι γυναίκες είχαν καταφέρει να μονοπωλήσουν σχεδόν την άσκηση των επαγγελματιών της δασκάλας και της νοσοκόμας, ούτε μία μορφωμένη επαγγελματίας δεν αποτελεί ήρωα στα δεκαεννέα διηγήματα του Παπαντωνίου. Η απουσία αυτή πρωτίστως αποκρύπτει την κοινωνική πραγματικότητα της εποχής. Αποσιωπάται ολοσχερώς ο πρωταρχικός ρόλος της διάπλασης των παιδών, που ανατέθηκε από την πολιτεία στις δασκάλες χάρη στη συγκυρία του αλυτρωτισμού⁵⁶⁵. Η προώθηση των εθνικών στρατηγικών, καθώς και η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού και η διαμόρφωση του εθνικού ιδεώδους αποτελούσαν αναμφίβολα γυναικεία υπόθεση σύμφωνα με τα ήθη της εποχής⁵⁶⁶ κι εδώ παραλείπεται οποιαδήποτε αναφορά τους ως προς αυτό το θέμα. Εδώ θα πρέπει

⁵⁶³ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Διηγήματα*, [χ.ε.], Αθήνα, (1927), σελ.113.

⁵⁶⁴ Η εργασία της υπηρέτριας ήταν μία σίγουρη οικονομική και κοινωνική λύση για τους γονείς της κοπέλας, καθώς εξασφαλιζόταν οικονομικά και κοινωνικά. Πολλές φορές μάλιστα ο εργοδότης δεν πλήρωνε το κορίτσι με μισθό, αλλά, ως αντιστάθμισμα, αναλάμβανε να το προικίσει και το αποκαλούσε ψυχοκόρη. Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 202.

⁵⁶⁵ Σύμφωνα με στοιχεία που αντλούνται από τα Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, ο αριθμός των μαθητριών που πήραν δίπλωμα δασκάλας ήδη στην πεντηκονταετία 1836-1886 ανέρχεται στις 2004 και αυξάνεται με αριθμητική πρόοδο. Βλ. Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, (1986), σελ. 167.

⁵⁶⁶ Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ.179-195.

οπωσδήποτε να επισημανθεί και το γεγονός ότι μολονότι τα γυναικεία επαγγέλματα του καταλόγου είναι επαγγέλματα φροντίδας (υπηρέτρια, καμαριέρα, ψυχοκόρη) και ανθρωπίνων σχέσεων (π.χ. η προξενήτρα), διαπιστώνεται ότι δεν αναφέρεται κανένα επάγγελμα φροντίδας δημόσιας σφαίρας, όπως για παράδειγμα το επάγγελμα της νοσοκόμας, της γιατρού ή ακόμα και της μαίας.

	α/α sketch	Άνδρες	Συχνότ.	α/α sketch	Γυναίκες	Συχνότ.
1	38	υπάλληλος	29	213	υπηρέτρια	10
2	39	γιατρός	29	547	θυρωρός	2
3	51	τμηματάρχης	24	1211	πορτιέρισσα	3
4	54	βασιλιάς	23	1597	μοδίστρα	1
5	76	ποιητής	20	2415	καμαριέρα	1
6	113	ζωγράφος	16	2778	προξενήτρα	1
7	120	δικαστής	16	3575	λησταρχίνα	1
8	133	πρόεδρος	15	3845	ψυχοκόρη	1
9	135	λοχαγός	14			
10	144	παπάς	14			
11	147	δικηγόρος	13			
12	167	αξιωματικός	12			
13	190	αμαξάς	11			
14	203	στρατιώτης	10			
15	201	γλύπτης	10			
16	229	καπετάνιος	9			
17	258	κυβερνήτης	8			
18	279	γραμματέας	13			
19	289	τεχνίτης	7			
20	309	κλητήρας	7			
21	314	πραματευτής	7			
22	342	μαραγκός	6			
23	380	προξενητής	6			
24	371	έμπορος	6			
25	399	ειρηνοδίκης	6			
26	454	δεκανέας	5			
27	494	πρωθυπουργός	5			
28	505	γραφέας	5			
29	543	προϊστάμενος	4			
30	547	θυρωρός	2			
31	550	καροτσιέρης	4			
32	594	εισαγγελέας	4			
33	616	δημοτικός σύμβουλος	4			

34	659	δάσκαλος	4			
35	672	ανθυπολοχαγός	4			
36	716	επίσκοπος	3			
37	744	υπουργός	3			
38	786	ναύτης	3			
39	793	ξενοδόχος	3			
40	820	ιεροψάλτης	3			
41	834	πρίγκιπας	3			
42	873	στρατηγός	3			
43	875	βιβλιοπώλης	3			
44	890	κοσμηματογράφος	5			
45	896	κουλουρτζής	3			
46	918	αστυνόμος	3			
47	954	μαθητής	3			
48	957	χωροφύλακας	3			
49	977	ελληνοδιδάσκαλος	2			
50	1057	εμποράκος	2			
51	1127	καλλιτέχνης	2			
52	1152	καρβουνιάρης	2			
53	1177	περιβολάρης	2			
54	1192	αγιογράφος	2			
55	1238	πρωτοδίκης	2			
56	1317	τραγουδιστής	2			
57	1340	δήμαρχος	2			
58	1344	συνταξιούχος	2			
59	1375	ταμιακός	2			
60	1539	βασιλεύς	1			
61	1542	μεγαλέμπορος	1			
62	1641	επίτροπος	1			
63	1649	μπαλωματής	1			
64	1704	βοσκόπουλο	1			
65	1739	νεωκόρος	1			
66	1799	εφευρέτης	1			
67	1807	εφοπλιστής	1			
68	1850	ανθυπίατρος	1			
69	1852	ζαχαροπλάστης	1			
70	1869	ανθυπασπιστής	1			
71	1880	ανθυποπλοίαρχος	1			
72	1900	ζωοκλέφτης	1			
73	1997	αντιπρόεδρος	1			
74	2050	μελετητής	1			
75	2269	πρέσβυς	1			
76	2282	νοσοκόμος	1			
77	2322	καθηγητής	1			

78	2412	κανονιέρης	1		
79	2464	παλαιοπώλης	1		
80	2453	καντηλανάφτης	1		
81	2636	πηγαδάς	1		
82	2679	καφετζής	1		
83	2892	δεσπότης	1		
84	2970	σανιδάς	1		
85	2998	αρχιμανδρίτης	1		
86	3067	ασβεστάς	1		
87	3283	υπαξιωματικός	1		
88	3299	υπομοίραρχος	1		
89	3320	διακονιάρης	1		
90	3346	φαναρτζής	1		
91	3376	τηλεγραφετής	1		
92	3116	φοιτητής	1		
93	3441	διπλωμάτης	1		
94	3542	υπολοχαγός	1		
95	3569	ληστής	1		
96	3601	χορευτής	1		
97	3641	λοχίας	1		
98	3619	φιλόσοφος	1		
99	3631	χωροφύλακας	2		
100	3658	αλχημιστής	1		
101	3787	μαγαζάτορας	1		
102	3801	εικονογράφος	1		
103	3822	εισοδηματίας	1		
			480		20

Πίνακας 8.2: Επαγγελματικές ιδιότητες ανά φύλο – Η επιλογή έγινε από τα λήμματα (lemmas), του Wordlist.

Δεδομένου ότι η λογοτεχνία δημιουργεί κοινωνικά πρότυπα και διαμορφώνει κοινωνικές αντιλήψεις, καταλαβαίνουμε το βάρος αυτής της επιλογής του Παπαντωνίου. Η συσκότιση αυτή σε συνδυασμό με την προβολή και ανάδειξη αμόρφωτων, ημιμαθών, επιπόλαιων και απερίσκεπτων γυναικών σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη. Ωστόσο συγκρίνοντας τη στάση αυτή με τα χρονογραφήματά του, τα οποία προηγούνται χρονικά και όπου η γυναίκα ανυψώνεται από τον ίδιο με τρόπο εντυπωσιακό, αναδεικνύεται ένα είδος παλινδρόμησης του συγγραφέα σε μία αναχρονιστική στάση, η οποία θεωρώ ότι καταδεικνύει περίτρανα τα αντιφατικά συναισθήματά του απέναντι στη γυναικεία παρουσία.

Ακολούθως επεξεργάστηκα και πάλι το σύνολο του σώματος κειμένων με στόχο να αποδελτιώσω αυτή τη φορά όλα τα θηλυκά προσηγορικά, καθώς και τις

κατονομασίες που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας, για να χαρακτηρίσει ή να περιγράψει τις ηρωίδες του. Από την πλήρη κατανομή συχνοτήτων των 7.934 δειγμάτων ξεχώρισα τελικά 116 τύπους (με συνολικά 580 εμφανίσεις-δείγματα) και τα κατέγραψα στον πίνακα 8.3.

α/α sketch	Λήμμα	συχνότητα sketch	α/α sketch	Λήμμα	συχνότητα sketch
24	γυναίκα	156	3440	αισιόδοξη	1
179	γριά	34	3497	ασκημότερη	1
193	κυρία	27	3614	νευριασμένες	1
270	κορίτσι	20	3638	νιόπαντρη	1
298	μάννα	18	3822	ξαφνιασμένη	1
300	αδερφή	18	3932	ξυπόλυτη	1
316	γειτόνισσα	18	4296	μικροπαντρεμένη	1
331	μαρή	17	4404	αμπόμπευτες	1
373	κόρη	15	4478	πεντάρφανη	1
407	άρρωστη	13	4614	νοικοκυροπούλες	1
438	μοναχή	13	4697	ξαδέρφες	1
469	ταπεινή	12	4760	πλούσιγιες	1
475	κυρά	12	4828	ξεμαλλιασμένη	1
497	ήσυχη	11	4850	πολυκαβατζού	1
547	υπηρέτρια	10	4889	ξιλογιάστis	1
595	μωρή	9	4931	οικοδέσποινα	1
628	θεία	9	4980	βρωμογύναικis	1
760	κυρούλα	8	5167	παλιο-Βάσω	1
879	μουγγή	6	5171	παλιουβρώμα	1
1005	γιαγιά	5	5204	παντρεμένη	1
1008	σκρόφα	5	5287	Γαλλίδα	1
1045	άραχλη	5	5395	καινουργιοντυμένη	1
1109	θηλυκό	5	5427	γειτονοπούλες	1
1181	μητέρα	7	5517	σημειωμένη	1
1250	γεροντοκόρη	4	5610	σκοτεινιασμένη	1
1252	σκύλα	4	5647	πολύλαλη	1
1375	δούλα	4	5648	πολύξερη	1
1387	εγγονή	4	5656	πονετικότερη	1
1393	σημειωμένη	2	5663	καρακάξα	1
1416	καϋμένη	4	5717	σπιτονοικοκυρά	1
1636	μαυροντυμένη	3	5778	προξενήτρα	1
1648	στρίγλα	3	5876	καταμόναχη	1
1714	αφουγκράστρα	3	5878	στρίγγλεις	1
1875	ξαδέρφη	3	5918	γκιόσα	1

1983	κυτταξού	3	6034	κατώτιρες	1
2286	ντροπαλή	1	6073	συννυφάδα	1
2313	θεοφοβούμενη	2	6082	γλωσσού	1
2342	ξιπόλητη	2	6086	σακαφλιόρα	1
2531	πορτιέρισα	2	6094	συντρόφισσες	1
2532	ανηψιά	2	6114	συφοριασμένη	1
2534	θυγατέρα	2	6120	κελαϊδίστρα	1
2624	κίσσα	2	6221	γονατισμένη	1
2703	σκυμμένη	1	6241	γοργομάτα	1
2751	στρίγλα	2	6297	σουλουπωμένη	1
2993	φιλενάδες	2	6420	κοκορόμυαλη	1
3016	φρενιασμένη	2	6522	ανύμφευτη	1
3044	κόττες	1	6586	κουνάμενες	1
3168	αραχωβιτοπούλα	1	6588	γυναϊκούλα	1
3173	δουλικό	1	6968	κρυφακούστρες	1
3226	δυσκολομίλητη	1	7074	κυπαρισσένια	1
3239	μαυροφόρα	1	7254	δεσποινίς	1
3252	μεγαλύτερη	1	7449	λαμπροντυμένη	1
3317	μετανοιωμένη	1	7513	χωριανές	1
3362	αρρεβωνιαστικά	1	7551	Χήρα	1
3367	μισολιποθυμισμένη	1	7731	λυγιζάμενες	1
3381	μοδίστρα	1	7756	χωριάτισσα	1
3406	μοναχοκόρη	1	7824	ψυχοκόρη	1
3434	αρχόντισσα	1	7933	άβγαλτη	1

Πίνακας 8.3: Αποδελτίωση θηλυκών προσηγορικών, γυναικείων ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών - Η επιλογή έγινε από τα nouns, του Wordlist.

Οι λέξεις - ουσιαστικά, επίθετα και μετοχές - κατηγοριοποιήθηκαν στη συνέχεια ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε όρους βιολογικούς (γυναίκα, γυναϊκούλα, θηλυκό κ.λπ.), ηλικιακούς (κορίτσι, γριά κ.λπ.), συγγένειας εξ αίματος (μάννα, αδερφή, ξαδέρφη κ.λπ.), συγγένειας εξ αγχιστείας (αρρεβωνιαστικά, μικροπαντρεμένη, χήρα, γεροντοκόρη κ.λπ.), μη συγγενικής / κοινωνικής σχέσης (γειτόνισσα / γειτονοπούλες, κυρά, κυρούλα, χωριάτισσα, χωριανές, συντρόφισσες, κ.λπ.), επαγγελματικής ιδιότητας (υπηρέτρια, μοδίστρα, ψυχοκόρη, προξενήτρα, πορτιέρισα κ.λπ.) ή μη επαγγελματικής ιδιότητας (νοικοκυροπούλες), υγείας / αρτιμέλειας (μουγγή), αξιολογικών χαρακτηρισμών / κατονομασιών / ύβρεων / επιφωνημάτων (λαμπροντυμένη, κοκκορόμυαλη, μωρή κ.λπ.). Τα σύνολα κάθε ξεχωριστής κατηγορίας καταγράφηκαν στον πίνακα 8.4 μαζί με τα ποσοστά εμφάνισής τους.

Βιολογικοί	Χαρακτηρισμών / ύβρεων	Συγγένειας	Κοινωνικής σχέσης	Ηλικιακοί	Υγείας / αρτιμέλειας	Επαγγελματικής ή μη ιδιότητας
162	148	97	75	55	23	20
28%	26%	17%	13%	9%	4%	3%

Πίνακας 8.4: Συνοπτικός πίνακας προσηγορικών και ιδιοτήτων θηλυκών χαρακτήρων.

Για άλλη μία φορά διαπιστώνουμε ότι στο έργο του Παπαντωνίου απεικονίζεται η κοινωνική δομή της εποχής του και περιγράφονται οι έμφυλες σχέσεις, καθώς και τα περιθώρια δράσης ανδρών και γυναικών. Τα ποσοστά εμφάνισης των προσηγορικών ουσιαστικών αποκαλύπτουν ότι ο συγγραφέας αποδέχεται και καλλιεργεί τους στερεοτυπικούς έμφυλους ρόλους. Πιο συχνά οι γυναίκες αναφέρονται με όρους αόριστους και απρόσωπους (28%), σχετικούς με το βιολογικό τους φύλο. Η χρήση του όρου *γυναίκα* για παράδειγμα, οριοθετεί και ταυτόχρονα διαχωρίζει τα δύο φύλα, ενώ παράλληλα υπερτονίζει τη βιολογική διαφορά αναμεσά τους. Η θεωρία αυτή, εδραιωμένη καλά από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, ενίσχυε την ηθικολογική θεώρηση των γυναικών. *Τις τοποθετούσε στο εσωτερικό μιας περιμέτρου, έξω από την οποία η παρουσία δεν ερχόταν πια σε αντίθεση μονάχα με την ηθική, αλλά και με τη φύση και την ομαλότητα*⁵⁶⁷.

Επιπλέον οι αναφορές σε όρους συγγένειας, που εμφανίζονται δεύτεροι σε συχνότητα (17%), επιβεβαιώνουν την αποδοχή της ύπαρξης του κοινωνικού μικρόκοσμου των γυναικών. Τα όρια του κόσμου αυτού διευρύνονται μέχρι το σπίτι της γειτόνισσας (13%), ακόμα και όταν η γυναίκα εργάζεται. Όλα τα επαγγέλματα που αναφέρονται είναι χειρωνακτικά και ανειδίκευτα (3%) και κινούνται στα πλαίσια της ιδιωτικής σφαίρας. Ακόμα και οι γυναίκες του οίκου ανοχής ζουν κλεισμένες στους τέσσερις τοίχους, έχοντας μάλιστα κλειστά τα παραθυρόφυλλα. Μόνο η προξενήτρα φαίνεται να έχει ένα μεγαλύτερο πεδίο δράσης κι αυτό οφείλεται μάλλον στο πλεονέκτημα που της δίνει η ηλικία της. Ως ηλικιωμένη γυναίκα μπορεί να κινείται ελεύθερα και να δραστηριοποιείται ευρύτερα στη δημόσια σφαίρα, όμως και πάλι στο πλαίσιο των στενών, ιδιωτικής σφαίρας ανθρωπίνων σχέσεων (του γάμου).

Στην περίπτωση των αξιολογικών χαρακτηρισμών (26%), τόσο των θετικών όσο των αρνητικών, δεν επαρκούσε η αναφορά της ποσοστιαίας συχνότητας. Έπρεπε οπωσδήποτε να αποσαφηνιστούν όλα τα λήμματα της κατηγορίας αυτής ως προς το

⁵⁶⁷ Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 71.

περιεχόμενό τους. Αφού μελέτησα λοιπόν τους συμφραστικούς τους πίνακες, προχώρησα αρχικά σε ομαδοποίησή τους σε γενικότερες κατηγορίες, μέσα από τις οποίες θα μπορούσα να αντλήσω κάποιες πληροφορίες, που θα επέτρεπαν την εξαγωγή συμπερασμάτων για την στάση του Παπαντωνίου απέναντι στο γυναικείο ζήτημα. Τα ομαδοποιημένα χαρακτηριστικά τα κατέγραψα στη συνέχεια στον πίνακα 8.5.

Δουλοπρέπεια	Ύβρεις	Επιφωνήματα	Ντύσιμο/ Εμφάνιση	Γνώση / Ταλέντο	Αντίδραση	Εντοπιότητα
59 40%	43 29%	26 18%	12 8%	4 3%	3 2%	1 -

Πίνακας 8.5: Συνοπτικός πίνακας αξιολογικών χαρακτηρισμών.

Οι περισσότερες από τις λέξεις που εντοπίστηκαν, το 40% για την ακρίβεια, περιγράφουν γυναικείους χαρακτήρες υποτονικούς, δουλοπρεπείς ή κατεσταλμένους (π.χ. ήσυχη, ταπεινή, άραχλη, καημένη, ντροπαλή, θεοφοβούμενη, σκυμμένη, δυσκολομίλητη, μετανιωμένη, πονετικότερη κ.λπ.). Ταπεινές και θεοφοβούμενες γυναίκες, έχουν αποδεχτεί την υποταγή, σκύβουν το κεφάλι, έτοιμες να μετανοήσουν. Τα επιφωνήματα *μωρή* και *μαρή* (πιο τρυφερό κι ευαίσθητο το δεύτερο) απαντούν επίσης συχνά, σε ποσοστό 18%. Μόνο το 8% των λέξεων αναφέρεται στο ντύσιμο, όπου το μαύρο κυριαρχεί (4 στα 8 λήμματα: *μαυροντυμένη, μαυροφόρα*), (βλ. πίνακα 8.3). Πλάι στις μαυροφορεμένες γριές, δραστηριοποιούνται ελάχιστες λαμπροφορεμένες ή «παρδαλές» γυναίκες. Επιπλέον επιβεβαιώνεται για άλλη μία φορά η παντελής απουσία της μορφωμένης γυναίκας. Υπάρχουν βέβαια μία – δύο γυναίκες γνωστικές ηρωίδες (Κατίγκω και γυναίκα Μαλή), φαίνεται όμως, πως η σοφία τους είναι αποκύημα της πείρας και όχι του εκπαιδευτικού συστήματος. Εντυπωσιακό είναι επίσης το γεγονός ότι οι αρνητικές κατονομασίες / ύβρεις που απευθύνονται σε θηλυκούς δέκτες, αποτελούν το ένα τρίτο των χρησιμοποιούμενων λημμάτων, αφού απαντούν, όπως βλέπουμε στον πίνακα 8.5, δεύτερες σε σειρά εμφάνισης, αγγίζοντας το 29%.

Θεώρησα ενδιαφέρον να αναζητήσω για καθεμία από αυτές τις λέξεις το πρόσωπο που τη χρησιμοποιεί. Διαπίστωσα λοιπόν ότι το 70% του υβρεολογίου χρησιμοποιείται από γυναίκα προς γυναίκα και μόνο το 30% από άντρα προς γυναίκα. Το υβρεολόγιο ξεστομίζεται κυρίως από τις αγράμματες ηρωίδες, συντελώντας ουσιαστικά στην απαξιωτική προβολή τους, αφού λειτουργεί κυρίως ως στοιχείο αυτοεξευτελισμού, που καταφέρνει να υποβαθμίσει ακόμα περισσότερο το θηλυκό

υποκείμενο στα μάτια του αναγνώστη. Παράλληλα όμως προκύπτει ένα επιπλέον σημαντικό στοιχείο μέσα από το ίδιο το σημασιολογικό περιεχόμενο του λεξιλογίου. Οι περισσότεροι όροι σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την ηθική. Αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες παρουσιάζονται από τον Παπαντωνίου ως κριτές της ηθικής υπόστασης των άλλων γυναικών. Από ελεγχόμενες μετατρέπονται σε ελέγκτριες, διεκδικώντας με τον τρόπο αυτόν, κατά μία έννοια, την κοινωνική τους αναβάθμιση σε ρυθμιστριες της ηθικής των ομοφύλων τους⁵⁶⁸. Παρουσιάζονται ως συνεργοί στη διαιώνιση του τόσο άδικου για το φύλο τους κοινωνικού συστήματος κι επωμίζονται έτσι μεγάλο μέρος από το αρνητικό φορτίο που προκύπτει με τη συμβολή τους αυτή. Επιπλέον το γεγονός ότι ο Παπαντωνίου δείχνει να συμμερίζεται την άποψη ότι η ηθική των γυναικών χρειάζεται δεσμοφύλακες (έστω και θηλυκούς), φανερώνει μάλλον μία υποτιμητική στάση απέναντι στο φύλο τους. Αναμφίβολα η επιλογή του να παρουσιάζει μόνο τους συγκεκριμένους, κλασικούς για την τότε πραγματικότητα, γυναικείους χαρακτήρες, όπως γυναίκες αναλφάβητες, κατεσταλμένες, καταδικασμένες να καταγίνονται με έναν εξαιρετικά περιορισμένο μικρόκοσμο, χωρίς ταυτόχρονα να επιδιώκει να αντισταθμίσει την κατάσταση με την προβολή χαρακτήρων ξεχωριστών, διαφοροποιημένων, δυναμικών και πρωτοπόρων τον καθιστά διαιωνιστή της πραγματικότητας αυτής.

Στη συνέχεια ανέτρεξα για άλλη μία φορά το σώμα κειμένων, για να διαπιστώσω αν οι ήρωες – άνδρες και γυναίκες – χρησιμοποιούν παρόμοιους χαρακτηρισμούς απευθυνόμενοι στους αρσενικούς χαρακτήρες, παρατηρώντας τελικά, προς μεγάλη μου έκπληξη, την ανυπαρξία αντίστοιχου υβρεολόγιου.

Τέλος αναζήτησα τους επώνυμους ήρωες και τις ηρωίδες των διηγημάτων, όπως δηλώνονται μέσα από τα κύρια ονόματα που αναφέρονται στους γυναικείους και ανδρικούς χαρακτήρες που περιέχονται σε αυτά. Κατέγραψα στον πίνακα 8.7, για κάθε φύλο, τα 24 πρώτα σε συχνότητα εμφάνισης κύρια ουσιαστικά επιλέγοντας όσα έχουν 3 εμφανίσεις και άνω, καθώς αυτά που έχουν λιγότερες εμφανίσεις αφορούν εξαιρετικά ελάσσονες και περιφερειακούς χαρακτήρες με μηδαμινή συμβολή στη δράση. Οι γυναίκες, με εξαίρεση έναν χαρακτήρα (*κα Λογάδη*), αναφέρονται αποκλειστικά με το βαφτιστικό τους όνομα. Και μπορεί η επιλογή αυτή να φαντάζει αρχικά αυτονόητη και να προσδίδει μία οικειότητα στους χαρακτήρες, δεν παύει όμως να αποτελεί κατά μία έννοια ένα ακόμα δείγμα της αποκλειστικής συσχέτισης της γυναίκας με την ιδιωτική

⁵⁶⁸ Γκασούκα Μαρία, (1995), σελ. 144.

και ανεπίσημη σφαίρα. Περιορισμένη στον αυστηρά οριοθετημένο χώρο του σπιτιού της, η γυναίκα δε χρειάζεται επιπλέον προσδιορισμούς, απαραίτητους μόνο για τη διασφάλιση της ταυτότητας του ατόμου στο δημόσιο χώρο, ούτε καν το επώνυμό της. Το όνομά της είναι αρκετό.

α/α sketch	Αρνητική κατονομασία	Συχνότητα Εμφάνισης	Από γυναίκα	Από άνδρα	Αφηγητής
1008	σκρόφα	5	3	2	
1252	σκύλα	4		4	
1648	στρίγλα	6	5	1	
1714	αφουγκράστρα	3	3		
1983	κυτταξού	3	3		
2624	κίσσα	2	2		
3044	κόττες	1		1	
4760	πλούσιγιες	1	1		
4828	ξεμαλλιασμένη	1			1
4850	πολυκαβγατζού	1			1
4889	ξιλογιάστις	1	1		
4980	βρωμογύναικις	1	1		
5167	παλιο-βάσω	1	1		
5171	παλιουβρώμα	1	1		
5663	καρακάξα	1		1	
5878	στρίγγλις	1	1		
5918	γκιόσα	1	1		
6034	κατώτιρες	1	1		
6082	γλωσσού	1	1		
6086	σακαφλιόρα	1	1		
6114	συφοριασμένη	1	1		
6420	κοκορόμυαλη	1		1	
6586	κουνάμενες	1	1		
6968	κρυφακούστρες	1			1
7731	λυγιζάμενες	1	1		
7933	άβγαλτη	1	1		
		43	30	10	3

Πίνακας 8.6: Καταγραφή αρνητικών κατονομασιών απευθυνόμενων σε γυναίκες.

Το γεγονός ότι πολλοί άντρες αναφέρονται, όπως είδαμε πιο πάνω, με την επαγγελματική τους ιδιότητα, δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν οι αναφορές ανδρικών ονομάτων. Κάθε άλλο, υπερέχουν κιάλας αριθμητικά έναντι των θηλυκών. Αφού πρώτα ανέτρεξα στον συμφραστικό πίνακα κάθε ονόματος, αναζητώντας ένα – ένα τα

λήμματα με το εργαλείο (*)⁵⁶⁹, το οποίο αναζητά μεταβλητές (προθήματα, επιθήματα κ.λπ.), ώστε να επιβεβαιώσω τη συχνότητα εμφάνισής τους, κατέληξα ότι το 54% των επώνυμων αναφορών είναι άνδρες και το 46% γυναίκες. Οι άνδρες, μάλιστα, αναφέρονται με τα οικογενειακά τους ονόματα σε μεγαλύτερο ποσοστό (38% έναντι του 4% στην περίπτωση των γυναικών). Από τους 24 ανδρικούς χαρακτήρες, οι 9 προσφωνούνται με το επώνυμό τους. Η χρήση του επωνύμου, εκτός από το κύρος που προσδίδει στον κάτοχό του, κρίνεται και απαραίτητη για την ταυτοποίησή του ατόμου μέσα στο διευρυμένο κοινωνικό πεδίο δράσης του.

Όνομα	Συχνότητα	Όνομα	Συχνότητα
Γαρουφαλιά	28	Μηνάς	30
Μαριγούλα	25	Γιακουμής Σφέλας	30
Μαρώ	25	Γιάννης	25
Λελούδα	23	Θεοφάνης	25
Ανθίτσα	22	Θοδωράκης	20
Μάντζουράνα	19	Γιαννής	18
Ασήμω	16	κ. Συνετός	18
Γατομάτω	15	Τρίκας	14
Μαρίτσα	11	Διαμαντής	13
Κατίγκω	10	Παντελής	13
Μαρία	9	Νικόδημος	12
Κάτη	8	Ορτυγίδης	12
Βάντα	8	Βενεζζιάνος	12
Στάσα	7	Σούτσος	10
Κατινίτσα	8	Ανάργυρος	10
Μετάξω	6	Γώγος	9
κα Λογάδη	6	Φιτζρόυ	9
Σώστρα	6	Χαρούν	8
Ρίχτρα	6	Πινακίδης	8
Ζορζέττα	4	Κρυστάλλης	7
Σμάρω	4	Σάββας	6
Βγενιώ	4	Πούλος	6
Ζαμπετούλα	3	Μένιος	6
Άννα	3	Χαλήλ	5
Σύνολο	276		326

Πίνακας 8.7: Συχνότητες Εμφάνισης Κύριων Ονομάτων – Επιλέχτηκαν οι 24 πρώτες εμφανίσεις.

⁵⁶⁹ Ο αστερίσκος είναι η μεταβλητή της κατάληξης.

Η μέχρι τώρα μελέτη στο συνολικό σώμα κειμένων παρουσιάζει τη γυναίκα αυστηρά περιορισμένη στον ενδοοικογενειακό χώρο ως σύζυγο, κόρη, αδελφή, θεία ή το πολύ ως γειτόνισσα. Η καταξίωσή της πραγματοποιείται μέσα από κοινωνικές ταυτότητες περιορισμένης εμβέλειας και βιολογικούς ρόλους, όπως της συζύγου, της μητέρας και της νοικοκυράς. Η γυναικεία μόρφωση απουσιάζει εντελώς. Δεν αναφέρεται καν σαν όνειρο ή επιθυμία. Σε αντίθεση με τους άντρες, οι οποίοι παρουσιάζονται σε ποικίλα και καταξιωμένα επαγγέλματα, φαίνεται ότι η γυναίκα εργάζεται μόνο, αν η οικονομική της κατάσταση είναι απελπιστική⁵⁷⁰, ενώ η εργασία δεν έχει να της προσφέρει καμία προσωπική ικανοποίηση ή κοινωνική καταξίωση/υπόσταση. Η αναζήτηση μιας επαγγελματικής σταδιοδρομίας δεν αποτελεί φιλοδοξία ούτε μιας έστω μυθοπλαστικής ηρωίδας του Παπαντωνίου, οι οποίες στο σύνολό τους αποδέχονται απόλυτα και διαιώνίζουν την υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα. Συχνά μάλιστα γίνονται ρυθμιστές της ηθικής των ομόφυλών τους κακολογώντας τις και κατασκοπεύοντάς τις με ευχαρίστηση. Κατά τον Friedl, *ο αποκλεισμός των γυναικών από δημόσιους χώρους, καθώς και η επίδειξη σεβασμού και υποταγής προς τους άντρες, συνδυάζονται με έναν καταμερισμό της εργασίας εντός κι εκτός του νοικοκυριού, στον οποίο συμμετέχουν άντρες και γυναίκες*. Συνεπώς η μελέτη των κοινωνικό-οικονομικών ρόλων των γυναικών αποτελεί προϋπόθεση για να εντοπίσουμε συσχετισμούς ισχύος ανάμεσα σε γυναίκες και άντρες⁵⁷¹.

Όλα αυτά τα στοιχεία θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια να τα εντοπίσουμε και να τα αναδείξουμε μέσα από τα ίδια τα διηγήματα, συνδέοντας τα όμως σε κάθε περίπτωση με τους εκάστοτε ήρωες και τις ηρωίδες.

8.2.3. Εστιάζοντας στις λεπτομέρειες

Στο επόμενο βήμα έπρεπε να αναζητήσω στο σώμα κειμένων στοιχεία για την ανάλυση των βασικών χαρακτήρων, τα οποία θα μου επέτρεπαν να αποκωδικοποιήσω ακόμα καλύτερα τη στάση του δημιουργού τους στο θέμα του φύλου. Για να καταστεί εφικτή η ταύτιση του προς εξέταση ήρωα με προσηγορικά ουσιαστικά του τύπου *άντρας*, *γυναίκα*, κ.λπ., κρίθηκε απαραίτητη η χρήση μικρότερων σωμάτων κειμένων, αποτελούμενων από ένα μόνο διήγημα κάθε φορά. Κατόπιν τούτου δημιουργήθηκαν

⁵⁷⁰ Λόππα-Γκουνταρούλη Ελένη, «*Η γυναικεία Παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου – Συμπεράσματα και προτάσεις*», Σύγχρονη Εκπαίδευση, τχ. 88, (Μάιος-Ιούνιος 1996).

⁵⁷¹ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος - Παραδέλλης Θεόδωρος, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, γ' έκδ., (2006), σελ. 51.

δέκα καινούρια, πολύ μικρότερα, σώματα κειμένων προερχόμενα όλα από τη συλλογή *Διηγήματα*. Η προτίμηση διηγημάτων από τη συλλογή αυτή έγινε, επειδή η έκδοσή τους προηγήθηκε κατά δέκα χρόνια από τη συλλογή *Θυσία* και ουσιαστικά αποτελεί την πλησιέστερη χρονικά έκδοση πεζογραφικής δουλείας του Παπαντωνίου μετά *Τα Ψηλά Βουνά*⁵⁷². Προσχέδια κάποιων είχαν δημοσιευθεί μάλιστα στον τύπο πολύ πριν από τη συγγραφή του συγκεκριμένου αναγνωστικού.

Αναζήτησα λοιπόν σε κάθε κόρπους ξεχωριστά τις λέξεις έμφυλου ενδιαφέροντος μέσα από τις κατανομές συχνοτήτων και ακολούθως ανίχνευσα στους συμφραστικούς πίνακες (concordances), στοιχεία που θα αποσαφήνιζαν ξεκάθαρα τη στάση του Παπαντωνίου απέναντι στο γυναικείο φύλο. Συγκεκριμένα καταγράφηκαν από τις λίστες συχνοτήτων οι αντρικοί και οι γυναικείοι χαρακτήρες, ήρωες και ηρωίδες, και στη συνέχεια αναζητήθηκαν και συγκεντρώθηκαν από τους συμφραστικούς πίνακες, με τη χρήση κάποιων λέξεων κλειδιών, πληροφορίες, για τη ζωή των γυναικών της αναφερόμενης εποχής, τη θέση τους στον δημόσιο βίο, τη δουλικότητα ή την αντιδραστικότητά τους απέναντι στο πατριαρχικά δομημένο γίνεσθαι, την προσπάθειά τους για να χειραφετηθούν ή την αποδοχή της υποταγής τους, τις αντοχές τους απέναντι στις συχνά παράλογες και καταπιεστικές στερεότυπες προσταγές της κοινωνίας, αλλά και τη διαφοροποιημένη συμπεριφορά τους εντός του οριοθετημένου ως «γυναικείου κόσμου». Όλα αυτά μελετώντας τα, φυσικά, παράλληλα με τη ζωή των ανδρών και τις σχέσεις ή τις αντιθέσεις μεταξύ των δύο φύλων.

Από τα δεκαεννέα διηγήματα επιλέχθηκαν δειγματοληπτικά για λόγους έκτασης, μόνο τα εννέα. Έτσι δημιουργήθηκαν ξεχωριστά σώματα κειμένων από τα διηγήματα: *Ανακάλυψε την Ψυχή σου* (2.302 δειγμάτων), *Το Χτυπημένο Γεράκι* (1.821 δειγμάτων), *Ο Κύριος Τμηματάρχης έρχεται* (2.362 δειγμάτων), *Το Ψυχικό της Γατομάτως* (2.836 δειγμάτων), *Το Φουστάνι της Λελούδας* (1.691 δειγμάτων), *Η Δόξα του Γιακουμή* (2.596 δειγμάτων), *Η Αδερφή του Νυμφίου* (2.953 δειγμάτων), *Ολέθριος Λοχαγός* (3.012 δειγμάτων), *Η Γυναίκα του Μαλή* (1.186 δειγμάτων). Αυτά

⁵⁷² Σύμφωνα με τον Biber (1993) το στάδιο του σχεδιασμού ενός σώματος κειμένων δεν μπορεί να διακριθεί απόλυτα από το στάδιο της συγκρότησης του. *Η σχέση είναι κυκλική και ανατροφοδοτούμενη. Κατά τη δημιουργία ενός σώματος κειμένων προηγείται η πιλοτική έρευνα και θεωρητική ανάλυση. Ακολουθεί η επιλογή των κριτηρίων που σχετίζονται με τον σχεδιασμό του σώματος κειμένων με βάση τον οποίο συγκροτείται ένα μικρό μέρος του. Η εμπειρική διερεύνηση των ζητημάτων που θέτει η συγκρότηση αυτού του μέρους οδηγεί με τη σειρά της στον ανασχεδιασμό του σώματος κειμένων ανατροφοδοτώντας τη διαδικασία έτσι ώστε να προσαρμοστεί σε αυτό που επιβάλλουν οι συγκεκριμένες συνθήκες και πάντοτε στα πλαίσια των δυνατοτήτων του.* Βλ. Γούτσος Δ.- Φραγκάκη Γ., (2015), σελ. 43.

μελετήθηκαν αφενός ως ξεχωριστά σώματα κειμένων, αφού αναρτήθηκαν στο πρόγραμμα Sketch Engine, προκειμένου να ανιχνευτούν τα στατιστικά στοιχεία των χαρακτήρων για κάθε επιμέρους διήγημα, και αφετέρου να αναλυθούν μέσω σειριακής εκ του σύνεγγυς ανάγνωσης, ώστε να αναδειχθούν στοιχεία της πλοκής και των χαρακτήρων τους⁵⁷³, με εστίαση στο γυναικείο στοιχείο.

8.3. Ανάλυση εννέα επιλεγμένων Διηγημάτων

8.3.1. Ανακάλυψε την Ψυχή του

Στο «Ανακάλυψε την Ψυχή του»⁵⁷⁴ παρακολουθούμε τις σκέψεις του διαζευγμένου κυρίου Συνετού, ενός απογοητευμένου, προδομένου ακόμα κι από τη γυναίκα του άνδρα, που ταξιδεύει μόνος στο τρένο⁵⁷⁵. Έχοντας εγκαταλείψει τον κοινωνικό του περίγυρο, για να ζήσει απελευθερωμένος πλέον τη δική του ζωή, αναλογίζεται μεταξύ άλλων το ένα κοινό σημείο που είχε με τη γυναίκα του: *Κανένas τους δεν έμαθε, γιατί έζησαν μαζί*. Κι ενώ αρχικά φαίνεται να έχει πεισθεί ότι δεν έχει πια να δώσει τίποτα σε κανέναν, συλλαμβάνει τον εαυτό του να ζηλεύει σ' έναν σιδηροδρομικό σταθμό⁵⁷⁶ μια σκηνή αποχαιρετισμού αγαπημένων μεταξύ τους προσώπων. Και λίγο μετά, όταν η ηλικιωμένη συνεπιβάτιδα βρεθεί να κλαίει δίπλα του, αυτός συνειδητοποιεί, πώς ακόμα συναισθάνεται ότι είναι τελικά πλασμένος για τους άλλους κι ότι *υπάρχει μέσα του χώρος για μυριάδες πόρους*. Φοβάται όμως να εκδηλώσει αυτό το συναίσθημα. Θεωρεί προδοσία, να καταλάβει η γυναίκα⁵⁷⁷ τη συναισθηματική αδυναμία ενός άντρα. Απομακρύνεται ικανοποιημένος και κρύβεται στο άγνωστο πλήθος, χωρίς να *προδώσει*

⁵⁷³ Δημητρούλια Τιτίκα-Τικτοπούλου Κατερίνα, (2015), σελ. 218.

⁵⁷⁴ Σύμφωνα με τον Αιμ. Χουρμούζιο, το διήγημα «Ανακάλυψε την ψυχή του» αποτελεί βιογραφία της ψυχής του Παπαντωνίου και η σιωπή του κ. Συνετού ταυτίζεται με τη νύξη της σιωπής που προτιμούσε ο Παπαντωνίου Βλ. Χουρμούζιος Αιμίλιος «Τα διηγήματα του Παπαντωνίου», [Κριτικά Σημειώσεις του κ. Αιμ. Χ.], *Καθημερινή*, (3.2.1955).

⁵⁷⁵ Το τρένο είναι ένας άτοπος τόπος όπου μπορεί κανείς να νιώσει αποτραβηγμένος από τον κόσμο και αποκλεισμένος στον εαυτό του, να κάνει πράγματα που δεν θα τολμούσε να κάνει στον χώρο της καθημερινότητάς του. Βλ. Φουκώ Μισέλ, *Ετεροτοπίες κι άλλα Κείμενα* (μτφρ.) Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα, Πλέθρον (2012), σελ. 269.

⁵⁷⁶ Ο σιδηροδρομικός αυτός σταθμός ταυτίζεται με τον σταθμό που περιγράφει ο Παπαντωνίου στην εφημερίδα *Εμπρός*, στα Παρίσινα γράμματα, στις (10.2.1910) «...είναι όλος ο κόσμος. Εκεί παίζεται το ανθρώπινο δράματολόγιον ολόκληρον με την φοβερήν ταχύτητα επιβατών που τρέχουν, των μπουύλων που κυλιούνται, των φιλημάτων που καλούνται από το σφύριγμα της μηχανής να τελειώσουν αμέσως, των δακρύων που δεν φαίνονται, των δεσμών που κόβονται κρακ!...» Βλ. Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Σταθμός Σιδηροδρόμου», [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ', φ. 5.021, (10.2.1910).

⁵⁷⁷ Άνθρωποι που στήριζαν το Γυναικείο κίνημα της εποχής, όπως ο Βλάσης Γαβριηλίδης, περιγράφουν τη γενικότερη στάση της ανδροκρατούμενης κοινωνίας ανάγλυφα: Ο ανήρ ειλικρινώς μεν θεωρεί την γυναίκα κατωτέραν του... Βλ. Γαβριηλίδης Βλάσης, (1921), σελ. 4,5.

την αρσενική ανθρωπιά του⁵⁷⁸, το κάστρο της έμφυλης ανωτερότητας. Ωστόσο η σεβάσμια και ηλικιωμένη, άγνωστη συνταξιδιώτισσά του⁵⁷⁹ κατάφερε να ανατρέψει μέσα του την ψυχρή θέαση του κόσμου, που είχε υιοθετήσει και να τον οδηγήσει πάλι κοντά στους ανθρώπους, στον δρόμο της ψυχής του.

Στο διήγημα αυτό έχουμε έναν άντρα πρωταγωνιστή (18 εμφανίσεις), με επώνυμο που παραπέμπει στη λογική*Ενώ απολάμβανε το θρίαμβο του ατόμου του ο κ. Συνετός, πηγαίνοντας με το τρένο ανάμεσα σε δυο απ' τα διεθνή του έθνη, και μια ανώνυμη γριά γυναίκα (15 εμφανίσεις) με εστίαση στο θυμικό: Η γριά, πεσμένη απέναντι στη γωνιά, τώρα μόλις άρχισε να νιώθει το χωρισμό... Εκλαιγε... Είχε γίνει μια βρυσούλα σαν αυτές που τρέχουν σε σκοτεινό άνοιγμα βράχου κάτω από φύλλα. Το γεγονός ότι είναι ηλικιωμένη είναι πιθανότητα ο λόγος, όπως έχει αναφερθεί, που της δίνει την ελευθερία να ταξιδεύει μόνη με τρένο. Τελικά, αν και ανώνυμη και περαστική/προσωρινή, χωρίς ταυτότητα και χωρίς ουσιαστική οντότητα ως πρωτοβουλιακή κοινωνική δρώσα, η γυναίκα συμβάλλει στην ψυχική αναβάθμιση του άνδρα. Απαλύνει την ψυχή του άνδρα, βελτιώνει τη ζωή του και τον βοηθά να αντεπεξέλθει στα υπαρξιακά του προβλήματα⁵⁸⁰.*

Εντοπίζουμε λοιπόν σ' αυτό το διήγημα τον ρόλο της γυναίκας ως ανώνυμης ύπαρξης, αποκλειστικά ως το άτομο που, έστω και ακούσια και μη συνειδητοποιημένα, φροντίζει, απαλύνει την ψυχή του άνδρα, βελτιώνει τη ζωή του, τον βοηθά να ανταπεξέρχεται. Η ασήμαντη (από πλευράς και κοινωνικής και χαρακτηριστικής) γυναίκα διαδραματίζει καίριο ρόλο στην πλοκή, χωρίς όμως η ίδια να έχει αναβαθμισμένο κοινωνικό ρόλο αλλά ούτε και συνείδηση της συμβολής της. Πρόκειται για μια ερήμην της κατάσταση. *Στα μάτια της γριάς πέρασε για ένας αδιάφορος ταξιδιώτης που βιάζεται κάπου να φτάσει, τόσο καλά κράτησε μπροστά της το ατάραχο ύφος του.*

⁵⁷⁸ Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Τα διηγήματα του Παπαντωνίου», [Κριτικά Σημειώσεις του κ. Αιμ. Χ.], *Καθημερινή*, (3.2.1955).

⁵⁷⁹ Η αναγνώριση της γυναίκας ως ηθικού στυλοβάτη του ατόμου και κατά συνέπεια του έθνους. Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 88.

⁵⁸⁰ Για ρόλο των γυναικών ως «λυτρωτικό αντιστάθμισμα του δημόσιου χώρου, βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 88.

Γυναικείο φύλο 19 εμφανίσεις		Ανδρικό φύλο 22 εμφανίσεις	
γριά γυναίκα	8 7	Συνετός	18
κορίτσι	4	άντρας	4

Πίνακας 8.3.1: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ανακάλυψε την ψυχή του»

8.3.2. Το χτυπημένο γεράκι

Περιγράφεται η προσπάθεια της *φιλόανθρωπης, κοσμικής και ευτυχισμένης* κυρίας Λογάδη - αντιπροέδρου του φιλανθρωπικού σωματείου της πόλης⁵⁸¹ - να σώσει το πληγωμένο γεράκι, το περήφανο και ασυμβίβαστο πλάσμα της φύσης, που δε θα προδώσει τη ράτσα του. Επιθετικό και άκαμπτο, θα αρνηθεί κάθε είδος τρυφερής φροντίδας, περιμένοντας ως λυτρωτή της ταπείνωσής του τον θάνατο. Το γεράκι ανυπόταχτο ως το τέλος, δεν καταδέχεται κανέναν οίκτο. Γίνεται ατραξιόν⁵⁸². Στην αξιοπρεπή στάση του πουλιού απέναντι στη σκλαβιά-ελευθερία αντιπαραθέτει η κεντρική ηρωίδα τους δικούς της καθημερινούς κοινωνικούς συμβιβασμούς και αναστατώνεται. Χάνει την εσωτερική ηρεμία της, αφού έχουν διαταραχτεί ανεπανόρθωτα οι ισορροπίες της επιβεβλημένης κοινωνικότητάς της. Εξοργίζεται και αισθάνεται την ανάγκη να *απαλλαγεί από τον επιφανειακό, ανούσιο και διακοσμητικό χαρακτήρα των κοινωνικών συναναστροφών της*⁵⁸³. Απευθύνεται για βοήθεια στον σοφό δικαστή, ο οποίος δεν παραβρίσκεται σε καμία από τις κοινωνικές εκδηλώσεις της, και στον επίσκοπο. Αισθάνεται καταπιεσμένη τελικά και ασκεί κριτική σε ένα σύστημα που πρέπει να αλλάξει.

Σε αυτό το διήγημα έχουμε μία υψηλού κοινωνικού προφίλ γυναίκα ως πρωταγωνίστρια (18 εμφανίσεις), με επώνυμο που παραπέμπει στη φλυαρία, κι ένα γεράκι που πέφτει χτυπημένο στην αυλή της: *το πήγε στην κ. Λογάδη, η οποία με τον τρόπον αυτόν βρήκε στην ακύμαντη ζωή της μια περιπέτεια*. Και δύο άντρες επίσης υψηλού κοινωνικού προφίλ –δικαστής, επίσκοπος– στους οποίους καταφεύγει για συμβουλές. Ο δικαστής (5 εμφανίσεις), ο οποίος, *από την βεγγέρα της κ. Λογάδη*

⁵⁸¹ Η φιλανθρωπία αποτελούσε μετά το 1870 διέξοδο για κάποιες γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 99-103.

⁵⁸² Λεμπέσης Ευάγγελος, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», *Νέα εστία*, έτ. ΙΓ', τ. 26^{ος}, τχ. 301, σελ. 891-898, (1.7.1939).

⁵⁸³ Την εποχή εκείνη γενικότερα η *φιλανθρωπία ... μετατρέπεται σε πεδίο μαθητείας που προετοιμάζει τις γυναίκες για τη συλλογική δράση και τις ενθαρρύνει να σκέφτονται το γυναικείο φύλο σαν καταπιεσμένη κατηγορία*. Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 179.

απουσίαζε προβάλλοντας με πολλή λεπτότητα για δικαιολογία τους φακέλους του και τις νευραλγίες του, καταδικάζει το γεράκι. Ο επίσκοπος (4 εμφανίσεις), με τον οποίο συνεργάζεται στις φιλανθρωπικές δράσεις, *Για το σωματείο θα έρχεστε...*, θα της μιλήσει για συγχώρεση. Το χτυπημένο γεράκι θα ανατρέψει τα πάντα στη ζωή της. Αδύνατο ν' αναγνωρίσει τον εαυτό της σήμερα... Θυμήθηκε πως κουρκουσεύουν όχι από κακία, μα από απραξία... Στη στιγμή γνωρίστηκε με την κοινωνία, με τη ματαιότητα, με το μηδέν!

Ουσιαστικά η ηρωίδα αρνείται την ασημαντότητα και την ελαφρότητα που αποδίδεται στο φύλο της⁵⁸⁴. Είναι όμως μόνη της. Δικαστική κι εκκλησιαστική εξουσία⁵⁸⁵ καταπνίγουν τις ελπίδες διαφυγής από τη ματαιότητα. *Τι μπορώ να του κάνω; -Να το σκοτώσετε... Και τους εχθρούς μας που καταβάλλουν προσπάθεια για να κάμουν τόσο ασήμαντο πράγμα δεν είναι δυνατό να τους πάρωμε στα σοβαρά. Επομένως από οίκτο τους αγαπούμε!* Οι ομόφυλές της εθελουφλούν και νιώθει ότι δεν ταιριάζει μαζί τους. *Συλλογίστηκεν αμέσως το μεγάλο καταΐφι, που παίρνουν μετά τον περίπατο εδώ οι κοσμικές κυρίες του τόπου, ένα τέταρτο προ του φαγητού, και την ατελείωτη κακολογία που ακολουθεί το μάσημά του.* Ελπίζοντας ότι θα βρει το γεράκι μετανοημένο, για να μπορέσει να επανέλθει στην κανονικότητα της, δείχνει ότι τελικά η ίδια δεν είναι ακόμα έτοιμη να επαναστατήσει. *Περίμενε πως ο χαλαστής της χριστιανικής της ψυχολογίας, το γεράκι, θα δεχόταν να ημερώση και να χαϊδεύεται, ώστε η τάξη των πραγμάτων να μην αλλάξη το παραμικρό... Γελάστηκε. Ένα καλό ζώο θα χαλάση τους άλλους! Μα δε θα προδώση τη ράτσα του.*

Γυναικείο φύλο 21 εμφανίσεις		Ανδρικό φύλο 13 εμφανίσεις	
κυρία	13	δικαστής	5
Λογάδη	6	περιβολάρης	4
γυναίκα	1	επίσκοπος	2
κόρη	1	άνδρας	1
		δερματέμπορος	1

Πίνακας 8.3.2: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Το χτυπημένο γεράκι»

⁵⁸⁴ Αρνούμενες την ασημαντότητα και την ελαφρότητά που αποδιδόταν στο φύλο τους οι γυναίκες διαμόρφωσαν στα τέλη του 19^{ου} αι. μια συνείδηση φύλου, που έθετε στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα της βελτίωσης της κοινωνικής τους θέσης. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 196.

⁵⁸⁵ Ο παθητικός και περιοριστικός ρόλος των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία υιοθετήθηκε πλήρως από τη θρησκεία. Η γυναίκα χωρίς να αμφισβητεί τον ρόλο της, χωρίς να ζητά, προσφέρει μόνο βοήθεια στα άλλα μέλη της οικογένειας απόλυτα αφοσιωμένη. Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 164.

8.3.3. Ο κύριος Τμηματάρχης έρχεται!

Ο πρωταγωνιστής είναι ο τμηματάρχης (24 εμφανίσεις). Αρχικά πανίσχυρος *άφιλος, άπιαστος, δημιούργησε γύρω του το μυστήριο και το φόβο, κρατώντας τον κόσμο σε υποταγή, σε αβεβαιότητα και σε προσδοκία, καθώς οι ωραίες*. Ο παραλληλισμός του αισθήματος τρόμου και υποταγής των υπαλλήλων μπροστά στην αυστηρή κι απάνθρωπη συμπεριφορά του παντοδύναμου κ. Τμηματάρχη με την ταραχή που νιώθει ένας άντρας σαν βρεθεί πλάι με μία ωραία γυναίκα είναι ένα καίριο σημείο που εγείρει αρκετά ερωτήματα⁵⁸⁶, καθώς αναπαράγει το στερεότυπο της όμορφης και δυναστικής γυναίκας.

Και στη συνέχεια η ανατροπή. Ο κ. Τμηματάρχης μένει παράλυτος, μετά από ένα πρόβλημα υγείας. *Δεν θα ζανακαθίση στη γυριστή καρέκλα. Έπεσε για πάντα*. Ανίκανος σωματικά, μετατρέπεται σε αξιοθρήνητο ανθρωπάκι. Μόνο η σύζυγος μπορεί να αμβλύνει τον πόνο του, να τον στηρίξει και να τον ανακουφίσει. Ανίσχυρος *έβαλε το χέρι επάνω στον ώμο της γυναίκας του και με πολλή προσπάθεια σηκώθηκε από την γυριστή καρέκλα. Η γυναίκα του με προσοχή τον κρατούσε*. Και όντως, η σύζυγος θα αποτελέσει το λυτρωτικό αντιστάθμισμα του δημόσιου χώρου⁵⁸⁷ προσφέροντάς του καταφύγιο. Η απουσία του κοινωνικού κράτους σε τέτοιες περιπτώσεις καταδικάζει για πολλοστή φορά την υγιή σύντροφο σε ισόβια καταπίεση αναγκάζοντάς την να επωμιστεί εφ' όρου ζωής το βάρος της περίθαλψής του.

Η κυρία Τμηματάρχου⁵⁸⁸ (13 εμφανίσεις), ανώνυμη, αναφερόμενη μέσω του επαγγέλματος του συζύγου, χωρίς να περιγράφεται η εξωτερική της εμφάνιση, γίνεται ο στυλοβάτης του πλέον ανήμπορου άνδρα της. Καίτοι έχει υπομείνει για χρόνια παθητικά τα χλευαστικά παραληρήματά του⁵⁸⁹ για το φύλο της και την προσωπικότητά της, *...Εσείς οι κόττες, απαντούσεν ο τμηματάρχης, δε θα καταλάβετε ποτέ τι σημαίνει να εξουσιάζη κανείς ανθρώπους!* Καίτοι εκείνη διαφωνούσε ενδόμυχα με την τιμιότητα και τον επαγγελματικό ζήλο του. *Τι κερδίσαμε; Έλεγε συχνά. Ξερή εξουσία και παράσημα. Το είχε κρυφό παράπονο που ο άντρας της ήταν πολύ έντιμος ...«Γιατί*

⁵⁸⁶ Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος σε άρθρο του επισημαίνει τη διστακτική στάση του Παπαντωνίου απέναντι στο άλλο φύλο. Παναγιωτοπούλος Ι. Μ., «Ζαχαρίας Παπαντωνίου» *Νέα Εστία*, έτ. Θ', τ. 18^{ος}, τχ. 207, τ. 18^{ος}, (1935), σελ. 210.

⁵⁸⁷ Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 88.

⁵⁸⁸ Μέσα από το κύρος του συζύγου αποκτούσαν οι γυναίκες κοινωνική οντότητα και κοινωνική ταυτότητα. Για τον λόγο αυτό συχνά οι γυναίκες των μεσαιών στρωμάτων, πρόσθεταν το επάγγελμά του σε γενική πώση. Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 95.

⁵⁸⁹ Δεν αναφέρεται πουθενά ούτε το όνομα του Τμηματάρχη, ούτε της κυρίας του, ούτε και όλων των άλλων εμπλεκόμενων. Μόνο ο Κουτσοπέτρος διαθέτει μαζί με την κριτική του σκέψη και την ανθρωπιά και όνομα, αφήνοντας να εννοηθεί ότι δεν είναι το φύλο εκείνο που ορίζει την ποιότητα.

σκοτώνεσαι τόσα χρόνια; « τον ρωτούσε κάποτε χωρίς να συμπληρώσει τη σκέψη της». Ο συγγραφέας σχετικοποιεί το ήθος της συζύγου⁵⁹⁰.

Έχουμε εδώ το στερεότυπο της καταπιεσμένης αλλά πονηρής γυναίκας, που ανέχεται μεν την υποταγή της στο άλλο φύλο, όμως μπορεί, σαν μικρής κλίμακας αντιστάθμισμα, να σκαρφίζεται ραδιουργίες, για να ξεπερνά τις δυσκολίες της ζωής⁵⁹¹. Μένει απαθής, χωρίς να υπερασπίζεται διόλου τον εαυτό της και το φύλο της, όταν ο άντρας της απαξιώνει συλλήβδην τον γυναικείο πληθυσμό. Πρόκειται για μια τυπική για την εποχή εικόνα της υποτακτικής σιωπηλής συζύγου που αποτελεί «ετερόφωτο» του άνδρα της. Δεν αντιδρά και δεν διατυπώνει προσωπική άποψη.

Η παντελής απουσία του γυναικείου φύλου στον χώρο εργασίας είναι ολοφάνερη (πίνακας 8.3.3) κι ανταποκρίνεται στην πραγματική εικόνα που είχαν οι δημόσιες υπηρεσίες την εποχή εκείνη⁵⁹², ενώ επιβεβαιώνει τα στοιχεία του πίνακα 7.3 της προηγούμενης ενότητας.

Γυναικείο φύλο 13 εμφανίσεις		Ανδρικό φύλο 57 εμφανίσεις	
γυναίκα	10	τμηματάρχης	24
κυρία	3		
		υπάλληλος	11
		γραμματέας	11
		κλητήρας	6
		Κουτσόπετρος	5

Πίνακας 8.3.3: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ο κύριος τμηματάρχης έρχεται»

8.3.4. Το ψυχικό της Γατομάτως

Η Γαρουφαλλιά, μια νεαρή όμορφη, παντρεμένη, θεοφοβούμενη γυναίκα αποφασίζει να «δοθεί» στον πλανόδιο έμπορο, για να μπορέσει να φύγει μαζί του και να

⁵⁹⁰ Υιοθετείται η προβολή ενός αρνητικού χαρακτηριστικού, για να ανατραπεί από το κείμενο και να γίνει θετικό, διαμορφώνοντας έτσι μια εναλλακτική ταυτότητα ή και αντίστροφα. Βλ. Νικολοπούλου Μαρία, «Γυναικεία Σεξουαλικότητα και Γραφή στα Περιοδικά Λόγου και Τέχνης (1900-1920), Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)», σελ. 59-72, στο Δημάδης Κ. Α. (επιμ.), *Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών: Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών*, Αθήνα, τ. Δ', (2011), σελ. 66.

⁵⁹¹ Ζέττα Βασιλική, *Διερευνώντας την Εικόνα της Γυναίκας και του Άνδρα στα Σχολικά Εγχειρίδια της "Νεοελληνικής Γλώσσας" του Γυμνασίου*, Διπλωματική Εργασία ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη (2019), σελ. 68.

⁵⁹² Σύμφωνα με τα στοιχεία της Γ.Σ.Υ.ΕΣ. τις δημόσιες υπηρεσίες το 1907 μόλις το 0,4% ήταν γυναίκες έναντι του 99,6% των ανδρών. Το 1920 το ποσοστό των γυναικών είχε φτάσει το 4,8% έναντι του 95,2% των ανδρών. Βλ. Αβδελά Έφη, (2006), σελ. 28-29.

εγκαταλείπει την ανιαρή ζωή του χωριού⁵⁹³. Νιώθει παραμελημένη από τον πηγαδά σύζυγό της⁵⁹⁴ και απογοητευμένη από την καθημερινότητά της. *Συλλογίστηκε τον άντρα της τον πηγαδά να ξεπροβάλλη το δειλινό από τα βάθη της γης στάζοντας λάσπη και νερό, αγνώριστος και παράδοξος σα στοιχειό, και να πηγαίνει να εκδικηθή την υγρασία και το σκοτάδι του πηγαδιού στις ταβέρνες. Όσα κερδίζει τα πίνει.* Η συμπεριφορά του Πηγαδά αιτιολογείται από τον συγγραφέα με βάση τη στάση της γυναίκας του: *Αν ο άντρας πίνει, αν σπάζη ποτήρια, αν βρίζη τη γυναίκα του, τη γίδα του, την κόττα του, τον εαυτό του και τα πράματα που βρίσκει μπροστά του, το αίτιο είναι τα ησκιωμένα της μάτια. Τη ζήλεια του δεν την είπε ποτέ ο πηγαδάς...* Έτσι αυτή καταστρώνει ολόκληρο σχέδιο, προκειμένου να αποδράσει από τον ασφυκτικό επαρχιωτισμό και να βρει την ελευθερία της. Να επιδείξει την ομορφιά της, να απολαύσει τον πλούτο και την κοινωνική καταξίωση που θεωρεί ότι της αξίζει αλλά που έχει στερηθεί εξαιτίας του γάμου της.

Φαντάζεται τον εαυτό της στη βιτρίνα του αστικού βίου, πλάι στον έμπορο, στις ανέσεις της πόλης. Παραβλέπει την ύπαρξη του γάμου της σαν εμπόδιο και αντιπαράθετει διαρκώς την ανούσια ζωή της, για να δώσει στην επιλογή της μια νομοτελειακή διάσταση, που θα δικαιώσει την απιστία της. Ωστόσο δε θα ενδώσει τελικά, μόλις συνειδητοποιήσει ότι την παρακολουθεί η *στρίγλα, σκρόφα, κυτταζού, αφουγκράστρα* και *γλωσσού* γειτόνισσά της, η Γατομάτω. Δεν θα αντέξει να εκθέσει κοινωνικά τον εαυτό της. Ως άνθρωπος του θεού, θα διώξει άπραγο τον πραματευτή και θα μείνει στο σπίτι της αναλαμβάνοντας συνειδητοποιημένα τον προκαθορισμένο κοινωνικά ρόλο της. Η ορθότητα της απόφασής της επικυρώνεται στα βαθιά γηρατειά της, όταν, απολαμβάνοντας την οικογενειακή γαλήνη πλάι στον γερο-Πηγαδά, συλλογιέται την κατάντια του πραματευτή, ευγνωμονεί τη Γατομάτω⁵⁹⁵, που έστω κι

⁵⁹³ Η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής στις πόλεις αποτελούσε μια γενικευμένη τάση και είχε σαν αποτέλεσμα να τριπλασιαστεί ο αστικός πληθυσμός στην Ελλάδα της περιόδου 1870-1909, από 214.000 το 1870 (κάτοικοι 19 πόλεων άνω των 5.000 κατοίκων) σε 628.000 το 1907. Βλ. Πατρώνης Βασίλειος, (2015), σελ. 123. Από την άλλη η επίδειξη του στολισμού και της αεργίας των γυναικών της πόλης με σκοπό την προβολή του κοινωνικού επιπέδου (Βλ. Βαρίκα Ελένη, σελ.48) αποτελούσε ένα δελεαστικό και αξιοζήλευτο πρότυπο για κάθε γυναίκα της υπαίθρου, που δεν γνώριζε τα προβλήματα της αστής, όπως, π.χ., την κοινωνική απομόνωση που επέβαλε ο περιορισμός στην αστική κατοικία και η έλλειψη των καθημερινών συναναστροφών με ομόφυλες που ευνοούσε η ζωή στον γεωγραφικά περιορισμένο χώρο του χωριού και οι συλλογικές αγροτικές εργασίες.

⁵⁹⁴ Ο σύζυγος παρουσιάζεται να λείπει από το σπίτι όχι μόνο στις ώρες εργασίας αλλά και στο πλαίσιο του γενικότερου δημόσιου βίου, απολαμβάνοντας τις χαρές της κοινωνικότητας, ενώ η σύζυγος περιμένει μόνη στο σπίτι. (Βλ. σχετικά με την κοινωνικότητα της εποχής και στο: Μητσάκης Μιχαήλ, *Εις Αθηναίους χρυσοθήρας*, επιμ. Δημ. Π. Ταγκόπουλος, Αθήναι, Αθηναϊκό Βιβλιοπωλείο Χ. Γανιάρη, (1922), σελ. 63: ...την αφήνει κάθε βράδυ μόνην στο σπίτι ... ενώ εκείνοι... με κατεβασμένους τους πύλους των και συστρέφοντες τούς μύστακας τον...

⁵⁹⁵ Ο Παπαντωνίου συνηθίζει να δημιουργεί έναν τύπο ανθρώπου εκπρόσωπο του κακού που με κάποιον τρόπο λειτουργεί λυτρωτικά στην πλοκή και στο τέλος παρουσιάζεται ως δυστυχές πλάσμα. Βλ.

άθελά της την έσωσε από την κοινωνική κατρακύλα, και προσεύχεται για τη σωτηρία της ψυχής της γειτόνισσας: η Γαρουφαλιά λυπάται κατάκαρδα την καϋμένη τη στρίγλα, και θα ήθελεν, αν της ήταν δυνατό, να ρίξει ένα κουβά νερό από το πηγάδι της στη φωτιά που βασανίζει... «Χρειάζονται κι οι κακές γλώσσες», συλλογίζεται, «για να φυλάνε τον κοσμάκη απ' το γκρεμό»!

Στο διήγημα αυτό οι δύο κεντρικοί χαρακτήρες είναι γυναικείοι και ξεπερνούν στις εμφανίσεις αριθμητικά κατά πολύ τους ανδρικούς (47:17). Ο αρνητικός γυναικείος χαρακτήρας λειτουργεί λυτρωτικά στην εξέλιξη του θετικού χαρακτήρα, αποσπώντας τελικά θετικό αξιολογικό φορτίο. Ουσιαστικά προβάλλεται ο ρυθμιστικός ρόλος της κουτσομπόλας και κακόγλωσσης γυναίκας στη διατήρηση της ηθικής των ομόφυλών της. Το 20% του υβρεολογίου του πίνακα 8.6 της προηγούμενης ενότητας εντοπίζεται σε αυτό το διήγημα. Η χρήση του γίνεται από τη Γαρουφαλιά ως ένα είδος άμυνας στην αναμενόμενη από τη Γατομάτω επίθεση. Προφανώς επιχειρεί να αμβλύνει τον αρνητικό απόηχο της δικής της πράξης, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον στον χαρακτήρα της «κακιάς» γειτόνισσας. Επιπλέον επικροτείται ξεκάθαρα η συμβατική άποψη ότι η γυναικεία ευτυχία και ολοκλήρωση είναι εφικτές μόνο μέσα στα στενά όρια του γάμου, ακόμα και χωρίς έρωτα ή με σύζυγο αταίριαστο, ενώ ακυρώνεται η πιθανά θετική έκβαση μιας υπέρβασης.

Γυναικείο φύλο 53 εμφανίσεις		Ανδρικό φύλο 17 εμφανίσεις	
Γαρουφαλιά	21	πραματευτής	7
γυναίκα	12	άντρας	6
Γατομάτω γειτόνισσα	11 4	έμπορος	4
μάννα	3		
κυρά	3		

Πίνακας 8.3.4: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Η Γατομάτω»

8.3.5. Το φουστάνι της Λελούδας

Η Λελούδα υπηρετεί τον παπά ξάδερφό της και την κόρη του. Ως κωφάλαλη είναι αδικημένη από τη φύση. Ως γεροντοκόρη είναι καταδικασμένη κοινωνικά. Ελλείπει κοινωνικής πρόνοιας, την αναλαμβάνει ως ψυχοκόρη ο παπάς, λυτρώνοντάς την από

Λεμπέσης Ευάγγελος, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου» *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ', τ. 26^{ος}, τχ. 301, σελ. 891-898, (1.7.1939).

κάθε είδους κακόβουλα πειράγματα. Ως εργαζόμενη κατορθώνει να αποκτήσει κοινωνική οντότητα και να αισθανθεί ικανοποιημένη με τη ζωή της. *Κι από τότε που η Λελούδα δουλεύει και τη βλέπουν συχνά στο δρόμο, δε ρωτάει πια κανέναν γιατί είναι τέτοια που είναι, το συνήθισαν. Όλα συνηθίζονται!* Έχει αποδεχτεί τον εαυτό της, δε διαμαρτύρεται ποτέ, ούτε κατηγορεί τη μοίρα της. Υπηρετεί τους άλλους ασταμάτητα. ... Μόνον ένα δε θα κάμη ποτέ η Λελούδα- να ξεκουραστή. Δεν πάνε σε μια μουγγή πολυτέλειες. *Τι; Να κάτση...* Η καλοσυνάτη «Μουγγή» υπηρέτρια με τη μηδαμινή αυτοεκτίμηση, αφήνει τη δουλειά της μόνο για λίγο, σαν την καλέσουν να προβάρει το καινούριο της φουστάνι, το προορισμένο για σάβανο.

Η επιλογή μιας «Μουγγής» ηρωίδας παραπέμπει έμμεσα στη γυναικεία σιωπή⁵⁹⁶, η οποία διαχρονικά αντικατοπτρίζει τη μειονεκτική κοινωνική θέση της γυναίκας και συγκαλύπτει συχνά ανθρώπινα δράματα σαν αυτό της Λελούδας. Η αγαμία των γυναικών ήταν τότε κοινωνικά καταδικαστέα και πολλές ανύπαντρες, μη μπορώντας να ανταπεξέλθουν οικονομικά στις βασικές ανάγκες, ζούσαν χάρη στη φιλανθρωπία συγγενών τους, προσφέροντάς τους τις υπηρεσίες και τη φροντίδα τους⁵⁹⁷. Στο πρόσωπο της ψυχοκόρης Λελούδας ενσαρκώνονται τρεις βασικές επιθυμητές για τη γυναίκα κοινωνικές αρετές: η σιωπή, η υποτακτική, χωρίς ανάπαυλα εργασία φροντίδας και η αποχή της από τον δημόσιο βίο, στην ουσία η περιθωριοποίησή της.

Γυναικείο φύλο 53 εμφανίσεις		Ανδρικό φύλο 10 εμφανίσεις	
Λελούδα/μουγγή	24	παπάς	10
θεία	1		
ξαδέρφη	2		
αδερφή	8		
Κατίγκω	9		
κυρά	2		
Γυναίκα	6		
κόρη παπά	1		

Πίνακας 8.3.5: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Το φουστάνι της Λελούδας»

⁵⁹⁶ Το γεγονός ότι είναι κωφάλαλη παραπέμπει στην αιώνια σιωπή της. *Η σιωπή, η υποτέλεια, η ανοχή είναι χαρακτηριστικά που αποδίδονται συνήθως σε γυναικείους χαρακτήρες, γιατί ζουν σε έναν κόσμο που διαμορφώνεται από τα συμφέροντα των ανδρών και βρίσκεται υπό την κυριαρχία τους.* Βλ. Αβδελά Έφη-Ψαρρά Αγγέλικα, (1997), σελ. 238.

⁵⁹⁷ Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 95.

8.3.6. Η δόξα του Γιακουμή

Ο Γιακουμής Σφέλας, ο ζυμωτής των κουλουριών, είναι ο κεντρικός ήρωας, στην πλαστική επιδεξιότητα του οποίου θα στηρίξει την πλοκή της ιστορίας του ο Παπαντωνίου, για να διακωμωδήσει τη μεγαλομανία και την έλλειψη παιδείας των φιλότεχνων «εστέτ»⁵⁹⁸. Το πλάσιμο εκλαμβάνεται ως κορυφαίο ταλέντο γλυπτικής και ο Γιακουμής αποκτά ξαφνικά μια θέση περιωπής στα σαλόνια των νεόπλουτων. Η πλαστική του Γιακουμή Σφέλα είναι πρωτόγονη δύναμη που έρχεται σαν τιμωρία μιας κοινωνίας εξαρθρωμένης. Εκτός από τα έργα του, περιζήτητος γίνεται και ο ίδιος ως καλεσμένος, αλλά και ως εραστής. Η κενότητα και η επιδειξιμανία γελοιοποιούν τους νεόπλουτους, που περιβάλλουν με θαυμασμό τον ανερχόμενο «γλύπτη».

Μόλις η νεόπλουτη κυρία Τουρτόγλου είχε τελείωση το στίλβωμα των νυχιών της και τα καμάρωνε σαν δέκα πολύτιμες πέτρες στην άκρη των παχουλών χεριών έτυχε να ρίξει ένα μάτι στις φράσις αυτές και τινάχτηκε απ' τη θέση της.

-Τρέξε, είπε στον άντρα της, να καλέσης το νέο γλύπτη για την Πέμπτη. Γι' αυτή την Πέμπτη.

-Δεν περιμένεις καλλίτερα να γίνη γνωστός; Είπεν ο σύζυγος.

-Να περιμένω για να μου τον πάρουν στην Τρίτη των οι Μπομποδόγλου;

Ο εφοπλιστής πήρε μαζί του τις πέντε λέξεις που θυμόταν γύρω στην τέχνη και παρακάλεσε το Γιακουμή να τους τιμήσει στο τσάι της Πέμπτης. Με βαρειάν απροθυμία του αγόρασε, σύμφωνα με την εντολή της γυναικός του, το πρόπλασμα.

Οι φαντασμένες γυναίκες φαίνεται να παρασύρουν τους άντρες σε αυτόν τον εξευτελισμό. Η επίδειξη της κοινωνικής θέσης τους, που αποτελεί άλλωστε και τη μόνη εμφανή κοινωνική τους λειτουργία, μέσω των παράλογων απαιτήσεών τους, τις καθιστά υπεύθυνες για τη γελοιοποίηση ή ακόμα και την οικονομική καταστροφή των ανδρών τους. Οι άνδρες του διηγήματος φαίνεται πως άγονται και φέρονται από τις γυναίκες, που παρουσιάζονται ως ισχυρότερες. Το θήλυ επιβάλλει κι επιβάλλεται. Άβουλος κι επιρρεπής παρουσιάζεται κι ο Γιακούμης παραμερίζοντας, χωρίς δεύτερη σκέψη, κάθε ηθικό δίλημμα για τον αρραβώνα του, καθώς ανταποκρίνεται στο ερωτικό κάλεσμα της φανταχτερής αστής και κατόπιν επιστρέφει ανενδοίαστα, αμέσως μόλις τον παρατήσει η πλούσια⁵⁹⁹, στην ταπεινή Μετάξω, που τον περιμένει.

Το διήγημα μοιάζει να κάνει ταξικούς διαχωρισμούς, που μέσω της προσωρινής και σε σαθρά θεμέλια κοινωνικής ανέλιξης του κουλουρτζή φαίνεται προς στιγμήν να

⁵⁹⁸ Κεραμάρη Φωτεινή, (1996), σελ. 39.

⁵⁹⁹ Ο ανοιχτός για τους άντρες δημόσιος βίος επιτρέπει κι επικροτεί την απιστία, ενώ την απαγορεύει κατηγορηματικά στη γυναίκα. Βλ. Γαβριηλίδης Βλάσης, (1921), σελ. 26.

συγκλίνουν, όμως τελικά καθένας καταλήγει στην τάξη που του αρμόζει. Έτσι οι αλαζονικές και ανεργάτιστες πλούσιες αστές, που έχουν αποδεχτεί και απολαμβάνουν τον καθαρά διακοσμητικό, άχρηστο και μη παραγωγικό ρόλο τους⁶⁰⁰, θα ξεπεραστούν από τον Γιακουμή, που θα επιστρέψει τελικά στην ταπεινή και φτωχιά κοπέλα που τον καρτερεί. Τη Μετάξω, που παρέχει καταφύγιο ακόμα και στον παραστρατημένο άνδρα και που εργάζεται στο πλευρό του στα ελαφρώς διευρυμένα όρια της οικογενειακής επιχείρησης, ενσαρκώνονται τα χαρακτηριστικά της ιδανικής γυναίκας της εργατικής τάξης.

Ανδρικό φύλο 46 εμφανίσεις		Γυναικείο φύλο 30 εμφανίσεις	
Γιακουμής Σφέλας	26	Κάτη	8
Ορτυγίδης	6	γυναίκα	7
Μπομπαδόγλου	5	Μετάξω	6
Τουρτόγλου	4	Μπομπαδόγλου	4
σύζυγος	3	Τουρτόγλου	3
άντρας	2	φιλενάδα	1
		Τίκη	1

Πίνακας 8.3.6: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ο Γιακουμής»

8.3.7. Η αδερφή του Νυμφίου

Το δράμα που έζησε η Μαριγούλα, μια γυναίκα ελευθέρων ηθών, εξαιτίας του ερωτικού της δεσμού με έναν Αθηναίο δικηγόρο ξετυλίγεται με τραγικότερη ηρεμία στο διήγημα. Η Μαριγούλα δεν έχει επώνυμο. Όπως όλες οι γυναίκες του δρόμου που κρατάνε την ανωνυμία τους αποκληρωμένες, για να μην σπιλώσουν περισσότερο την οικογένειά τους, να διαφυλάξουν αμόλυντο ένα κομμάτι του εαυτού τους και να αποστασιοποιηθούν από την προηγούμενη ταυτότητά τους⁶⁰¹. Η όμορφη σχέση της με τον δικηγόρο παρουσιάζεται μέσα από τους διαλόγους τους και τα λόγια των άλλων γυναικών του οίκου, τα οποία η ίδια του μεταφέρει γεμάτη περηφάνεια. Επιπλέον τα ειλικρινή της αισθήματα φαίνονται από τη λαχάρα που νιώθει για την Κυριακή, *την αφιερωμένη στον καλό της ημέρα*, και την τυφλή εμπιστοσύνη που του δείχνει εκείνο το μοιραίο πρωινό αλλά και στο τέλος της ιστορίας, όταν θα τον δικαιολογήσει για τις πράξεις του ... *Ντύσου για όζω. Έχω αμάξι... Ακούγοντας το ανέλπιστο τούτο δώρο, που*

⁶⁰⁰ Αυτή η άχρηστη πλευρά των γυναικών γίνεται το προσφιλέστερο θέμα της μισογυνικής κι αργότερα της αντιφεμινιστικής φιλολογίας του 19^{ου} και του 20^{ου} αι.. Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 59-60.

⁶⁰¹ Η γυναικεία ταυτότητα εμφανίζεται ως συνάρτηση της ανδρικής, ως κόρη ή σύζυγος. Βλ. Παυλίδου Θ.Σ., *Γλώσσα-Γένος-Φύλο*, (2006), σελ. 23.

πρώτη φορά της προσφέρει, ... Έτρεξε μέσα κι άρχισε να ντύνεται. Όμως ο δικηγόρος έχει προσβληθεί από κάποιο αφροδίσιο νόσημα⁶⁰², τη θεωρεί υπεύθυνη κι έχει αποφασίσει να την τιμωρήσει. Της υπόσχεται περίπατο και την οδηγεί σ' ένα χωράφι με αγκάθια. Την αναγκάζει να περπατήσει ξυπόλητη, τη μαστιγώνει ανελέητα και την εγκαταλείπει μισοπεθαμένη.

Ήταν ασυγκίνητος. Εκεί που η Μαριγούλα μαστιγωνότανε χωρίς να μπορεί πια να σηκωθεί κ' έπεφτε στα χέρια του μισολιποθυμισμένη, έφτασε λαχανιασμένος ο αμαζάς. – Τι γίνεται δω; είπε. Και τράβηξε προς τη Μαριγούλα να τη γλιτώσει. Ο Γώγος έβγαλε το πιστόλι του. – Πίσω! Ο αμαζάς σταμάτησε.

Τρεις μήνες μετά τη βρίσκουμε στο νοσοκομείο να αναρρώνει. Στο πλευρό της στέκεται μια φιλόνηρωπη κυρία, που θα την βοηθήσει να ενταχθεί πάλι στην κοινωνία ως καθαρίστρια σ' ένα εκκλησάκι. Ακόμα τη βασανίζουν τύψεις για την «καταστροφή» του αγαπημένου της και ταυτίζει τα δικά της πάθη με αυτά του Χριστού. Εκείνος παραμένει αμετανόητος.

Λένε πως αυτός πέρασε κάποια Μεγάλη Τρίτη κ' έριξε μια ματιά προς το μέρος που η γυναίκα στηθοκοπιόταν, χωρίς να διακρίνει καλά τίποτε άλλο από ένα μαύρον ίσκιο που η τύψη τον ανέμιζε μπροστά στις εικόνες.

Το θέμα της πορνείας έχει απασχολήσει τον Παπαντωνίου όπως είδαμε και στα χρονογραφήματα⁶⁰³. Η φρικαλέα πράξη αυτοδικίας έμεινε ατιμώρητη, αποκαλύπτοντας τη σκληρή πραγματικότητα της άγριας και διαχρονικής εκμετάλλευσης και κακομεταχείρισης των περιθωριακών γυναικών. Τέτοια θύματα, όπως και η ηρωίδα, κατά κανόνα δεν τολμούν να ζητήσουν δικαίωση από τον νόμο. Έχοντας εισπράξει το ανάθεμα της κοινωνίας, δεν καταφεύγουν καν στη δικαιοσύνη⁶⁰⁴. Η ηρωίδα, αν εξαιρέσουμε το επάγγελμά της, μέσα από το οποίο ενισχύεται τελικά η εικόνα ενός ευάλωτου κοινωνικά ατόμου που διαθέτει όμως ηθικές αρχές –εντιμότητα,

⁶⁰² Η τάση να ρίχνεται το βάρος της μετάδοσης των αφροδίσιων νοσημάτων αποκλειστικά στις «κοινές γυναίκες» ήταν γενικευμένη. Με το νόμο 3032 του 1922 προβλεπόταν μεταξύ άλλων η ίδρυση τριμελών επιτροπών για την καταπολέμηση των νοσημάτων, που είχαν ως μέλημα μόνο τον έλεγχο των «κοινών γυναικών» και όχι των ανδρών. Βλ. Τζανάκη Δήμητρα, (2018), σελ. 125, (ανακτ. 24.9.2020).

⁶⁰³ Εκτός από το χρονογράφημα «Δια την ηθικήν», για το κλείσιμο των πορνείων στις 4.5.1896 (σελ.242-243 στο αρχείο της Βουλής) έγραψε το «Αφήσατέ την» στο Σκριπ (15.8.1898), όπου καυτηριάζει την απαράδεκτη στάση της νομοθετικής κι εκτελεστικής εξουσίας αναφερόμενος, σε ένα παιδρό περιστατικό στο θέατρο, γεγονός που θα ξαναεπισημάνει στις (7.7.1904) στο χρονογράφημά του «Η γυναίκα» πάλι στο Σκριπ αναφέροντας: «Κάποια μεγαλοφυής αστυνομία προ ετών απαγόρευσε εις τας ελεύθερας (σικ) γυναίκας την είσοδο εις το θέατρον.»

⁶⁰⁴ Το ίδιο το κράτος υποδύεται το ρόλο του νομικού σωματέμπορα (N. 3032/1922), ρυθμίζοντας και διαιωνίζοντας τον έσχατο αυτό εξευτελισμό. Καταγγέλλουν οι φεμινίστριες της εποχής, οι οποίες συμφωνούν ότι η αλλαγή νομικού καθεστώτος αποτελεί προϋπόθεση για οποιαδήποτε μεταβολή της κοινωνικής θέσης της γυναίκας. Βλ. Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα (1985), σελ. 23-24.

αγάπη, αφοσίωση, πίστη, συγκεντρώνει σε υπερβολική δόση όλα τα χαρακτηριστικά που έπρεπε να κατέχει η υποδειγματική για την εποχή γυναίκα. Υπομένει παθητικά τα πάντα και ακολουθεί. Ανέχεται οποιαδήποτε ανδρική συμπεριφορά. Εγκαταλείπει τον εγκλεισμό του πορνείου *Μαζί με τις άλλες γυναίκες του είδους της η Μαριγούλα είναι κλεισμένη σ' ένα σπίτι που αναγκάζει τους απέναντι να κλείνουν τα παράθυρά των...* Καταφεύγοντας, μέσω της εκκλησίας, σε έναν καινούριο, λυτρωτικό αυτή τη φορά εγκλεισμό. Τοποθετείται, από τη φιλάνθρωπη κυρία⁶⁰⁵ σε ένα εκκλησάκι μικρό – ούτε καν εκκλησία- όπου οι δυνατότητες και τα όρια κοινωνικής συναναστροφής γίνονται ακόμα πιο στενά... *από φόβο να μην τη γνωρίσει κανένας παλιός γνώριμος -ίσως και κείνος- αν και τώρα είν' αγνώριστη- χώνεται από νωρίς σε μια γωνιά, μέσα στις γυναίκες κι αφού ασφαλίσει μια πήχη τόπο για γονατίσματα και μετάνοιες, σταυροκοπιέται...* Μετατρέπεται σε μάρτυρα και κερδίζει τον σεβασμό χάρη στην αυταπάρνησή της.

Ο άνδρας αποφασίζει, διατάζει κι εκτελεί. *Ήταν απ' τους σκληρούς ανθρώπους που πνίγουν τις τύψεις πριν γεννηθούν. Στην Πλάκα είχε γεννηθεί. Έπαθε κ' έπρεπε να τιμωρήσει!* Για την εγκληματική πράξη που διαπράττει δεν υφίσταται καμία τιμωρία ούτε ηθική (τύψεις) ούτε νομική. Κυκλοφορεί αμετανόητος ελεύθερα. *Δε στάθηκε παρά λίγα λεπτά. Δε λυπήθηκε, δε μετάνιωσε. Κουτσαίνοντας λίγο -επειδή τώρα τελευταία το ένα του πόδι βάρυνε- παραμέρισε τον κόσμο κ' έφυγε, πιστεύοντας πάντα πως αυτό που έγινε ήταν καλά γινωμένο, χωρίς καμία τύψη κι ενοχή, αφού θεωρεί μοναδική υπεύθυνη του ολέθρου του τη γυναίκα⁶⁰⁶. Η παράδοξη περιπέτεια που κυνήγησε μέσα σε τέτοιο σπίτι είχε μέσα της τον κίνδυνο. Το πάθημά του ήταν μέσα στο ρομάντσο! Μα δεν ήθελε να το παραδεχτεί!*

Στην προκειμένη περίπτωση, έχουμε μια γυναίκα κοινωνικά και ηθικά περιθωριοποιημένη. Δε θα διεκδικήσει το δίκαιο, παρά το γεγονός ότι εκ των πραγμάτων εκείνος είχε το πάνω χέρι σε αυτή τη σχέση. Στιγματισμένη κοινωνικά θα αποδεχτεί τις κατηγορίες του αγαπητικού και θα επιδιώξει την εξιλέωσή της μεταπηδώντας σε μία άλλη μορφή κοινωνικής απομόνωσης και περιθωριοποίησης, αυτή τη φορά κοινωνικά και ηθικά αποδεκτής: Θα καταφύγει στον μοναχισμό. Όπως και στα χρονογραφήματά του, ο συγγραφέας προκαλεί τον οίκτο και τη συμπάθεια για

⁶⁰⁵ Οι φιλάνθρωπες κυρίες σταδιακά παρεμβαίνουν σε κοινωνικά προβλήματα, όπως στις άθλιες συνθήκες ζωής των γυναικών και όλων των ατόμων, ... και γενικά στη στέρηση των αστικών και βασικών τους δικαιωμάτων. Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 208.

⁶⁰⁶ Η γυναίκα που «παρασύρεται» και «παρασύρει» στον όλεθρο κάνει την εμφάνισή της στα κείμενα αυτής της περιόδου σαν το ανησυχητικό alter ego εκείνης που λυτρώνει και στηρίζει. Βλ. Βαρίκα Ελένη (1987), σελ. 119.

την πόρνη, όμως η λύση που δίνει στις περιπέτειες της ζωής της είναι κατά βάση συμβατική.

Γυναικείο φύλο 65 εμφανίσεις		Ανδρικό φύλο 18 εμφανίσεις	
Μαριγούλα	25	Γώγος δικηγόρος	9 5
γυναίκα	17	κύριος (Χριστός)	3
Μαρία (Παναγία)	7	Σπύρος	1
κυρία	3		
Ζαμπετούλα	3		
Άννα	3		
Πορτιέρισσα	2		
Πούντα	1		
Μόρφω	1		
Σάβω	1		
Βάσω	1		

Πίνακας 8.3.7: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Η Αδερφή του Νυμφίου»

8.3.8. Ολέθριος Λοχαγός

Η υπεροψία για την «ευγενική καταγωγή», η θυσία του Έλληνα αδερφού για την ανύπαντρη αδερφή, η στείρα προσκόλληση σε πλαστές ιδέες που οδηγεί στην απομόνωση και τη δυστυχία, η απαράδεκτη συμπεριφορά των εργοδοτών απέναντι στις γυναίκες εργαζόμενες αποτελούν τους κεντρικούς θεματικούς άξονες του *Ολέθριου Λοχαγού*⁶⁰⁷.

Στην κρεμασμένη στον τοίχο φωτογραφία του πεθαμένου λοχαγού έχουν εναποθέσει όλες τις φιλοδοξίες τους οι κόρες και οι εγγονές του⁶⁰⁸. Χωρίς οι ίδιες να

⁶⁰⁷ Σύμφωνα με την Μαργαρίτα Δαλματή, η ιδέα του «Ολέθριου Λοχαγού» προήλθε από την ξαδέρφη του Ευανθία Βλ. «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1023, σελ. 237-246, (15.2.1970), σελ. 238, όμως σε πολλά παλαιότερα κείμενα ο Παπαντωνίου κατακρίνει ή σαρκάζει τη νοοτροπία της ελληνικής οικογένειας με τις απαιτήσεις και τους περιορισμούς που επιβάλλει στα μέλη της. Έτσι βρήκαμε σχετικά δημοσιεύματα του στον τύπο: Στις (14.4.1896) στην εφημερίδα *Σκρίπ* «Η αδελφή», στις (15.6.1911) στην εφημερίδα *Εμπρός* «Ψυχή», στις (25.8.1911) «Γεροντοπαλλήκαρο», στις (12.11.1912) «Πλύσις», στις (18.5.1912) «Η λογική των εθίμων» και στον *Ελεύθερο Τύπο* στις (17.7.1924) «Εθίμα που φονεύουν» (σελ. 71 στο αρχείο της Βουλής). Και στα *Ψηλά Βουνά* δύο κεφάλαια (κεφ.70 σελ.162 και κεφ.75 σελ.169) αναφέρονται στον γάμο της αδερφής του Λάμπρου. Πάντως λαμβάνοντας υπόψη, ότι ο ίδιος κάποια χρόνια μετά «παγιδεύτηκε» με τη φροντίδα της γεροντοκόρης, διαταραγμένης ψυχικά αδερφής του μένοντας μάλιστα σύμφωνα με τη Δαλματή ανύπαντρος εξαιτίας της, θα μπορούσε κανείς εύστοχα να χαρακτηρίσει το διήγημα ως τραγική ειρωνεία στη ζωή του. Βλ. Δαλματή Μ. «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1022, σελ. 145-154, (1.2.1970), σελ. 153 και έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1023, σελ. 237-246, (15.2.1970), σελ. 239.

⁶⁰⁸ Το κοινωνικό γόητρο που αντλούσαν από τους συγγενείς τους στρατιωτικούς και συνυπολογιζόταν στην προίκα τους, αποτελούσε μάλλον μια γενικότερη πληγή της εποχής ...πολλές αδελφές, πολλές εγγονές, πολλές ανιψιές, έριζαν στην κόλαση κι ένα πλήθος ανυποψίαστους ανθρώπους, που παντρεύτηκαν

διαθέτουν ίχνος καλλιέργειας, ανθρωπιάς και θηλυκότητας απορρίπτουν όλους τους υποψήφιους γαμπρούς, ως παρακατιανούς. Έχοντας εισχωρήσει «λαθραία» στην αριστοκρατική τάξη γίνονται θύματα της φαντασίωσης για την καταγωγή τους⁶⁰⁹ τυραννώντας όλους τους ανθρώπους γύρω τους. Δέχονται συμβιβαστικά να παντρευτούν, μόνο σαν συνειδητοποιήσουν ότι γερνάνε⁶¹⁰. Βασανίζουν και υποτιμούν τους συζύγους τους αδιάκοπα. Αποκτούν κόρες και τις γαλουχούν⁶¹¹ έτσι ώστε να ξεπεράσουν σε ιδιοτροπία τις μητέρες τους, σε βαθμό που μένουν ανύπαντρες⁶¹². Το βάρος τους επωμίζεται αδιαμαρτύρητα ο αδερφός τους. Αυτός που θα ανατρέψει τα πάντα, όταν συλλάβει τις αδερφές του να δέρνουν την καλλίφωνη Ασήμω⁶¹³, την ελαφρώς ανάπηρη ψυχοκόρη. Θα εκραγεί και θα καταστρέψει την κορνίζα με τη φωτογραφία του παππού. Συνθλίβοντας τη μεγαλομανία των αδερφών του, θα τις επαναφέρει στην ανθρωπιά. Ο ίδιος θ' αναζητήσει ως μετανάστης τη λευτεριά του στο Κέιπ Τάουν. Η Ασήμω θα «δραπετεύσει» στον αγαπημένο της.

Οι βασικοί γυναικείοι χαρακτήρες αποτελούν τον κλασικό για την εποχή τύπο γεροντοκόρης, τόσο ως προς την εξωτερική εμφάνιση (*Λιγνές και λίγο ξυλένιες, καθώς ήταν με πλούσια καστανά μαλλιά, ανέκφραστο όμως κι άχρωμα το πρόσωπο σαν άτολμες ακουαρέλλες από έλλειψη αρκετής τροφής, κρατούσαν υψωμένη στον Κυριακάτικο περίπατο τη σανίδα τους στήθους των*) όσο και ως προς την προσωπικότητα (*Όταν αυτός δεν ήταν πρόχειρος, τα 'βαζαν με την παντρεμένη ξαδέρφη των, κατηγορώντας τη που καταδέχτηκε να πάρη ελληνοδιδάσκαλο, με τη μητέρα των, με το γονιό των, και πάλι τελειώνοντας τον κύκλο, ξανάπεφταν στον αδερφό*). Κανένας από τους συγγενείς του Λοχαγού Γιαννή δεν αναφέρεται επώνυμα, προκειμένου να δοθεί έμφαση στην καθοριστική επίδραση των κοινωνικών στερεότυπων στη διαμόρφωση των ατόμων και

την περιφρόνηση των απογόνων τους... Βλ. Χάρης Πέτρος, *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα, *Εστία*, 3^η έκδ., σελ. 102-214, (1953), σελ. 211.

⁶⁰⁹ Λεμπέσης Ευάγγελος, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ', τ. 21^{ος}, τχ. 301, σελ. 896-897, (1.7.1939).

⁶¹⁰ Η αγαμία των γυναικών θεωρούνταν κοινωνικά καταδικαστέα και οι περισσότερες ανύπαντρες γυναίκες αντιμετώπιζαν προβλήματα περιθωριοποίησης. Βλ. Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 94.

⁶¹¹ Η σχέση μητέρας κόρης κυριαρχεί στα «καθήκοντα συγγένειας», γιατί αφενός εξυπηρετεί την κοινωνικοποίηση της γυναίκας, αφετέρου αποτελεί βασική πηγή των συνδέσμων που προκύπτουν από τη διαδικασία αυτή. Η Mead M., *Male and Female*, Pengouni, N. Y. (1967), μιλάει για βαθιές βιοχημικές συγγένειες ανάμεσα στη μητέρα και το θηλυκό παιδί, που δεν διερευνώνται από την επιστήμη. Βλ. Γκασούκα Μαρία, (1999), σελ. 180.

⁶¹² Οι γεροντοκόρες δεν είναι στριφνές και κακές μόνο από ψυχολογικούς λόγους, η κατάρα τους βρίσκεται στην ίδια τους τη σάρκα, που δεν ανήκει σε κανέναν, που καμία επιθυμία δεν τις έκανε ποτέ ποθητές, που άνθισαν και μαράθηκαν χωρίς να βρουν μια θέση στον κόσμο των αντρών. Βλ. Μποβουάρ Σιμόν, (2009), σελ. 240.

⁶¹³ Στο τραγούδι σαν τρόπο έκφρασης οι γυναίκες διαθέτουν ισχυρή παρουσία. Τραγουδούν στους αγρούς, κατά τις τελετές, κοντά στα μικρά παιδιά. Βλ. Γκασούκα, (1999), σελ. 177.

στις μεταξύ τους σχέσεις. Υπό τη σκιά του λοχαγού βρίσκονται οι γυναίκες κόρες/μάνες, αδερφές/εγγονές και οι υπόλοιποι ανδρικοί χαρακτήρες (γαμπροί, πατεράδες, αδερφός, τηλεγραφετής, ταμιακός -αναφέρονται μόνο τα επαγγέλματά τους). Στα δύο γυναικεία ζευγάρια (2 κόρες και 2 εγγονές του λοχαγού) αποδίδονται στοιχεία ασυνήθιστα για γυναίκες, καταπιέζουν ανυπόφορα τους ανθρώπους δίπλα τους, τους βρίζουν και τους μειώνουν. Στην περίπτωση των θυγατέρων, η έντονη αυτοπεποίθησή τους δυναμιτίζει και καθιστά αδύνατη την ομαλή συμβίωση με τους συζύγους, αφού διαρκώς επιχειρούν να αποδείξουν την ανύπαρκτη ανωτερότητά τους (τους εγκρίνιαζαν έπειτα σ' όλη τους τη ζωή, επειδή ετόλμησαν αυτοί, δυο κατώτεροι υπάλληλοι, να πάρουν γυναίκες των ποιες; Αυτές! Κόρες του Γιαννή, του λοχαγού Γιαννή), ενώ στην περίπτωση των εγγονών είναι τα χαρακτηριστικά αυτά που εμποδίζουν τελικά τον γάμο⁶¹⁴ (Όσο για τις δυο κόρες του ταμιακού δεν δέχτηκαν καμιά υποχώρηση. Ήθελαν αξιωματικό. Έτσι έκλεισαν τα σαράντα κι έμειναν ανύμφευτες για πάντα).

Η Ασήμω ενσαρκώνει το κλασικό πρόσωπο της υπηρέτριας, της αγράμματης γυναίκας της οποίας η παθητικότητα και η μοιρολατρία απέναντι στη ζωή της και την εργασία της δεν της επιτρέπει να προστατευθεί από τους κινδύνους (εργοδοσίας, κράτους, κοινωνίας)⁶¹⁵ (η Ασήμω που νόμιζε πως ήταν του Θεού διαταγμένο να είναι κουτσή και να βασανίζεται, παρηγοριόταν πως τουλάχιστον της άφηναν οι κυράδες το δικαίωμα αν κλάψη μονάχη της το βράδυ, χύνοντας ποτάμι τα δάκρυστά της στο νεροχύτη της κοινής κουζίνας... Βασανίζεται για όλη της τη ζωή από τις γυναίκες της οικογένειας Γιαννή. Καθώς τη βρήκαν κουτσή εκ γενετής, φτωχή, με μια μάννα που δεν είχε πλέον τον τρόπο νάρθη απ' το χωριό να την ξαναϊδή, οι κόρες του Γιαννή έκριναν πως ήταν απ' το θεό κατασκευασμένη για να δέρνεται από στρατιωτική οικογένεια. Τη χτυπούσαν ή την ξεμάλλιαζαν κάθε φορά που ήταν νευριασμένες. Τη συνήθεια την κράτησαν τα κορίτσια).

Ο αδερφός έμεινε ανύπαντρος μετά από την αδυναμία να αποκατασταθούν τα κορίτσια της οικογένειας. Υπομένοντας τις ιδιοτροπίες τους: Θα έπρεπε λοιπόν να βρουν κι αυτές κάποιον για να ρίξουν απάνου του τη φαρμακερή μεταμέλεια που είχαν για το λάθος των. Για προχειρότερο βρήκαν τον αδερφό των. Ο νέος αυτός έμεινε δίπλα των να χαντακωθή με τις αδερφές του, σύμφωνα με τα σεβάσματα έθιμα το τόπου. Παρουσιάζεται για μεγάλο διάστημα ως απλός παρατηρητής του παραλογισμού των

⁶¹⁴ Παπανικολάου Αναστασία, (2009), σελ. 296.

⁶¹⁵ Βλ. Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα, (1985), σελ. 90.

αδερφών του ...*Ο δυστυχισμένος ξανασώπαινε, ενώ εκείνα δυνάμωναν την ψαλμωδία μπροστά στη μούρη του, σχεδόν χυμώντας απάνω του. Κι ο αδερφός εθαύμαζε πως γίνονται αυτά όλα... Και συλλογιέται: Πώς τ' αθώα πλάσματα, που κυνηγήσαν πεταλούδες μαζί του, καταλήξανε βρικόλακες που τον τρομάζουν;* Ο παραλογισμός των αδερφών του θα τον εξωθήσει να αντιδράσει. Σπάζοντας το κάδρο του Λοχαγού απελευθερώνει την οικογένεια από τις οπισθοδρομικές αντιλήψεις του παλιού κόσμου τις οποίες αυτό ενσαρκώνει. Οι αδερφές αποκτούν ανθρωπιά, η Ασήμω παντρεύεται κι αυτός μεταναστεύει.

Όλες οι ηρωίδες είναι αγράμματες γυναίκες. Αυτό τονίζεται γλωσσικά από το γεγονός ότι μιλούν σε διάλεκτο, *αγγουνές, Ντρουπή, δεν άγγιξι πιντάρα ντιπ, σι ρουταέι ου κόσμους, ζουντανή να σι φάνι*, σε αντίθεση με τον άνδρα του σπιτιού, που μιλάει την κοινή και διαβάζει μάλιστα κιόλας: *Τι λέτε κορίτσια ...τόσο μεγάλο φονικό είναι που διαβάζω την «Παλιγγενεσία» και πίνω έναν ερμαδιακό καφέ; Και τι να κάμω σαν βγαίνω απ' το τηλεγραφείο.* Η απαξιώτικη προβολή των δύο αδερφών ενισχύεται και μέσα από τις ύβρεις που εκτοξεύουν κατά της ψυχοκόρης: *σκρόφα, κούσαλο, σημειωμένη, σακάτ'σα.* Οι δύο ξιπασμένες ετερόφωτες κόρες του Γιαννή ασχολούνται μόνο με την ανατροφή των κοριτσιών τους στοχεύοντας να τις αποκαταστήσουν με γαμπρούς του «επιπέδου» τους. Παρουσιάζονται αυστηρά περιορισμένες στο σπίτι με μοναδικό άνοιγμα τους προς το δημόσιο βίο την αναζήτηση γαμπρών. Διαρκώς προσβάλλουν τους παρακατιανούς, κατά τη γνώμη τους, συζύγους τους, των οποίων η παρουσία είναι παντελώς ανύπαρκτη στο σπίτι. Οι δύστροπες γεροντοκόρες εγγονές βασανίζουν κυρίως τον αδερφό τους, ο οποίος δέχεται να «θυσιάσει» τη ζωή του, μένοντας, ως τότε είθιστο, ανύπαντρος για να τις φροντίσει. Το ενδεχόμενο να εργαστούν το θεωρούν οι ίδιες προσβλητικό: *... είπε στις αδερφές του να πάνε να δουλέψουν, για να μην έχουν ανάγκη ούτε αυτόν, ούτε κανένα ούτε τον παππού, του φώναζαν. «Τι; Για βρωμογύναικισ μας πήρις; Για πιρμαντόνις; ...»*, ταυτίζοντας την γυναικεία εργασία με την ανήθικη ζωή. Η Ασήμω ενσαρκώνει, δύο βασικές επιθυμητές για τη γυναίκα κοινωνικές αρετές: τη σωπηρή αποδοχή, τη δουλικότητα και την ασταμάτητη εργασία φροντίδας.

Γυναικείο φύλο: 72		Ανδρικό φύλο: 74	
Ασήμω	15	λοχαγός	15
αδελφή	10	Γιαννής	14
γυναίκα	9	αδελφός	8
κορίτσι	8	υπάλληλος	6
κόρη	6	γαμπρός	5
δούλα	3	αξιωματικός	4
εγγονή	3	άνδρας	4
μητέρα	3	σύγαμπροι	4
μάννα	3	τηλεγραφετής	4
γεροντοκόρη	3	μακαρίτης	3
γειτόνισσα	2	ταμακός	3
φιλενάδα	1	ελληνοδιδάσκαλος	2
Μαρία	1	ασβεστάς	2
προξενήτρα	1	καραβανάς	1
φρουραρχίνα	1		
δημαρχίνα	1		
γρηές	1		
μοναχοκόρη	1		

Πίνακας 8.3.8: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ολέθριος Λοχαγός»

8.3.9. Η γυναίκα του Μαλή⁶¹⁶

Επτά μήνες μετά τον γάμο του με τη Βάντα ο Γιάννης Μαλής σκοτώνει τον φονιά του ξαδέρφου του. Φυγόδικος, κρύβεται για δεκαπέντε χρόνια, χωρίς να χάσει την επαφή με τη γυναίκα του. Θα κάνουν επτά παιδιά, ενώ η γυναίκα του αναλαμβάνει όλες τις υποχρεώσεις του σπιτιού⁶¹⁷. Αυτός κουράζεται και παραδίνεται, δικάζεται κι εκτίει την δεκαπενταετή ποινή του. Η Βάντα δεν τον εγκαταλείπει. Πουλάει όλα τους τα υπάρχοντα και στήγει καινούριο σπίτι δίπλα στη φυλακή, για να μπορεί να βλέπει την οικογένεια ο κατάδικος από το παράθυρο⁶¹⁸. Η γυναίκα παίρνει το μαγαζί της φυλακής,

⁶¹⁶ Προσχέδιό του με τίτλο «Ο Μάλης» δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Παναθήναια στις 30.9.1903. Αξίζει εδώ να αναφερθεί η μαρτυρία του γλύπτη Φωκίωνα Ρωκ, ως πιθανή πηγή έμπνευσης της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία, όταν ρώτησε τον Παπαντωνίου τι θυμάται από τα νηπιακά του χρόνια, εκείνος του είπε: «...όταν ήμουν ακόμα στην κούνια ερχόταν ένα άνθρωπος πελώριος με μια μαύρη γενειάδα και μου έδινε δυνατές τσιμπιές με χάιδευε δηλαδή με τον τρόπο του, Ύστερα από χρόνια έμαθα πως ο άγριος αυτός άνθρωπος ήταν ένας συγγενής μας ληστοφυγόδικος που έμπαινε κλεφτά στο Καρπενήσι για να δει τους δικούς μου.» Βλ. Σταφυλάς Μιχάλης, [χ.η.], σελ. 117.

⁶¹⁷ Τέτοιου είδους καταμερισμός εργασιών δεν γινόταν μόνο όταν ο σύζυγος ήταν φυγόδικος, όπως στην περίπτωση του Μαλή, αλλά αποτελούσε την επικρατέστερη εικόνα των αγροτικών νοικοκυριών. Σε άρθρο της Καθημερινής διαβάζουμε: «Ο χωριάτης, ο αντρούκλας... παίζει τριόμπο στον καφενέ και η γυναίκα η ταλαιπωρημένη, η θανατωμένη από την ελονοσίαν... χαροπαλεύει στην εξοχή, σκάβει, κλαδεύει, ξεφυλλίζει, ποτίζει την γην με τον ιδρώτα της. Η γυναίκα στο σπίτι, στο χωράφι, στη στάνη.» Βλ. Πικουϊκ, «Ο φεμινισμός», [Αθηναϊκά Ημερονύκτια], Καθημερινή, (17.6.1925).

⁶¹⁸ Η επιλογή της Βάντας να εγκατασταθεί εκεί, όπου ο Μαλής από ψηλά παρακολουθεί- επιτηρεί την ζωή της οικογένειας και συνεπώς συμμετέχει σ' αυτή, αφού έχει τη δυνατότητα να την βλέπει ανά πάσα στιγμή από ψηλά, δεν είναι τυχαία και θυμίζει ένα είδος «Πανοπτισμού». Καλύπτει συναισθηματικά και

δουλεύει σκληρά και μεγαλώνει τα παιδιά της. Πονεμένη και πονετική, μονάχη, μάχεται έντιμα για όσα αγαπάει κι αναπληρώνει επάξια την απουσία του άνδρα. Δεν προλαβαίνει να χαρεί την αποφυλάκιση του άνδρα της, όμως, αφού θα πεθάνει εξουθενωμένη από τις κακουχίες και τη δουλειά. Ο Μαλής παρουσιάζεται σαν άνθρωπος με ευαισθησίες, που αγαπάει και αγαπιέται, όχι σαν δολοφόνος. Λατρεύει τη γυναίκα του και την εξυμνεί. Η γυναίκα, δυνατός χαρακτήρας, πιστή σύζυγος, αφοσιωμένη μητέρα, ικανή, δυναμική, υπομονετική, ιδιαίτερα εργατική αποτελεί πρότυπο γυναίκας. *Ανεβαίνει σε ύψη και γίνεται σύμβολο, μια Άλκηστις του χωριού, ανάγλυφο υπόδειγμα, που θυσιάζεται για το σπιτικό της*⁶¹⁹.

Ο Παπαντωνίου σκιαγραφεί εδώ μια γυναίκα διαφορετική απ' όσα ορίζουν τα κοινωνικά στερεότυπα του Μεσοπολέμου, που τη θέλουν υποδεέστερη του άντρα. *Πολλές φορές, είπε, ο άντρας είναι άντρας, γιατί τον κάνει τέτοιο μια γυναίκα, μια τόση δα γυναίκα, που δεν την παίρνεις για μισό μερδικό.* Περιγράφει μια γυναίκα ανώτερη του άνδρα, που, ανεξάρτητα από τη σωματική της δύναμη, είναι ικανή να αναλάβει εξ ολοκλήρου τις υποχρεώσεις της οικογένειας και να στηρίζει τον σύντροφό της με την έμπρακτη αγάπη της. Να του δίνει δύναμη και κουράγιο, να τον εμπνέει αλλά να τον κάνει να μεγαλουργεί κιόλας και να αξιοποιεί όλες του τις δυνατότητες. *Αυτό το θηλυκό το κοντούλικο -μια χασιδιά ήτανε- μέσα σ' αυτό το χαροπάλεμα έσκαβε το χωράφι, βοσκούσε τα πρόβατα, αλώνιζε, κρατούσε το σπίτι, μεγάλωνε τα παιδιά μας, γιατί εφτά τάκαμεν όλα.* Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει ο σύζυγος το έργο της γυναίκας του, ο θαυμασμός του, η αγάπη του, η ευγνωμοσύνη του, αποτελούν ύμνο στο γυναικείο φύλο. Ο Παπαντωνίου χρησιμοποιώντας μια απλή, αγράμματη, επαρχιώτισσα πλάθει ένα ιδανικό πρότυπο άξιας γυναίκας, ικανής να αντεπεξέλθει σε κάθε δυσκολία της ζωής. Πάλι όμως στο πλαίσιο του (αυτο)θυσιαστικού μέχρι θανάτου στερεοτύπου.

ψυχολογικά κενά όλων των μελών της οικογένειας διατηρώντας τη συνοχή μέσω της εγγύτητας. Επιτρέπει στον Μαλή να έχει τη θέση του στην κεφαλή της οικογένειας, να κρατήσει τον ούτως ή άλλως «περιφερειακό» χαρακτήρα του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών, να νιώθει ασφάλεια και σιγουριά για την πιστότητα της συζύγου του. Ταυτόχρονα απαλείφει το αίσθημα της μοναξιάς και τους δίνει δύναμη, ενώ τα παιδιά θα μεγαλώσουν υπό τη διαρκή επιτήρηση του πατέρα. Παράλληλα αποστομώνονται οι κακές γλώσσες της κοινωνίας. Βλ. Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, (μτφρ.) Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα, Ράππα, (1989), σελ. 265-266.

⁶¹⁹ Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Ζαχαρίας Παπαντωνίου» *Νέα.Εστία*, έτ. Θ', τ. 18^{ος}, τχ. 208, (15.8.1935), σελ. 772.

Γυναικείο φύλο 21 εμφανίσεις		Ανδρικό φύλο 12 εμφανίσεις	
γυναίκα	11	άντρας	3
Βάντα	7	Μαλής	2
θηλυκό	2	Ιωάννης	1
μαγαζάτορας	1		
		χωροφύλακας	3
		στρατιώτης	2
		βασιλέας	1

Πίνακας 8.3.9: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Η γυναίκα του Μαλή»

8.4. Συμπεράσματα

Οι επαρχιακές ιστορίες του Ζαχαρία Παπαντωνίου μαρτυρούν έναν απαισιόδοξο θεατή που κοιτάζει τα φτωχά δράματα και τα ασήμαντα περιστατικά της καθημερινής ζωής με συμπόνοια και με τη διάθεση να συλλάβει και ν' αποκαλύψει το γενικότερο νόημα⁶²⁰. Οι γυναικείοι ρόλοι είναι καθοριστικοί στην πλοκή. Οι ηρωίδες, μεγάλης ή μικρής ηλικίας, αστές ή επαρχιώτισσες, πλούσιες ή φτωχές, παντρεμένες ή ανύπαντρες, καλόψυχες ή σκληρόκαρδες, από το προσκήνιο ή το παρασκήνιο, άμεσα ή έμμεσα, είναι αυτές που κινούν τα νήματα στα περισσότερα διηγήματα. Χωρίς να ξεφεύγουν ιδιαίτερα από τα κοινωνικά στερεότυπα της εποχής, στην πλειονότητά τους με χαμηλή εκπαίδευση, άεργες ή άνεργες καταφέρνουν να λειτουργούν καταλυτικά στην εξέλιξη, άλλοτε μέσω της αξιοποίησης της αρνητικής τους ή της θετικής τους πλευράς και άλλοτε μέσω της σταδιακής μετακίνησής τους από την αρνητική «Εύα» στη θετική «Παναγία»⁶²¹.

Οι γυναίκες, παρότι σε πολλές περιπτώσεις ανώνυμες, δρουν και έχουν κυριότητα στους όρους της δράσης. Κάποτε σιωπούν προσφεύγοντας στην κοσμολογική αντίληψη, που νομιμοποιεί τους οικιακούς ρόλους και δίνει, λόγω των αυξημένων οικιακών τους ευθυνών, μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων στους άντρες. Συνήθως διακατέχονται από περίπλοκα συναισθήματα, αγωνίες κι εσωτερικές συγκρούσεις, εξάρσεις και απογοητεύσεις, που δεν εκδηλώνονται μόνο με τις δράσεις τους, αλλά και με τις σιωπές και τις αδράνειές τους⁶²². Ούτε οι άντρες διαφοροποιούνται ιδιαίτερα από τις στερεότυπες υπαγορεύσεις της κοινωνίας. Αποτελούν συνηθισμένα ανδρικά πρότυπα της εποχής. Κάποιες φορές βασανίζονται,

⁶²⁰ Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. Θ', τ. 18^{ος}, τχ. 207, (1.8.1935), σελ. 706-711.

⁶²¹ Παπαταξιάρχης Ευθύμιος - Παραδέλλης Θεόδωρος, (2006), σελ. 57.

⁶²² Γκασούκα Μαρία, (1995), σελ. 85.

κι άλλες βασανίζουν αυτοί τις γυναικείες μορφές των διηγημάτων, άλλες πάλι επιβεβαιώνονται κι ενισχύονται συναισθηματικά ή αντιθέτως απαξιώνονται κι ευνουχίζονται ηθικά, άλλοτε πάλι δικαιώνονται, ενώ συμβαίνει ακόμα και να αλλάξουν.

Ακραίες αντιδράσεις αποδίδονται τόσο σε γυναικείους, όσο και σε ανδρικούς ρόλους. Σατιρίζονται ιδιαίτερα οι γυναίκες της αστικής τάξης για την μεγαλομανία τους, την έλλειψη καλλιέργειας και παιδείας, την ημιμάθεια και την αμάθεια, τις προκαταλήψεις και τις δεισιδαιμονίες⁶²³. Γελιοποιούνται η μεγαλομανία, η μικρότητα, η κοινωνική υπόληψη, η υπερβολή. Αντικείμενο όμως σαρκασμού αποτελούν και οι ανδρικές ακρότητες, όπως η αυταρχική συμπεριφορά του τμηματάρχη, η δουλικότητα των αρρένων υπαλλήλων του υπουργείου, ο δογματισμός και η αγραμματοσύνη.

Στο πλαίσιο του γάμου φαίνεται πως μπορούν και οι γυναίκες και οι άντρες να δυστυχήσουν και να καταπιεστούν. Στις διαταραγμένες όμως ισορροπίες και στις παθολογικές σχέσεις, όπου οι ηρωίδες και οι ήρωες ασφυκτιούν, προτείνονται ως λύσεις η ανοχή, η υπομονή και η σιωπή. Χωρίς να περιγράφεται πουθενά η εξωτερίκευση του ερωτικού πόθου, όλοι και, ιδίως, όλες, συμβιβάζονται τελικά κι αποδέχονται τους συντρόφους τους. Η παντρεμένη γυναίκα δεν θα απατήσει τον άντρα της. Η αρραβωνιασμένη γυναίκα θα παραβλέψει την απιστία του συντρόφου της και θα τον παντρευτεί. Οι φαντασμένες αδερφές θα βασανίζουν ασταμάτητα τους σόγαμπρους. Η πληγωμένη πόρνη θα βρει καταφύγιο στην αγιοσύνη της, σαν μάρτυρας, μετά τη βίαιη επίθεση του εραστή, και θα τον συγχωρέσει.

Στην οικογένεια είναι οι μητέρες αυτές που έχουν την αποκλειστική ευθύνη της ανατροφής των παιδιών, ασκώντας πάνω τους μεγάλη εξουσία. *Έχουν εσωτερικεύσει την άπληστη για αναγνώριση και διάκριση στάση της κοινωνικής ανόδου και γίνονται φύλακες κάποιων συμβάσεων*⁶²⁴. Τα κορίτσια πλάθονται κατ' εικόνα τους. Η δύναμη της μητέρας χρησιμοποιείται ώστε αυτή να μεταβιβάσει στην κόρη⁶²⁵ τα βασικά πολιτισμικά στοιχεία που κατέχει, για να αντιληφθεί η τελευταία την πραγματική της

⁶²³ Κεραμάρη Φωτεινή, (1996), σελ. 38-39.

⁶²⁴ *Ο ρόλος της μητέρας αναβαθμίζεται, εις βάρος του πατέρα. Δημιουργείται πληθωρισμός μητρικής εξουσίας που ενσαρκώνεται στα πρόσωπα τυραννικών μητέρων: όπως τα ζευγάρια που αποτελούν ο Μποντιέρ και η μητέρα του Μαντάμ Οπίκ, ο Φλομπέρ και η δική του μητέρα, ο Μοριάκ ή ακόμη οι λογοτεχνικές μορφές* Βλ. Βολντμαν Ντανιέλ κ.α. «Πολιτισμός και Εξουσία των Γυναικών: Δοκίμο Ιστοριογραφίας» σελ. 331-370, στο: Αβδελά Έφη -Ψαρρά Αγγέλικα, (1997), σελ. 354.

⁶²⁵ *Γνωρίζομεν ποιος έμπιστος σύντροφος και φίλος είνε η μητέρα εις τα λάθη της κόρης ...* Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Μαμή», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], Σκρίπ, Έτ. Ι΄. φ. 7.620, (8.1.1904).

θέση και τα όρια των προσδοκιών της⁶²⁶. Ο ρόλος του πατέρα, δευτερεύων. Οι άνδρες είτε εργάζονται, είτε διασκεδάζουν, απουσιάζουν απολαμβάνοντας τον δημόσιο χώρο, ενώ οι γυναίκες ασχολούνται στον περιορισμένο ιδιωτικό τους χώρο με το νοικοκυριό. Συχνά υπάρχει μία οικιακή βοηθός/ψυχοκόρη, η οποία μπορεί να είναι και συγγενής. Είναι όλες προχωρημένης ηλικίας κι έχουν μια μικρή σωματική αναπηρία. Δοκιμασμένες από τη φτώχεια, σημαδεμένες από το σωματικό τους ελάττωμα, σε ένα κράτος που δε μεριμνά, νιώθουν εγκλωβισμένες και πασχίζουν να επιβιώσουν ανεχόμενες οτιδήποτε. Θύματα κι αυτές μιας εξουσίας αντίστοιχης της μητρικής, που έχει συνθλίψει εντελώς την γυναικεία τους ταυτότητα⁶²⁷. Ανάμεσα στα αδέρφια υπάρχουν δεσμοί δυνατοί κι αμοιβαίες υποχρεώσεις. Η μεγάλη αδερφή της Λελούδας, παρά τη φτώχεια της, νοιάζεται και προσφέρει ό,τι μπορεί. Ο αδερφός αναλαμβάνει την επιμέλεια των ανύπαντρων αδερφών του.

Τόσο τα ποσοτικά στοιχεία που αφορούν το έμφυλο λεξιλόγιο, όπως παρουσιάστηκαν στο πρώτο ερευνητικό τμήμα αυτού του κεφαλαίου, όσο και η επιμέρους ανάλυση επιλεγμένων διηγημάτων αναδεικνύουν τον αυστηρό εγκλεισμό της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα. Οι γυναίκες στα διηγήματα αυτά διάγουν έναν αυστηρά περιχαρακωμένο βίο και, παρά τις ποικίλες περιπέτειές τους, εντέλει παραμένουν σε αυτόν, χωρίς καμιά δυνατότητα ή προσωπική προσπάθεια διαφυγής. Οι ζωές τους είναι σαν φυλακές συμβάσεων: σιωπή (και συμβολική – μέσω της κωφάλαλης), δουλικότητα, συμβιβασμός, αυτοθυσιαστική φροντίδα των άλλων –μέχρι θανάτου σε ορισμένες περιπτώσεις, μικροψυχία, αγραμματοσύνη.

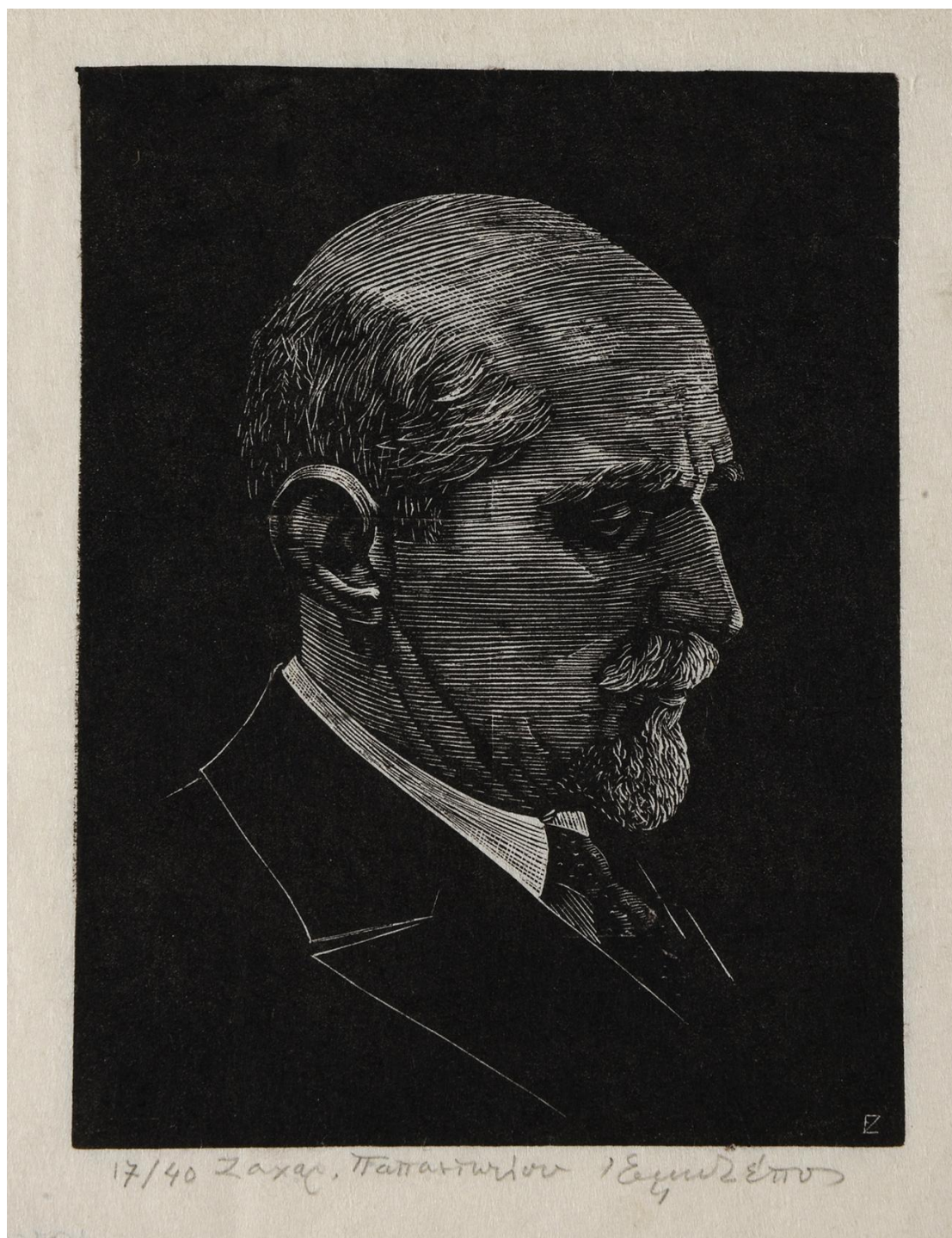
Παραλογισμοί, αδυναμίες, επιπολαιότητες και στενοκεφαλίες, που απορρέουν από την έλλειψη παιδείας και τη ρηχότητα του πνεύματος, την προσκόλληση σε ξεπερασμένες αντιλήψεις, σε ήθη κι έθιμα ξεπερασμένα κι ανούσια χαρακτηρίζουν εκτός από τους γυναικείους και τους ανδρικούς χαρακτήρες. Το ίδιο και η δύναμη και η λογική, το καλό και το κακό μοιράζονται στα δύο φύλα. Όμως οι γυναίκες, σε αντίθεση με τους άνδρες, βρίσκονται απόλυτα παγιδευμένες σε έναν κοινωνικό και πνευματικό μικρόκοσμο. Τη δυνατότητα διαφυγής και λύτρωσης, τη δύναμη να αλλάξουν τη ζωή τους (π.χ. μέσω του επαγγέλματος ή της μετανάστευσης) φαίνεται πως την κατέχουν μόνο οι άντρες των διηγημάτων. Οι γυναίκες, υποτονικές, δουλοπρεπείς, περιορισμένες στον ενδοοικογενειακό χώρο, προορισμένες για τους

⁶²⁶ Βλ. Γκασούκα Μαρία, (1999), σελ. 182.

⁶²⁷ Βλ. Βολντμαν Ντανιέλ κ.α. «Πολιτισμός και Εξουσία των Γυναικών: Δοκίμιο Ιστοριογραφίας», σελ. 331-370, στο: Αβδελά Έφη -Ψαρρά Αγγέλικα, (1997), σελ. 354.

παραδοσιακούς ρόλους που διαγράφονται στο πλαίσιο αυτού, υπάρχουσες δια των άλλων, βρίσκονται πραγματικά εγκλωβισμένες στον μικρόκοσμό τους, χωρίς να είναι καν σε θέση να βγουν από αυτόν. Συνήθως δεν έχουν ούτε τη βούληση να αποδράσουν ή, κι αν ακόμα συμβεί να τους περάσει απ' το νου (π.χ. η γυναίκα του πηγαδά), δεν αποδρούν τελικά. Απλά κάποτε ο μικρόκοσμός τους μεταλλάσσεται σε μια άλλη μορφή μικροκόσμου, π.χ. με την περίπτωση της πόρνης ή της γυναίκας του φυλακισμένου, η οποία ναι μεν αναλαμβάνει δυναμικές πρωτοβουλίες, αλλά τελικά πεθαίνει σαν μάρτυρας της οικογενειακής εστίας, ή της Ασήμωσ, που από ψυχοκόρη στο σπίτι του Γιαννή, γίνεται σύζυγος του ασβεστά.

Η καταξίωσή της γυναίκας πραγματοποιείται μέσα από κοινωνικές ταυτότητες περιορισμένης εμβέλειας και βιολογικούς ρόλους, όπως της συζύγου, της μητέρας και της νοικοκυράς. Ενώ οι άντρες, παρουσιάζονται σε ποικίλα και συχνά καταξιωμένα επαγγέλματα, η γυναίκα εργάζεται μόνο σε περιπτώσεις ασφυκτικής οικονομικής κατάστασης. Η εργασία δεν έχει να της προσφέρει καμία προσωπική ικανοποίηση ή κοινωνική καταξίωση και η αναζήτηση επαγγελματικής σταδιοδρομίας ουδέποτε αποτελεί στόχο ή επίτευξη των ηρωίδων των διηγημάτων του Παπαντωνίου, οι οποίες στο σύνολό τους αποδέχονται απόλυτα και διαιώνίζουν την υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα. Η γυναικεία μόρφωση εντελώς απύσα. Οι ηρωίδες είναι αγράμματες, θύματα μοιρολατρίας, φορείς ξεπερασμένων αντιλήψεων, χωρίς φιλοδοξίες πνευματικής ανάτασης, αποτελούν αρχέτυπα του 19^{ου} αιώνα. Γιατί, ενώ υπήρχαν ήδη πολλές γυναικείες φωνές (δημοσιογράφοι, λογοτέχνιδες, επιστημότισσες, καλλιτέχνιδες, διδασκάλισσες κ.λπ.) επάξια εργαζόμενες, που άρθρωναν τα παράπονά τους, έθεταν τα αιτήματά τους, διεκδικούσαν ισότητα, ο Παπαντωνίου, στη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, φαίνεται αποκλειστικά προσκολλημένος στον τύπο της γυναίκας του 1850, κρατώντας μία εμφανώς οπισθοδρομική στάση, έχοντας αποκλείσει ολωσδιόλου τις δυναμικές γυναίκες από το διηγηματικό του έργο και εμμένοντας στον κατεσταλμένο τύπο γυναίκας. Οι γυναίκες στα διηγήματα του Παπαντωνίου είναι συνειδητά περιορισμένες στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, ασκώντας μόνο ορισμένα από τα παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα, ιδίως όσα δεν απαιτούν κάποια μορφή εκπαίδευσης ή κατάρτισης. Αρκούνται πάντα σε συμβατικές λύσεις είτε υπομένοντας τον υπάρχοντα μικρόκοσμό τους, είτε μεταπηδώντας σε έναν άλλον αντίστοιχο. Τόσο με τη σιωπή τους όσο και με τις όποιες εξάρσεις τους, καταλήγουν να επικροτούν ουσιαστικά τη συντήρηση και τη διαίωσιση της ανδρικής υπεροχής και ηγεμονίας.

Εικόνα 8: Προσωπογραφία Ζαχαρία Παπαντωνίου. Ξυλογραφία σε χαρτί, 27x24 εκ. Ζέπος Εμμανουήλ (1905-1995). Εθνική Πινακοθήκη

9. Συμπεράσματα

Όπως τεκμαίρεται από τα ποσοτικά και ποιοτικά ευρήματα της έρευνάς μας, οι διαφορές μεταξύ των τριών σωμάτων κειμένων, των χρονογραφήματων (1898-1937), των *Ψηλών Βουνών* (1918) και των διηγημάτων (1903 - 1937⁶²⁸), στο θέμα της προβολής των δύο φύλων από τον Ζαχαρία Παπαντωνίου είναι καταλυτικές.

Στα χρονογραφήματα διακρίνεται μία ξεκάθαρα φιλογυνική στάση. Ο Παπαντωνίου αγγίζει με διεισδυτικό τρόπο τα σοβαρά κοινωνικά θέματα που άπτονται της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία της εποχής. Παρά το γεγονός ότι διατηρεί ακόμα αρκετά στερεότυπα, όπως για παράδειγμα τις διαχρονικές επιφυλάξεις του για το αν η γυναίκα μπορεί τελικά να παραγάγει έργα υψηλής τέχνης ή να πολιτεύεται, καθώς και για τ' ότι είναι από τη φύση της πλασμένη να αντεπεξέλθει αρτιότερα στον οικιακό και μητρικό ρόλο και κατ' επέκταση να διαδραματίσει και τον ρόλο του εθνικού ανορθωτή, οι συστηματικές διθυραμβικές αναφορές του σε διακεκριμένες επώνυμες γυναίκες, ιδίως επιστήμονες, καθώς και στα επιτεύγματά τους στον χώρο της εργασίας, της μόρφωσης και της επιστημοσύνης επιβεβαιώνουν αναφανδόν τη ύπαρξη μιας στάσης θετικής. Διαχρονικά αναδεικνύει τη γυναικεία παρουσία στον δημόσιο βίο και υποστηρίζει το έργο τους, τις δράσεις τους, καθώς και την ιδιαίτερη συμβολή τους στην εθνική οικονομία μέσω της φιλανθρωπίας. Συχνά λοιδορεί τις ακραίες αντιφεμινιστικές συμπεριφορές ομόφυλών του, ενώ παράλληλα δίνει στις γυναίκες τον λόγο, ώστε να σπάσουν επιτέλους την επιβεβλημένη κοινωνικά σιωπή τους. Τονίζει την γυναικεία αξιοπρέπεια σε κάθε είδος επαγγελματικής ενασχόλησης, ακόμα και στις περιπτώσεις επαγγελματών χαμηλού κοινωνικού προφίλ. Μεγάλη πληγή στους ενδοοικογενειακούς έμφυλους ρόλους θεωρεί τις συνήθειες που υπαγορεύονται μέσω εθίμων, τα οποία πιστεύει ότι μόνο με την παροχή σωστής παιδείας στους πολίτες/πολίτιδες μπορούν να παρακαμφθούν⁶²⁹. Παραδόξως δεν αναφέρεται καθόλου στις διδασκάλισσες.

Στα διηγήματα οι γυναίκες παρουσιάζονται υποτονικές και δουλοπρεπείς, αγράμματες, θύματα μοιρολατρίας, φορείς ξεπερασμένων αντιλήψεων, υπάρχουσες δια των άλλων, χωρίς φιλοδοξίες πνευματικής ανάτασης. Βρίσκονται περιορισμένες στον ενδοοικογενειακό χώρο, προορισμένες για τους παραδοσιακούς ρόλους που διαγράφονται στο πλαίσιο του αποτελώντας αρχέτυπα του 19^{ου} αιώνα. Είναι

⁶²⁸ Γίνεται αναφορά στις ημερομηνίες συγγραφής των διηγημάτων ή των προσχεδίων τους κι όχι οι ημερομηνίες έκδοσης που ήταν για τη συλλογή *Διηγήματα* το 1927 και για τη συλλογή *Θυσία* το 1937.

⁶²⁹ *Όταν αύριον αλλάξει η μορφή της οικογενείας, όταν δηλαδή το κράτος της πάρη τα παιδιά και τα μορφώνη...* Βλ. Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Πλύσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.410, (12.11.1911).

πραγματικά εγκλωβισμένες στον μικρόκοσμό τους, αδυνατώντας να αποδράσουν, καταφέρνουν το πολύ να μεταπηδήσουν σε κάποιον άλλον μικρόκοσμο, για να εγκλωβιστούν εκεί. Η καταξίωσή τους πραγματοποιείται μέσα από κοινωνικές ταυτότητες περιορισμένης εμβέλειας και βιολογικούς ρόλους, όπως για παράδειγμα της συζύγου, της μητέρας και της νοικοκυράς ενώ εργάζονται μόνο σε περιπτώσεις ασφυκτικής οικονομικής κατάστασης⁶³⁰, ως ψυχοκόρες, πλύστρες, υπηρέτριες ή βοηθώντας στη δουλειά τον σύζυγό τους. Καμία μορφωμένη και καταξιωμένη επαγγελματικά γυναίκα δεν αποτελεί μυθιστορηματικό ήρωα στα διηγήματά του. Αντιθέτως οι άντρες, παρουσιάζονται σε ποικίλα και συχνά καταξιωμένα επαγγέλματα, λιγότερο συναισθηματικοί, περισσότερο ρεαλιστές, έχοντας καταλάβει τη δημόσια σφαίρα.

Στο Αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά* η άνιση μεταχείριση των φύλων, εις βάρος της γυναικείας παρουσίας γίνεται κραυγαλέα σε όλα τα επίπεδα. Ως προς τον αριθμό και την πολυπλοκότητα των χαρακτήρων, την έκταση που τους αφιερώνεται, τη συμβολή τους στην πλοκή, τους κοινωνικούς τους ρόλους και τις ταυτότητες. Οι ελάχιστοι και δισδιάστατοι γυναικείοι χαρακτήρες παρουσιάζονται μέσα από ένα στερεοτυπικό-παραδοσιακό πρίσμα. Ζουν σιωπηλά, υπάκουα και σεμνά σύμφωνα με τις θεωρούμενες ως αρχές του αυθεντικού χαρακτήρα της Ελληνίδας⁶³¹ και είναι απλοϊκοί άνθρωποι, θύματα της άγνοιας, της αγραμματοσύνης, των προλήψεων και της δεισιδαιμονίας. Αποτελούν στην πλειονότητά τους παραδείγματα προς αποφυγή μάλλον παρά προς μίμηση. Ο έμφυλος διαχωρισμός του χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό είναι πολύ έντονος. Ενώ οι γυναίκες τοποθετούνται στα στενά όρια της οικογενειακής στέγης, οι άνδρες, γνωστικοί, ικανοί, αποφασιστικοί, θαρραλέοι, ανεξάρτητοι, δημιουργικοί κι ελεύθεροι, έχουν καταλάβει εξ εξολοκλήρου τη δημόσια σφαίρα. Καμία αναφορά εγγράμματης, καταξιωμένης και ανεξάρτητης γυναίκας δε γίνεται.

Διακρίνεται λοιπόν στο πέρασμα του χρόνου, μία δραστική αναδίπλωση του συγγραφέα, η οποία μάλιστα δεν έχει εκ πρώτης όψεως λογική, διότι τα χρονολογικά μεταγενέστερα κείμενα είναι συντηρητικότερα. Το διαχρονικό συνεχές «χρονογραφήματα – *Ψηλά Βουνά* – διηγήματα» συμπίπτει με το διαχρονικό συνεχές «προοδευτική στάση στο γυναικείο ζήτημα – (ακραία) συντηρητική στάση στο

⁶³⁰ Τζανάκη Δήμητρα, (2007), σελ. 232.

⁶³¹ Σύμφωνα με τη Τζανάκη Δ. αυτό ήταν το σημείο τομής ανδρών και γυναικών διανοούμενων στις θεωρίες τους για τη γυναικεία εκπαίδευση, η οποία αναμενόταν να διορθώσει τα άσχημα στις γυναίκες και να τους μάθει να ζουν σιωπηλά...Βλ στο ίδιο, σελ. 296.

γυναικείο ζήτημα». Παραδόξως, αυτή η υπαναχώρηση του συγγραφέα συμβαίνει ενάντια στο ρεύμα της εποχής, δηλαδή συντελείται παράλληλα με τη σταδιακή κοινωνική και επαγγελματική πρόοδο των γυναικών αλλά και την αργά και σταθερά εντεινόμενη δράση του φεμινιστικού κινήματος⁶³². Αυτή η συντηρητική στροφή του Παπαντωνίου συμπίπτει με τη στροφή του στην πρωτοτυπική μυθοπλασία, με ακραίο αποκορύφωμα τα *Ψηλά Βουνά*. Το γεγονός ότι οι διαφορές στη διαχείριση των φύλων στο επίπεδο του κειμενικού είδους είναι δραματικές, αναπόφευκτα προσανατολίζει τη σκέψη στον συσχετισμό του κειμενικού είδους που καλλιέργησε ο Παπαντωνίου με τη στάση που εκφράζεται.

Ίσως η χρονογραφία στον δημοφιλή Τύπο της εποχής να του επέτρεπε να παρουσιάσει πιο ρηξικέλευθες ιδέες για τα φύλα και να εκθέσει τις εμφανείς επιρροές από την επαφή του με τον κοσμοπολιτισμό του Παρισιού. Γενικά τα χρονογραφήματα έχουν περισσότερο το χαρακτήρα της άμεσης έκθεσης άποψης και ιδεών, οπότε εκεί ο Παπαντωνίου ίσως να αισθάνθηκε πιο άνετα κι ελεύθερα στο να προβάλει τη γνώμη του για τα τρέχοντα, ένα εκ των οποίων ήταν και το γυναικείο ζήτημα. Μπορεί και η συνεργασία του με τον προοδευτικό Βλάση Γαβριηλίδη⁶³³, ο οποίος, με αφορμή το δημοσίευμα περί των *Γραφουσών Ελληνίδων* του Ε. Ροΐδη, έγραψε μακράν μελέτην επί της χειραφετήσεως της γυναικός, την οποίαν δημοσίευσεν υπό τον τίτλον «Γυναίκες» εις την *Ακρόπολιν*⁶³⁴, αλλά και άλλους πρωτοπόρους διανοούμενους να τον επηρέασε εξ αρχής. Παρότι από κάποια χρονογραφήματα αναδύονται συντηρητικές απόψεις (τέχνη, ψήφος), χωρίς να είναι όμως σε ακραία μορφή, η τελική εντύπωση του αναγνώστη είναι ότι η στάση του Παπαντωνίου προς τις γυναίκες και τον φεμινισμό είναι ξεκάθαρα θετική.

⁶³² Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ανοίγει η είσοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία και η εποχή του Μεσοπολέμου σηματοδοτεί την αρχή του φεμινιστικού κινήματος. Βλ. Παπαγεωργίου Γιώτα, (2006), σελ. 164 και σελ. 235. Ενώ με βάση τα επιτεύγματα των πρώτων φεμινιστριών, θα εμφανιστεί τη δεκαετία του 1920 το δεύτερο ρεύμα του φεμινισμού, το οποίο θα διεκδικήσει το δικαίωμα της γυναικείας ψήφου, την ισονομία ανδρών γυναικών, το δικαίωμα των γυναικών στην εργασία, την κατάργηση των έμφυλων διακρίσεων ως προς την εργασία, την προστασία των άνεργων γυναικών... Βλ. Τζανάκη Δήμητρα, (2007), σελ. 416.

⁶³³ Ο Βλάσης Γαβριηλίδης ήταν ο εκδότης της εφημερίδας «*Ακρόπολις*», ριζοσπαστικός και μαχητικός αρθρογράφος που βρισκόταν επικεφαλής όλων των κινήσεων για την πρόοδο. Βλ. Εγκυκλοπαίδεια Δομή, τ. 7^{ος}, Δομή, Α.Ε., Αθήνα, (1997), σελ. 124.

⁶³⁴ Οι δημοσιεύσεις της μελέτης έγιναν στα φύλλα της 16^{ης}, 17^{ης}, 18^{ης}, 20^{ης}, 21^{ης}, 22^{ας}, 23^{ης}, 25^{ης} Ιουνίου 1896. Το 1921 η μελέτη εκδόθηκε σε ιδιαίτερο τόμο με τίτλο «*Αι Γυναίκες*». Σύμφωνα πάντα με την ίδια πηγή και ο Δ. Καλαποθάκης (αργότερα εκδότης της εφημερίδας «*Εμπρός*» και στενός συνεργάτης του Παπαντωνίου) είχε εκφράσει πρώτος την αντίθεσή του με τον Ροΐδη. Βλ. Συναδινός Ν Θεόδωρος, Πρόλογος στο: Γαβριηλίδου Βλάση, *Αι Γυναίκες*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα, (1921).

Από την άλλη, η μυθοπλασία, η οποία μάλιστα αφορούσε την ελληνική επαρχία της εποχής φαίνεται να τον εγκλώβισε σε πιο συμβατικές περιοχές. Στη μυθοπλασία, όπου η προτεραιότητα δεν είναι η γνώμη αλλά η συναισθηματική κι αισθητική έκφραση, βγαίνουν οι βαθύτερες απασχολήσεις περισσότερο αβίαστα. Κι η αλήθεια είναι ότι στη φάση αυτή τα οικογενειακά του προβλήματα είναι ανυπέρβλητα. Αυτοκτονεί ο πατέρας του, τρελαίνεται και πεθαίνει ο μικρός του αδερφός, αρρωσταίνει και πεθαίνει και ο μεγαλύτερος αδερφός του, τρελαίνεται η αδερφή του, αρρωσταίνει η μητέρα του. Η παθολογική αδυναμία που έτρεφε για τη μητέρα του και το βάρος της ευθύνης της άρρωστης ψυχολογικά κι ανύπαντρης αδερφής του θα καθορίσουν τελεσίδικα τη ζωή του. Η ισόβια φροντίδα των δύο γυναικών θα συνδεθεί με τον δικό του μονοχρωτισμό και μοναχισμό⁶³⁵.

Εντέλει, όπως τεκμηριώνεται από τα δεδομένα και την ανάλυση που παρουσιάστηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, η πιο ακραία και σκληροπυρηνική μορφή έμφυλου ιδεολογικού συντηρητισμού στον Ζαχαρία Παπαντωνίου διαπιστώνεται στο *αναγνωστικό Τα Ψηλά Βουνά*. Στο κειμενικό είδος, δηλαδή, του ερβαρτιανού/μυθοπλαστικού παιδαγωγικού/γλωσσικού εγχειριδίου, στο κείμενο με το υψηλότερο κοινωνικό/κρατικό κύρος, που απευθύνεται σε μαθητές και μαθήτριες. Ένα αναγνωστικό κοινό με υπό διαμόρφωση ταυτότητες και συνειδήσεις, που είναι ιδιαίτερα ευάλωτο σε ιδεολογικές στάσεις και πρότυπα, τα οποία μάλιστα μέσω της χρήσης του μυθοπλαστικού/ερβαρτιανού κειμένου, παρουσιάζονται με τη μορφή συγκινησιακά φορτισμένου λόγου. Στο πλαίσιο της επίσημης συντηρητικής εγκύκλιος παιδείας, ίσως ο συγγραφέας να αισθάνθηκε τη μεγαλύτερη υποχρέωση να ακολουθήσει και να προβάλλει τα παραδεδεγμένα έμφυλα πρότυπα: Να αυτολογοκρίθηκε και να αυτοπεριορίστηκε. Ίσως κι ο ίδιος να πίστευε ότι προς αυτή την κατεύθυνση έπρεπε να νουθετηθεί το μαθητικό κοινό.

Σε μια κοινωνία που αντιμετωπίζει τη γυναίκα ως ηθικό στυλοβάτη του σπιτιού και της οικογένειας και παγιώνει ολοένα και πιο πολύ την αντίθεση ανάμεσα στις ασχολίες του κάθε φύλου, η ιδέα ότι οι γυναίκες μπορούν μέσω της παιδείας να ολοκληρωθούν ως προσωπικότητες και να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση, φαντάζει απειλητική⁶³⁶. Πώς λοιπόν να τολμήσει ένας συγγραφέας να πλάσει, μέσα από ένα παιδαγωγικό εγχειρίδιο, ένα κορίτσι διαφορετικό; Ένα κορίτσι με προοπτική να

⁶³⁵ Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1022, σελ. 145-154, (1.2.1970), σελ.150-152.

⁶³⁶ Βαρίκα Ελένη, (1987), σελ. 68.

σπουδάσει ιατρική σαν την Αγγελική Παναγιωτάτου, η οποία χρειάστηκε να φτάσει στην Αλεξάνδρεια, για να ξεπεράσει τον απόηχο των μαστουριών κατακραυγής των συμφοιτητών της⁶³⁷, ή σαν αυτό της σωφές του Παρισίου, που πήρε το τιμόνι από τους μέθυσους αμαξάδες, ας μην πίστευαν οι πελάτες *ότι μία γυναίκα μπορεί να διοικήση αυτοκίνητον χωρίς να το ρίξη έξω*⁶³⁸, ή σαν της ταμιά, που κατάφερε να πλάσει τελικά η έλλειψη αντρών λόγω της επιστράτευσης του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου το 1912, για να καλύψει τις κενές θέσεις εργασίας⁶³⁹, ή σαν της Ρόζας της μοδίστρας, που κατάφερε με την δεξιοτεχνία της κι όχι με τις υποσχέσεις του δούκα της Σάρτρης, *που την ευρήκε χαριτωμένην, να ξεπεράσει σε κύρος ακόμα και την Αντουανέτα*⁶⁴⁰ ή σαν την Λαλοέ, *την πρώτην γυναίκα η οποία ετόλμησε να βγάλη κάλπην εις Παρισίους, το ξανθόν αβρόν και εύθραυστον μπισκότο, που γνωρίζει ότι θα φάη μαύρο, αλλά εκτίθεται δια να δώση ώθησιν εις το γυναικείον κίνημα*⁶⁴¹.

Από το να επιχειρήσει, να πλάσει ένα κορίτσι διαφορετικό, ικανό να εγείρει θύελλες αντιδράσεων, είναι μάλλον προτιμότερο να σωπάσει, προκειμένου να καταστεί αρεστός στους πολλούς και, πιθανώς, στις εκπαιδευτικές αρχές⁶⁴². Και πράγματι, κανείς δεν βρέθηκε τότε να αντιδράσει στη σκανδαλώδη αυτή απουσία του γυναικείου φύλου από την κοινωνία των ανθρώπων. Άλλωστε στον κοινωνικό χώρο η σφαίρα της δημόσιας ζωής ανήκε προνομιακά στο ανδρικό φύλο. Άξια λόγου θα ήταν η παρουσία κι όχι η απουσία του γυναικείου φύλου, που ήταν εγκλωβισμένο στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής και θα παράμενε εκεί για πολλές ακόμα δεκαετίες. Η συνταγή ήταν άλλωστε δοκιμασμένη⁶⁴³: *...Παρά το γεγονός ότι από την ανδροκεντρική λογοτεχνία απουσιάζει η ισότιμη παρουσία, η ιδιωτική ζωή και τα προσωπικά βιώματα*

⁶³⁷ Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος, όπως αναφέρει ο ίδιο, όταν αυτό εκτυλισσόταν, ήταν ένας από τους συμφοιτητές, που δεν συμμετείχε όμως στην μαστουνοκρουσία. Βλ. «Η Ιατρός», [Εντυπώσεις και σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ζ΄, φ. 2.667, (17.1.1903) και «Κυρίαν Κιουρί», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5172, (18.3.1911).

⁶³⁸ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Σωφές», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.283, (20.9.1908).

⁶³⁹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ελλείπει Ανδρών», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.717, (20.9.1912).

⁶⁴⁰ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Ρόζα», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.717, (19.9.1911).

⁶⁴¹ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Μια Κόρη Υποψήφια εις τας Δημοτικές Εκλογάς των Παρισίων», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄ φ. 4.114, (1.4.1908).

⁶⁴² Σκίπης Σωτήρης, «Αθηναίος Τρουβαδούρος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ΄, τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940), σελ. 400-401.

⁶⁴³ Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη των παιδικών βιβλίων του 20αι που πραγματοποιήθηκε ποτέ στις ΗΠΑ βρήκε ωστόσο μια προκατάληψη προς τις ιστορίες που διαθέτουν αρσενικούς χαρακτήρες (άνδρες κι αγόρια) ως επικεφαλείς-πρωταγωνιστές. Παράδοξως, οι ερευνητές διαπίστωσαν, ακόμα κι όταν οι χαρακτήρες είναι ζώα, τείνουν να είναι γένους αρσενικού. Τα ευρήματα που δημοσιεύονται στο τεύχος Απριλίου (2011) του περιοδικού *Gender & Society*, βασίζονται σε μια μελέτη περίπου 6.000 βιβλίων που εκδόθηκαν από το 1900 ως το 2000. Βλ. Κουκλατζίδου Μαρία, *Έμφυλες Ταυτότητες. Εκπαίδευση και Παιδική Λογοτεχνία*, Αυτοέκδοση, Θεσ/κη, (2014), σελ. 81.

του μισού ανθρώπινου πληθυσμού, δηλαδή του γυναικείου φύλου, η λίστα των «κλασικών» έργων ή αριστουργημάτων θεωρείται ως το αποκορύφωμα της ανθρώπινης δημιουργικής φλέβας⁶⁴⁴.

Πάντως θα πρέπει οπωσδήποτε να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το σχολικό εγχειρίδιο δεν είναι ένα τυχαίο εξωσχολικό ανάγνωσμα, το οποίο επιλέγουν κατά την κρίση τους οι γονείς, οι στενοί συγγενείς ή κάποιος/α κατ' οίκον διδάσκαλος/διδασκάλισσα. Είναι ένα ανάγνωσμα που είναι a priori το «σημαντικό», το «κατάλληλο», το επιβεβλημένο, το όχι κατ' επιλογήν των αναγνωστών και των κηδεμόνων τους, που είναι εκ των πραγμάτων αποδεκτό από τους γονείς, κοινωνικά καταξιωμένο και με την κρατική βούλα. Είναι το πρότυπο ανάγνωσμα. Το δέον ανάγνωσμα. Μ' αυτούς τους συνειρμούς, η συνειδητή ή ασυνείδητη (δεν μπορούμε να ξέρουμε) επιλογή του Παπαντωνίου να εκφράσει τις πιο ακραία συντηρητικές απόψεις του για τα φύλα, οι οποίες μάλιστα δεν συνάδουν ούτε με τη δική του πρότερη ιδεολογική στάση, όπως αποκρυσταλλώνεται στα χρονογραφήματα, είναι το λιγότερο παράδοξη.

Ο Παπαντωνίου δεν παντρεύτηκε ποτέ. Οι γυναίκες συνοδοιπόροι της ζωής του ήταν η μητέρα του, η αδερφή του και η οικονόμος του η Ιωσηφίνα⁶⁴⁵. Για τη γυναίκα, που διάλεξε, αλλά δεν κατάφερε να παντρευτεί, η μόνη πληροφορία που βρήκαμε ήταν ότι η μητέρα του δεν ενέκρινε τον γάμο τους, εξαιτίας της ανύπαντρης και άρρωστης αδερφής του. Επιδιώκοντας μάλλον συνειδητά να μην αυτοβιογραφηθεί⁶⁴⁶, δεν αποκάλυψε ξεκάθαρα σε κανέναν, πώς φανταζόταν τη δική του σύντροφο στη ζωή. Διασκεύασε όμως εκείνο το ποιήμα του Γάλλου νομπελίστα Συλί Προυντόμ⁶⁴⁷, που μιλούσε για την ιδανική γυναίκα του ποιητή. Ο Παπαντωνίου, λες και ήθελε να

⁶⁴⁴ Παστουρματζή Δόμνα, «Φεμινιστική Επιστημονική Φαντασία», στο Κατσίκη, Άντα -Γκίβαλου (επιμ.), *Η Λογοτεχνία σήμερα: Όψεις Αναθεωρήσεις, Προοπτικές: Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 29,30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2002: Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο με Διεθνή Συμμετοχή*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, (2004), σελ. 698.

⁶⁴⁵ Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1023, (15.2.1970), σελ. 242-243.

⁶⁴⁶ ...Όλοι αυτοί μας δίνουν ένα συγγραφέα εντελώς άλλον από τον πραγματικό. Και ο ίδιος ακόμα που κάνει εξομολογήσεις, μας δίνει άλλον συγγραφέα... Ένας συγγραφέας δεν είναι τόσο αφελής, ώστε να δώσει τον εαυτό του εις το Κοινόν. Θα δώσει την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα ενός άλλου, που έχει διαβάσει και ο οποίος θα είναι κατάλληλος να ερεθίσει την δικαιολογημένη άλλως τε δίψα του Κοινού για πράγματα μη συνηθισμένα. Λοιπόν κάθε εξομολογούμενος κατασκευάζει τον εαυτό του κατά έναν νέον τρόπον. Αυτόν ζητείτε από μένα; Δεν έχω. Βλ. Ειρήνη η Αθηναία, «Μια Συνομιλία με τον Ζαχαρία Παπαντωνίου - Ο Συγγραφέας και ο Αισθητικός» [Από την πνευματική μας ζωή], *Εστία*, έτ. ΛΣΤ', φ. 12.729, στο αρχείο της Βουλής σελ. 274, (17.2.1930), σελ. 4.

⁶⁴⁷ Ο Ρενέ-Φρανσουά-Αρμάν Προυντόμ (René-François-Armand Prudhomme) (1839-1907), γνωστός ως Συλί Προυντόμ (Sully Prudhomme) ήταν Γάλλος ποιητής και δοκιμιογράφος, νικητής του πρώτου Βραβείου Νόμπελ Λογοτεχνίας, το 1901 (<https://www.britannica.com/biography/Sully-Prudhomme>).

αναδειξει την προσπάθειά του να κρατήσει τις έμφυλες ισορροπίες, περιέγραψε τον ιδανικό ποιητή σύντροφο γυναίκας⁶⁴⁸, γράφοντας ένα ποιήμα που εμφορείται από έντονο ρομαντισμό κι εξιδανίκευση:

«Της πρέπει ένας ποιητής τρυφερός.

Ένας ποιητής να λυγίζεται εις του ματαίους στεναγμούς της, καθώς τα καλάμια στον άνεμο ... Τα ποιήματά του, αντί να τα γράφη, να τα εκδηλώνη μάλλον εις περιποιήσεις προς αυτήν.

Να είνε ανεξάντλητος εις χάδια που καθησυχάζουν ή θερμαίνουν, εις χάδια καθημερινά, πυκνά, ατελείωτα.

Ανεξάντλητος εις μίαν προσοχήν, κατανοήσιν, μαντείαν του τι πρέπει να αποκτήση δια να γίνη ωραιότερος, ησυχώτερος, πλέον ευτυχής και πάρα πολύ περισσότερο ευτυχής.

Να είνε ποιητής τόσο μέτριος ώστε να μένη ήσυχος και υγιής, όπως οι μέτριοι ποιηταί.

Να είνε αυτή το ποιήμα του, το απαντόν του.

Μέτριος για την Τέχνην, γι' αυτή μεγαλοφυής!»

Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου έζησε και δημιούργησε σε μια εποχή μεταβατική για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία: μια εποχή σταδιακής αφύπνισης της γυναικείας συνείδησης και, παρά τις διαρκείς παλινδρομήσεις, σταθερής προόδου των γυναικών σε μορφωτικό, εργασιακό και πολιτικό επίπεδο. Μεγάλωσε στο επαρχιακό περιβάλλον του γυρίσματος του 20^{ου} αιώνα και είχε έναν διαχρονικά προβληματικό βίο ως προς τη σχέση του με το άλλο φύλο. Χάρης στην εργασία του, τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες στην Ευρώπη, τις συστηματικές επαφές του με σημαντικούς Έλληνες οι οποίοι τηρούσαν ξεκάθαρα φιλογυνική στάση (π.χ. Γαβριηλίδης), διεύρυνε τους ορίζοντές του και απέκτησε προσλαμβάνουσες κοσμοπολιτισμού. Από τη μελέτη του έργου του, ιδίως του χρονογραφικού, διαπιστώνουμε ότι αφογκραζόταν την κοινωνία ως προς τα γυναικεία ζητήματα και προσπαθούσε να αναδείξει τόσο τα προβληματικά σημεία της θέσης της γυναίκας στην κοινωνία όσο και τα επιτεύγματα κάποιων σημαντικών γυναικών της εποχής.

Παρά ταύτα, όπως τεκμηριώνεται από την παρούσα εργασία, διαχρονικά παρατηρείται σαφής αμφιταλάντευση έως και ακραία αναδίπλωση στη στάση του ως προς το γυναικείο ζήτημα. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τους λόγους αυτού του παράδοξου φαινομένου, με δεδομένο, όμως, το δημοσιογραφικό του έργο, μπορούμε να τον εντάξουμε στους διανοούμενους της εποχής που τους απασχόλησε έντονα η

⁶⁴⁸ Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Φύλη», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.421, (23.11.1911).

γυναικεία υπόθεση, συχνά με θετικό πρόσημο. Φαίνεται, όμως, πως, παρά τους προβληματισμούς του πάνω στο φλέγον αυτό ζήτημα της εποχής, δεν κατάφερε εντέλει να υπερβεί τις χρόνιες και βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις απέναντι στην κοινωνική υπόσταση της γυναίκας. Τα σημαντικότερα σημεία που, με βάση την παρούσα έρευνα, εκφράζουν τις αγκυλώσεις του είναι η αρνητική στάση του απέναντι στη γυναίκα-δημιουργό και τη γυναικεία ψήφο, η σχεδόν αποκλειστική προσκόλληση, στα έργα μυθοπλασίας του, σε χαμηλής μορφωτικής και κοινωνικής στάθμης γυναικείους χαρακτήρες, καθώς και η παντελής απουσία κοριτσιών στο σχολικό αναγνωστικό *Τα Ψηλά Βουνά*.

Θα πρέπει όμως, εντέλει, να πιστωθεί στον Ζαχαρία Παπαντωνίου το γεγονός ότι, τουλάχιστον μέσα από τα χρονογραφήματά του, τα οποία δημοσιεύονταν σε σημαντικά και ευρείας κυκλοφορίας έντυπα, προσπάθησε να συμβάλει στην αφύπνιση της κοινωνίας τόσο για τις ανισότητες και αδικίες εις βάρος του γυναικείου φύλου όσο και για τις ικανότητες των γυναικών για μεγάλα έργα ακόμα και σε χώρους αυστηρά ανδροκρατούμενους και σθεναρά ανθιστάμενους στη συμμετοχή των γυναικών, όπως οι επιστήμες.

Βιβλιογραφία

- [χ.ό.], Συλλογικό έργο, *Χρήση Θηλυκού Γένους στην Ελληνική Γλώσσα*, Επιτροπή Ισότητας των φύλων, σελ. 4, ανακτ. (27.9.2020).
- [χ.ό.], «100 Χιλιάδες Αθηναίοι αναθεματίζουν τον Βενιζέλον», *Εμπρός*, έτ. 21, φ.7244, (13.12.16).
- [χ.ό.], «Ανάθεμα εις τον Προδότην!», *Σκρίπ*, έτ. Κ', περ. Ζ', φ. 8.012, (13.12.16).
- [χ.ό.], «Η μεταμφίεσις ενός ποιητού» «Αποκριάτικη σάτιρα», *Ελεύθερος άνθρωπος*, έτ. Β', φ. 469, στο αρχείο της Βουλής σελ. 574, (13.3.1932).
- [χ.ό.], «Θέσιν δια τους Άνδρας», *Εφημερίς των Κυριών*, έτ. Η', φ. 352, σελ. 611-612 στο αρχείο της Βουλής, (15-5-1894).
- [χ.ό.], «Μια Ελληνίς εν τη ξένη: Αικατερίνη Γρ. Ζλατάνου», *Το ημερολόγιο του Σκόκου*, έτ. 14, σελ.28-31, (1899).
- [χ.ό.], «Ο Διαγωνισμός των Στρατιωτικών Ποιημάτων-Η κρίσις της Επιτροπής-Τα Βραβευθέντα Ποίηματα», *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, φ. 725, σελ. 5, στο αρχείο της Βουλής στη σελ. 400, (12.7.1914).
- [χ.ό.], «Τα εγκριθέντα αναγνωστικά Ζαχαρίας Παπαντωνίου “ΤαΨηλά Βουνά”», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 31, (15.1.1919), σελ. 8-9.
- [χ.ό.], «Φιλολογικά Πένθη, Απεβίωσε χθες ο Ποιητής, ο Λόγιος, ο Αισθητικός», *Καθημερινή*, (2.2.1940).
- [χ.ό.], «Χρήση Θηλυκού Γένους στην Ελληνική Γλώσσα», Επιτροπή Ισότητας των φύλων, σελ. 4, (ανακτ. 27.9.2020).
- [χ.ό.], «Ο Μαλλιαρισμός», *Εμπρός*, έτ. 25, φ. 8.822, (7.5.21).
- [χ.ό.], «Σημείωμα της Επιτροπής για το Αναγνωστικό της Γ' Δημοτικού», Ιστορικό Αρχείο Α.Π.Θ. - Ι.Ν.Σ. - Ίδρυμα Μ.Τριανταφυλλίδη [χ.τ.], [χ.η.].
- Barry Peter, *Γνωριμία με τη θεωρία: Εισαγωγή στη Λογοτεχνική και Πολιτισμική Θεωρία*, (μτφρ. Αναστασία Νάτσινα), Αθήνα, Βιβλιόραμα, (2013).
- Biber Douglas, *Corpus Linguistics and the Study of Literature, Back to the Future*, Flagstaff, Northern Arizona University, (2011).
- Diefenbach Lorenz, *Arbeit macht frei*, Bremen, J. Kühtmann's Buchhandlung, (1873).
- Hatzidaki Ourania «Greek Men's and Women's Magazines as Codes of Gender Conduct: The Appropriation and Hybridisation of Deontic Discourses», Στο *Majstorovic D. & Lassen I. (eds) Living with Patriarchy: Discursive Constructions*

- of Gendered Subjects across Cultures*, Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, (2011).
- Lakoff Robin, *Language and Woman's Place*, *Language in Society*, Vol. 2, No. 1 (Apr., 1973), pp. 45-80, Cambridge University Press, (1973).
- Mahlberg Michaela, «Corpus stylistics», (μτφρ.) Χατζηδάκη Ουρανία, Στο: Burke Michael *The Routledge Handbook of Stylistics*”, σελ. 378-392, Oxon, Routledge, (2014).
- Mahlberg Michaela, «Literary style and literary texts», (μτφρ.) Χατζηδάκη Ουρανία, σελ. 346-392, στο: Biber Douglas, Reppen Randi, *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*, U.K., Cambridge University Press, (2015).
- Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, σελ. 282 Οδυσσεάς, (1978).
- Mulvey, Laura, *Visual and other Pleasures*, Palgrave, New York, (1989).
- Nangabo Dennis, *The Muted Group Theory*, Grin Publishing, ανακτ. (20.9.2020).
- Ruhl Klaus-Jörg, *Frauen in der Nachkriegszeit 1945-1963*, München, dtv, (1988).
- W⁶⁴⁹, «Το διήγημα», [Το φιλολογικόν 1918], *Εμπρός*, έτ. 23, φ. 7995, (15.1.1919).
- Weitzman Lenore- Eifler Deborah-Hokada Elizabeth-Ross Catherine, «Sex-Role Socialization in Picture Books for Preschool Children», *American Journal of Sociology*, Vol. 77, No. 6 (May, 1972), The University of Chicago Press, pp.1125-1150 <https://www.jstor.org/stable/2776222?seq=1> (ανακτ.16.8.20).
- Αβδελά Έφη - Αγγελική Ψαρρά, (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες - Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, (1997).
- Αβδελά Έφη / Ψαρρά Αγγελική, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου- Μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, (1985).
- Αβδελά Έφη, «Η θέση της δασκάλας: Λόγοι και Αντίλογοι σε ένα Μεσοπολεμικό Επαγγελματικό Έντυπο», *Δίνη*, τχ. 3, σελ. 46-53, (1988).
- Αβδελά Έφη, «Οι Γυναίκες Κοινωνικό Ζήτημα», σελ.337-360, στο: Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα - Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, μέρος 1^ο, τ. Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, (2002).
- Αβδελά Έφη, «Το Φύλο στην Ιστορία: Ελληνικές Αναπαραστάσεις», *Μνήμων* [Διαδικτυακά], τ. 19, σελ. 225-232, (1997).

⁶⁴⁹ W: λογοτεχνικό ψευδώνυμο του Κωστή Παλαμά.

- Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκό, Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τραπέζης, (1990).
- Αβδελά Έφη, *Δια λόγους τιμής - Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, (2006).
- Αθανασιάδης Τάσος, «Επειτα από Δέκα Χρόνια- Ζαχαρίας Παπαντωνίου-Δοκίμιο», *Νέα Εστία*, έτ. ΚΔ', τχ. 542, (1.2.1950).
- Αθανασιάδης Χάρης, «Οι Δύο Στιγμές του Ελληνικού Φεμινιστικού Κινήματος», σελ.13-25, στο Μαραγκουδάκη Ελένη (επιμ.), *Εισαγωγή Θεμάτων για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων στην Εκπαιδευτική Διαδικασία – Δοκίμια*, Ιωάννινα, Λιθογραφία, (2007).
- Αθανασιάδης Χάρης, «Το αναγνωστικό Τα Ψηλά Βουνά του Ζαχαρία Παπαντωνίου» στο Βιβλιογραφία Σχολικών Εγχειριδίων, 1830-1982, ΙΕΠ, (ανακτ. 17.12.20).
- Αλεξάντερ Σάλι, «Γυναίκες Τάξη και Έμφυλη Διαφορά», στο: Αβδελά Έφη-Ψαρρά Αγγέλικα, (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες - Γυναίκες και Φύλο στην Ιστορική Αφήγηση*, σελ. 231-284, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, (1997).
- Αμβροσιάδης Μανώλης & Φραντζή Κατερίνα, «Φύλο και Χρήση Επιθέτων στον Κοινοβουλευτικό Λόγο», Στο: *Πρακτικά 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26-29 September 2013)*, (eds) G Kotzoglou, K. Nikolaou, E. Karantzola, K.Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Koutri-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou, σελ. 80-92, Rhodes, (2014).
- Αναγνωστοπούλου Χρυσούλα, «Το γυναικείο ζήτημα στο περιοδικό η Βοσπορίς», *Μνήμων*, 32, 125-150, (2012).
- Ανδρεάδης Δημοσθένης, *Οδύσσεια*, Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού, Αθήνα, Δημητράκος, 7^η εκδ. (1934), (ανακτ.16.8.20).
- Ανδρειωμένος Γιώργος, *Σημειώσεις για το Σεμιναριακό Μάθημα Μεθοδολογία Συγγραφής Επιστημονικών Ερευνών*, Παν/μιο Πελάσου, (2020).
- Απατσίδης Θεμιστοκλής, *Η παρουσίαση του Αρχείου του Γληνού*, ΠΜΣ, Παν/μιο Δυτ. Μακεδονίας, (2020).
- Απέργης Ορφέας, «Φυλακωμένη Πέρδικα που κλαίει γι' Αλαργινό Βουνό...: οι δύο Αντίπαλοι Ρυθμοί του Ζ.Π.», *Νέα Εστία*, τχ. 1.870, τ. 179, έτ. 90, Αθήνα, (2016).
- Ασημακοπούλου Σωτηρία, *Ο Σεξισμός στην Ελληνική Γλώσσα και Προτάσεις Αποφυγής του: Μια Συγκριτική Μελέτη με τον Τρόπου Πραγμάτωσης και Αντιμετώπισης του*

- Φαινομένου στην Αγγλική Γλώσσα*, Διπλωματική εργασία, Παν/μιο Πατρών, (2018).
- Β., «Θεατρικά Βράδια - Όρκος Πεθαμένου - Δράμα εις Τέσσαρας Εικόνας του κ. Ζαχαρία Παπαντωνίου», *Καθημερινή*, (9.10.1929).
- Βαρελά Αγγελική, *Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Αθήνα, ΟΕΔΒ, (1973), (ανακτ.16.8.20).
- Βαρίκα Ελένη, «Μια Δημοσιογραφία στην Υπηρεσία της “Γυναικείας Φυλής”», *Διαβάζω*, σελ. 6-12, τχ. 198, (14.9.88).
- Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών - Η Γένεση μιας Φεμινιστικής Συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τραπέζης, (1987).
- Βερν Ιούλιος, *Δύο Χρόνια Διακοπές*, (μτρφ.) Παν. Αντωνόπουλου, Αθήνα, Αστήρ Παπαδημητρίου, (1987).
- Βουτιερίδης Ηλίας, «Το Νέο Αναγνωστικό», *Ο Νουμάς*, τχ. 614, σελ. 74-75, (1919).
- Γαβριηλίδης Βλάσης, *Αι Γυναίκες*, Αθήνα, Ελευθερουδάκης, (1921).
- Γιάκος Δημήτρης, *Λυρικοί της Ρούμελης*, Αθήνα, [χ.ε.], σελ.139-162, (1958).
- Γιαννοπούλου Αναστασία, *Η Γυναίκα στο Συγγραφικό Έργο του Ανδρέα Καρκαβίτσα*, Διπλωματική εργασία, Παν/μιο Πατρών, Τμήμα Φιλολογίας, Πάτρα, (2017).
- Γιώτη Αγγέλα, «Διανοούμενοι σε Δημοσιογραφικές Αποστολές – Ο Βλάσης Γαβριηλίδης και οι συνεργάτες του», στο: Κακλαμάνης Στέφανος (επιμ), *Λόγος και Χρόνος στη Νεοελληνική Γραμματεία (18^{ος}-19^{ος} αιώνας) Πρακτικά Συνεδρίου προς Τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ηράκλειο, Παν/κές εκδ. Κρήτης, (2015).
- Γκασούκα Μαρία, *Η Κοινωνική Θέση των Γυναικών στο Έργο του Α. Παπαδιαμάντη*, Διδακτορική διατριβή Π.Τ.Δ.Ε., Κ.Π.Α., Αθήνα (1995).
- Γκασούκα Μαρία, *Κοινωνικές - Λαογραφικές Παράμετροι*, Αθήνα, Φιλιππότης, (1999).
- Γούτσος Διονύσης- Φραγκάκη Γεωργία, *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία Σωμάτων κειμένων*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015).
- Δαλακούρα Κατερίνα, Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Εκπαίδευση των Γυναικών - Οι Γυναίκες στην Εκπαίδευση- Κοινωνικοί, Ιδεολογικοί, Εκπαιδευτικοί Μετασχηματισμοί και η Γυναικεία Παρέμβαση (18^{ος}-20^{ος} αι)*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015).
- Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - Το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1022, σελ. 145-154, (1.2.1970).
- Δαλματή Μαργαρίτα, «Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου κ' η Μοίρα - Το Χρονικό μιας Οικογένειας», *Νέα Εστία*, έτ. ΜΔ', τ. 87, τχ. 1023, σελ. 237-246, (15.2.1970).

- Δέλτα Πηνελόπη, «Τα καινούργια αναγνωστικά μας», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. Ζ', Α' μέρος, Αθήνα 1917-19, Αθήνα, (1917).
- Δημαράς Αλέξης, (επιμ.), *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1895-1967*, τ. Β', Αθήνα, Ερμής, (1990).
- Δημαράς Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, 4^η έκδ. Αθήνα, Ίκαρος, (1968).
- Δημητρούλια Τιτίκα-Τικτοπούλου Κατερίνα, *Ψηφιακές Λογοτεχνικές Σπουδές*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015).
- ΔΟΜΗ Εγκυκλοπαίδεια, Δομή Α.Ε., Αθήνα, (1997).
- Ειρήνη η Αθηναία⁶⁵⁰, «Μια Συνομιλία με τον Ζαχαρία Παπαντωνίου - Ο Συγγραφέας και ο Αισθητικός» [Από την πνευματική μας ζωή], *Εστία*, έτ. ΛΣΤ', φ. 12.729, στο αρχείο της Ψηφ. Βιβλ. Βουλής σελ. 274, (17.2.1930).
- Ζέττα Βασιλική, *Διερευνώντας την Εικόνα της Γυναίκας και του Άνδρα στα Σχολικά Εγχειρίδια της "Νεοελληνικής Γλώσσας" του Γυμνασίου*, Διπλωματική Εργασία ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, (2019).
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή Βασιλική, «Το Στερεότυπο για τους Ρόλους των Φύλων στα Αναγνωστικά του Δημοτικού Σχολείου», *Φιλολόγος*, τχ. 23, σελ. 282-295, (Ιανουάριος 1981), (ανακτ. 10.8.20).
- Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, ΙΑΕΝ-ΓΤΝΓ, (1986).
- Ζωρογιαννίδης Νίκος, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Αλήθεια είναι εκείνο που δεν πρέπει να λέγεται: 90 Παρισινά Γράμματα*, Αθήνα, Αρμός, (2010).
- Θεοδωροπούλου Αύρα, «Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα», *Νέα Εστία*, έτ. Α', τχ. 16-17, σελ. 867-869, (1.11.1927).
- Καζαντζάκη Γαλάτεια, *Ο Γεωργός, Αναγνωσματάριον του τρίτου σχολικού της πρώτης παιδείσεως*, Κωνσταντινούπολη, Σεϊτανίδης Ι.Κ. και Μιχαηλίδης Σ.Κ., (1919).
- Καζαντζάκη Γαλάτεια, *Τα δύο Βασιλόπουλα, Ελληνικόν Αναγνωσματάριον προς Χρήσιν των Μαθητών της Γ' τάξεως του Δημοτικού Σχολείου*, Αθήνα, Μιχαήλ Μαντζαβελάκης, (1923), (ανακτ. 10.8.20).
- Καιροφύλας Γιάννης, *Η επανάσταση των γυναικών στην Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Καστανιώτης, (2014).

⁶⁵⁰ Ειρήνη η Αθηναία: λογοτεχνικό ψευδώνυμο της Ειρήνης ή Ευρυδίκης Μεγαπάνου, Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών, ΕΚΕΒΙ, (ανάκτ. 12.11.20).

- Καμηλάκη Μαρία, ΕΚΠΑ–ΚΕΜΕ, New York College, σελ. 632-644, στο: *Πρακτικά 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26-29 September 2013)*, (eds) G Kotzoglou, K. Nikolaou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Koutri-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou, Rhodes, (2014).
- Κανταρτζή Ευαγγελία, «Τα Στερεότυπα για το Ρόλο των δύο Φύλων μέσα από τις Εικόνες των Αναγνωστικών», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, έτ. 12^ο, τχ. 62, σελ. 55-64, (1992).
- Καπερνάρος Ι., «Ελαττώματα του βιβλίου», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. 3^ο, περ. Β', τχ. 44, Δημητράκος (31.7.1919), (ανακτ. 12.6.20).
- Καρκαντζού Βασιλική & Κουτσοιλέλου Σταματία, «Μάνα δεν είναι μόνο μία: Η Ανίχνευση της Ταυτότητας της “Μάνας” μέσα από Χρήση Συμπλεγμάτων σε Σώματαθεατρικού Λόγου», σελ. 703-714, Παν/μιο Αθηνών, στο: *Πρακτικά 11th International Conference on Greek Linguistics (Rhodes, 26-29 September 2013)*, (eds) G Kotzoglou, K. Nikolaou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Koutri-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou, Rhodes, (2014).
- Καρρά, Αικατερίνη, *Ο Σπύρος Μελάς και το Θέατρο της Εποχής του: Συμβολή στη Μελέτη της Δραματουργίας του*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, (2010).
- Κεραμάρη Φωτεινή, *Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως Πεζογράφος*, Διδακτορική Διατριβή, ΤΜΝΣ Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, (1996).
- Κλήμης Ν. Αριστείδης, *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα, Οραματισμοί- Υποδείξεις. Προσπάθειες - Πραγματοποιήσεις - Νέες επιδιώξεις - μέσα στην καθημερινή πραγματικότητα*, τ. Α', Αθήνα, Πιτσίλος, (1985).
- Κολοντάι Αλεξάνδρα, *Το Γυναικείο Ζήτημα - από την Πρωτόγονη Κοινωνία στη Σύγχρονη εποχή*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2^η εκδ. (2017).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Δια τας Γυναίκας», *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.539, (7.6.1909).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Η Γυναίκα του Φίλου», *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.574, (28.4.1912).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Η Μεταμέλεια», *Εμπρός*, έτ. ΙΔ', φ. 4.974, (29.8.1910).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Θαυμάσιον Φάρμακον», *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.497, (10.2.1912).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Μία Σκηνή», *Εμπρός*, έτ. ΙΒ', φ. 4.309, (16.10.1908).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Ο Φίλος», *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.575, (29.4.1912).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Όταν θα βουλεύονται», *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.162, (8.3.1911).

- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Το Ασθενές Φύλον», *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.492, (21.4.1909).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Το Βλέμμα», *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.363, (9.12.1908).
- Κονδυλάκης Ιωάννης, «Το ταξείδι του μέλιτος», [Χρονογραφήματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.552, (6.4.1911).
- Κουκλατζίδου Μαρία, *Έμφυλες Ταυτότητες. Εκπαίδευση και Παιδική Λογοτεχνία*, Αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη, (2014).
- Κουτσούκης Κλεομένης, «Ο Κοινωνικός Στοχασμός του Ζαχαρία Παπαντωνίου: Οι Απολλώνιες Διαστάσεις του Έργου και της Προσωπικότητάς του», Εισήγηση στην Ακαδημία Αθηνών στο συνέδριο για τον Ζαχαρία Παπαντωνίου (Δεκέμβριος 2010), (ανακτ. 20.5.2020) από: <http://spiritualtradition.blogspot.com/2015/01/blog-post.html>.
- Λαμπράκη-Πλάκα Μαρίνα, «Παρουσίαση Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου» (ανάκτ. 6.8.20).
- Λαμπροπούλου Βούλα-Γεωργουλέα Μαριζέττα, «Οι Ρόλοι των Φύλων μέσα από την Εκπαίδευση μέσα από την Εκπαίδευση», *Σύγχρονη εκπαίδευση*, έτ. 9, τχ. 46, (5-6.1989).
- Λεμπέσης Ευάγγελος, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΓ΄, τ. 26, τχ. 301, (1.7.1939).
- Λόππα-Γκουνταρούλη Ελένη, «Η Γυναικεία Παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου –Συμπεράσματα και Προτάσεις», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 88, (1996).
- Λυπριίδου Ανθουλα-Ισμήνη, *Συγκριτική Μελέτη Αναγνωστικών της Τρίτης Δημοτικού του 20^{ου} αιώνα, Διπλωματική Εργασία*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη (χ.η.).
- Μακρή-Τσιλιπάκου Μαριάνθη, «Η “γυναικεία” γλώσσα και η γλώσσα των γυναικών», στο: Πρακτικά διημερίδας *Το φύλο, τόπος συνάντησης των διαφορετικών επιστημών: Ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*. ΜΠΣ «Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές προσεγγίσεις», Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Παν/μίου Αιγαίου, 11-12 Οκτωβρίου 2003, Μυτιλήνη, (2004).
- Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, «Η Προσφορά του Ζαχαρία Παπαντωνίου στην Παιδική Λογοτεχνία και την Εκπαίδευση», *Διαβάζω*, τχ. 285, σελ.88-100, (1992).
- Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, «Παιδαγωγικές Διαστάσεις της Λογοτεχνίας», *Νέα Παιδεία*, τχ. 119, σελ. 64-76, (Ιούλ.- Σεπτ. 2006).

- Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, «Χρονολόγιο Ζαχαρία Λ. Παπαντωνίου (1877-1940), *Διαβάζω*, τχ. 285, σελ. 58-63, (15.4.1992).
- Μανικάρου Μεταξούλα, «Ζαχ. Παπαντωνίου (1877-1940). Ο Άνθρωπος, ο Λογοτέχνης, ο Δημόσιος Λειτουργός», *Ευρυτανικά χρονικά*, έτ. 10, τχ. 37, σελ. 12-20, (2011).
- Μανουσάκης Γιώργης, «Η Κρήτη στο Λογοτεχνικό Έργο του Κονδυλάκη» στο: *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Συνεδρίου "Ο Ιωάννης Κονδυλάκης και το Έργο του (1862-1920)"*, σελ. 27-53, Χανιά, Δημοτική Πολιτιστική Επιχείρηση Χανίων, (1996).
- Μαρέ Ερρίκος, «Η φούστα βράκα». [Από την ξένην χρονογραφίαν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.172, (18.3.1911).
- Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, *Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1830-1910)*, ΥΠΕΘ, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Καλαμάτα, (2004).
- Μητσάκης Μιχαήλ, «Η κυρά Κώσταινα», [Αθηναϊκές Σελίδες], *Ακρόπολις*, φ. 3958, στο αρχείο της Βουλής σελ.143, (6.2.1893).
- Μητσάκης Μιχαήλ, *Εις Αθηναίους Χρυσοθήρας*, επιμ. Δημ. Π. Ταγκόπουλος, Αθήναι, Αθηναϊκό Βιβλιοπωλείο Χ. Γανιάρη, (1922).
- Μιράσγεζι Μαρία, *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τ.Β', σελ. 267-271, Αθήνα, (1982).
- Μίχας Αθανάσιος, «Η Εκκλησία δεν Δικαιούται», *Πατρίς*, έτ. 28, π. Β', φ. 9.035, στο αρχείο της Βουλής σελ. 352, (8.6.1919).
- Μπακαλάκη Αλεξάνδρα-Ελεγκίτου Ελένη, *Η Εκπαίδευση «εις τα του Οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα - Από την Ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, (1987).
- Μπαλάνος Σ. Δημήτρης, «Αι Θρησκευτικά Απόψεις του», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 447-448, (1.4.1940).
- Μπάρλας Τάκης, «Ο Παιδαγωγός», *Νέα Εστία*, έτ.ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 424-429, (1.4.1940).
- Μπενέκος Π. Αντώνης, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου - Ένας Σταθμός στην Παιδική Λογοτεχνία*, Αθήνα, Δίπτυχο, 2^η εκδ., (1981).
- Μπλέσιος Αθανάσιος Γ., «Όψεις του Έρωτα και της Γυναικείας Χειραφέτησης στην Ελληνική Λογοτεχνία και Δραματουργία του Τέλους του 19ου και των Αρχών του 20ού Αιώνα», στο: *Γαβριηλίδου Ζωή, Κωνσταντινίδου, Μαρία, Μαυρέλος Νίκος, Ντεληγιάννης Ιωάννης, Παπαδοπούλου Ιωάννα, Τσομής Γεώργιος, Συμεωνίδου Πολυξένη (επιμ.), Ταυτότητες: Γλώσσα και Λογοτεχνία, Πρακτικά του Διεθνούς*

- Συνεδρίου για τα 20 Χρόνια Λειτουργίας Του Τμήματος Ελληνικής Φιλολογίας του Δ.Π.Θ., Κομοτηνή, (2018).*
- Μποβουάρ Σιμόν, *Το Δεύτερο Φύλο*, (μτφρ.) Τζένη Κωνσταντίνου, β' έκδ. Αθήνα, Μεταίχμιο, (2009).
- Νατσίνα Αναστασία «Λογοτεχνικοί Χαρακτήρες, Ιδεολογία και Στερεότυπα: Γέννηση και Χρήσεις» στο *Σελιδοδείκτες - Για την Ανάγνωση της Λογοτεχνίας*, (επιμ.) Βασιλειάδης Βασίλης, Δημοπούλου Κική, ΚΕΓ, Θεσσαλονίκη, (2015).
- Νικολακοπούλου Αγγελική, «Ξαναδιαβάζοντας τα Ψηλά Βουνά», *Διαδρομές*, τχ. 20, χειμώνας (1990).
- Νικολοπούλου Μαρία, «Γυναικεία Σεξουαλικότητα και Γραφή στα Περιοδικά Λόγου και Τέχνης (1900-1920), *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*», σελ. 59-72, στο Δημάδης Κ. Α. (επιμ.), *Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών: Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο*, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, τόμος Δ', (2011).
- Ντζελβέ Μαρία, *Η Πολιτιστική Φυσιογνωμία της Ναυπάκτου και η Συμβολή της στην Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Πτυχιακή Εργασία, Χαροκόπειο Παν/μιο Τμήμα Οικ. Οικονομίας και Οικολογίας, (2010).
- Ξενόπουλος Γρηγόριος, «Ο Σολωμός και οι Γυναίκες», σελ.77-82, *Νέα Εστία*, έτ. Α', τχ. 2, (1.5.1927).
- Ξηραδάκη Κούλα, *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα - Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936*, Αθήνα, Γλάρος, (1988).
- Ο Αθηναίος, «Σημειώσεις ενός Αθηναίου» *Καθημερινή*, (23.2.1955).
- Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», [Σύγχρονοι Έλληνες Λογοτέχναι], *Νέα Εστία*, έτ. Θ', τ. 18^{ος}, τχ. 207, σελ.706-711, (1.8.1935).
- Παναγιωτόπουλος Ι. Μ. «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», [Σύγχρονοι Έλληνες Λογοτέχναι], *Νέα Εστία*, έτ. Θ', τ. 18^{ος}, τχ. 208, σελ. 768-775, (15.8.1935).
- Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Εισαγωγή» στο: Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Διηγήματα*, Αθήνα, Εστία, σελ. 7-32, (2007).
- Παναγόπουλος Π.-Καπερνάρος Ι., «Τρίτον φροντιστήριο συνεδρίου επιθεωρητών», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 44, σελ. 7-12, (15.8.1919).
- Παναγόπουλος Π.-Καπερνάρος Ι., «Τρίτον φροντιστήριο συνεδρίου επιθεωρητών», *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 46, σελ. 6-9, (31.8.1919).
- Παναγοπούλου Δήμητρα, *Οι Γυναίκες στο Έργο του Γεώργιου Βιζυηνού*, Μ.Δ.Ε. Παν/μίου Αιγαίου, Αθήνα, (2006).

- Παπαγεωργίου Γιώτα, *Ηγεμονία και Φεμινισμός*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδάνος, (2006).
- Παπαγιαννόπουλος, Βίκτωρ Γ., *Η Ιστορία Της Οικογένειας "Παπαγιαννόπουλου - Δεληγιάννη - Λίτινα - Λίθινου - Litinus - Latinus"*, Vnapharm, (2014).
- Παπαζαχαρίου Α., «Το ζήτημα των αναγνωστικών βιβλίων», *Εμπρός*, έτ. 23^ο, φ. 8.021, (10.2.1919).
- Παπαμιχαήλ Επ. Γ., Βουτυράς Δημ., *Ο ήλιος - Αναγνωστικό Γ' Δημοτικού*, Αθήνα, Δημητράκος, (1924), (ανακτ. 10.8.20).
- Παπανικολάου Αναστασία, *Η Άγαμη Γυναίκα στο Ελληνικό Μυθιστόρημα το Πρώτο Μισό του 20^{ού} Αιώνα (1900-1950)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, (2009).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, ««Η γυναίκα», [Εντυπώσεις και σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Γ', φ. 9.025, (7.7.1904).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Αφησατέ την», [Καθημερινά σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 1.070, (15.8.1898).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Γεροντοπαλλήκαρο», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.330, (25.8.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Δημόσιος χορός», *Νέα Εστία*, έτ. Α', τχ. 1, (15.4.1927).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Δια την ηθικήν», [Εντυπώσεις και σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 242, (4.5.1896).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Εθιμα που φονεύουν», [Γωρινά και περασμένα], *Ελεύθερος τύπος*, έτ. Ζ', φ. 2.679, (17.7.1924).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ελλείψει ανδρών», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.717, (20.9.1912).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η βράκα», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ', φ. 5.154, (28.2.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η ζωή του Δίκενς», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5505, (18.2.1912).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Θυρωρός», [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ', φ. 4.665, (12.10.1909).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Λογική των Εθίμων», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ', φ. 5.594, (18.5.1912).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Μαμή», [Εντυπώσεις και σκέψεις], *Σκρίπ*, Έτ. Ι', περ. Γ', φ. 7.620, (8.1.1904).

- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Μόδα», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.493, (5.2.1912).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η νέα φούστα», [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ΄, φ. 4.939, (24.7.1910).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Η Ρόζα», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.356, (19.9.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Κυρίαν Κιουρί», *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5172, (18.3.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ο Αγοραστής», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.200, (16.4.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Όπισθεν μιας Κυρίας», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.276, (27.6.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Πλύσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.410, (12.11.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Σημειώσεις Αθηναίου», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ΄, περ. Β΄, φ. 2.112, (4.7.1901).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Σταθμός Σιδηροδρόμου», [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ΄, φ. 5.021, (10.2.1910).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Τα Αγαθά του Σχολείου», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ΄, φ. 4.974, (29.8.2010).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Τα Μοντέλλα», [Τωρινά και περασμένα], *Ελεύθερος τύπος*, έτ. ΣΤ΄, φ. 2.249, στο αρχείο της Βουλής σελ. 408, (29.4.1923).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Γυμνόν» [Εκτυπώσεις και σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Γ΄, περ. Γ΄, φ. 9.561, (11.10.1904).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Το Καπέλλο». [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.620, (28.8.1909).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, «Ψυχή», [Από ημέρας εις ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.260, (15.6.1911).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Άγιον Όρος*, [χ.ε.], Αθήνα, (1934).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Διηγήματα*, [χ.ε.], Αθήνα, (1927).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Η θυσία*, [χ.ε.], Αθήνα, (1937).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Τα Χελιδόνια-Ποιήματα για παιδιά*, Βιβλιοθήκη Εκπαιδευτικού Ομίλου, (1920).
- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Τα Ψηλά Βουνά*, (επιμ.) Γεώργιου Π. Μαρκατάτου, Δ/ση Π/θμιας Εκ/σης Ηρακλείου, Ηράκλειο, (2016).

- Παπαντωνίου Ζαχαρίας, *Τα Ψηλά Βουνά*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, (1918).
- Παπασταματέλου Παρασκευή, *Γυναίκες και Φύλα στα Έργα του Γρηγορίου Ξενόπουλου: Ταυτότητες, Αναπαραστάσεις και Σχέσεις*, Μ.Δ.Ε., Παν/μιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού σχεδιασμού, Ρόδος, (2009).
- Παπαστεφανάκη Λήδα, *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η Κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, (2009).
- Παπαταξιάρχης Ευθύμιος - Παραδέλλης Θεόδωρος, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, γ' έκδ., (2006).
- Πάπυρος Larousse Britannica Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος, Αθήνα, (2007).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Αναφορά των Ελληνίδων προς τους Αντιπροσώπους του Έθνους» *Εφημερίδα των Κυριών*, έτ. Β', φ. 86, στο αρχείο της Βουλής σελ. 345, (23.10.1888).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Αναφορά των Ελληνίδων προς τους Αντιπροσώπους του Έθνους», *Εφημερίδα των Κυριών*, έτ. Γ', φ. 140, στο αρχείο της Βουλής σελ. 562, (12.11.1889).
- Παρρέν Καλλιρρόη, «Το Μορφωτήριο των Θυγατέρων του Λαού», *Εφημερίδα των Κυριών*, έτ. Η', φ. 247, στο αρχείο της Βουλής σελ. 591, (10.4.1894).
- Παστουρματζή Δόμνα, «Φεμινιστική Επιστημονική Φαντασία», στο Κατσίκη, Άντα - Γκίβαλου (επιμ.), *Η Λογοτεχνία σήμερα: Όψεις Αναθεωρήσεις, Προοπτικές: Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 29, 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2002: Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο με Διεθνή Συμμετοχή*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, (2004).
- Πατρώνης Βασίλης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία-Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} Αιώνας)*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015).
- Παυλίδου Θεοδοσία Σούλα (επιμ.), *Γλώσσα-Γένος-Φύλο*, Θεσσαλονίκη, β' έκδ., Ι.Ν.Σ., (2006).
- Παυλίδου Θεοδοσία, «Γλώσσα-Γλωσσολογία-Σεξισμός», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 21, σελ. 68-79, (Ιούνιος 1984).
- Πετρούνιας Β., Κολοβός Φ., Σ. Σπεράντσας, Α. Μεταλλινού, *Αναγνωστικόν Γ' Δημοτικού* (1955).

- Πικουϊκ⁶⁵¹, «Ο φεμινισμός», [Αθηναϊκά Ημερονύκτια], *Καθημερινή*, (17.6.1925).
- Πολίτης Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, σελ. 226, (1985).
- Πολίτου- Μαρμαρινού Ελένη - Μικρός Γεώργιος - Δημητρούλια Τιτίκα, *Εφαρμογή Υφομετρικών Τεχνικών στην Αναγνώριση Πατρότητας Κειμένου Πρωτότυπα Έργα και Μεταφράσεις του Παπαδιαμάντη*, Paper presented at the Γ' Διεθνές Συνέδριο για τον Παπαδιαμάντη, "Ο Παπαδιαμάντης Μεταφράζων και Μεταφραζόμενος", σελ. 341-371, Β' Κύκλος, Αθήνα, (7-8 Οκτωβρίου 2011).
- Πολυχρονόπουλος Πάνος, *Παιδεία και πολιτική στην Ελλάδα. Κριτική Ανάλυση και Αξιολόγηση των Ιδεολογικών και Γνωστικών Λειτουργιών του Σχολικού Συστήματος 1950-1975*, τ.Β', Αθήνα, Καστανιώτης, (1980).
- Πρεβελάκης Παντελής, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940)
- Ρεθυμιωτάκη Ελένη, Μαροπούλου Μαρίνα, Τσακιστράκη Χριστίνα, *Φεμινισμός και Δίκαιο*, Αθήνα, ΣΕΑΒ, (2015).
- Ριζάκη Ειρήνη, *Οι «Γράφουσες» Ελληνίδες*, Κατάρτι, (2007).
- Ροΐδης Εμμανουήλ, «Αι Γράφουσαι Ελληνίδες», *Ακρόπολις*, έτ. Γ', φ. 8.107, (26.4.1896).
- Ρουσώ Ζαν-Ζακ, *Αιμίλιος ή Περί αγωγής*, (μτφρ.) Στέλλα Βουδουμπά, Αθήνα, Δαρεμάς, (1963).
- Σαββίδου Τούλα, «Οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών αναφορικά με τη διαφοροποίηση των δύο φύλων-Εμπειρική έρευνα στους εκπαιδευτικούς της Α/θμιας εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 86, (Ιαν.-Φεβ. 1996).
- Σακελλαρίου Χάρης, «Οι ρίζες των "Ψηλών Βουνών" του Ζαχαρία Παπαντωνίου», *Διαβάζω*, τχ. 256, σελ. 11-13, Αθήνα, (6.2.1991).
- Σακελλαρίου Χάρης, *Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας. Ελληνική και Παγκόσμια. Από την Αρχαιότητα ως τις Μέρες μας με Στοιχεία Θεωρίας*, Β' έκδ., Αθήνα, Φιλιππότη, (1984).
- Σακελλαρόπουλος Σ., Σκιάς Α., Εξαρχόπουλος Ν., Μιχαλόπουλος Θ., Μεγαρεύς Ι., Οικονόμου Χρ., *Έκθεσις της Επιτροπείας της Διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής Διδασκαλίας των Δημοτικών Σχολείων*, Αθήνα, Μ. Μαντζεβελάκης, (1921).

⁶⁵¹ Πικουϊκ: Ψευδώνυμο του Χάρη Σταματίου 1892-1951, Βλ. Ντζελβέ Μαρία, *Η Πολιτιστική Φυσιολογία της Ναυπάκτου και η Συμβολή της στην Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Πτυχιακή Εργασία, Χαροκόπειο Παν/μιο Τμήμα Οικ. Οικονομίας και Οικολογίας, Αθήνα, (2010), σελ. 99.

- Σαμίου Δήμητρα, «Η Διεκδίκηση της Ισότητας: τα Φεμινιστικά Έντυπα το Μεσοπόλεμο (1920-1940)», σελ. 23-28, *Διαβάζω*, τχ. 198, (14.9.88).
- Σαμίου Δήμητρα, *Γυναίκες, Φύλο και Πολιτική (τέλη 18^{ου} αρχές 21^{ου} αι.) - Ιστοριογραφικές και Πολιτολογικές Βιβλιογραφικές Προσεγγίσεις: Μια Εισαγωγή*, Π.Μ.Σ. Παν/μιο Αιγαίου, (2006), (ανακτήθηκε 20.8.20).
- Σαριδάκης Ιωάννης Ε., *Λεξιλόγιο και Σημασιολογική Πληροφορία στην Γλωσσολογία Σωμάτων Κειμένων*, Civitas Gentium, [S.l.], σελ. 221-267, (2016).
- Σαχίνης Απόστολος, *Η Σύγχρονη Πεζογραφία μας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου & ΣΙΑΣ Α.Ε., 5^η εκδ., (1951).
- Σβαν Γιαν-Χενρικ, «Όταν ο συγγραφέας Ζαχαρίας Παπαντωνίου επισκέφτηκε τη Διεθνή Έκθεση του Γκέτεμποργκ για τη Στοκχόλμη», (μτφρ.) Μαργαρίτα Μέλμπεργκ, *Εστία*, έτ. 90, τ. 179, τχ. 1.870, σελ. 65-70, (Σεπτέμβριος 2016).
- Σβώλου Μαρία, «Η Θέση του Φεμινισμού στην Ελλάδα», σελ. 139-171 στο: Αβδέλα Έφη / Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου - Μια Ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, (1985).
- Σιορικής Χρήστος, «Σύντομο Βιοεργογραφικό Σημείωμα», *Νέα Εστία*, έτ. 90, τ. 179, τχ. 1870, Σεπτέμβριος (2016).
- Σκιαδάς Γ. Ελευθερίος, *Η Ωραιότερη Λέξη της Ελληνικής Γλώσσας*, Μικρός Ρωμηός, Ηλεκτρ. Εφημερίδα για την Αθήνα του μουσείου της πόλεως των Αθηνών, Ιδρύματος Βούρου-Ευταξία, (ανακτ. 8.10.2020).
- Σκίπης Σωτήρης, «Αθηναίος Τρουβαδούρος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 400-401, (1.4.1940).
- Σκόκος Κων/νος Φ., «Μια φιλόδοξος: Η κα Ελένη Οθωνίου», *Το ημερολόγιο του Σκόκου*, έτ. 22, σελ.211-215, (1907).
- Σκούτερη-Διδασκάλου Ελεωνόρα, *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Πολίτης, (1984).
- Σταυροπούλου Έρη, *Κωνσταντίνος Θεοτόκης – Η Τιμή και το Χρήμα- Οι Ερωτευμένες Ηρωίδες του Κωνσταντίνου Θεοτόκη και οι Λογοτεχνικές Αδελφές τους: Παραλλαγές μιας Τυπολογίας*, Κρήτη, ΠΕΚ, (2019).
- Σταφυλάς Μιχάλης, «Ζαχαρίας Παπαντωνίου - Τα Θεία Δώρα των Εμπνεύσεών του»- Εκδ. Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ευρυτανίας, Αθήνα, [χ.η.].
- Στεφανάκου Παναγιώτα, *Γλώσσα και Φύλο: Η Έμφυλη Έκφραση στο Ελληνικό Γλωσσικό Σύστημα όπως αποτυπώνεται στο Λεξικό της κοινής Νεοελληνικής του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη*, Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ, (2013), σελ. 35.

- Συμεού Ρεββέκα, *Η Διαμόρφωση των Ηρώων στην Πεζογραφία του Κωνσταντίνου Θεοτόκη – Από την Τιμή και το Χρήμα στους Σκλάβους στα Δεσμά τους*, Διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Κύπρου, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, (2012).
- Συναδινός Ν Θεόδωρος, Πρόλογος στο: Γαβριηλίδου Βλάση, *Αι Γυναίκες*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα, (1921).
- Τέλλος Άγρας, «Ο Χρονογράφος», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ΄, τ. 27, τχ. 319, σελ. 432-438, (1.4.1940).
- Τζανάκη Δήμητρα, «Πορνεία και «ανελευθερία» στον Μεσοπόλεμο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 150, σελ. 111-149, (2018).
- Τζανάκη Δήμητρα, *Δούλα και Κυρά, Όψεις Εθνικισμού: Ρόλοι και Συμπεριφορές στην Ελλάδα των Ρομαντικών Χρόνων (1836-1897)*, Αθήνα, Σαββάλας, (2007).
- Τόμπρος Μιχάλης, «Η Εθνική Πινακοθήκη και οι Διευθύνταί της», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ΄, τ. 27, τχ. 319, (1.4.1940).
- Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «Πριν Καούν - Η Αλήθεια για τ' Αναγνωστικά της Δημοτικής», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 9, Αθήνα (1921).
- Τσιντώνη Ελένη, «Από τη Σιωπή στην Τρέλα»: *Τρόποι Αναπαράστασης Γυναικείων Λογοτεχνικών Χαρακτήρων*, Διπλωματική εργασία, ΤΦΤΝΦ, Αθήνα, (2014).
- Τσομαρέλη Τριανταφυλλιά, *Η Γυναίκα στο Έργο του Ξενοπούλου στην Αστική Κοινωνία της Αθήνας του Τέλους 19ου και Αρχών του 20ού Αιώνα*, Ρόδος, (2010).
- Τσούργιαννη Δέσποινα, *Η ζωγράφος Θάλεια Φλωρά-Καραβία (1871-1960)*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, (2002).
- Φάτσιου Ανθούλα, *Οι Γυναικείοι Χαρακτήρες στο Έργο του Ιωάννη Κονδυλάκη*, Μ.Δ.Ε., Ιωάννινα, Παν/μιο Ιωαννίνων, ΠΙΤΝ, (2018).
- Φέρλας, Αντώνιος-Έκτωρ, *Ο Προκατασκευασμένος Λόγος στα Ελληνικά και Αγγλικά: Μια Μελέτη Βασισμένη σε Σώματα Κειμένων με Προεκτάσεις στη Διδασκαλία της Γλώσσας*, ΕΚΠΑ, (2011).
- Φουκώ Μισέλ, *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η Γέννηση της Φυλακής*, (μτφρ.) Καίτη Χατζηδήμου-Ιουλιέττα Ράλλη, Αθήνα, Ράππα, (1989).
- Φουκώ Μισέλ, *Ετεροτοπίες κι άλλα Κείμενα* (μτφρ.) Τάσος Μπέτζελοσ, Αθήνα, Πλέθρον, (2012).
- Φουκώ Μισελ, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας 1 – Η Δίψα της Γνώσης*, (μτφρ.) Γκλόρυ Ροζάκη, Αθήνα, Ράππα, (2003).

- Φουντανόπουλος Κώστας, «Εργασία και Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα», σελ. 295-336, στο: Χατζηιωσήφ Χρ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ού} Αιώνα- Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β', Αθήνα, Βιβλιόραμα, (2002).
- Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών-Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΓΓΝΓ, (1987).
- Φουρτούνιο⁶⁵², «Το Σημειωματάριο του Φουρτούνιο - Παπαντωνίου», *Καθημερινή* (3.2.1940).
- Φραγκόπουλος Φ.Δ. «Εκατό Χρόνια από τη Γέννηση του Ζαχαρία Παπαντωνίου (1877-1940) Το Δράμα της Αυτεπίγνωσης», *Καθημερινή* (21.7.1977).
- Φραγκουδάκη Άννα, «Γλώσσα Λανθάνουσα - 3 ή γιατί δεν υπάρχουν Βουλευτρίες, παρά μόνον Χορεύτριες» *Δίνη*, τχ. 4, σελ. 42-44, (1988).
- Φραγκουδάκη Άννα, «Γλώσσα Λανθάνουσα 2 - Η θυγάτηρ της Εύας και το Επικρατέστερο Γένος», *Δίνη*, τχ. 3, σελ. 82-85, Ιούλιος, (1988).
- Φραγκουδάκη Άννα, *Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου - Ιδεολογικός Πειθαναγκασμός και Παιδαγωγική Βία*, Αθήνα, Θεμέλιο, γ' εκδ., (1979).
- Φραντζή Θ. Κατερίνα, *Δικαστική Γλωσσολογία: Αυτόματη Εξαγωγή Υφολογικών Γλωσσικών Χαρακτηριστικών*, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών Παν/μιο Αιγαίου, [χ.τ.], (2009).
- Φτέρης Γιώργος, «Η Κίνηση των Ιδεών-Ο Παπαντωνίου από κοντά -Τρία Άγνωστα Ποιήματά του», *Νέα Εστία*, έτ. ΛΕ', τ. 69, τχ. 808, (1.3.1961).
- Χαμπίδης, Θεόδωρος, Ταρατόρη Ελένη, «Η πορεία του θεσμού της συνεκπαίδευσης στην Ελλάδα», σελ. 666-677, στο: Πρακτικά 5^{ου} Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης, Παν/μιο Πάτρας, (2009).
- Χαραλαμπίδης Χριστόφορος, *Νεοελληνικός Λόγος - Μελέτες για τη Γλώσσα τη Λογοτεχνία και το Ύφος*, Αθήνα, Νεφέλη, (1992).
- Χάρης Πέτρος, «Χαρίλαος Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. ζ', τ. 12^{ος}, τχ. 137, (1.9.1932).
- Χάρης Πέτρος, *Έλληνες Πεζογράφοι*, Αθήνα, Εστία, 3^η έκδ., σελ. 102-214, (1953).
- Χατζηδάκη Ουρανία, «Η Μορφή του Εξτρεμισμού ως Ρητορικό Μέσο Στιγματισμού του Πολιτικού Αντιπάλου. Μια Κριτική Σωματοκειμενική Προσέγγιση» Στο: Σαλώμη Μπουκάλα και Αναστασία Γ. Στάμου (επιμ.) *Κριτική Ανάλυση Λόγου*

⁶⁵² Φουρτούνιο: Ψευδώνυμο του Σπύρου Μελά, Βλ. Καρρά, Αικατερίνη, *Ο Σπύρος Μελάς και το Θέατρο της Εποχής του: Συμβολή στη Μελέτη της Δραματουργίας του*, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, (2010), σελ. 16 και στο Ντζελβέ Μαρία, (2010), σελ. 102.

- (Από)δομώντας την Ελληνική Πραγματικότητα, σελ.323-360, Αθήνα, Νήσος, (2020).
- Χατζηδάκη Ουρανία, σημειώσεις «Γλώσσα και Υπολογιστές: Ηλεκτρονική λεξικογραφία», ΠΜΣ «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία», Παν/μιο Πελ/σου, (2018).
- Χατζησταυρινού-Εξαρχάκου Π., «“Τα Ψηλά Βουνά” του Ζ. Παπαντωνίου μέσα στη Δίνη του Γλωσσικού Ζητήματος», *Διαβάζω*, τχ. 285, σελ. 81-87, Αθήνα, (1992).
- Χατζιδάκις Γιώργος Ν., «Γενηθήτω φως, Ο Μαλλιαρισμός εις τα Δημοτικά Σχολεία», Τυπογραφείο: Β.Αυλής Α. Ραφτάνης, Αθήνα, (1920).
- Χατζιδάκις Γιώργος, «Τα Βιβλία των Νέων Ελλήνων», *Αθήναι*, έτ. ΙΖ', φ. 5.867, στο αρχείο της Βουλής σελ. 69, (4.2.1919).
- Χουρμούζιος Αιμίλιος «Ζαχαρίας Παπαντωνίου ως διηγηματογράφο - Εξ αφορμής ενός αναμνηστικού τεύχους», [Κριτικά Σημειώσεις του κ. Αιμ. Χ.], *Καθημερινή*, (8.4.1940).
- Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Βιβλία και Συγγραφείς, Τα Διηγήματα του Παπαντωνίου-Κριτικά Σημειώσεις του κ. Αιμ. Χ.», *Καθημερινή*, (3.2.1955).
- Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Το ύφος του Παπαντωνίου», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΔ', τ. 27, τχ. 319, σελ. 439-446, (1.4.1940).
- Χριστοφίδου Αναστασία, Εισαγωγή. Σωματοκειμενική Γλωσσολογία. Στο: *Όψεις της Σωματοκειμενικής Γλωσσολογίας. Αρχές, Εφαρμογές, Προκλήσεις. Δελτίο Επιστημονικής Ορολογίας και Νεολογισμών 14*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης Επιστημονικών Όρων και Νεολογισμών, σελ. 11-18, Αθήνα, (2017).

Ιστογραφία

archive.ipu.org, <http://archive.ipu.org/wmn-e/suffrage.htm>.
britannica.com, <https://www.britannica.com/biography/Mrs-Humphry-Ward>.
en.chateauversailles.fr, <https://en.chateauversailles.fr/discover/history/great-characters/rose-bertin>.
encyclopedia.com, <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/gapon-georgy-apollovich>.
nationalgallery.gr,
<https://www.nationalgallery.gr/el/sulloges/collection/sulloges/prosopographia-zaharia-papantoniou-2.html>.
openbook.gr, <https://www.openbook.gr/ta-psila-vouna/>.
rusgreek.ru, <https://rusgreek.ru/el/marazli>.
spiritualtradition.blogspot.com, <http://spiritualtradition.blogspot.com/2015/01/blog-post.html>.
The University of Chicago Press, <https://www.jstor.org/stable/2776222?seq=1>.
ΑΠΘ: Αρχαϊκές Συλλογές, <http://digital.lib.auth.gr/collection>.
Βιβλιοθήκη Βουλής, <https://library.parliament.gr/Portals/6/pdf/digitalmicrofilms.pdf>.
EBE, <http://efimeris.nlg.gr/ns/>.
EKEBI, <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=138>.
Εθνική Πινακοθήκη, <https://www.nationalgallery.gr/el/to-mouseio/parousiasi.html>.
ΙΕΠ, <http://www.iep.edu.gr/el/>.

Παράρτημα:

1. Περιεχόμενα σώματος κειμένων χρονογραφημάτων Ζαχαρία Παπαντωνίου

- «Αφήσατέ την», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Γ', περ. Β', φ. 1.070, (15.8.1898).
- «Οι Φοιτηταί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.123, (7.10.1898).
- «Κρύαι Σκέψεις», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.094, (8.9.1898).
- «Η Ορχήστρα », [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.110, (24.9.1898).
- «Το Κρητικόπουλο», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.116, (30.9.1898).
- «Αι Διαδηλώσεις», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.198, (21.12.1898).
- «Πώς περάσαμε τα Χριστούγεννα», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Δ', περ. Β', φ. 1.203, (27.12.1898).
- «Καθημερινά Σελίδες 350», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ε', περ. Β', φ. 1.789, (11.8.1900).
- «Νεωτερισμοί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 1.825, (16.9.1900).
- «Ο Κλύδωνας Παιδικά Αναμνήσεις», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.102, (24.6.1901).
- «Θάλεια Φλωρά», [Οι καλλιτέχναι μας], *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.102, (24.6.1901).
- «Σημειώσεις Αθηναίου», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.112, (4.7.1901).
- «Σημειώσεις Αθηναίου», *Σκρίπ*, έτ. ΣΤ', περ. Β', φ. 2.126, (18.7.1901).
- «Χειραφέτησις των Ανδρών», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ζ, περ. Β', φ. 2221, (21.10.1901).
- «Αναστασία», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.449, (11.6.1902).
- «Αι Διώκουσαι Γυναίκες», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.666, (16.1.1903).
- «Η Ιατρός», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 2.667, (17.1.1903).
- «Σημειώσεις Αθηναίου (Τα βιβλία των Γυναικών)», *Σκρίπ*, έτ. Ζ', περ. Β', φ. 7.908, (6.6.1903).
- «Η Μαμή», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 7.620, (8.1.1904).
- «Το Φίλημα», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 8.038, (10.4.1904).
- «Η Γυναίκα», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.023, (7.7.1904).
- «Χωρίς Γυναίκας», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.031, (12.8.1904).
- «Το Συζυγικόν Δράμα της Οδοῦ Αλεξάνδρας αρ. 529», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.336, (6.9.1904).
- «Το Γυμνόν», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.561, (11.10.1904).
- «Αι Γυναίκες», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Ι', περ. Γ', φ. 9.575, (25.10.1904).

- «Το Μετάξι, αι Κυρίαί, οι Χωριάτες, ο Προϋπολογισμός», *Σκρίπ*, έτ. Γ΄, περ. Γ΄, φ. 9.750, (4.4.1905).
- «Ημείς και αυταί», [Καθημερινά Σελίδες], *Σκρίπ*, έτ. Γ΄, περ. Γ΄, φ. 9.751, (5.4.1905).
- «Μια Λιποθυμία και 50 Χαζοί», [Εντυπώσεις και Σκέψεις], *Σκρίπ*, έτ. Γ΄, περ. Γ΄, φ. 9.884, (27.7.1905).
- «Εαρινή Γυναίκα», [Τα Ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. ΙΖ΄, περ. Γ΄, φ. 4.896, (13.3.1906).
- «Γάμος», [Τα Ελληνικά Ανάποδα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ΄, περ. Γ΄, φ. 4.828, (26.8.1906), σελ. 201*.
- «Γάμος», [Τα Ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ΄, περ. Γ΄, φ. 4.851, (18.9.1906), σελ. 287*.
- «Το Πιάνο», [Τα Ωραία και τα Άσχημα], *Το Άστυ*, έτ. Ζ΄, περ. Γ΄, φ. 3.880, (30.1.1907), σελ. 113*.
- «Θηλέα του Καφενείου», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.055, (1.2.1908).
- « [Παρισινά γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.114, (26.4.1908), σελ. 146*.
- «Η Σωφές», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.283, (20.9.1908).
- «Η πλύστρα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.303, (10.10.1908).
- «Λουϊζέττα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.321, (28.10.1908).
- «Σημειώσεις», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΒ΄, φ. 4.363, (9.12.1908).
- «Εις τα Κρεβάτια των Θυμάτων», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.384, (31.12.1908).
- «Σημειώσεις», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.398, (15.1.1909).
- «Καπέλλο», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.620, (28.8.1909).
- «Η Θυρωρός», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.665, (12.10.1909).
- «Η Ψήφος των Γυναικών», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΔ΄, φ. 4.708, (24.11.1909).
- «Η Δεμένη», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.802, (7.3.1910)
- «Η νέα Φούστα», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.939, (24.7.1910).
- «Τα Αγαθά του Σχολείου», [Παρισινά Γράμματα], *Εμπρός*, έτ. ΙΓ΄, φ. 4.974, (29.8.1910).
- «Η Βράκα», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.154, (28.2.1911).
- «Γυναίκες και Γυναίκες», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.171, (17.3.1911).
- «Κυρίαν Κιουρί», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.172, (18.3.1911).
- «Υφηγήτρια», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.216, (2.5.1911).
- «Ψυχή», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.260, (15.6.1911).
- «Οπισθεν μιας Κυρίας», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.272, (27.6.1911).

- «Γεροντοπαλληκάρο», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.330, (25.8.1911) .
- «Η Ρόζα», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.356, (19.9.1911).
- «Πλύσις», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.410, (12.11.1911).
- «Φίλη», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄, φ. 5.421, (23.11.1911).
- «Η Μόδα», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.493, (5.2.1912).
- «Το Θήλυ», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.552, (6.4.1912).
- «Η Πρόθεσις», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.575, (29.4.1912).
- «Η Ηθική εσώθη», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.621, (14.6.1912).
- «Η Λογική των Εθιμών», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.575, (18.5.1912).
- «Ανδροκομία», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.632, (25.6.1912).
- «Παραμύθι», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.703, (5.9.1912).
- «Ελλείπει Ανδρών», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.717, (20.9.1912).
- «Η Κατάσκοπος», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄, φ. 5.733, (5.10.1912).
- «Η Φίλη μας», *Πατρίς*, έτ.30 περ. Β΄, φ. 100, (12.4.1920), σελ. 267*.
- «Το Μητρικόν Ένστικτον» [Τωρινά και Περρασμένα], *Ελεύθερος Τύπος*, έτ. Ζ΄, φ. 2.551, (6.3.1921), σελ. 271*.
- « [Τωρινά και Περρασμένα], *Εστία*, έτ. ΚΖ΄, φ. 9.761, (3.11.1921), σελ. 346*.
- «Τα Μοντέλα», [Τωρινά και Περρασμένα], *Ελεύθερος Τύπος*, έτ. ΣΤ΄, φ. 2.249, (29.4.1923), σελ. 408*.
- «Εγκώμιον της πτωχής κόρης», [Τωρινά και Περρασμένα], *Ελεύθερος Τύπος*, έτ. Ζ΄, φ. 2.560, (16.3.1924), σελ. 311*.
- «Τα Έθιμα που φονεύουν», [Τωρινά και Περρασμένα], *Ελεύθερος Τύπος*, έτ. Ζ΄, φ. 2.679, (17.7.1924), σελ. 69*.
- «Δημόσιος Χορός του 1927», [Από την Ζωήν και από την Τέχνην], *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τχ.1, (15.4.1927), σελ. 8-9.
- «Το Μοιρολόγι της Εκάβης», [Από την Ζωήν και από την Τέχνην], *Νέα Εστία*, έτ. Α΄, τχ. 16-17, (1.11.1927), σελ. 837-838.
- «Οι Γυναίκες στην Τέχνη», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΑ΄, τ. 21, τχ. 251, (1.6.1937), σελ. 805-807.

*: αναφέρεται ο αριθμός της σελίδας που έχει στον τόμο του αρχείου της Βουλής.

2. Περιεχόμενα σώματος κειμένων διηγημάτων Ζαχαρία Παπαντωνίου

1. Ανακάλυψε την Ψυχή του
2. Θεία Τιμωρία
3. Το χτυπημένο Γεράκι
4. Ο κ. Τμηματάρχης έρχεται
5. Το Ψυχικό της Γατομάτως
6. Το Φουστάνι της Λελούδας
7. Ο Μετανάστης
8. Πέτρα σε Λίμνη
9. Το λαμπρό Αμάξι
10. Το αθάνατο Πουλί
11. Η Δόξα του Γιακουμή
12. Η Αδελφή του Νυμφίου
13. Ολέθριος Λοχαγός
14. Η Χαρούμενη Συνοδεία
15. Το Ξανθό Προσάναμμα
16. Η Γυναίκα του Μαλή
17. Κακιά Γλώσσα
18. Το Άλογο
19. Η Χαρά της Ζορζέττας
20. Η Θυσία
21. Η Ρίχτρα κ' η Σώστρα
22. Το Παραστράτημα του Προέδρου
23. Η Πιστή Γυναίκα
24. Η Μετάθεση της Μαντζουράνας
25. Η Κυκλαμιά τ' Αναπλιού
26. Γιατρού Περιπέτεια

3. Πίνακες

Πίνακας 6.1: Συχνότητες εμφάνισης κύριων ονομάτων, σελ. 94.

Πίνακας 6.2: Συχνότητες εμφάνισης έμφυλων προσηγορικών ουσιαστικών, σελ. 95.

Πίνακας 7: Χρονογραφήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του corpus, σελ. 112-114.

Πίνακας 7.1: Λήμματα που εκφράζουν έμφυλους ρόλους στα 500 συχνότερα ουσιαστικά – λίστα συχνότητας nouns, σελ. 118.

Πίνακας 7.2: Συχνότητα εμφάνισης κυρίας- κυρίου, σελ. 120.

Πίνακας 7.3: Έμφυλοι ρόλοι ανά φύλο στα 500 συχνότερα ουσιαστικά-λίστα συχνότητας nouns, σελ. 120.

Πίνακας 7.4: Καταγραφή στάσης του Ζ.Π. στους Έμφυλους ρόλους – λίστα συχνότητας lemmas, σελ. 127.

Πίνακας 7.5: Ανδρικές και γυναικείες επαγγελματικές ιδιότητες που αναφέρονται στα χρονογραφήματα, σελ. 132-133.

Πίνακας 7.6: Κατηγορία επαγγέλματος ανά φύλο – σε επίπεδο τύπων (ειδών επαγγελμάτων), σελ. 137.

Πίνακας 7.7: Κατηγορία επαγγέλματος ανά φύλο - σε επίπεδο δειγμάτων (εμφανίσεων), σελ. 138.

Πίνακας 7.8: Καταγραφή στάσης του Ζ.Π. προς τα γυναικεία επαγγέλματα. και κατάταξη σ' Επαγγελματικές κατηγορίες, σελ. 139-140.

Πίνακας 7.9: Συνοπτική Παρουσίαση Στάσης ως προς την Επαγγελματική Ιδιότητα των Γυναικών, σελ. 141.

Πίνακας 7.10: Καταγραφή Στάσης Ζ.Π. απέναντι στις Επώνυμες Γυναίκες των Χρονογραφημάτων, σελ. 143-145.

Πίνακας 7.11: Σύνολα Επώνυμων γυναικών ανά επαγγελματική κατηγορία, σελ. 146.

Πίνακας 7.12: Καταγραφή Στάσης προς τις Επώνυμες Γυναίκες – Συγκεντρωτικός πίνακας, σελ. 149.

Πίνακας 8: Διηγήματα του Ζαχαρία Παπαντωνίου που χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του corpus, σελ. 171.

Πίνακας 8.1: Συχνότητες έμφυλων ουσιαστικών – Η επιλογή έγινε από τα 200 πρώτα σε εμφάνιση ουσιαστικά (nouns), του Wordlist, σελ. 174.

Πίνακας 8.2: Επαγγελματικές ιδιότητες ανά φύλο – Η επιλογή έγινε από τα λήμματα (lemmas), του Wordlist, σελ. 178-180.

- Πίνακας 8.3: Αποδελτίωση θηλυκών προσηγορικών, γυναικείων ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών - Η επιλογή έγινε από τα ουσιαστικά (nouns), του Wordlist, σελ. 181-182.
- Πίνακας 8.4: Συνοπτικός πίνακας προσηγορικών και ιδιοτήτων θηλυκών χαρακτήρων, σελ. 183.
- Πίνακας 8.5: Συνοπτικός πίνακας αξιολογικών χαρακτηρισμών, σελ. 184.
- Πίνακας 8.6: Καταγραφή αρνητικών κατονομασιών απευθυνόμενων σε γυναίκες, σελ. 186.
- Πίνακας 8.7: Συχνότητες Εμφάνισης Κύριων Ονομάτων – Επιλέχθηκαν οι 24 πρώτες εμφανίσεις, σελ. 187.
- Πίνακας 8.3.1.: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ανακάλυψε την ψυχή του», σελ. 192.
- Πίνακας 8.3.2: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Το χτυπημένο γεράκι», σελ. 193.
- Πίνακας 8.3.3: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ο κύριος τμηματάρχης έρχεται», σελ. 195.
- Πίνακας 8.3.4: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Η Γατομάτω», σελ. 197.
- Πίνακας 8.3.5: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Το φουστάνι της Λελούδας», σελ. 198.
- Πίνακας 8.3.6: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ο Γιακουμής», σελ. 200.
- Πίνακας 8.3.7: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Η Αδερφή του Νυμφίου», σελ. 203.
- Πίνακας 8.3.8: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Ολέθριος Λοχαγός», σελ. 207.
- Πίνακας 8.3.9: Συχνότητα εμφάνισης ανδρικών και γυναικείων προσώπων στο διήγημα «Η γυναίκα του Μαλή», σελ. 209.

4. Εικόνες

Εικόνα 1: Το εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης (1918). Το βιβλίο εικονογράφησε ο Π.

Ρούμπος, ενώ τα σχέδια είναι του Ζ. Παπαντωνίου, σελ. 80.

Εικόνα 2: Η γλυκομίλητη Αφρόδω μιλάει στα παιδιά για τους Βλάχους. Από την πρώτη

έκδοση του βιβλίου: *Τα Ψηλά Βουνά* (2016), σελ. 91.

Εικόνα 3: Η γρια Χάρμαινα λέει στα παιδιά τον μύθο του Αραπόβραχου. Από την

πρώτη έκδοση του βιβλίου: *Τα Ψηλά Βουνά* (2016), σελ. 92.

Εικόνα 4: Οι γυναίκες ετοιμάζουν τη νύφη. Από την πρώτη έκδοση του βιβλίου: *Τα*

Ψηλά Βουνά, (2016), σελ. 106.

Εικόνα 5: Το χρονογράφημα «Υφηγήτρια», [Από Ημέρας εις Ημέραν], *Εμπρός*, έτ. ΙΕ΄,

φ. 5.216, (2.5.1911), σελ. 116.

Εικόνα 6: Το χρονογράφημα «Το Θήλυ», [Από Ημέρας εις Ημέρα], *Εμπρός*, έτ. ΙΣΤ΄,

φ. 5.552, (6.4.1912), σελ. 117.

Εικόνα 7: Το εξώφυλλο της συλλογής *Τα διηγήματα* (1927), σελ. 168.

Εικόνα 8: Προσωπογραφία Ζαχαρία Παπαντωνίου: Ξυλογραφία σε χαρτί, 27x24 εκ.,

Ζέπος Εμμανουήλ, (1905-1995), Εθνική Πινακοθήκη, σελ. 213.

